תולדות יהודי יוגוסלאוויה

אוסטרו
מריבור
סלובניה
ליובלינה
סבה
46
הגרב
טריאסט
איסטריה
קרואטיה
נבציה
45
44
דלמטיה
ספליט
מוסטר
43
42
41

הונגר
סובוטיצה
46
אוסייק
נובי סד
סלבוני
ווי ו ד י נה
רומניה
45
בלגרד
דנובה
סאבה
דרינה
סרייבו
דרינה
סרביה
מורבה
44
מונטנגרו
(צרנה גורה)
43
סקופיה
מקדוניה
ורדר
ביטולה
42
41

תולדות יהודי יוגוסלאוויה

כרך שני

יהודי קרואטיה ובוסניה–הרצגובינה בעידן החדש

(קובץ מסות ומאמרים)

בעריכת צבי לוקר

בהוצאת המפעל ההיסטורי על־שם יקיר אבנטוב,
מטעם התאחדות עולי יוגוסלאוויה
ירושלים–תל־אביב–חיפה, תשנ״א

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

מיוזמי המפעל ההיסטורי ומפעיליו הראשונים – **ד"ר צבי רותם**.

במלאכת איסוף החומר, הכנתו וקריאתו השתתפו:

אתלקה אבנטוב
יקיר אבנטוב
ד"ר ברנקו גרוסמן
גיני לבל
הלל לבני
רות ליפא
יעקב מאסטרו
דינה קטן–בן־ציון
ד"ר מנחם שלח.

כל הרשומים לעיל היו, או הינם, חברי הוועדה ההיסטורית
של התאחדות עולי יוגוסלאוויה.

עריכה לשונית: ד"ר אשר וילכר.

©
כל הזכויות שמורות להתאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל־אביב
Copyright by Hitahdut Oley Yugoslavia, Tel Aviv
נדפס בדפוס "דף־נוי" בע"מ, ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

תולדות יהודי יוגוסלאוויה

התוכן

חלק א': מבואות

א. הקדמת העורך 9
ב. ד"ר יעקב ברנאי, האוניברסיטה העברית, ירושלים — קשרים בין קהילות שעל אדמת יוגוסלאוויה לבין קהילות בטורקיה ובארץ־ישראל 13
ג. צבי לוקר — מ"יהודים שביוגוסלאוויה" ליהדות יוגוסלאווית 21

חלק ב': יהודי קרואטיה בעידן החדש

א. ד"ר צבי רותם — פרקי זיכרונות:
1. היהודים הכפריים בסלאבוניה 35
2. זאגרב המתבוללת נכבשת לציונות 43

ב. ד"ר יוסף לדור־לדרר — יהודי קרואטיה בשנים 1753–1945 (בשלושה פרקים) 57–203

חלק ג': יהודים בבוסניה ובהרצגובינה במאה הנוכחית

א. יקיר אבנטוב — בראשית המאה ה־20 בבוסניה:
1. בוסניה ויהודיה בראשית המאה ה־20 (בסאראייבו ובערי־השדה) 207
2. מניצני הציונות בראשית המאה בערי־השדה של בוסניה 223

ב. יעקב מאסטרו — קהילת סאראייבו בזמננו 249

ג. ביבליוגראפיה כללית 301

ד. רשימת האיורים 307

ה. מפתח מקומות 309

ו. מפתח אישים 314

תמונת השער

מצבות עתיקות בבית־הקברות הספרדי בסאראייבו.

החלפת הכיתובים

בין שתי דמויות בעמודים 119 ו־200 למעלה / יש לקרא כדלהלן:
בע' 119 הדמות היא ד"ר הינקו גוטליב;
ואילו בע' 120 זהו ד"ר הוגו קון (כהן), בניגוד לכיתובים המודפסים.

הקיצורים הנהוגים בספר זה

ABBREVIATIONS (SKRAĆENICE):

האלמנך היהודי, בהוצאת איגוד הקהילות. בלגראד.

(Jevrejski) "Almanah", Savez Jevrejskih Opština, Beograd, 1954–1970.

ALMANAH בולטין של התאחדות עולי יוגוסלאוויה.

BILTEN — Izd. Hitahdut Olej Jugoslavia.

'זבורניק' — אסופת מאמרים ומסות מטעם איגוד הקהילות והמוזיאון ההיסטורי היהודי, בלגראד.

ZBORNIK — Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd.

/Collection of Historical and Literary Essays/.

ר.א.ז'. — הרבעון למדעי היהדות, פאריס.

REJ — Revue des Etudes Juives, Paris.

'ס.ה.ס' — מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים — שמה הראשון של מדינת יוגוסלאוויה.

S.H.S — Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929, Name of Yugoslavia).

הקדמת העורך

הכרך הראשון של תולדות יהודי יוגוסלאוויה יצא לאור על־ידי התאחדות עולי יוגוסלאוויה בשנת תשל״א/1971, ומאז השתדלה ההתאחדות להמשיך במפעלָה זה. הכרך הנוכחי הוא פרי ההשתדלות הזאת.

יש בכרך זה המשכיות, אך לא בהכרח רציפות, לא מבחינת הזמן ולא מבחינת התפיסה.

בספר זה מוגש חומר היסטורי וסטאטיסטי, בצורה תמציתית, תוך ויתור על תיאור מפורט של כל אירוע ואירוע, פרטי גורלן של משפחות וכיו״ב. הספר מסתמך על התיעוד שנצטבר בארכיון אבנטוב ומשלים אותו מתוך מקורות נוספים, בעיקר מן המוזיאון ההיסטורי היהודי שבבלגראד. כמו־כן נעשה כאן שימוש בדברים שנתפרסמו מאז צאתו לאור של הכרך הראשון.

בעת הכנת החומר על יהודי סאראייבו, ובעיקר תוך־כדי עריכת חיבורו של ד״ר יוסף לדור־לדרר על יהודי קרואטיה, הושם הדגש על ניתוח היסטורי וחברתי של יהדות קרואטיה ובוסניה בהתפתחותן—התהוותן מראשית המאה הנוכחית עד לשואה.

כ״כ נעשה ניסיון לשבץ את האירועים והתהליכים, הן במישור המקומי והן במישור הארצי, במסגרת רחבה יותר של ההיסטוריוגראפיה היהודית, תוך התייחסות למשפט העמים ולמעמדו המשפטי־המדיני של המיעוט היהודי. הובלט במיוחד נושא הזהות היהודית במפנה המאות והדורות — כלומר בעידן המודרני — בסביבה היוגוסלאווית.

יש לצפות, שהקורא העברי בן־זמננו יבין, שמידה גבוהה יחסית של אקולטוראציה, דהיינו הסתגלות לשונית ותרבותית מצד היהודים במרחב שמדובר בו, אין פירושה התייוונות. ההתקרבות הגוברת־והולכת של היהודים לסביבתם הייתה פועל־יוצא של ריחוקם ממרכזים יהודיים גדולים ושל פיזורם הדימוגראפי. מאידך גיסא, על־אף אופייה הפריפרי של יהדות זעירה זו, התנועה הציונית אזרה כוח ותושייה כדי להוות משקל־נגד לבערות ולהיאבק נגד ההתנכרות לערכי היהדות. ביהדות זו פעלו זה לצד זה, לעתים תוך־כדי התנגשויות גלויות או סמויות, שני תהליכים: תהליך ההתבוללות וההסתגלות לחברה, במקומות שבהם הייתה קיימת נכונות לקלוט יהודים כשווים בין שווים, ותהליך התגבשות החיים היהודיים הפנימיים תוך־כדי העמקת התודעה הלאומית היהודית. במבט לאחור נראה, בפסקנות זהירה, כי אף לא אחד משני התהליכים המנוגדים הללו לא גבר לחלוטין על משנהו.

עם זאת, אין ספק שהציונות המאורגנת, על מנהיגותה המשכילה ועל תנועות־הנוער החלוציות שלה, השיגה הישגים ניכרים בפרק־זמן קצר יחסית של קיום המסגרת הממלכתית היוגוסלאווית. אי־יכולתם או העדר־רצונם של העמים המארחים לגלות כלפי אזרחיהם היהודים יחס של שוויון מלא ובו־זמנית להכיר בזהותם ובמעמדם כשונים מבחינה דתית ותרבותית — היוו את הבלם האחרון בפני השלמת ההתנכרות ליהדות והטמיעה המוחלטת. נראה, שהחברה במדינה החדשה ההיא טרם הגיעה ליציבות ולאחדות

הדרושות ליחס שכזה. מאידך גיסא, הרעיון הציוני ומפעיליו־מגשימיו מנעו בעד היעלמותה של יהדות זו עוד בטרם השתלטו על הארץ הפולשים־הכובשים והמשמידים מבית־מדרשו של היטלר.

במציאות אידיאולוגית וחברתית זו התנהלו החיים היהודיים בין שתי מלחמות־העולם. על כן מהווים החיים והמצב של היהודים בתקופה זו אתגר לחוקרים.

אכן, כפרי של מאמץ מחקרי שנמשך למעלה מארבע שנים רצופות — הגעתי לספר המוקדש לקורותיהם של יהודי הגלילות קרואטיה ובוסניה. זוהי תרומה ונדבך נוסף במפעלו ההיסטורי המשותף של דור אחד של עולי יוגוסלאוויה.

הקובץ הנוכחי הוא מעשה־ידיהם של יוצאי יוגוסלאוויה משנות ה־30 ומשלהי שנות ה־40 — חבורה קטנה של פעילים ציוניים וקהילתיים לשעבר, וכיום — קבוצה ההולכת ומתמעטת. על אף רצונה ושקידתה של הוועדה ההיסטורית ושל הנהלת התאחדות עולי יוגוסלאוויה, עבר זמן ניכר עד שעלה בידי קבוצה חדשה להכין את האסופה הזו ולהטיל את ריכוזה ועריכתה עלי.

תוכנו של הקובץ מבוסס במידה מרובה, כאמור, על חומר הארכיון שייסד וניהל יקיר אבנטוב ז״ל, מחבר הכרך הראשון במפעל זה.

עיקר העבודה המדעית בשביל ספר זה נעשתה על־ידי ד״ר יוסף לדור־לדרר, שנפטר בפברואר 1987, זמן קצר לאחר שהשלים את חיבורו המקיף, העומד במרכז הקובץ.

בפתח הספר מתפרסמת הרצאתו של ד״ר יעקב ברנאי מהאוניברסיטה העברית, על הקשרים בין רבני טורקיה וארץ־ישראל לבין רבניה של יוגוסלאוויה. הרצאה זו נישאה בסימפוזיון שנערך לרגל פתיחת ״ארכיון אבנטוב״ במסגרת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. דיון זה מהווה מעין גשר בין שני הכרכים, באשר הוא דן גם בתקופות קודמות, שבהן עסקו מחברו של הכרך הראשון ועורכו, ומגיע עד לעת החדשה. אחריו בא מאמר העורך, ובו ניסיון להבהיר את ההיבטים הכלליים של הנושא ולשמש כלי־עזר בידי ה(קורא) בן־זמננו.

הסתלקותו בטרם־עת של עורך הכרך הראשון, ד״ר צבי רותם ז״ל, מנעה בעד שיתופו של חוקר מעולה במלאכה זו. אני שמח להביא שני קטעים מזיכרונותיו, שהם בעלי ערך עצמי ומשמשים בעת ובעונה אחת גם מבוא לתולדות יהודי קרואטיה בכלל וקהילת זאגרב בפרט. תרומה זו מבטאה אל־נכון את תנופתה של התנועה הציונית היוגוסלאווית, ואילו יוסף לדור דן בעיקר בהתפתחותה הרעיונית והחברתית של יהדות קרואטיה בעידן המודרני עד לשואה ובמהלכה.

בדומה לכך, משמשים שני מאמריו של יקיר אבנטוב כעין מפתח להבנת היחסים ההדדיים, במאה העשרים, בין בוסניה ליהודיה, תוך־כדי הבלטת פועלם של מפיצי הרעיון הציוני — הקדמה טובה לחיבורו של המחנך והמתרגם יעקב מאסטרו על קהילת סאראייבו וחייה התוססים, עד לחורבנה. באופן זה באו לידי ביטוי הן עריי־השדה של בוסניה והן מקומה של בירתה סאראייבו בחיי העדה היהודית בחבל־ארץ זה, אשר מבחינות רבות מילאה תפקיד מרכזי בחיי יהדות יוגוסלאוויה כולה.

מודע אני לקוצר־ידי לגבי היקפו הגיאוגראפי של הקובץ; אף אינני מתיימר שהגעתי לשלמות לגבי הנוסח שנתגבש. נחמתי היא בשתיים: בעובדה שמרת ג׳ני לבל, במאמץ

יחיד, כבר פרסמה את ספרה "גיאות ושבר — קווים לתולדות יהודי מאקדוניה הוארדארית", שהוא מונוגראפיה מקיפה ראשונה על יהודי מאקדוניה, ובהרגשת מילוי חובה ציבורית ועשיית המוטל עלי במידת־היכולת. גלילות סרביה, דאלמאטיה וויוודינה ממתינים עדיין לחוקרים.

אם עלה בידי לעורר עניין ולהוסיף מידע בנושא מרכז־אירופי ובאלקאני זה, הרי שבאתי על שכרי. תקוותי היא, שהמחקר ההיסטורי בתולדות הענף הזה של יהדות העולם יזכה להמשך ויתפוס את מקומו הראוי במדע ההיסטוריה של עם ישראל.

צבי לוקר

ד"ר יעקב ברנאי

קשרי קהילות שעל אדמת יוגוסלאוויה עם קהילות בטורקיה ובארץ־ישראל בתקופה העות'מאנית*

תולדות הקהילות היהודיות בארצות־הבאלקאן בתקופה העות'מאנית (להוציא את סאלוניקי) טרם זכו עד היום לתשומת־הלב הראויה להן במחקר ההיסטורי. לעומת זאת מתפתח בשנים האחרונות באופן בולט חקר כללי של תקופה זו בארצות הללו. חוקרים בולגאריים, יוגוסלאוויים, רומניים ואחרים וכתבי־עת מדעיים עוסקים בצורה אינטנסיווית בחקר התקופה העות'מאנית בארצות הבאלקאן. המחקר, כך נראה, השתחרר מהמוסכמות הלאומיות, אשר גרמו לחשש מפני הדיון ההיסטורי באותה תקופה, שבה נשלטו ארצות אלה בידי הטורקים העות'מאנים; שכן תקופת השלטון הזה בבאלקאנים איננה זכורה דווקא לטוב בתודעתם הלאומית של עמי האזור.

יש אפוא לשבח את היזמה להקמת הארכיון ההיסטורי לתולדות יהודי יוגוסלאוויה. ניתן לקוות, שהוא ישמש תשתית לאיסוף חומר ולמחקר גם על התקופה העות'מאנית. לאור התפתחות המחקר הכללי על ארצות הבאלקאן, ניתן לומר כמעט בוודאות, כי בארכיונים שונים, ציבוריים ופרטיים כאחד, בארצות הללו מצוי גם חומר לתולדות היהודים. כך, למשל: רק בשנים האחרונות החלו להתפרסם תעודות של בית־הדין השרע'י (העות'מאני) של סאלוניקי שחלקים ממנו שרדו.[1] בין התעודות שנדפסו נמצאים גם מסמכים העוסקים בהיבטים שונים של תולדות היהודים לא רק בסאלוניקי אלא בבאלקאנים בכלל (בענייני כלכלה, יחסים עם החברה הסובבת, שוד דרכים וכו'). יש להניח, כי חומר עות'מאני מסוג זה שרד גם מארצות־הבאלקאן האחרות, ולכך יש להוסיף חומר כנסייתי ועירוני־מקומי. אין ספק, שגם בארכיונים שונים באירופה, ובעיקר בווינה, מצוי חומר היסטורי לתולדות יהודי הבאלקאן מן התקופה העות'מאנית (ובמו עיניי ראיתי את עושרם של הארכיונים הללו, ואף איתרתי כמה תעודות לתולדות יהודי טורקיה שם).

למקורות החיצוניים הללו על סוגיהם השונים יש להוסיף את מקורותינו היהודיים, שעד כה לא זכו לריכוז ולתשומת־לב מספקת.

בדיקת מפת היישובים היהודיים בקיסרות הביזאנטית במאות ה־14 וה־15, כלומר ערב

* הרצאה שניתנה ביום 15.6.86, בעת חנוכת הארכיון ההיסטורי לתולדות יהודי יוגוסלאוויה ע"ש יקיר ואתל אבנטוב.

1 ראה, למשל: J.K. Vasdravellis, *Klephts Armatoles and Pizantes in Macedonia during the Rule of the Turks*, Thessaloniki, 1975. מאז מסירת המאמר לדפוס, הופיע גם ספרה של ג' לבל, גאות ושבר, ירושלים 1986, ובו חומר רב על יהודי מאקדוניה.

הכיבוש העות׳מאני, מצביעה על יישוב יהודי דליל למדיי באזורים הצפוניים של הבאלקאן וצפוף יותר במקצת בדרום, במזרח ובמערב.[2]

העות׳מאנים הגלו, כידוע, חלק ניכר מהיישובים היהודיים הרומאניוטיים הללו לאיסתנבול עם כיבושה בשנת 1453. כך הוקמו בעיר־הבירה הקהילות של יהודי ביזנטיון לשעבר שנקראו בשם הטורקי Sörgün (מוגלים). מאידך גיסא, התחדשו הקהילות המדולדלות או המרוקנות הללו בבאלקאנים אחרי הכיבוש העות׳מאני. קודם כל בפליטים ובמהגרים יהודיים אשכנזים מארצות אירופה ועליהם נוספו מגורשי חצי־האי האיברי בשלהי המאה ה־15 ובמאה ה־16.

לא כאן המקום להיכנס בפירוט לתיאור לטיב השלטון העות׳מאני בבאלקאנים אשר לא היה אחיד במהותו בכל מקום ומקום. בקווים כלליים ניתן רק לומר שבעוד שוואלאכיה ומולדאוויה זכו לאוטונומיה מרבית, הרי גם באזורים הקרויים כיום יוגוסלאוויה ואלבאניה היו מחוזות שזכו למעמד מיוחד. כך, למשל, העיר ראגוזה (דוברובניק) אשר לחוף הים האדריאטי. ראגוזה זכתה למעמד מיוחד הודות לקשריה הכלכליים עם העות׳מאנים כבר למן המאה ה־14, שכן שימשה כמתווכת חשובה בסחר החוץ בין הקיסרות העות׳מאנית ובין ארצות אירופה.

חשיבותם של אזורים אלו לקיסרות העות׳מאנית היא בכך, שהם היוו אזורי מעבר וגבול בין טורקיה לבין מרכז ומזרח אירופה. בבאלקאנים עברו דרכי המסחר ודרכי הצבא. גורם זה הוא בעל חשיבות גם בהקשר היהודי. קהילות שבצפון הבאלקאנים שמשו כגשר בין קהילות אירופה ובין הקהילות העות׳מאניות המרכזיות בטורקיה וביוון. בקהילות הללו נתקיימה אוכלוסייה יהודית מעורבת, מורכבת משלושה רבדים: רומאניוטים, ספרדים ואשכנזים.

הקהילות המרכזיות ביוון הצפונית, ביוגוסלאוויה, בבולגאריה ובאלבאניה של היום היו סאלוניקי, מונאסטיר (היא ביטולה), סקופיה, סופיה, ניקופוליס, וידין, ראגוזה, סאראייבו, בלגראד, ספליט, וביראט ואלבסן שבאלבאניה.

בדברים שלהלן מבקש אני להצביע על כמה היבטים הקשורים לתולדות יהודי יוגוסלאוויה והארצות השכנות לה בתקופה העות׳מאנית. אמקד את דבריי בתחום הקשרים הבין־קהילתיים, וזאת על סמך מקורות יהודיים. הריני רואה בכך משום הצעת ראשי פרקים למחקר עתידי, שצריך עוד להיעשות.

קשרים בין רבנים

כתוצאה מקרבת הקהילות הבאלקאניות לטורקיה ולאירופה המרכזית נוצר בהן מפגש מעניין בין חכמים אשכנזים וספרדים, שהביא להפריה הדדית בתחום התרבות. מכיוון שגם הקהילות הללו היו בעלות אוכלוסייה הטרוגנית יש לדבר משמעות מיוחדת. המפגש הזה קיבל תאוצה במאה ה־17 בעקבות הפרעות ביהדות מזרח־אירופה, בעיקר בעת גזירות

2 על־פי המפה שפרסם לאחרונה S. Bowman, *Jews of Byzantium*, Alabama University Press, 1985, p. 176.

ת״ח–ת״ט מאי–נובמבר 1648 — הפוגרומים של המנהיג האוקראיני, חמילניצקי ואחריהן, אשר הביאו אלפי פליטים מפולין לארצות הבאלקאן ולטורקיה. בין הבאים היו גם רבנים ותלמידי־חכמים. פעילות היהדות העות׳מאנית כולה למען פדיון השבויים ועזרתה לפליטים צוינו לשבח בכרוניקות שנותרו בידינו בקשר למאורעות אלו. מאידך גיסא, המלחמות שנערכו בין העות׳מאנים והאוסטרים הביאו גל של פליטים ושבויים בכיוון ההפוך, דהיינו מערבה (כך היה, למשל, בעת המצור על סאראייבו בשנת 1688).

וכך מצאנו:

״הר״ר ישעיה בן הר׳ דניאל די פאז נ״ע מקהילת בילוגראדו ששם נפשו בכפו להציל שבוי עשוק מילדי העברים בני פולין יצ״ו מידי עושקו תוגרמי תקיף ואלם. ולא נתקררה דעת האיש הכשר הזה בהצלה פורתא, כי לא זז מחבב את הניצל עד ששלחו לעיר מולדתו קראקא יע״א״.[3]

בואם של רבנים מפולין לטורקיה ולגלילותיה הביא למינוי כמה מהם כרבנים בקהילות חשובות בארצות הללו. רבנים אחרים שהו בהן פרקי־זמן שונים. כך, למשל, בקהילת בודה (אופן — בהונגאריה), שימש ר׳ אפרים הכהן מווילנא ברבנות והתקרב לחכמי הספרדים שם ובארצות הסמוכות. הוא קשר קשרים גם עם קהילת בלגראד ועם קהילות אחרות במרחב.

וכך מתאר ר׳ יעקב עמדן באוטוביוגראפיה שלו את מעמדו של ר׳ אפרים הכהן בקרב חכמי הספרדים:

״והנהיג נשיאותו בכבוד גדול והרביץ תורה לרוב ויהי שמעו בכל ארץ טורקייא (הכוונה לקיסרות העות׳מאנית) ובא״י גדול שמו, רבים מגדולי הארץ מריצים אליו אגרותיהם בשו״ת כאשר ישאל איש בדבר האלהים״.[4] בספרו ״שער אפרים״ מוצאים אנו התכתבות בענייני דינים שונים עם גדולי חכמי הספרדים בתקופה זו: ר׳ משה גלנטי, ר׳ משה ן׳ חביב, ר׳ שלמה הלוי, ר׳ משה בנבנשתי, ר׳ יוסף אלמושנינו (מבלגראד), ר׳ משה שבתי, ר׳ חיים מבורך (מסופיה) ועוד.[5]

מתוך ההתכתבות הזאת ניתן ללמוד על חילוקי הדעות בצד הלמידה ההדדית ועל ההבדלים בפסיקה ובגישה שבין החכמים הספרדים והאשכנזים. בתשובתו לר׳ חיים מבורך מסופיה, כותב ר׳ אפרים כלהלן:

״ואחר הסליחה והמחילה מכבודם (של הספרדים) אשר הם מקילים לעצמם ומחמירים לאחרים ועושים כל האשכנזים לצדיקים גמורים להטיל עליהם כל החומרות ולהיפך חלילה בחכמי הספרדים אשר בכל יום ויום נוהגים קולות... ורצים לדון בדבר החדש ולהחמיר אצל האשכנזים... ומן הראוי היה שבעסק כזה אשר הוא נוגע לאשכנזים היה להם למשוך את ידם מזה ולשאול לחכמי האשכנזים...״.[6]

3 ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ״ט, עמ׳ 240.
4 ר׳ יעקב עמדן, מגילת ספר, ורשה תרנ״ז, עמ׳ 7.
5 ר׳ אפרים הכהן, שער אפרים, זולצבאך, תמ״ח.
6 שם, סי׳ קי״ג.

קשרים בין־קהילתיים עוד יותר הדוקים ומפורסמים קיימו נכדו של ר׳ אפרים ובייחוד אביו של ר׳ יעקב עמדן, הלא הוא ר׳ צבי בן יעקב הירש אשכנזי, המכונה ״החכם צבי״. הלה למד בסאלוניקי אצל חכמי הספרדים, ומשם חזר לבודה. מאוחר יותר שימש כרב בקהילת סאראייבו ושהה גם בבלגראד, משם נדד לאיטליה ולארצות אשכנז (אמסטרדם). החכם צבי אכן שימש כאחד מצינורות־הקשר הגדולים שבין חכמי הספרדים בקיסרות העות׳מאנית ובין קהילות אירופה. בתשובותיו מוצאים הדים לקשרים ולהשפעות הללו בצורה נרחבת. דומה שידיעותיו הרבות של בנו ר׳ יעקב עמדן על חכמי הספרדים והמזרח גם בנושא השבתאות, אך לא רק בו, באו לו מידי אביו, החכם צבי.

גם בערים אחרות כגון סקופייה, סאלוניקי ואידירני (אדריאנופול) התיישבו חכמים אשכנזים בדורות הללו והם עמדו בחילופי דברי הלכה ויצירה עם חכמי הספרדים. התופעה חורגת אפוא ממקרים בודדים והיא כוללת את רוב הקהילות החשובות שבטורקיה העות׳מאנית.

רב אחר המסמל את הקשרים הענפים שבין חכמי הקהילות בשלטון העות׳מאני וחכמי אירופה הוא ר׳ שמחה הכהן מבלגראד (מת בשנת 1661). הוא בן לאב ספרדי, ר׳ גרשון הכהן מבלגראד, ולאם אשכנזייה מבודה. בעצמו כיהן כרב הקהילה הספרדית־האשכנזית המאוחדת בבלגראד באמצע המאה ה־17. מתוך ספר מעניין שחיבר ר׳ שמחה הכהן ניתן ללמוד על בעיות הדור ההוא ועל הקשרים בין העדות היהודיות השונות. ב״ספר השמות״[7] יש לכאורה רישום של שמות יהודיים לצורכי דיני אישות, אולם בספר זה נאספו מקורות רבים בדפוס, בכת״י ובע״פ בדבר דרך כתיבתם של שמות יהודיים ספרדיים, אשכנזיים ורומאניוטיים (ואף שמות לא־יהודיים). הספר נכתב בתקופה זו על רקע הבעיות הקשות שהתעוררו בקהילות הבאלקאניות עם בואם של הפליטים מפולין. על הרקע התרבותי הרחב שלו (ושל אחרים) ועל ידיעת השפות מעיד ר׳ שמחה כלהלן:

״להיותי בקי קצת בלשון אשכנז בלשון ספרד ואני בקי בהן ובשמותיהן״.[8] בספריו אכן ניכר הקשר ההדוק שהיה לו עם חכמים ספרדים ואשכנזים כאחד.

חכם נוסף מבלגראד שקיים קשרים ענפים ברחבי הפזורה היהודית, הוא ר׳ יוסף אלמושנינו, רבה של העיר במחצית השנייה של המאה ה־17.[9] קשרים הדוקים במיוחד בתחום חיי הדת היו לקהילות שעל אדמת יוגוסלאוויה עם סאלוניקי. ואכן, פרנסי סאראייבו כותבים בנידון בראשית המאה ה־18 כך: ״העיר הלזו שראי יע״א היא נגררת אחרי הסכמות ותקנות תשאלוניקי יע״א.[10]

סוג אחר של קשרים בין־קהילתיים היה בתחום חיי הרוח והדת.

7 ר׳ שמחה הכהן, ספר השמות, ונציה, תל״ה.
8 שם, במבוא.
9 ר׳ יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף, א׳–ב׳, קושטא תע״א–תצ״ג.
10 מ׳ בניהו, ״התנועה השבתאית ביוון״, ב־״ספונות״ י״ד (תשל״א–תשל״ח), עמ׳ קס״ח.

קשרים שבתאיים

לקהילות בבאלקאנים, ובתוכן לאלו שעל אדמת יוגוסלאוויה, נועד מקום נכבד בפרשת השבתאות בימי שבתי צבי ואחריהם.

אחת הסיבות לכך נעוצה בעובדה שאחרי המרתו של שבתי צבי מרבים השבתאים לשהות בקהילות שונות בשטח הבאלקאני. שכן, שבתי צבי שהורחק ממרכזי טורקיה ע"י השלטונות העות'מאניים שהה בשנותיו האחרונות באזורים הללו, הרחוקים מן המרכז: תחילה בגאליפולי ("מגדל עוז"), אח"כ באדריאנופול, ולבסוף באולצין' (Ulcinj) (דולצינ'יו, Ulgun — אולגון בטורקית) שבדרום־מערב יוגוסלאוויה, על הגבול האלבאני. עפ"י מחקר חדיש שפירסם לאחרונה יוסף פנטון[11] ניתן אולי להניח, שבאולצין' נמצא גם מקום קבורתו של ש"ץ, הגם שיש הסבורים (י' בן־צבי) כי נקבר ליד ביראט שבאלבאניה (הנקראת "ארנאוט בילוגראדו" במקורותינו).

הגלייתו של שבתי צבי לאזורים מרוחקים הביאה אליו את מאמיניו בשנותיו האחרונות. לאחר מותו היה קברו אתר של עלייה לרגל, בעיקר מטעם אנשי "כת הדונמה", אך יש להניח, שלפחות בדור הראשון או השני עשו זאת גם שבתאים שנשארו ביהדותם.

אך לא שבתי צבי בלבד שהה בבאלקאנים ומשך אליו מאמינים בימי חייו ואחרי מותו. גם נתן העזתי נביאו, אשר, כידוע, לא המיר את דתו, סובב בקהילות הללו ואף ביקר אצל שבתי צבי, בשנים שלאחר המרתו וגם אחרי מותו. בין תחנותיו מוצאים אנו את סאלוניקי, קאסטוריה, סופיה, קומורג'ינה, ביראט ועוד סקופייה (או Üsküb בטורקית), שבה מת ונקבר בכבוד רב. מצבתו, ששרדה עד לדורנו, מעידה כי לאגדות השונות שנתרקמו סביב קברו יש בסיס עובדתי. מעדויות שונות מתברר, כי גם קברו של נתן העזתי, כמו קברו של שבתי צבי, היה מוקד לעלייה לרגל במשך דורות, וגם במאה ה־19 עדיין ראו בקברו מקום קדוש, הגם שכהתה כבר האמונה השבתאית סביבו.

שלמה רוזאניס כותב, כי מנהג קהילת סקופייה היה עוד במאה ה־20 להשתטח על קברו של נתן העזתי ביום מותו ולקרוא פסוקים מן הזוהר ותיקוניו, נוסף לבני הקהילה המקומית, עלו גם אנשי כת הדונמה לקברו, כמו לקברו של שבתי צבי. על יעקב פראנק* מסופר, כי ביקר את קברו של נתן. וידוע הסיפור של ר' חיים פאלאג'י על האיש שביזה את קבר נתן ויבשה ידו.

ידיעות אלו מצביעות על החשיבות שהייתה לאזורים אלו לגבי הקשרים שבין השבתאים בארצות השונות.

מ. בניהו (בספרו "התנועה השבתאית ביוון")[12] הרחיק לכת ושיער, כי בנו של שבתי צבי, שאוסלם בצעירותו (או שנולד מוסלמי), חזר ליהדות בשלהי המאה ה־17 ונתמנה לרבה של סאראייבו, ושמו ר' יצחק צבי. הגם שפרשה זו טעונה עדיין בירור, הרי הידיעות

11 י"י פנטון, קברו של משיח ישמעאל, פעמים מס' 25 (תשמ"ו), עמ' 13–39. וראה בנידון גם הערותיו של צבי לוקר ב"פעמים", מס' 29, עמ' 152–153.

12 "ספונות" י"ד (הערה 10 לעיל), עמ' קס"א–קע"ח.

* מייסד כת יהודית מיסטית, בעלת נטיות פרו־נוצריות. הכת הזו נולדה בפולין והתפשטה בקהילות מערב־אירופה במאה ה־18. חוקרים רואים בה את שלבה האחרון של השבתאות.

הרבות שמביא בניהו על השבתאות בארצות־הבאלקאן בשלהי המאה ה־17 ובמאה ה־18 מצביעות על מקומן החשוב בתולדות התנועה השבתאית ועל מעמדן כחוליות־קשר בין השבתאים והנוטים אחריהם בכל אחר ואתר.

דמות חשובה בהפצת השבתאות הקיצונית, אשר מוצאה מקהילות יוגוסלאוויה, הוא הנביא השבתאי ר׳ נחמיה חייא חיון. הוא נולד בסאראייבו, נשא אישה מבלגראד ושימש רב בסקופייה לפני שיצא לנדודיו על־פני קהילות אירופה.

מן המפורסמות הוא, כי בדורות הללו קיימו השבתאים בארצות השונות קשרים הדדיים הדוקים ביניהם. באופן פאראדוקסאלי שימשו אז דווקא השבתאים מקשרים ומגשרים בין קהילות ישראל. לקשרים הללו נלוו גם מגעים בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות, וראויים הם למחקר נוסף.

קשרים עם ארץ־ישראל

הקהילות הצפון־באלקאניות קיימו קשרים הדוקים עם קהילות א״י בתקופה העות׳מאנית, בעיקר באמצעות השד״רים מא״י, שביקרו בהן במסגרת המסלול שנקרא בכתביהם ״שליחות טורקיה״ או ״אנאטוליה ואורומילי״. מוסד השליחים ותמיכתן של קהילות הפזורה היהודית ביישוב היהודי בא״י התחזקו מאוד בראשית המאה ה־17, אחרי מאורעות אבן פארוק בירושלים.[13] מן השנים הללו מגיעות אלינו הידיעות על השד״ר הראשון (הידוע לנו) שהופיע בבלגראד, בשנת שפ״ט/1629, ר׳ גדליה ליפשיץ, אשר עלה לא״י מפולין והיה מקורב לשל״ה הקדוש.[14] מאז ואילך קיימת רציפות בביקורי השד״רים בקהילות יוגוסלאוויה וסביבותיה. מן המקורות שבידינו ניתן ללמוד על החשיבות שייחסו רבני בלגראד, סאראייבו וקהילות אחרות לחוות־דעתם של השד״רים בענייני הלכה. בספרו של ר׳ יוסף אלמושנינו שנזכר לעיל,[15] רבה של בלגראד במחצית השנייה של המאה ה־17, מצויות שמונה תשובות והסכמות של שד״רים מא״י בדבר תשובותיו. בין השד״רים הללו אנו מוצאים כמה מגדולי רבני הספרדים בדור ההוא, מהם המקורבים לתנועה השבתאית, כגון: ר׳ משה גלנטי — המג״ן, ר׳ שלמה הלוי ועוד. ביקורי השד״רים מהווים נדבך חשוב בקשרים הבין־קהילתיים של קהילות אלה עם א״י ועם קהילות אחרות; שכן השד״רים סבבו בין הקהילות, העבירו מסרים ודברי־תורה, וכמה מהם אף השתקעו כרבנים בקהילות שבקיסרות העות׳מאנית וגם באלה שבאירופה המערבית.

תמיכתן של הקהילות הבאלקאניות בא״י נמשכה גם במאה ה־18, לרוב באמצעות ״פקידי א״י בקושטא״, — אותו מוסד אשר טיפל בענייני היישוב במאה ה־18.[16] בפנקס

13 מחמד ן׳ פארוק מושלה של ירושלים בשנים 1625–1626. הטיל מיסים כבדים על הישוב וגרם להחלשתו.

14 ר׳ ישעיהו הורביץ, בעל הספר ״שני לוחות הברית״ (של״ה), ממנהיגיה הרוחניים של יהדות פולין ואשכנז.

15 ר׳ הערה 9 לעיל.

16 י׳ ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי״ח בחסות ׳פקידי קושטא׳, ירושלים תשמ״ב.

הפקידים שבידינו מצויות גם כמה אגרות הממוענות אל הקהילות הללו, ובתוכן בלגראד, והן מעידות על רציפות הקשרים ועל השתלבותן של הקהילות הללו במפעל התמיכה ביישוב, באמצעות קהילת קושטא (איסתנבול, מקודם ידועה גם כקושטדינה).

בידינו ידיעות גם על עלייה ועלייה לרגל של יהודים מהקהילות הבאלקאניות השונות. בין העולים גם כמה חכמים מפורסמים, כגון בני משפחת פארדו, ובראשם ר׳ דוד פארדו, שהיה רב ופוסק בסאראייבו. הרב פארדו עלה בסוף המאה ה־18, ואילו בני משפחת פ׳ינצי, כגון ר׳ משה פ׳ינצי, עלו במאה ה־19 (ואין אלה אלא רק דוגמאות בודדות בלבד).

ממפקדי מונטיפיורי מן המאה ה־19 וממקורות נוספים ניתן לעמוד על מגמת העלייה לא״י, שנמשכה גם במאה ה־19. ממחקרים שעשו חוקרי הלאדינו מתבררת עובדה מעניינת, כי הניב הירושלמי של הלאדינו נוצר בשלהי המאה ה־19 והוא קרוב ללאדינו שנהגו לדבר בארצות־הבאלקאן הצפוניות. אם נכונה הנחה זו, הרי מלמד הדבר על ההשפעה שהייתה אז לירושלים בקרב יוצאי הקהילות הספרדיות שבבלקאנים. היווצרותו של ניב הלאדינו בירושלים בשלב מאוחר כל־כך של התקופה העות׳מאנית מעידה גם על אי־הרציפות האוכלוסייתית של הקהילה הספרדית בעיר בתקופה העות׳מאנית. קהילה זו מתגבשת למעשה בסוף התקופה העות׳מאנית, לא מן המאה ה־16 אלא רק ממחצית המאה ה־18, ודבר זה ראוי לבירור נפרד.

אי־אפשר, כמובן, לסיים סקירה זו על הקשרים של הקהילות הבאלקאניות עם א״י בלי להזכיר את הרב יהודה בן שלמה חי אלקלעי.[17] אליבא דאמת, עצם הופעתו של הרב אלקלעי חשובה לנושא דיוננו, שכן, כידוע, הוא נולד בסאראייבו והיה רב בזימון (זמלין) שליד בלגראד, ועלה ארצה ומת בירושלים. חשובים לא פחות הרקע והגורמים לצמיחת רעיונותיו ופעילותו ערב הופעת התנועה הלאומית היהודית. אכן, במאה ה־19 נמצאו הקהילות הבאלקאניות על אם הדרך ובתווך בין הקיסרות העות׳מאנית השקועת, השולטת עדיין בא״י והמהווה בסיס לחדירת מעצמות אירופה, ובין הקיסרות האוסטרית והרעיונות המודרניים של השכלה, אמנסיפציה ולאומיות, תוך כדי כמיהה לציון וגיבוש רעיונות ליישוב ארץ־ישראל.

עצם מיקומן הגאוגראפי של קהילות יוגוסלאוויה בבאלקאנים מעלה את הצורך להבנת הקשרים שבין יהודי אירופה המרכזית והמערבית ויהודי הקיסרות העות׳מאנית והמזרח בכלל, הן בתקופה העות׳מאנית הקדומה והן בסופה של תקופה זו.

17 ג׳ לבל, ׳חולה אהבת ירושלים — הרקע הפוליטי והקהילתי לפועלו׳, ״פעמים״, מס׳ 40 (תשמ״ט), עמ׳ 21–48. צ׳ לוקר, ח״ג נחמיאס–פועלו להתעוררות הלאומיות היהודית בסרביה, שם, עמ׳ 49–53.

צבי לוקר

מ״יהודים שביוגוסלאוויה״ ליהדות יוגוסלאווית

בחצי האי־הבאלקאני חי פסיפס של עמים, לשונות ודתות. הקורא המתענין ביהודי יוגוסלאוויה צריך לדמיין לעצמו את ההטרוגניות הרבה, המאפיינת קיבוץ של עמים סלאוויים דומים וקרובים זה לזה מבחינה גנטית, לאומית, דתית, ואף לשונית־תרבותית. הרעיון של איחוד או אחדות כלשהי בין העמים הללו ושל הוצאתם מבין כותלי שתי הקיסרויות הרב־לאומיות — האוסטרו־הונגארית מזה והטורקית מזה — היה נפוץ במאה הקודמת ולבש צורה ממשית לקראת סופה. מעניין לציין, שבין הוגי־הדיעות והמנהיגים הלאומיים שדגלו ברעיון זה, דהיינו של פדרציה רחבה של עמים שווי־זכויות, התבלטו דווקא הקרואטים (ל׳יודביט גאיי ויוסיפ שטרוסמאייר). אשר לסרבים, אצלם הרעיון הפאן־סלאווי וההישענות על רוסיה היוו חלק ממורשתם ההיסטורית, שהייתה קשורה גם בדת האורתודוקסית (״פראבוסלאווית״, בלשונם). הם ראו את עצמם כגרעין שסביבו ובהנהגתו יש לבנות את האחדות המיוחלת. שני המרכיבים העיקריים של יוגוסלאוויה ראו אפוא מלכתחילה בצורה שונה את הגשמת השאיפה המשותפת וכל אחד מהם ראה את מקומו כמרכזי או כדומינאנטי באיחוד שעמד לקום. פה טמון זרע המחלוקות והפורענויות שבדורנו היינו, והננו עדיין, עדים להן. על אף השאיפה הטבעית לקירוב ולאחדות, הניגודים והסתירות טבועים בעצם המרקם החברתי־מדיני של האזור.

אכן, ההתמצאות בתוך המורכבות והרב־גוניות של מורשות, שאיפות, דתות ואינטרסים מדיניים ייחודיים — אינה קלה. מאידך גיסא, בנקל ניתן לטעון — וזהו הקו שאימצו לעצמם המארקסיסטים היוגוסלאווים — שבחוזי ורסאי, בייחוד בזה שנחתם בטריאנון (בו נקבעו גבולותיה הנוכחיים של הונגאריה), וכן בספיחיהם, נעשו שגיאות וקיפוחים. ואמנם, דומה כי אין כל ביטחון שחלוקה אחרת כלשהי הייתה עשויה לספק את כל הצדדים; למעשה, אי־אפשר למתוח גבולות אתניים צרופים, ללא מיעוטים ניכרים. לאמיתו של דבר, אף למבקרי ההחלטות של בעלות־הברית אין פתרונות חלופיים ברורים, מה גם שאין להחזיר את גלגלי ההיסטוריה אחורה.

נביא רק דוגמה אחת לגבי חשיבות מיקומם של המיעוטים, בתוך גבולות יוגוסלאוויה עצמה.

ההגירות בשלהי ימי־הביניים ובראשית העת החדשה גרמו לכך, שסרבים רבים התיישבו בפלכים קרואטיים, בסלאבוניה, בדאלמאטיה ובקרואטיה גופא. לצדם של כ־4 מיליון קרואטים, חיים כיום כמיליון סרבים. מכאן הניסיונות הטראגיים, והכושלים, בעת מלחמת־העולם השנייה, ״לטהר״ את קרואטיה מנוכחות סרבית. אף סלובנים תושבי קרואטיה סבלו ממגמה זו, אם־כי במידה פחותה וללא רציחות והשפלות כמו במקרה של הסרבים, שנפלו

קרבן למדיניות של "קרואטיזאציה" מהירה וכפויה. חלק מהם פשוט גורשו לעבר סרביה ולא יכלו לשוב לבתיהם עד לסיום הזוועה הפאשיסטית. בזה הקדמנו במקצת את המאוחר, אך בין שתי מלחמות העולם גורלם ההיסטורי של היהודים היה להימצא הן בין הקרואטים והן בין הסרבים והמאקדונים (ובכל אופן בחבל מאקדוניה על כל חלקיו, אפילו מעבר לגבול), ובכל אחד מן האזורים הללו היו ביניהם אוהדים ואף פאטריוטים של עם אחד או של עם אחר. כן היו ביניהם חסידי התרבות האוסטרית־גרמנית, וביחוד חסידי התרבות המאג'ארית. המסגרת הגיאופוליטית שהוטלה עליהם "הכתיבה" גם את היווצרותה של יהדות אחידה — הנקראת יהדות יוגוסלאווית, ואותה נציג כאן מחבלי לידתה ועד לשואתה.

אין כל ספק, שהמרכיב העיקרי של המדינה החדשה, קודם־כול מבחינה מספרית, היה העם הסרבי. במלחמת־העולם הראשונה הייתה מלכות סרביה הקטנה בעלת־ברית נאמנה לאנגליה, לצרפת ולארצות־הברית; הסרבים נלחמו בעוז ובתקיפות, תוך־כדי רמיסת כל אדמתם ע"י הצבאות האוסטריים ואבדות כבדות בנפש. הסרבים היו לכאורה 'ראויים' לקבלת פרסים טריטוריאליים, באשר ראו עצמם כמשחרריהם וכמנהיגיהם של שאר העמים הדרום־סלאוויים. עמדתם זו מצאה חיזוק בינלאומי רחב במגמה של ההגדרה העצמית — העיקרון המנחה לגבי העמים הסלאוויים בתוך הקיסרות ההאבסבורגית, ששאפו להבטיח שלום בבאלקאנים על־ידי עשיית צדק ברוח רעיונותיו של הנשיא וילסון. לאמיתו של דבר — ובניגוד למקובל בעיתונות המערבית — עמי חצי־האי הבאלקאני הם בדרך־כלל שוחרי־שלום. הם ניסו לממש, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, מעין ברית באלקאנית מחודשת,[1] וברור שלא הם גרמו למלחמת־העולם השנייה. הפיצוץ בא מבחוץ, כשהגרמנים והאיטלקים מנצלים את כל הניגודים הלאומיים, ניגודים שלא נעלמו אף בגבולות שנקבעו בוורסאי.

במדינה החדשה נכללו חמישה אזורי־שיפוט, ופעלו בה שלוש דתות עיקריות (סרבית–אורתודוקסית, קאתולית–רומית ומוסלמית–סונית); כן נהגו בה שני מיני כתב (הקירילי — האלפא־ביתא של הסרבים, המאקדונים והמונטגרינים והלאטיני, שבו השתמשו הקרואטים והסלובנים) וישבו בה בני מיעוטים שונים, שהיו מרוכזים בחבלים אחדים, כגון אלבאנים בקוסובו, טורקים במאקדוניה, קבוצות קטנות יותר של רומנים, רותנים (אוקראינים) וסלובאקים בגליל וויוודינה, צ'כים בסלאבוניה, ועוד. רק המיעוט היהודי נמצא, בעקבות התפתחויות היסטוריות מיוחדות, מיוצג בכל גלילות המדינה, פרט למונטנגרו ההררית.

לגבי היהודים יש להבחין בין האשכנזים, שקהילותיהם נוסדו לפני כשתי מאות־שנים לכל היותר — (ק"ק זאגרב חגגה זה לא מכבר 180 שנה להקמתה), לבין הספרדים, שהגיעו לחבל־ארץ זה ובייחוד לבוסניה–הרצגובינה — במחצית השנייה של המאה ה־16, שאז הגיעו גם יהודי סרביה המעטים וחברי קהילות מאקדוניה, הגדולות יחסית. היהודים האשכנזים הראשונים באו מן הצפון והיו יוצאי גרמניה והונגאריה ונושאי התרבויות של ארצות אלה, ואילו צאצאיהם של מגורשי ספרד ופורטוגאל היגרו מן החבלים האירופיים

1 ברית זו נכרתה בספטמבר 1934 באתונה וחתמו עליה יוון, טורקיה, רומאניה ויוגוסלאוויה.

של הקיסרות העות'מאנית שבדרום (אדריאנופול, קושטא, ובעיקר — סאלוניקי), ובחלקם אף מן המערב, דהיינו דרך ערי החוף האדריאטי, כמו ונציה, אנקונה ופזארו ודרך דוברובניק וספליט. המרכיב הספרדי ביהדותה של יוגוסלאוויה היווה כ־40% מכלל התושבים היהודים שבתוכם שלטה שפה יהודית מובהקת, היא הלאדינו. נוסף ללאדינו השתמשו הספרדים, בעיקר בדורות הראשונים, אך לא רק אז, בטורקית וביוונית, ואילו בני הקהילות שעל החוף הדאלמאטי השתמשו, מטבע הדברים, באיטלקית. בדורות האחרונים ניכר ההבדל בין יהודי סרביה ובוסניה מזה לבין יהודי מאקדוניה מזה. הראשונים סיגלו לעצמם את השפה הסרבית ואף התערו בתרבותה ובמנהגיה; האחרונים נשארו מסוגרים במורשתם, תוך־כדי שמירה קפדנית של מסורותיהם היהודיות והסתגלות אטית לשפות הסלאוויות השגורות בפי רוב האוכלוסייה.

בסרביה של המאה ה־20 התרחקו היהודים מן ה"ג'ודיו־אספניול" או הלאדינו, שכן הם כבר היו מושרשים היטב בלשון סביבתם. כך היה גם בקרואטיה ובסלאבוניה, אם כי במידה פחותה. גם בערי מאקדוניה היו התושבים היהודיים מוכרים ומושרשים, אך כחטיבה אתנית־חברתית מיוחדת במינה. בעייתם של יהודי וויוודינה, גליל באגן הדאנובה הגובל בהונגאריה בצפון וברומניה במזרח, הייתה, מבחינה לשונית, אולי הקשה ביותר. יהודים אלה היו ספוגים תרבות מרכז־אירופית, דיברו לרוב גם גרמנית, אך שפתם השימושית הייתה ההונגארית, היא שפתו של חלק ניכר מן האוכלוסייה, ששלטה בגליל זה מאות בשנים. הסרבים התרבו עד־מאוד בעת החדשה והשתוו מספרית עם ההונגארים, ואולי אף הפכו לרוב. מכל מקום, עד לדצמבר 1918, המגעים ביניהם לבין יהודי המקום היו מוגבלים למדיי. לאוכלוסיית העיר סובוטיצה, השוכנת על הגבול ההונגארי, הצטרף רובד נוסף: מלבד התושבים הסרבים וההונגארים חיו שם בני שבט קרואטי, בונ'בצי, שנתבוללו במידה רבה בהונגארים ודיברו במעין ניב מעורב קרואטי־הונגארי. משכילי היהודים בוויוודינה, כמו בקרואטיה, קיימו קשרי־תרבות הדוקים עם בודאפשט, וינה וברלין, ורבים נהגו לכתוב בגרמנית. בעוד שבראשית המאה כשליש מיהודי זאגרב היו עדיין דוברי הונגארית, יהודי קרואטיה, רובם ככולם, שלטו כבר בשנות ה־30 של המאה בשפת־המדינה. ראוי לציין, שהיידיש, כתופעה חברתית־המונית, לא הגיעה כלל לאזורים אלה. מתי־מספר בלבד היו היהודים שהיידיש הייתה שפת־אימם. מכאן שלא הייתה גם עיתונות בשפה זו. לעומת זאת, אצל הספרדים נעשו ניסיונות אחדים, בהצלחה חלקית וזמנית בלבד, להוציא עיתון בלאדינו, אך גם בתוכם נדחקה שפה זו לשימוש ביתי ומשפחתי גרידא. תהליך זה ניכר במיוחד בין יהודי בלגראד, בעוד שיהודי סאראייבו, ביטולה וסקופייה האזינו עוד, בדורותינו, לא רק לתפילות ולשירים, אלא אף למחזות — בלאדינו. יהודי מאקדוניה קיימו קשר הדוק עם המרכז היהודי הגדול שבסאלוניקי, וזאת גם אחרי הניתוק המדיני בעקבות השינויים שחלו בגבולות. לא זו בלבד שבמאקדוניה, שנכללה במסגרת יוגוסלאוויה, חיו בצוותא עמים ולשונות רבים ושונים, אלא גם המצב בחינוך הנוער היה בעייתי. "כל ישראל חברים" הקימה בתי־ספר, שבהם למד חלק מן הנוער היהודי צרפתית, נוסף לצורך ללמוד את שפת המדינה הסרבית־קרואטית, בעוד שב"תלמוד תורה" לימדו בלאדינו בלבד.

הניתוק מסאלוניקי הקשה במיוחד על יהודי ביטולה: הם איבדו לא רק את הפרנסות שהיו קשורות ביוון, אלא גם את מרכז השראתם הרוחנית. יהודי מאקדוניה היו נתונים

במבוכה לאור הסכסוך בין הסרבים לבולגארים בעניין אופיו של החבל. מנהיגי יהדות סרביה השתדלו, בין השאר על־ידי ביקורים מלווים נאומים בלאדינו, לקרבם לפאטריוטיזם הסרבי. אין אפשרות כיום לקבוע את מידת הצלחתו של מאמץ זה. ברם אין ספק, שיהודי הגליל הזה הזדהו לחלוטין עם המוסדות היהודיים והציוניים אשר בבלגראד ובזאגרב וראו בהם את משענתם, וכך השתלבו במרקם ההולך־ומתהווה של יהדות זו.

שונה היה המצב בווייודינה. אותם היהודים שהיו דוברי וכותבי הונגארית יכלו — גם לאחר שנת 1919 — לקיים קשרים ולהשתמש במקורות תרבותיים שמעבר לגבול, באשר דווקא המשטר הסרבי–היוגוסלאווי היה ליבראלי יחסית ולא התערב במישרין בחיי־התרבות של המיעוטים בחבל זה. אף כי המדיניות הרשמית הייתה מכוונת לצרף חבל זה ולשלב אותו בתוך סרביה, נותר כר נרחב למדיי לפעילות תרבותית הונגארית. אכן, במסגרת משטר זה פעלו יהודים מן הדור הקודם באין מפריע. אפילו העבודה הציבורית והציונית התנהלה, עוד בשנות ה־20, במידה רבה בשפה ההונגארית. המעבר לשימוש בלשון הסרבית נתבצע הלכה למעשה רק בשנות ה־30.

חרף כל ההתאמה וההסתגלות, שעל היבטים מסוימים שלהן כבר נרמז, עובדה היא שבגלילות שצוינו לעיל התארגנו היהודים במהירות וביעילות, דבר שהיה צורך־בל־יגונה. המפליא הוא, שהזיווג והריכוז, ההכרחיים מבחינה משטרית, הצליחו במציאות, וכך נתאפשר קיום־ביחד, תוך שיתוף־פעולה פורה, בין בני־ישראל מכל הסוגים והמוצאים.

להלן ננסה לבחון מה הם הגורמים ומי הם האישים שהקלו על תהליך זה.

זמן קצר לאחר קום "המלכות של הסרבים, הקרואטים והסלובנים", דהיינו בשנת 1919, נוסד גם איגוד הקהילות הדתיות היהודיות היוגוסלאוויות, שמרכזו נקבע בבלגראד הבירה. שנים אחדות מאוחר יותר קם גם איגוד הרבנים הארצי בבלגראד (בשנת 1923), בראשותו של הרב ד"ר יצחק אלקלעי, מקודם רבה הראשי של סרביה ומאז גם של יוגוסלאוויה כולה. המלך אלכסנדר ה־1 אף מינהו סנאטור.

בזאגרב בירת קרואטיה, שכנה זה מכבר הנהגתה של "ההסתדרות הציונית לארצות הדרום־סלאוויות", שנוסדה עוד בשנת 1909 ; ומאז שנת 1919 — גם ההסתדרות הציונית הארצית (היוגוסלאווית) ולצידה ברית הנוער היהודי, המרכז הארצי של "ויצ"ו, הלשכה של הקרן־הקיימת (מן המוסדות הציוניים), רק הנהלת קרן־היסוד מוקמה בבלגראד). חלוקה זו לשני מרכזים, שהתבקשה אף בהתחשב עם מקומות־מושבותיהם של מרבית העסקנים הציוניים, הייתה לברכה. בתוך בלגראד ומתוכה התנהלו העניינים האדמיניסטרטיוויים והדתיים וכן המאבק נגד ההפליות והאנטישמיות, תוך־כדי קיום קשר הדוק עם שלטונות המדינה, ואילו בזאגרב נעשתה העבודה החינוכית והופץ הרעיון הציוני על־ידי הוצאת עיתונות ובאמצעות מו"לות ענפה למדיי. שני המרכזים היהודיים הללו, בלגראד וזאגרב, פעלו בתיאום ובהבנה הדדית, מה גם שהנציגים הציוניים היוו את הכוח המניע גם באיגוד הקהילות.

אלה היו המסגרות לעבודה הכלל־יהודית בהיקף ארצי ורשמי. ברם, בין היהודים על קהילותיהם ומקומותיהם, פעלו גם כוחות בדלניים שונים. כך, למשל, בזאגרב התקיים אירגון בשם "עבודה לאומית" (Narodni Rad במקור), שמגמתו הייתה לעודד את ההתקרבות והידידות בין הקרואטים לבין היהודים, כאשר היהודים משתדלים להוכיח את

נאמנותם למולדת על־ידי הסתייגות מכל הזדהות שמעבר להשתייכות הדתית. משיקולים אלה נבעה, כפי הנראה, גם התנגדותה ההתחלתית של קהילת זאגרב, בראשותו של ד"ר זיבנשיין — שהיה גם ממייסדי ה"עבודה לאומית" — לכינונו של איגוד הקהילות. ההתנגדות הוסרה מחוסר תמיכה מצד שאר הקהילות, פרט לנציג נובי־סאד. לבסוף, גם שתי הקהילות הנזכרות הצטרפו לאיגוד. נראה, שיוזמי המגמות הללו בזאגרב נחלו אכזבה מרה, באשר תנועתם לא עוררה כל עניין או הדים חיוביים, בניגוד למצופה, בציבור הקרואטי הלא־יהודי מחד גיסא, ואילו בפנים המחנה זכו להתנגדות חריפה, ובשנות ה־20 אף הודחו מהנהלת הקהילה בבחירות, שבהן נרשם ניצחון מכריע לרעיון הציוני, מאידך גיסא. אמת טראגית היא, שהיהודים הקרואטיים הללו, שכל מאוויהם התמצו בחפצם להיות קרואטים טובים ותו לא, נתקלו, כאמור, באדישות מצד הקרואטים, כשם שכעבור ימי דור לא קם שום גוף ציבורי או אפילו אישיות קרואטית כלשהי להגנת היהודים בעת צרתם הגדולה, כאשר נרדפו על צוואר וחוסלו בידי מרצחים קרואטים משורות האוסטאשה (הלאומנים הקיצוניים).

בתנועה הלאומית הקרואטית השתתפו גם יחידים יהודיים מאוסייק, בירת סלאבוניה, מקארלובאץ ומערים אחרות, ולקחו חלק פעיל במפלגות הלאומיות הקרואטיות, אך הם היו מיעוט מבוטל, באשר היהודים נמנעו בדרך־כלל מליטול חלק בחיים הפוליטיים של הארץ.

בין הספרדים, בראש וראשונה בסרביה (שבה הם יושבים לפחות מן המאה ה־16) היו נטיות בכיוון של התבוללות לאומית סרבית. חוגים מסוימים העדיפו להגדיר את עצמם כסרבים "בני דת משה" (Mojsijevci), אך אין לדבר על תנועה של ממש ברוח זו. מאידך גיסא, משכילים ספרדים הקימו, קודם בבלגראד ולאחר־מכן גם בבוסניה, ארגון מיוחד בשם "הארגון הבלגראדי של יהודים ספרדים". יוזמי ארגון זה שמו את הדגש בקיומה ובפיתוחה של המורשה הספרדית, וראו בקידום ההמונים הספרדים משימה בעלת עדיפות עליונה. הם השתלבו במסגרת הפדרציה העולמית של היהדות הספרדית. בסוף שנות ה־20 של המאה נתעוררו סכסוכים בינם לבין הציונים. אך דווקא הוועידה הבאלקאנית של הספרדים, שנתקיימה בבלגראד בשנת 1930, שמה קץ לחילוקי־הדעות, במידה רבה הודות לד"ר דוד אלקלעי, שנתמך בצירים הבולגאריים, שמנעו בעד קבלת עמדות מנוגדות לדרכה ולהשקפותיה של ההסתדרות הציונית העולמית. מאז שותפו נציגי זרם זה בעבודת הקרנות הלאומיות ושבה לשרור אותה אחדות בסיסית, שאפיינה את יהודי יוגוסלאוויה מראשיתם.

התבוללות ואי־הסתגלות — אלה היו תופעות טבעיות במיוחד בשני הקצוות הגאוגראפיים של הארץ, ז.א. במאקדוניה שבדרום מזה ובוויוודינה שבצפון מזה, כפי שצוין לעיל. בבוסניה–הרצגובינה התנהלו החיים בסימן של דו־קיום שלו בין הסלאווים המקומיים, סרבים כקרואטים, לשכניהם היהודים והמוסלמים, שריכוזם הגדול וכן הנהגתם הרוחנית היו בסאראייבו. המוסלמים היו גורם מועדף בתקופת השלטון העות'מאני וגם המשטר האוסטרי טיפח יחסים תקינים עימם. הם היוו את רוב האוכלוסייה באזורים מסוימים של בוסניה, בהם סאראייבו הבירה. בחוגים אלה ייסודה של מלכות ס.ה.ס לא נתקבל בהתלהבות. במשטר החדש מקומם ותפקידם היה בסך־הכול משני, ואילו הסרבים ששלטו במלכות לא הצליחו לקרבם די הצורך. המוסלמים לא זכו במדינה החדשה ליתרונות כלכליים. אין ספק, שהמצב תחת שלטון אוסטריה היה טוב יותר מבחינתם.

היהודים, שידעו לנצל את האפשרויות החדשות תוך־כדי התחרות בסוחרים הסלאווים והמוסלמים, היו לצנינים בעיני המוסלמים. כמיעוט מזערי ושונה, היו היהודים נתונים לרגשי הסתייגות ויריבות מצד המוסלמים וגם לסלידה על רקע דתי. עם זאת, נשמרו עד לשואה יחסים בין־עדתיים הוגנים גם בגליל זה, והמוסלמים לא הציקו ליהודים. היהודים היו נאמנים וחזקים באמונתם, ועמדתם החברתית הייתה איתנה. גם ההנהגה המוסלמית השתלבה יפה במרקם המשטר החדש, אשר שמר על האיזון העדתי הקיים.

ניתן לסכם את הסוגיה הזו בקביעה, שהכוחות הצנטריפטאליים גברו על אלה הבדלניים מכל הסוגים. האחרונים נשארו במיעוט וללא משקל ציבורי.

כעת נוכל להשיב על השאלה שהצגנו לעיל לגבי יצירתה של יהדות זו ובדבר הנסיבות והגורמים שאפשרו את יצירת אחדות המחנה היהודי ושמירתו לאורך התקופה היוגוסלאווית. נראה לנו, שכל הגורמים, שנמנה אותם להלן, "אחראים" המה ביחד ליצירת היהדות החדשה בתולדות העם היהודי, דהיינו ליצירת "היהדות היוגוסלאווית" ואלה הם:

1. דת ישראל והסולידאריות היסודית של היהודים באשר הם יהודים;
2. היחס האוהד מטעם שלטונות המדינה, שהתבטא במתן חופש־פעולה ובאי־התערבות בענייניהם הפנימיים של היהודים;
3. ניתוקם של יהודים רבים, ובראש וראשונה של המנהיגות, ממקורות־השראה והשפעה זרים, בין אם אלה היו בצפון־מערב (בודאפשט, וינה וברלין) ובין אם היו במזרח (סאלוניקי וקושטא או בבולגאריה השכנה).
4. התנועה הציונית ותורתה, אשר שמה את הדגש באיחוד. יתר־על־כן, המנהיגות הציונית ראתה בפירוש ביצירת המדינה היוגוסלאווית תופעה חיובית (איחוד העמים הדרום־סלאווים), המקבילה לשאיפותיה־שלה. האחדות היהודית הייתה, כאמור, צו־השעה, והציונים, בייחוד על־ידי תנועות הנוער החלוציות, היטיבו להגשימה הלכה למעשה. הם עשו זאת במפגשי ספורט, בצופיות־מחנאות ובפעילות תרבותית וארגונית, שהקיפה את כל הארץ.
5. התופעות האנטישמיות המאוחרות והמוגבלות יחסית שתכפו והלכו מאז עלייתו של היטלר לשלטון בברלין, היו בלתי־אלימות עד לאפריל 1941. במקום להפחיד את היהודים, עוררו תופעות אלה דווקא תגובות של גאווה ודביקות ביהדות המותקפת. אמנם, היו גם מקרים של התנצרות, בעיקר בקרואטיה. כמו־כן הכשירו התופעות האנטישמיות הללו את הקרקע לחיקה גזענית ולהפעלת גזירות למיניהן נגד היהודים מאז ראשית הכיבוש ואילך.

נעמוד בקצרה על אופייה של האנטישמיות באזורים הלאומיים והגיאוגראפיים השונים. בסלובניה, שבה חי מספר מזערי של יהודים, הייתה זו שנאה דתית־קלריקאלית. ניתן לומר, ששם נתקיימה מעין "אנטישמיות אף ללא־יהודים". ייתכן, שאנטון קורושץ (כומר קאתולי לשעבר), נציגם של הסלובנים בממשלת צווטקוביץ־מאצ'ק, הושפע מגישה זו כאשר אישר וחתם על חוקי ההפליה נגד היהודים בתחומי ההשכלה והמסחר במזון, באוקטובר 1940. בקרואטיה — עד לכיבוש הגרמני באפריל 1941 — לא הורגשה מתיחות אנטי־יהודית גלויה, ויש לזכור, שהלאומנים הקיצוניים הקרואטיים פעלו אז במחתרת, ומחו"ל, והציבור הקרואטי בכלל לא התפנה, בין שתי מלחמות־העולם, לטפל בבעיה זו. ברם, כשהפליטים

הפוליטיים, כמאתיים במספר, שכינו עצמם "אוסטאשֶה", קיבלו את השלטון מידי הצבא הגרמני הפולש, התפרצה מייד בחמת־זעם השנאה התהומית על "הזרים", ובתור שכאלה נחשבו הסרבים והיהודים. ההונגארים, שזכו "להחזיר" לעצמם, בחסדי הגרמנים, חלק מגליל וויוודינה, לא סלחו ליהודים את השתלבותם במשטר של יריביהם המסורתיים, הסרבים, משנת 1918 ואילך. בבוסניה–הרצגובינה חגגו התושבים הקרואטים את עצמאותם המדינית ועודדו במרץ את איבתם וסלידתם של המוסלמים כלפי היהודים — שהיו ממילא קיימות, כאמור מתחת לפני השטח — אך מצב־ללא־תקווה זה נוצר אך ורק בעקבות הכיבוש וביתורה של מלכות יוגוסלאוויה וחלוקתה בין גרורותיו הפאשיסטיים השונים של היטלר. בחבל באנאט, שנותק מווייודינה, הושלטו ה"פולקסדויטשה", שפעלו בנאמנות ובאכזריות יתרה לפי הוראותיהם של הנאצים. בסרביה היו קיימות קבוצות קטנות של פאשיסטים־אנטישמים, כגון קבוצתו של ל'יוטיץ' (Ljotić) בשם "זבור" ושל חוג'ורה (Hodjera), ואלה אכן הועסקו על־ידי אדוניהם הפולשים הגרמנים, שלמעשה ניהלו את העניינים בעצמם, בסיועו הרשמי של הקוויזלינג הסרבי הגנראל בדימוס — מילאן נדיץ'. הגרמנים הסתמכו על מנגנון־הדיכוי הביורוקראטי המקומי, שהתמחה עוד בתקופת המלכות בדיכוי קומוניסטים, לאומנים קרואטים ושאר כוחות במדינה, שנחשבו למתנגדי המשטר הפאן־סרבי. במאקדוניה הרב־לאומית והרב־דתית במיוחד, שהייתה שסועה על־ידי הניגודים בין הסרבים והבולגארים, לא התעוררו בעיות עד לכיבוש, אולם בעקבותיו זכו הבולגארים בכל שטחה של מאקדוניה היוגוסלאווית (ה"וואדארית"). מאז ואילך ביצעו המינהל והצבא הבולגארי הפולש בדייקנות ובמסירות יתרה את המדיניות הנאצית לגבי היהודים.

אין ספק שהתסמונת האנטישמית הייתה, עד לחורבן, שולית ואפיזודית גרידא. היא בשום אופן לא אפיינה את יחס הסביבה אל היהודים. נהפוך הוא: היהודים חיו בארץ זו בשטחי־החיים השונים בחופש ובשלווה, תוך שיתוף סדיר וכמעט בלתי־מוגבל. אין זה המקום לעמוד על חלקם או על השתתפותם של יהודי זה או אחר בפעילות הכלכלית או התרבותית של המדינה, מכיוון שאין להגזים בחשיבותן של תרומותיהם של יחידים לדו־קיום בין אוכלוסיית הרוב לבין בני המיעוט היהודי.

נראית לנו ראויה לציון העובדה, שבבלגראד, למשל, נתקיימו הן אגודת נוער והן אגודות זמר יהודיות־סרביות מעורבות (אגודת הזמר ממשיכה בפעילותה, בשינוי שם: כעת שמה "האחים ברוך", ובעוד שרוב זמריה היו יהודים בין שתי מלחמות־העולם, עכשיו הם נותרו במיעוט). חשיבות ציבורית נודעת לכך שיהודים בודדים, חובבי ספורט וחסוני־גוף, התעמלו והתאמנו באגודות "סוקול" (מילולית–בז; המדובר באגודות תרבות־הגוף, שהיו נפוצות בין העמים הסלאוויים), שכן הם הפכו לימים למארגנים ולמדריכים באגודות "מכבי" במהלך התארגנותן. הדבר קרה במקומות מספר, כתוצאה מהתערותם של יחידים הן ב"סוקול" הקרואטי (זאגרב) והן ב"סוקול" הסרבי (נובי–סאד). אין אלה אלא דוגמאות בודדות של סימביוזה הולכת וגוברת בין האוכלוסייה המקומית הוותיקה לבין מרכיבה היהודי. תהליכים חברתיים אלו, של התערות ואקולטוראציה (שאיננה זהה עם התבוללות) מזה, ושל נאמנות למורשת אבות (בין בצורתה המסורתית ובין מתוך תודעה יהודית חילונית וגאווה לאומית) מזה התפתחו במקביל והיו בקו העלייה, לשביעות רצונם של שני הצדדים,

כשפגעה בהם ידם הרצחנית של הנאצים ועוזריהם המקומיים (שנתגלו כקטלניים לא פחות ממוריהם הגרמנים).

דומה, שאין זו התרשמות של משקיף ומשתתף באירועים של העבר בלבד. יש ראיות ועדויות המאששות את הנאמר. יתרה מזו, עובדות מן התקופה העיקרית הנסקרת כאן, דהיינו חיי היהודים על אדמת יוגוסלאוויה עד לשואה, בזמנה ולאחריה, מאשרות את דבר הקיום בצוותא היהודי־יוגוסלאווי. אנו מתכוונים בראש־וראשונה למאמץ הסיוע לאחים בצרה, לפליטי הנאצים ממרכז אירופה, אשר עברו באלפיהם דרך יוגוסלאוויה, אוכסנו בה וטופלו על־ידי היהודים המקומיים, הן במסגרת מוסדית, באמצעות איגוד הקהילות, והן על־ידי הרבה קהילות בודדות שבהן עברו. זאגרב הייתה בנידון זה תחנת־המעבר — העזרה — והריכוז העיקרית ע״י קהילתה וכן ע״י מתן עזרה אישית מצד יחידים. רבים ניצלו הודות ליהדות זו ואילו כאלף ומאתיים מבין העצורים זמנית נספו בעיר שאבאץ. זה קרה בכיבוש הנאצי, משלא היו די רשיונות־עלייה לא״י וחסרו גם אפיקי־הגירה אחרים, כאשר גם המעבר דרך הדאנובה לים השחור ולטורקיה נסתם. הם נרצחו ביחד עם מספר יהודים מקומיים, ליד הכפר זאסאוויצה. מפעל הסיוע לפליטי מרכז־אירופה היה חשוב כשלעצמו, אך הוא מצביע גם על התגבשות מינהלית ויכולת אירגונית, שהיה בכוחן לשאת בנטל ולעמוד בכבוד במשימה. האירוע השני שיש בו מן הסממנים הללו קשור בימי האבדון, בשואה עצמה. הקהילות המרכזיות שב״קרואטיה העצמאית״, דהיינו זאגרב, אוסייק וסאראייבו, המשיכו לתפקד גם תחת משטר הרשע. הקהילות הופעלו על־ידי היהודים עד שנעצרו, או — במקרים נדירים — עד שהצליחו להימלט, בראש־וראשונה על־ידי יהודים שנשותיהם הנוצריות הגנו עליהם. במצב של מתח ופחד מתמיד הבטיחו יהודים אלה מעין רציפות בקהילות, שמצידן ניסו לסייע לאחים הכלואים במחנות. אמנם, רק פריטים מעטים של המזון והביגוד, שנאספו ונקנו במאמץ ובממון רב, הגיעו ליעדם (מכיוון שהשומרים משורות ה״אוסטאשה״ החרימו את מרבית המשלוחים). ניסיון נואש זה היה בכל־זאת מועיל, ולו חלקית בלבד, והוא סימל, לכל הפחות, את הרצון לעזור ולהקל על מצבם של העצורים. למעשה, חרף ההשמדה השיטתית וההגנה היחסית שבת־זוג נכרייה הקנתה, נוצרו מעין ״יודנראטים״ בלתי־ממונים, שאכן נאלצו לשתף פעולה עם הצוררים, אך בלי שיוכשלו במעשים שאין לעמוד בהם.

אחרי שאיגוד הקהילות וגם הקהילות של בלגראד ושל שאר הערים הגדולות נסגרו או שותקו, נותרו הקהילות הנ״ל היחידות שעוד פעלו. ק״ק זאגרב קיימה את מושב־הזקנים הארצי שבתחומי העיר והגנה עליו — על־ידי העברת הקשישים למקום־מבטחים בחווה כנסייתית, והם לא נפגעו; ועד מאי 1943 היא הייתה החוליה המקשרת בין גולה דוויה זו, הנתונה בתהליך של חיסול, לבין ה״ג׳וינט״, דרך בודאפשט (קהילה שהייתה חופשית אז), ז׳נווה וקושטא, משם ניסה לפעול ועד־ההצלה של היישוב הארץ־ישראלי; ואילו קהילת אוסייק הקימה, לפי דרישת השלטון הפאשיסטי, את מחנה־המעבר טנ׳יה (Tenje), אשר לזמן־מה שיפר, ולו במקצת, את תנאי־חייהם של העצורים. היא סייעה לעוד מחנה סמוך — לזה שבג׳אקובו (Djakovo). אף שרידי הקהילה הספרדית המפוארת בסאראייבו, ביחד עם הקומיסאר מטעם השלטונות הקרואטיים בוייאס (Bujas), שגילה דווקא יחס הוגן ואנושי, השתדלו להציל מה שניתן היה להציל כל־עוד לא חוסלו הם עצמם. ק״ק ספליט,

ששיחק לה מזלה להיכלל באזור הכיבוש האיטלקי, נהפכה לתחנת מקלט ומבטחים לפליטים מכל חלקי הארץ, ושם נתארגנה עזרה הדדית כראוי, ואפילו נפתח בית־ספר מאולתר. המשותף לכל הקהילות הללו היה רצון־ההישרדות והעמידה בכבוד בעת צרה ומצוקה.

הפן השלישי שמהווה ראיה לנאמר לעיל קשור בעצם עובדת שיקומה של יהדות זו, לאחר שרק חמישית ממנה נשארה לפליטה. בסיוע יהודי ובינלאומי נדיב, אבל בהחלטיות ובתושייה, קמה הפדרציה של הקהילות היהודיות מן ההריסות וחידשה את פעילותה; בשנים תש״ח/ תשי״א אירגנה את עלייתם של למעלה ממחצית הניצולים, ועדיין היא מוסיפה להתקיים ולשמור על גחלת היהדות. יש בתופעה זו ביטוי נוסף לאחדותה ולחוסנה של היהדות היוגוסלאווית, שעוצבה בשנות ה־20 וה־30 על יסודות איתנים. שיקום זה עלה בידה בזכותה של מנהיגות מוכשרת ומסורה.

נקדיש שורות אחדות למנהיגות זו. אף כי אין אנו גורסים שאישים, ולו גם דגולים, יוצרים במעשיהם את ההיסטוריה, נראה שאין להכחיש, שבתנאים מסוימים יש בידי עסקנים מוכשרים כדי להשפיע על מהלך האירועים ולגוונם במעט או בהרבה. כמדומה, שנתמזל המזל ונמצאו שני אישים סמכותיים, אשר יצרו את התשתית הדרושה וגיבשו דפוסי־עבודה שאיפשרו את המיזוג והאחדות, שבפועלם הצדיקו את השימוש במונח החדש, הנראה בעייתי במבט ראשון, של יהדות יוגוסלאווית. היו אלה ד״ר אלכסנדר ליכט בזאגרב וד״ר פרידריך פופס בבלגראד. הראשון היה הוגה־דעות שנון, בעל נטיות פילוסופיות אידיאליסטיות, אך עם זאת היה עסקן ציבורי מחונן. הוא תכנן מחשבותיו בקפידה וידע לבטאן בבהירות ובתקיפות. תכונה מועילה אחרת שלו הייתה יכולתו לחלק סמכויות, למשוך עוזרים, ובמיוחד לעודד ולהכין קאדרים של עסקנים צעירים. בין אלה האחרונים נזכיר רק את הבולט שבהם, הוא ד״ר צבי רוטמילר ז״ל, לימים צבי רותם, מראשוניה ומאבותיה הרוחניים של ברית אגודות הנוער היהודי בכלל, ושל התנועה שהטביעה את חותמה על יהדות זו בין שתי מלחמות־העולם, ״השומר הצעיר״, בפרט. בזאגרב עצמה פעל ליד ד״ר ליכט צוות־עוזרים נאמן. גורם חיוני נוסף להצלחתו היה נעוץ ביכולתו להתבסס גם על מנהיגים אזוריים בעלי השפעה. בין אלה נזכיר אך ורק את הראשונים במעלה, והם: דוד־דאצ׳א אלקלעי בבלגראד, ד״ר ליאון פריץ׳ בסאראייבו, ד״ר משה שווייגר (לימים בר־צבי) בסובוטיצה וליאון קמחי בביטולה (מונאסטיר).[2] השני, דהיינו ד״ר פופס, עורך־דין ואיש מעשי, היה מארגן מוכשר ובעל טאקט, שידע לקרב אנשים ולהועיד להם תפקידים ואף לחלוק כבוד, מתוך הבנה לאינטרסים ולרגישויות המיוחדים והמקומיים. הודות לתכונותיו אלה, לשקידתו ולפופולאריותו, היה לאל־ידו לנווט את ספינת איגוד הקהילות בכל התקופה הבין־מלחמתית, ללא זעזועים. פופס הסתדר היטב עם מנהיגי הספרדים, הן הוותיקים המסורתיים והן הצעירים, המרדניים בחלקם והפרו־ציונים ברובם, וידע לרכוש אף את לבותיהם של הלא־ציונים.

2 אין ספק, שאפשר היה להזכיר עוד שמות, אך הסתפקנו באלה בלבד, שנראו לנו כיציגים. הקורא המתעניין באישים שפעלו בעדותיהם כמנהיגים, ימצא את הנתונים ב־״פנקס קהילות יוגוסלאוויה״, בהוצאת ״יד ושם״. פריץ׳ וקמחי נספו בשואה.

מושב מועצת הציונים בבלגראד, בשנת 1938 (הנשיאות והקהל)

אחדות העולים — אגודת נוער בזאגרב בשנת 1924

סטודנטים יהודים בזאגרב (אגודת סעד) — מסיבת ריקודים בשנת 1936

מעמדו המכובד באוכלוסיית הבירה (שבחרה בו פעם למשרת סגן־ראש־העיר), סייע לו במילוי תפקידו כמתאם וכמייצג הראשי של יהודי כל המדינה. בתפקיד האחרון נעזר ברב ד״ר יצחק אלקלעי ובשִׁימָה שפיצר, המזכ״ל האחרון (שנספה בשואה) של האיגוד.

מחברו ועורכו של הכרך הראשון של ספר זה קבע את שמו ״תולדות יהודי יוגוסלביה״ (בכתיב שהיה מקובל אז) בצורה שלא הכריעה ברורות בשאלה האם מתוארות בו תולדות היהודים באותה ארץ, או שמא ניתן לדבר על יהדות יוגוסלאווית בפני עצמה. אין בלבנו ספק, שאכן לכך התכוונו, באשר כבר צבי רותם, בדברי המבוא שלו, מכנה כך את היהדות הזאת, כלומר היוגוסלאווית, בתהליך התהוותה (ע׳ 13); וכן עשה גם המחבר, יקיר אבנטוב, במבוא שלו, כְּשכתב כדלהלן: ״המושג ״יהדות יוגוסלאוויה׳ כמעט שלא היה קיים ומוכר לפני מלחמת העולם־הראשונה״ (ר׳ שם, ע׳ 18).

בבעיה זהה התלבטו גם היסטוריונים ומחברי מונוגראפיות על יהודי איטליה, צרפת והולאנד, ארצות הדומות כלשהו ליוגוסלאוויה, בהרכבן העדתי המגוון ובריבוי קהילותיהן ממוצא שונה, אשכנזים וספרדים ביחד. יש שהעדיפו, מבחינת הדיוק המדעי והקושי הארגוני והתפיסתי, ״למקם״ את היהודים, לקרוא לחיבוריהם ״תולדות יהודי איטליה״ (ססיל רות 1946)[3]; אטיליו מילאנו התכוון אף הוא ל״יהודים באיטליה״ (1961). בנוגע לצרפת, ארץ שמספר יהודיה היה גדול פי־כמה ממספר היהודים שביוגוסלאוויה, רוברט אנשל (פאריס, 1946) ומוריס ליבֹר (פאריס, 1973) כתבו על־אודות יהודי צרפת, ואילו ברנהרד בלומנקראנץ פירסם קודם ביבליוגראפיה של יהודים בצרפת (1961) וערך גם ספר היסטורי בשם ״תולדות היהודים בצרפת״ (1972). [ההדגשה שלנו צ.ל.]. נסקור את המצב גם לגבי יהודי הולאנד, שבה קיימת יהדות מאורגנת מראשית המאה ה־16 (בצרפת—מהמחצית השנייה של המאה ה־16). הספר המודרני הראשון על יהודי הולאנד נתפרסם בשנת 1843 ע״י קונן, מחבר פרוטסטאנטי שבסוף חיבורו הביע תקווה שהיהודים יתנצרו... בכל אופן, שם ספרו הוא ״תולדות היהודים בהולאנד״, ובאותו שם נתפרסמה אסופה, בעריכתם של ד״ר ברוגמאנס וד״ר פראנק (אמסטרדם, 1940), ועד היום אין ספר מקיף בנושא זה. מאידך גיסא, מעניינת עבודתו של הסוציולוג ההולאנדי (אף הוא אינו יהודי) ריינדרס, תחת הכותרת ״מעדות יהודיות להולאנדים יהודיים״ (אמסטרדם, 1969). אין בכוונתנו להרחיק לכת בהשוואות לגבי הארצות הללו, ונסתפק בהבאת הדוגמאות הנ״ל של שמות החיבורים — להארת השאלה הנדונה.

נראה לנו אפוא, שהמונח ״יהדות יוגוסלאוויה״ היווה, ומהווה עדיין, תיאור נכון ומתאים, אף כי יהדות זו נולדה רק לפני שני דורות. המאחד בה מרובה מן המפריד, ואין תחליף להגדרה הגיאופוליטית, אשר הייתה לה דינאמיקה משלה, כפי שהשתדלנו להראות לעיל. על הכרת יהדות מרכז־אירופית ובאלקאנית כאחד זו ועל הצגתה־הנצחתה אנו שוקדים, ואלה הם גם שני ההיבטים של הדברים הכתובים בספר זה, שאנו שמחים להגיש לקורא העברי באשר הוא שם.

3 ובלועזית Cecil Roth, *A History of the Jews of Italy*, Philadelphia, 1946. לעומת זאת, אותו מחבר כתב ספר על־אודות היהודים באנגליה, לונדון 1941, כמו־כן לגבי היהודים שבונציה, ניו־יורק 1975 (ההדגשות שלי. צ.ל.).

נדון בו בעיקר בחלקה המערבי של המדינה, שהיה נתון לשליטתה של היחידה המדינית שכונתה 'המדינה הקרואטית העצמאית' ואשר כלל שני גלילות היסטוריים — את קרואטיה עצמה ואת בוסניה–הרצגובינה. אנו עושים זאת לשם הנצחת אותו חלק מבני עמנו שאבד, בתקווה שנתרום להבנתו ולהערכתו הנכונה מבחינה היסטורית, ומתוך אמונה באחדות הגורל היהודי ובכורח לשלב בהיסטוריוגראפיה היהודית גם את היהדות הזאת.

מסירת הכרך הראשון ל"תולדות יהודי יוגוסלאוויה" לידי הנשיא ז. שזר (צבי רותם ויקיר אבנטוב)

יהודי קרואטיה בעידן החדש

יהודי קרואטיה בראשית המאה על־פי זכרונותיו של ד״ר צבי רותם

חלק א׳: היהודים הכפריים בסלאבוניה*

המחנכים בארץ הגו רעיון לאומי חשוב: לקיים את זכר הקהילות שאבדו בשואה — בדרך של ״אימוצן״ בידי בתי־ספר. פתחו בהנצחת הקהילות ממזרח־אירופה ומסתבר שבמוקדם או במאוחר יגיע תורן של קהילות גם בחלקי עולם אחרים. גם יוצאי יוגוסלאוויה מקווים שיימצאו בארץ בתי־ספר ש״יאמצו״ קהילות אופייניות מאותו קיבוץ יהודי שלא היה רב במספרו, וברובו לא היה עתיר בערכי היהדות, אך עם כל התבוללותו, ידע לשמור על זהותו היהודית ותרם חלקו ליישובה של ארץ־ישראל ולתקומת המדינה ובטחונה. בשורות הבאות אנסה לתאר דמותם של יהודים בחבל יוגוסלאווי אחד, כדי לגאול אותם מן השיכחה, ואדגים את דברי בזכרונות אישיים־משפחתיים מלפני מלחמת העולם הראשונה.

*

סלאבוניה היא חלק מן המישור הפאנוני הנרחב שנתפרסם בפוריותו עוד מימי רומי. מצפון לה הונגאריה, מן הדרום בוסניה, מן המערב קרואטיה ומן המזרח סראם, המצורף כיום לחבל האוטונומי וויוודינה שברפובליקה הסרבית. במישור הסלאבוני מתחלפים יערות אלון ובוק עבותים — שבגללם ביקר כאן דוד וולפסון בזמנו ושהה בקרואטיה כמה שנים; דוד שוורץ המציא כאן את ספינת־האוויר הידועה בשמו של גראף־צפלין — עם שדות דגן, כרי מרעה ומטעי פרי. בשיפולי הגבעות, רבים גם כרמי הגפן. אכן, ידועה סלאבוניה לא רק בעץ ותוצרתו, אלא גם בשליבוביצה (מי שזיף), ביין, בחיטים ובגידולים חקלאיים אחרים, וגם בענף בעלי החיים, את סמלה ראו רבים באווז. עדיין זכורים לי חרוזים שקראתי לפני ששים שנה בערך, המשבחים את סלאבוניה המאושרת, שבה מושכים ארבעה אווזים עגלה, וחמישי דוחפה לגן העדן. ומי שיבקר במוזיאון ההיסטורי בבלגראד אל יתפלא למצוא בו פסלון מימי רומי שנחשף באותו מישור פאנוני פורה, והוא מציג עגלה רתומה לארבעה אווזים, וחמישי יושב בה ומחזיק במושכות!

יהודים שנמצאו מן הסתם גם באזור זה מימים קדומים, לא הניחו עקבות מפורשים אחריהם. אלה שחיו שם בימי־הביניים גורשו, ומאות בשנים לא דרכה רגל יהודי על אדמה זו שפיארו אותה בכינוי הכבוד ״חומת המגן של הנצרות״. לשם הגנת המונרכיה ההאסבורגית אורגנה סלאבוניה עם כמה אזורים שכנים כחבל הספר הצבאי. תושבי הספר, החקלאים־המתיישבים, מהם רבים שנמלטו משטחי הכיבוש הטורקי בסרביה ובבוסניה, היו כולם רשומים בחיל־הספר שאורגן על בסיס טריטוריאלי. תמורת כוננותם המתמדת

* המאמר נתפרסם לראשונה ב״משא״ י״ח בניסן תשל״ג, 20 באפריל 1973 — מוסף ספרותי של ״דבר״, תל־אביב.

וגיוסם התכוף כדי ללחום נגד הפולש הטורקי, קיבלו אנשי הספר זכויות שונות: חלק באדמות הממלכתיות, מיכסת עצים מן היער, מלח ומצרכים אחרים, שהיו מונופולין המדינה, ועוד. כאשר בוטל חבל הספר הצבאי בסוף המאה הקודמת וסלאבוניה וסראם צורפו שוב לקרואטיה, כבר היתה המפה הדמוגרפית של החבל מנומרת ביותר, ועוד נוספו מהגרים מאזורים מרוחקים של המונרכיה.

בקצב מהיר והולך נשתנו גם היחסים החברתיים. עד אז שלט השיתוף בחיי הכפר, גם בגלל השיתוף הקדום באדמות הכפר שלא חולקו, גם בגלל השותפות בהנאות שהעניקה המדינה לתושבי הספר, ובעיקר בגלל קיומה של הקומונה המשפחתית הגדולה (״זאדרוגה״) ששרידיה החזיקו מעמד אפילו עד לאחר מלחמת־העולם הראשונה. חדירת השיטה הרכושנית לכפרים, הביאה להתפוררות הקומונות ולחלוקת הרכוש המשפחתי, אם גם נתקיים המוסד המסורתי האחר של העזרה ההדדית — התגייסות לעבודה (״מובה״): אנשי הכפר עושים במשותף ולפי התור את העבודות החקלאיות העיקריות כגון החריש והקציר, ובייחוד דיש הדגנים והסרת התירס מן הקלחים. העבודה מלווה זמרה וריקודים, ובערבי הסתיו גם בנשפיות עליזות.

לא ייפלא שנושאי התסיסה הרכושנית בכפר היו בראש וראשונה היהודים. הם נאשמו בגרימת ההתפוררות של הקומונות, בספרות יפה (אך לא בעין יפה).

תואר החנווני הכפרי כמפתה המדיח לחלוקת הרכוש המשפחתי ולהקמת משקים עצמאיים־נפרדים שנפלו אחר־כך קרבן לתחבולות היהודיות. התנועה הקואופרטיבית שצמחה על סף המאה העשרים ובתחילתה, התפתחה יותר בהשפעת הכמרים ובעלי־בריתם הקלריקלים והלאומנים, מאשר בהשפעת הסוציאליסטים. היא פעלה בעיקר בשתי זרועות, השיווק והצרכנות, ובשתיהן כיוונה את חיציה בפירוש נגד היהודים ו״השתלטותם״ הכלכלית. הרי הם חדרו לכפרים גם כקוני התוצרת החקלאית, וגם כחנוונים שידעו לעורר את יצר הקנייה אצל בני הכפר ועוד יותר אצל בנותיו.

*

ראשוני היהודים בזמן החדש הגיעו לסלאבוניה ולסראם באמצע המאה ה־18. תחילה השיגו רשות ישיבה בשתי ערים: אוסייק וזימון, ודוקא בפקודת הקיסרית הקתולית האדוקה, מריה תרזה שהציקה כל כך ליהודי וינה, למשל. חלוצי הישוב היהודי המחודש לא היו אלא עשרות מעטות, ורשיון ישיבתם היה זמני. אך הוא לא נתבטל, ואט־אט באו מהגרים חדשים מארצות אחרות שבמונרכיה ההאבסבורגית. גם בשיא התפתחותה של היהדות היוגוסלאווית, ערב השואה, לא עלה מניין יהודי סלאבוניה עצמם על אלפים ספורים. חלקם היו מרוכזים בכמה עיירות שבהן נתקיימו גם קהילות מאורגנות כדבעי, ואחרים היו מפוזרים על פני כפרים רבים.

הקו האופייני בצמיחתה של היהדות הסלאבונית וגם הקרואטית — שלא כמו בסרביה ובדאלמאטיה — היה פיזורה בכפרים. הנוסע התרשם בעל כורחו שלא היה כפר ראוי לשמו שלא השתקעה בו משפחה יהודית. אם שכן בכפר יהודי אחד, הרי היה בעל חנות שאפשר היה להשיג בה כל דבר גדול וקטן הדרוש לאיכר ולמשקו, על פי רוב היה לו גם רשיון של מוזג. אם נמצאו בכפר שני יהודים, היה אחד מהם מקיים גם אטליז, או מאפיה, או טחנת

קמח ואולי גם בית־חרושת לגזוז. מכל מקום היו שתי החנויות מתמחות בענפים שונים, משום שלא היו מעוניינות בהתחרות הדדית. רבים מן היהודים הכפריים המשיכו בקניית התוצרת החקלאית שהיו מעבירים אותה לסיטונאים ולסוכנים יהודים בערים, ואלה היו קשורים עם שוקי וינה או בודאפשט. האמידים שבהם עסקו במתן אשראי — אם בצורת הלוואות צרכניות ממש, ואם בצורת הלוואות על חשבון היבול לעתיד לבוא. בשני מקרים הסתבכו האיכרים לא אחת בקשיים שגררו אותם למכירת בעלי חיים או חלקות אדמה — דבר שלא הוסיף חיבה ליהודים בעיני הגויים.

*

היהודי הכפרי, גם אם לא גמר אלא ארבע כיתות בית־הספר היסודי, נמנה עם "משכילי" הכפר, שבידיהם היקר והשררה, משום שהיו נציגי הרשות הכנסייתית או הממלכתית, או אנשי המימסד, לפי מונחינו כיום. בראש הצמרת הכפרית היו הכומר, המורה, מזכיר המועצה המקומית, האיש האחראי ליערות, ועוד. הם אירחו ברצון את היהודי לחברתם ולאו דווקא בגלל רכושו אלא בגלל מעמדו וכשרונו ובגלל השכלתו הכללית, המניחה את הדעת.

לעומת זאת היתה השכלתם היהודית דלה ביותר. נראה שהמהגרים מהונגאריה, מסלובאקיה וממוראוויה, ולא כל שכן מגליציה, בעלי השכלה יהודית ושומרי מסורת, נטו להתרכז בעיירות, משום ששם ניתן להם, בעזרת מוסדות הקהילה, לקיים מצוות ואורח חיים מסורתי במידה כלשהי. לכפרים הגיעו קודם כל דלי השכלה כללית ויהודית, שהתרחקו ממורשת האבות ולא איכפת היה להם הניתוק ממרכז יהודי. מהגרים בדור הראשון נאבקו על ההסתגלות לסביבה החדשה ועל רכישת הלשון הסרבית–קרואטית, נוסף על לשונם ההונגארית או הגרמנית שהביאו מארץ מוצאם. מעטים שבמעטים דיברו יידיש. הם היו דור שני או שלישי ורביעי בחבל ארץ זה, חזקה עליהם שהיו בורים גמורים ביהדות ומתבוללים גמורים בחייהם, גם אם רק בודדים בהם נטבלו לנצרות.

הקהילות שבעיירות הזמינו רבנים וכלי קודש אחרים מן החוץ. רוב הרבנים באו מגליציה, מיעוטם מהונגאריה על מחוזותיה. אחדים מהם נתפרסמו, על פי רוב לאחר שעזבו את קרואטיה–סלאבוניה (ד"ר מ. אהרנפרייס, ד"ר א. קמינקה, אבל גם ד"ר מ. מארגל, מחבר המילון הגרמני–עברי הראשון, ואחרים). השפעתם על יהודי הכפרים היתה מטבע הדברים מועטה בלבד, גם אם כפריים רבים נהגו לבוא בחגים לבית־הכנסת שבעיירה.

אין פירוש הדבר, שליהודים אלה לא היה לב יהודי חם. הם אהבו את עמם אהבה תמימה ולא התנכרו לדתם, גם אם התרחקו כל כך מן המסורת, עד שחייהם היומיומיים נשתנו אך במעט מחיי סביבתם הנוצרית. ואילו לא שטפו את הכפרים מפעם לפעם גלי אנטישמיות בעקבות התעמולה הקאתולית או הלאומנית, מי יודע מה היה סופה של תודעתם היהודית. אך המטיפים הקלריקליים והריאקציוניים, שביקשו לקנות את לב העם ולחסנו מפני שאיפות הקידמה האזרחיות או מפני ניצני התנועה הסוציאליסטית, הסעירו לעתים מזומנות את הרוחות גם בכפרים הנידחים והזכירו ליהודים את בידודם הקיומי, למרות הידידות שקשרו עם "האינטליגנציה" הכפרית. על כן שלחו את בניהם ובנותיהם לבית־הספר התיכון בעיירה הקרובה או בעיר הרחוקה יותר. ואם לא רצו להיפרד מהם, ביקשו דרך להעתיק את

עסקם ומושבם לעיר. רבים מאלה שלא עשו כך לפני גמר מלחמת־העולם הראשונה נאלצו לנוס מן הכפרים בחוסר כל בתום המלחמה, כאשר פשטו בהם אנשי "הגייס הירוק", הם עריקי הצבא האוסטרו־הונגארי המתפורר, שהתנפלו על אמידי הכפרים, בזזו רכושם והציתו בתיהם. בשנת 1918 התרוקנו כפרים רבים בסלאבוניה מיהודיהם. שוב לא היה פנקס הלידות והפטירות או הנישואין של כל קהילה בכל עיירה דומה לרשימון גיאוגרפי ("גאזטיר") של סביבתה.

*

משפחתנו הקדימה לנטוש את הכפר עוד בשנת 1912 ועברה לבירת קרואטיה, בעיקר לשם מתן חינוך כללי ויהודי לילדים. אבי נולד באזור הגבעות והכרמים של סראם, בסביבה סרבית טהורה. אביו היה עובד אדמה, אבל אף אחד מבניו לא המשיך בעיסוק זה. שלושה בנים התפזרו בכפרים ועסקו במסחר ושתי בנות נישאו לסוחרים. רק אחד הבנים היה מנהל תחנת הרכבת בקופריבניצה, עיירה קרואטית בקרבת הגבול ההונגארי. באותה עיירה נולדה אמי למורה בבית־הספר ששפת הוראתו היתה גרמנית. אחותה של אמי היתה נשואה לבעל חנות בכפר הסלאבוני הגדול גארצ'ין. מסתבר שיד דודתי היתה בשידוך בין הצעיר מסראם והצעירה מקופריבניצה. החופה נערכה על סף המאה העשרים בגארצ'ין. הזוג הצעיר פתח חנות כל־בו ובית מרזח בכפר השכן טרניאני, שהיה קטן מגארצ'ין אך היה מושב המועצה המקומית שהקיפה עוד כמה כפרים או חצרות. מלבדנו היתה בכפר עוד משפחה יהודית ולה חנות עם אטליז. גם בגארצ'ין חי עוד יהודי והוא בעל טחנת קמח מודרנית. מעצמו מובן שכל משפחות היהודים בסביבה היו קשורות אם בקשרי דם או חיתון ואם בסנדקאות. לא אחת גררה משפחה אחת את קרוביה משני הצדדים ממרחקים וצופפה באופן זה את רשת הישוב היהודי הדליל בסלאבוניה.

טרניאני היה ועודנו כפר סלאבוני טיפוסי, על רחובו האחד שמשני עבריו שדרות עצי תות ואחרים וכן בתים בני קומה אחת, מוקפים חצרות ומטעי פרי. היום הכביש מזופת וגם המדרכות מותקנות ויש תחבורת אוטובוסים סדירה. בבתים יש חשמל, אך עדיין שואבים מים מן הבארות הפרימיטיביות שבחצרות. בגידולים החקלאיים אין כל ייחוד ועדיין מכתרים את הכפר היערות שבהם נהגנו לקטוף פטריות וגרגירי יער למיניהם. נוספו בתים חדשים במקום הישנים, אולם המידות לא נשתנו ורק העצים בשדרות גבהו והרחיבו צמרתם, עד שהמבקר הקשיש רואה בהתעצמותם אפילו לעומת מה שנשמר בזכרונו מלפני ששים שנה. בין הבתים בולטת עדיין כנסייה וממולה בא בית־הספר החדיש, של שתי קומות במקום הבית הקטן והנמוך מימי ילדותי.

בתחילת המאה היו רוב תושבי הכפר קרואטים, קרי קאתולים, מיעוטם סרבים קרי פראבוסלאווים. כן היו בו שוואבים–לותרנים וגם רותנים והם קאתולים יוונים. ביתנו שכן במרכז הכפר (היום עומד במקומו בית מרווח ונאה כשם שגם הבתים הסמוכים נתנו מקומם לבתים חדשים–חדישים), בין הכנסייה הקאתולית עם מושב הכומר וביתו של מזכיר המועצה. מן החצר והגינה שלנו היינו אנו הילדים נכנסים בלי קושי אל גינת הכומר וקוטפים בה פרי כאוות נפשנו. הוא לא מיחה בידינו, משום שהיה ידיד המשפחה, אף קיבל אותנו בסבר פנים בביתו. עוזרתו היתה מכבדת אותנו במטעמים, ובהם גם "לחם הקודש",

או ביתר דיוק פירורים שנשארו אחר שהתקינה אותו להקדשה, עם אפייתו והוצאתו מן התנור. אין זאת אומרת שאנו חששנו מפני ההקדשה. מסתמא לא רצתה האשה הטובה להחטיאנו או שמא חסה על חלקי המאפה שהיו ראויים לשימוש בכנסייה. בכנסייה היינו ממש בני בית. לא אחת השתתפנו בתהלוכות הדתיות בכפר ומי ימנה כמה פעמים הותזנו במים הקדושים, ואת טקסי הדת הקאתולית ידענו לא פחות מבני הדת עצמם.

זאת לדעת: כרוב יהודי סלאבוניה, ובעיקר היהודים הכפריים, היינו רחוקים מאד מן המסורת היהודית. בירושה מסבי המורה בקופריבניצה הגיעה לידי מהדורת התנ"ך הפראגאית, אך רק לאחר גלגולים רבים וכעבור ימים ושנים. בימי ילדותנו לא היה איש מעז להינבא שאי־פעם ימצא מי מאתנו עניין באותה מהדורה או בתנ"ך העברי בכלל. לא שמרנו על הכשרות ושבת היה לנו יום עבודה רגיל. רק בפרט חשוב נבדלנו מרבים מבני אחינו בסלאבוניה: הם נהגו לשחוט חזירים בחורף ולערוך כירה כמקובל אצל הגויים. כל השנים לא מש שומן חזיר מסיריהם ובשר חזיר לצורותיו משולחנם. בביתנו התנזרנו מאכילת בשר חזיר, אבל לא לשם קיום מצוות התורה אלא מתוך שמירה על נדר. המעשה שהיה כך היה: זמן קצר לאחר החופה אבדה לאמי טבעת הקידושין. נקל להבין כמה נתבהלה ונצטערה. על כן נדרה נדר: אם תמצא את הטבעת — לא תכניס בשר חזיר לביתה ולמטבחה. ואמנם כאשר חיפשה בחצר נמצאה הטבעת. על כן בישלה אמנו בשומן אווזים — עד שלאחר מלחמת־העולם הראשונה למדנו את יתרונו הבריאותי של השמן על השומן מן החי. עד אז היינו מרבים לשחוט אווזים ממש כיהודים כשרים. בשבתנו בכפר היתה אמנו מלעיטה אווזים בעונה. בכך המשיכה גם בעיר. לא אכלנו את כל הכבדים מן האווזים ששחטנו, אם מטעמי בריאות ואם מטעמי חסכון, שהרי לא אחת כיסתה תמורת הכבד הגדול את מחיר האווז ופיטומו ועוד הותירה רווח.

את הכפר עזבנו במלאות לי תשע שנים. על כן לא אוכל להעיד בשבועה על יחסי העמים–הדתות בכפרנו, אם כי זכורה לי ההתרגשות–המתיחות בימי בחירות — שהיו גלויות — כאשר התנהל מאבק בין שלושה כוחות מדיניים: גורסי הכניעה השלמה להונגאריה, לאומנים קרואטיים דורשי העצמאות לקרואטיה–סלאבוניה ושואפי השיתוף הסרבי–קרואטי שהוליד לאחר שנים מעטות את יוגוסלאוויה. דבר אחד אני זוכר ויודע: אנו עצמנו השתתפנו השתתפות פעילה בחיים המשפחתיים ואפילו הדתיים של שכנינו הנוצרים לכנסיותיהם. מלבד התהלוכות הדתיות הקאתוליות שנערכו לאורך הכפר ברוב פאר משכו אותנו קודם כל חג המולד והפסחא. לא שהיינו מחקים אותם בבית. לנו היה עץ אשוח. ממנהגי הנוצרים חדר גם לביתנו, כמו לרוב בתי היהודים, המנהג להציג נעלים בליל "סנטה קלאוס". את יתר החגים הנוצריים היינו "חוגגים" בבתי השכנים. לקראת חג המולד היינו משתפים עצמנו בהכנות לחג: בקישוט עץ אשוח או בפיזור הקש על פני הבית. לקראת הפסחא היינו מקבלים ביצים צבעוניות שהיו שונות מבית לבית, אף ששמרו על צבעון כללי אופייני לסביבתנו הקרובה. למקורבים ביותר היינו אנו מביאים מצות של פסח. השוואבים הלותרנים היו מתרחקים מן ההווי הזה ואפשר שראו בו עבודת אלילים. אליהם אהבנו ללכת בימי חורף, משום שעל התנור הגדול במטבחם עמד תמיד סיר ענק רותח ובו תירס ישן אך רך ומתוק. נדמה לי שכלל לא היו מסירים או מריקים את הסיר הנצחי אלא רק הוסיפו מפעם לפעם מים ותירס. טעמו לא פג מחיכי, אך בבגרותי שוב לא העזתי לטעום אותו, שמא

אתאכזב כמו מטעימת מעדני מלך אחרים שהלהיבוני בילדותי, או, להבדיל, מפגישה עם יפיפיות שהפעימו את לבי הצעיר בעבר הרחוק.

הורי נמנו, כמקובל, עם שמנו וסלתו של הכפר. הרי אמי היתה בת עיירה, תופרת במקצועה, גם שהתה זמן מה אצל אחיותיה שהיו נשואות בערי גרמניה. היתה בעלת מרץ ובעלת יוזמה, גם בעלת קול נעים ושמיעה טובה. אבי היה אדם פשוט, קרוב לבני הכפר במוצאו ובחינוכו, אך בלט בכשרונו המוסיקלי. לא למד מעולם לא תווים ולא נגינה ובכל זאת היה מנגן בכלים רבים והיה רושם כל מנגינה ששמע בסימנים פשוטים שהמציא. בכלים שונים היה גם מלווה זמרה ששמע באותו רגע בפעם הראשונה ורק מומחה מובהק יכול להבחין שהוא מפגר בשבר של שניה אחרי הזמר או הזמרת.

בכפר זכה אבי למעמד מכובד, משום שהקים תזמורת טמבוריצות. תזמורת כלי פריטה עממיים אלה של חוטי המתכת מורכבת מכלים בני גודל שונה, מהעדין ביותר (ביסרניצה הוא "פנינית") ועד הבאס. אבי ניצח על התזמורת אף התקין ותיזמר את כל המנגינות ולימד את הנגנים החובבים. "קונצרט" הטמבוריצות היה חג לכפר. לכבוד רב נחשבה ההשתתפות בתזמורת ולא ייפלא שטובי הכפר התחרו על הכבוד הזה. כן לא ייפלא שאבינו ביקש לשתף גם את בניו במפעלו האהוב. אלא שלא כולנו נענינו למשאלת לבו. אחי הבכור היה חבר נכבד בתזמורת וגם אחי הצעיר כבר ניגן בביסרניצה, אם כי עזבנו את הכפר לפני שמלאו לו ארבע שנים.

לא כן אני. החוטים הדקים של הטמבוריצה חתכו את אצבעותי הרגישות ושמיעתי לא הספיקה לי להשכיח את הכאב. על כן התעלמתי מן השידולים וההטפה והשלמתי עם הגערות והנזיפות וגם עם המכות שהיו מנת חלקי על סירובי לשתף פעולה. לאחר כמה נסיונות מאכזבים התייאש אבינו מעתידי המוסיקלי והניח לי. אמנם לא התרחקתי מבחינה גיאוגרפית מן התזמורת שערכה חזרותיה בביתנו, בסוכת החצר או בבית המרזח. בשעת החזרות הייתי נהנה מן התאורה הטובה והייתי קורא לי בספר. אפשר שאז רכשתי את מנהגי לקרוא וגם לכתוב בליווי מוסיקה. כעבור שנים, כאשר אחי הצעיר היה מנצח על מקהלה יהודית בקהילת זאגרב, הייתי יושב בחדרו של יו"ר הקהילה שליד אולם החזרות ומחבר שם את מאמרי לכתבי־העת הציוניים ביוגוסלאוויה. ככלות הכל אני מתנחם שעמל אבינו וכשרונו המוסיקלי לא אבדו לריק: אחי מרקו אהרן רוטמילר נעשה זמר, מורה לזמרה, מלחין ואף מחבר ספר על מוסיקה של יהודים.

*

אני לא נמשכתי למוסיקה אלא לספר. מפאת הרכבו הלאומי של הכפר היה הכתב הראשון שלמדתי קרוא וכתוב — דווקא הכתב הגותי. השוואבים קיימו ליד כנסייתם הלותרנית הצנועה גם גן ילדים. זה היה גן הילדים היחיד בכפר (איני בטוח שהיום מתקיים בטרניאני אפילו גן ילדים אחד). שם ביקרתי עד הגיעי לגיל בית־הספר. ובבית־הספר למדתי תחילה את הכתב הקירילי ורק אחריו את הכתב הלטיני. מדוע? הואיל ובבית־הספר היו מנהל ומורה אחת לארבע הכיתות והואיל והקרואטים היו הרוב בכפר, הרי שהמנהל היה קרואטי ולימד בכיתות הגבוהות. בכיתות הנמוכות לימדה מורה סרבית צעירה ויפה שכולנו היינו מאוהבים בה. הלשון של הסרבים והקרואטים היא אחת, מכל מקום כך גרסו גם השליטים

במונרכיה האוסטרו־הונגארית, ורק הכתב שונה. על פי לאומיותו של המורה נקבע הכתב הראשון שהוקנה לבני הכפר. בטרניאני זכה בכך הכתב הקירילי דווקא משום שהיה הכתב של המיעוט.

ההרכב הדמוגרפי הקל עלינו בעניין לימודי הדת. בכל כתה וכתה היו תלמידים בני כמה דתות. לא היה אפשר לקיים לימוד דת במשותף וגם התפילה בתחילת יום הלימודים לא היתה אחידה. אנו, שני האחים, נסענו אחת לשבועיים ללמוד דת אצל הרב בסלאבונסקי ברוד. לשם כך היה עלינו להשכים בבוקר ולהתעטף ב"טלית קטן" שלא נהגנו להשתמש בו בימים אחרים כשם שלא ראינו מזוזה בביתנו וכשם שלא ראינו את אבינו מניח תפילין. הלכנו ברגל לתחנת הרכבת בכפר שכן והגענו לעיירה תוך דקות לא רבות. שם הלכנו מרחק רב עד לבית הקהילה ושמענו לקח. מסתמא לא למדנו הרבה, משום שהרב הנכבד — שנראה בעינינו קשיש ביותר — לא היה חזק בלשון הסרבית–קרואטית. אך הבילוי בעיירה היה מעניין. מבואנסקי ברוד שמעבר לנהר סאווה הביאו "טורקים" (כלומר מוסלמים) חלבה לבנה ומתוקה שלא נודעה בכפרנו. גם ארוחת צהריים במסעדה היתה מושכת, משום שהיינו חפשיים בקביעת התפריט. בכסף שנותר היינו קונים כל מיני זוטות שבהן היינו עושים פרקמטיה עם חברינו בכפר. כאשר חזרנו אחר הצהריים ברכבת היה פינו מלא נסים ונפלאות על חיי העיר ההרפתקניים שעוררו את קנאת בני הכפר.

איני יודע באיזו מידה השפיעו לימודי דת אלה על תודעתנו היהודית. דבר אחד אני זוכר: התודעה היהודית נתעוררה בי למקרא ספרים שהוציאה לאור — "אגודת היירונימוס הקדוש", זו ההוצאה־לאור הקאתולית ששקדה על חינוכם הדתי של ההמונים בקרואטיה. באותה ספרייה, שהיתה מוצגת למכירה בחנותנו הכפרית נכללה גם סדרת ספרים מאויירים על תקופת התנ"ך. הלשון העממית והנמלצת הלהיבה את דמיוני וכשם שבלעתי כל ספר ולוח־אלמנך שהגיע לידי, כן חזרתי וקראתי בצמא את סיפור תולדות עם ישראל בארצו. ייתכן כי המחבר הקאתולי האדוק זרע בנפשי זרע שהצמיח לימים את הליכתי לבית המדרש לחכמת ישראל בברלין.

ואולם היה גם גורם אחר שהעמיק את הרגשתי היהודית. נפשי הצעירה נפצעה מלעגם של ילדי הכפר שייחסתיו לשנאת ישראל ורק כעבור שנים הגעתי לכלל מסקנה שטעות היתה בידי. מה הענין?

ילדי הכפר היו נוהגים לקרוא אחרינו "רודו, רודו" (כלומר: חסידה, חסידה!). אכן, קריאה זו הזכירה את שם משפחתנו ועוררה בנו רגשות לא־נעימים. אז לא שמנו לב לעובדה כי בסלאבונסקי ברוד היה בית מסחר פופולרי ביותר ושם בעליו גם הוא רוטמילר, והוא פיאר את שלט חנותו בציור מרהיב עין של חסידה. מדוע עשה כך, לא הוברר לי עד היום. דבר אחד ברור: ילדי טרניאני למדו משלטו של רוטמילר הברודאי ומסמלו המסחרי, בין שביקשו לשתפנו בכבודו ובין שהדבר עורר גיחוך בליבם. התוצאה היתה אחת: הקריאה התמימה עוררה בנפש התמימה כאב שלא הגליד ימים רבים. בצדק או שלא בצדק פירשתי אותה כהתגרות והתנכרות שהקימה חיץ בין הילד היהודי לבין חבריו ילדי הכפר.

ואולי פעל כאן מנגנון החיסון ההכרחי והטבעי, המצמיח מסקנות נכונות אפילו מהנחות לא־נכונות. דווקא אצל יהודים שמורשתם הדתית־לאומית נידלדלה לגמרי והם על סף הטמיעה הגמורה הוא מגביר את הרגישות לכל גירוי מבחוץ כדי לעורר את כוחות המגן

הפנימיים ולהגיב בהידוק מחודש של הקשרים הרופפים עם עמם ועם דתם.

כאשר הגיע תורו של אחי הבכור לבקר בבית־ספר תיכון עברה המשפחה, כאמור, לזאגרב. במהרה היינו כולנו שקועים בפעילות יהודית ובתנועה הציונית על גילוייה ותחומיה.

ד״ר הושע יעקבי, רבה של ק״ק זאגרב (1868–1925)

חלק ב׳: זאגרב המתבוללת נכבשת לציונות*

זאגרב, בירת קרואטיה, הייתה ערב מלחמת הבלאקאנים ומלחמת־העולם הראשונה עיירה שקטה ונקייה, שהשפעות אוסטריות והונגאריות נאבקו בה עם המורשת הקרואטית. את צביונה התרבותי קבעו הפקידים, הכמרים ומורי המוסדות להשכלה התיכונית והגבוהה. את סגנון החיים היומיומיים קבעו ה״פורגרים״ (בירגרים, אזרחים) המכופתרים, שהשתדלו לחקות את ״המתגרמנים״ בדיבורם ובהתנהגותם. עליהם נוספו האיכרים והאיכרות בתלבושתם הססגונית, שהיו באים כל בוקר, ובעיקר בימי היריד השבועיים, למכור את תוצרתם בשוק ובבתים ולקנות את צורכיהם בחנויות ובבתי־מלאכה. התעשייה אך התחילה להתפתח בצעדים אטיים, ורישומם של הפועלים, רובם בני כפר מרוששים שחיפשו לחמם בעיר המתרחבת, לא היה ניכר ביותר.

מבחינה אתנית לא היו אוכלוסי זאגרב מעור אחד. על היסוד הקרואטי העתיק, שגם הוא קלט ובולל בתוכו בעלי מלאכה זרים עוד מימי־הביניים ואילך, נוספו נדבכים שונים. עד כאן הגיעו סרבים שנמלטו בזמנו מפני הכובש הטורקי. בעקבותיהם באו גם יוונים: מייסד התיאטרון הקרואטי הלאומי היה ממוצא יווני, וכמוהו גם ראשי סוחריה של העיר ובנקאיה. גרמנים–אוסטרים (ואתם צ׳כים) התבוללו בקלות בקרב הקרואטים — אולי דווקא משום שאזרחי זאגרב חיקו את חיי הפקידים הזרים, כשם שאבותיהם בעבר הרחוק למדו מלאכות מאומנים נכרים. ההונגארים שמרו יותר על ייחודם הלאומי כנושאי משרות ממלכתיות בקרואטיה–סלאבוניה, שהייתה קשורה לכתר ההונגארי ב״הסכמי־פשרה״ משנת 1868. השפעה הונגארית הובלטה ביותר בכל מה שנגע למגזר עובדי הרכבת והם אף שודלו לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר ששפת הוראתם הונגארית.

לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה־20 כבר הוקמה והתייצבה קואליציה קרואטית–סרבית בבחירות לסאבור (הפארלאמנט הקרואטי), שגברה על מצדדי השיתוף עם הונגאריה וגם על הלאומנים הקרואטיים שהיו מוכנים להשתעבד לווינה כדי להיפטר מבודאפשט, ובחלו בשיתוף כלשהו עם הסרבים השנואים עליהם אף יותר מן המשעבדים הזרים. את החזית המאוחדת של הקרואטים והסרבים המתקדמים לא הצליחו האוסטרים וההונגארים לשבור, ואף משפטי ה״בגידה״ המבוימים נגד הסרבים, אשר נערכו בשנים 1909–1910, לא עזרו להם, שכן הם עוררו זעם ולעג באירופה, וסופם היה כישלון חרוץ ובושת־פנים למביימים בווינה ובבודאפשט ולשותפיהם הקרואטים.

יהודי זאגרב היו נטע צעיר בעיר, שהצטיינה באופייה הדינאמי ובאוכלוסיה המתרחבים.

* (מתוך כתב־יד שהופקד בארכיונה של התאחדות עולי יוגוסלאוויה. כיום ב״ארכיון אבנטוב״, במסגרת הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, בירושלים).

אמנם, בהיסטוריה הארוכה שלה נזכרו יהודים ו"בית היהודים" (דומוס יודיאורום) כבר בשנת 1444, אולם לאחר הגירוש מקרואטיה, בשנת 1526, לא דרכה רגל יהודי על אדמתה מאות בשנים. רק אט־אט התחילו היהודים להסתנן לחלקים השונים של קרואטיה–סלאבוניה מפינות רחוקות וקרובות של המונארכיה ההאבסבורגית. הם חדרו תחילה לכפרים בסביבות הערים הסגורות בפניהם, או לאחוזות רוזנים מסבירי־פנים. במרוצת הימים הצליחו להשיג רשות למכור מרכולתם ביום היריד בעיר, אחר כך — לשבת ישיבת ארעי, ולבסוף — להשתקע השתקעות־קבע, וגם אז המתינו עוד שנים לזכות לכונן קהילה ומוסדותיה ולביטול האיסור החוקי על רכישת מקרקעין.

זאגרב לא הייתה העיר הגדולה והראשונה בקרואטיה–סלאבוניה שפתחה שעריה לפני היהודים ובמשך שנים רבות גם לא הייתה הקהילה הגדולה והראשונה. יישובים יהודיים ותיקים ממנה היו בזימון (זמלין) בחבל הספר הצבאי שממול לבלגראד (שבה התגוררו אבותיו של בנימין זאב הרצל ובה פעל מבשר ציון, ר' יהודה אלקלעי) וגם בווארז'דין, מקום מושבו של הרב יקותיאל הירשנשטיין, שעסק בצנעה בפעילות קדם־ציונית עוד בשנת 1838; וקהילת אוסייק, בירת סלאבוניה, עלתה אף היא על אחותה שבזאגרב במספר חבריה עוד בסוף המאה ה־19, וכן בגין היותה מרכז התנועה הציונית בעשור שלאחר הקונגרס הציוני הראשון.

אך ערב מלחמת־העולם הראשונה הייתה קהילת זאגרב הגדולה שבקהילות קרואטיה–סלאבוניה. היא הייתה מבוססת ובעלת נכסים. רמת הכנסתם של יהודי הבירה עלתה לא־מעט על הממוצע של כלל התושבים. עניים כמעט שלא היו ביניהם, ופרולטריון יהודי לא היה בנמצא — שלא כבסאראייבו, למשל. לא מעטים מיהודי זאגרב קנו להם מקום בראש ענפי המסחר ובתעשייה הצעירה, מקצתם גם בענף הכספים, ועוד יותר בקבלנות בניין וכיזמים בתחומים שונים. יהודי רכש מרכזיית־טלפון ראשונה בבירה, והוא גם בנה, בשיתוף עם מפעל בלגי, את רשת־החשמל בעיר. יהודים רבים היו עורכי־דין, רופאים ואדריכלים מצליחים. באותה תקופה עלו על כולם במספרם, אם כי לא ברכושם ובמעמדם החברתי, החנוונים הזעירים ובעלי־המלאכה. בין שתי מלחמות־העולם נשתנה ההרכב המקצועי לטובת בעלי מקצועות חופשיים.

משפחתנו עברה מן הכפר הסלאבוני לבירה לקראת שנת הלימודים 1912/13, כלומר ממש ערב פרוץ מלחמת־הבאלקאנים הראשונה (9 באוקטובר 1912). גל ההתלהבות שטף את האוכלוסין הסלאוויים במונארכיה ההאבסבורגית, וקודם־כול את הסלאווים הדרומיים, כסרבים כקרואטים. הקרואטים נסחפו עם הזרם — מי מאהבת הסרבים או מקרבה נפשית לבולגארים (הרי בין הלאומנים הקרואטיים המתונים היו שחלמו על ברית עם הבולגארים, כדי לאזן את משקל הסרבים), ומי משנאת הטורקים או האוסטרים–הונגארים, שלא שמחו על ניצחונות עמי הבאלקאן. הגל הכללי לא פסח על בית־הספר העממי של הקהילה ששכן, בבניינה, לא הרחק מן הכיכר המרכזית ומבית־הכנסת המרווח והנאה, שנבנה בשנת 1867 (ונהרס בידי הפאשיסטים הקרואטיים בשנת 1941). אנו, תלמידי כיתה ג', כבר קראנו בתיאבון את העיתונים היומיים וחיפשנו בהם מזון להתלהבותנו. הילדים היהודיים התפעלו מניצחונות הברית הבאלקאנית, מתוך פאטריוטיזם סלאווי, גם אם לא מעטים מהם עדיין שמעו בבתיהם מפי הוריהם הונגארית או גרמנית. בעברית או ביידיש שמעו מלים ספורות

בלבד, שהשתרבבו לדיבורם של הוריהם כאשר ביקשו לומר דבר שלא נועד לאוזני הזר או שהביעו משהו יהודי–ייחודי, שלא נמצא לו ביטוי הולם בלשון הקרואטית אשר המעיטה לספוג לתוכה מושגים ומונחים יהודיים.

בית־הספר היהודי בזאגרב נוסד באמצע המאה ה־19 כדי להקל על ההשתלבות התרבותית של ילדי המהגרים היהודים, שומרי־מצוות ודוברי לשונות לא־קרואטיות, בחלקם גם ניב יהודי־גרמני של יהודי מוראוויה ובורגנלאנד, מולדתם של רוב הבאים לבירת קרואטיה. שפת־ההוראה בבית־הספר הייתה תחילה גרמנית. בתקופה המתוארת כאן הייתה שפת־ההוראה קרואטית, אבל הגרמנית נשמעה עדיין הרבה בזאגרב, ואין ספק, שמשפחות רבות בין יהודי זאגרב השתמשו למעשה בשתי לשונות. ילדיהן שלטו במידה שווה בקרואטית ובגרמנית או בהונגארית — ולעתים בשלושתן כאחת. לקיומה של הגרמנית בין כותלי בית־הספר הייתה סיבה מכרעת: המורה הוותיק בכיתה ד׳ לא ידע קרואטית במידה מספקת.

המנהל הרשמי של בית־הספר היה הרב הראשי של הקהילה, ד״ר הושע יעקבי, שבא לזאגרב בצעירותו. הוא היה יליד קניגסברג. רבות זכויותיו בקידום קהילתו והיהדות הקרואטית בכללה. הוא אף חיבר שני ספרי־לימוד ראשונים על דת ישראל בלשון הקרואטית — סיפורי המקרא ולימוד דת לילדי ישראל. עד סוף ימיו הורה ב״תלמוד תורה״ את יסודות העברית ותולדות ישראל לנוער המתבגר. אהבת ציון, שהדביק בה גם את יוצאי חלציו, הביאה בבוא העת לעליית בנותיו ונכדיו לארץ־ישראל (ביניהם היה אינג. אגר. הוגו חיים זלוסצר ז״ל, שעשה רבות לחינוך החקלאי בארץ, ואחיו, אברהם בן־שמעון, היה מעסקניה המסורים של עיירת־הפיתוח מגדל העמק).

הלשון העברית לא נלמדה. למדנו לקרוא אותיות מרובעות — מי העלה על דעתו שאפשר גם לכתוב בסימנים מוזרים אלה? — ומיד לאחר שהשתלטנו על האלפון, כמובן בהסבר בגרמנית, התחלנו בהשגרת הקריאה ובשינון תפילות ״הסידור״ העיקריות. ואמנם הן השתגרו בפינו — אגב, בהברה אשכנזית, שלא הייתה זהה לא עם ההברה המקובלת בגרמניה ואף לא עם אחת מאלה שהיו נפוצות במזרח־אירופה. קשה לומר, שבית־הספר הפיח בנו רוח יהודית, או שהקנה לנו ערכי מסורת וידיעות מעמיקות על עם ישראל. בכיתתנו למד אחד מבני משפחת אנג׳לו. אביו היה לחשן בתיאטרון הלאומי. לא ידענו ולא חשנו שחברנו ספרדי, משום שלא שמענו מעולם על חלוקת היהודים לספרדים ולאשכנזים, ומלבד משפחה זו נמצאו אז בזאגרב ספרדים בודדים, בעיקר תלמידים מבוסניה, שבאו ללמוד בבתי־הספר התיכוניים או באוניברסיטה. אך ידענו שהוא ״סרבי״, משום שאביו היגר מבלגראד.

מיעוט החינוך היהודי בבית־הספר לא היה אלא בבואה נאמנה של צביון הקהילה. ראשיתה קומץ יהודים שומרי־מצוות נאמנים, שהשתקעו אט־אט בעיר — הראשון הגיע בשנת 1787 — והקימו את הקהילה בשנת 1806. היא עברה גלגולים רבים, פילוגים בין חרדים ומחדשים, התפייסות ופילוג חדש, עד שהתייצבה הקהילה הניאולוגית, עם עוגב בבית־הכנסת ומקהלה מעורבת, גם של גברים ונשים וגם של בני־ברית ושאינם בני־ברית. במסגרת הקהילה ובתמיכתה פעלה אגודה של חרדים חברי הקהילה, שהיה להם בית־תפילה, מקווה וכדומה, ולידה התקיימה לסירוגין קהילה מתבדלת על כל מוסדותיה. רק

בתקופה מאוחרת יותר התקרבה גם קהילת המתבדלים במידה כלשהי לקהילה הגדולה, וחבריה אף שלחו את בנותיהם, אם לא את כל הבנים, לבית־הספר של הקהילה, שאמנם שינה בינתיים את תוכנו וצביונו ונעשה יהודי יותר.

ערב מלחמת־העולם הראשונה שלטו בקהילה מתבוללים, ואלה נסתייעו במשטר הקוריות ("בתי בחירה") על־פי מכסת־מס הקהילה (צאנז), שהיה מוטל על חברי הקהילה וחילק אותם לשלושה סוגים. משטר זה הקנה לקומץ עשירים כוח־הכרעה מלא בבחירות ובמוסדות הקהילה. הציונים (קרי: מספר בעלי־בתים, שהומרצו בידי סטודנטים נלהבים וחסרי זכות־הצבעה) חתרו לשינוי שיטת־הבחירות הריאקציונית, כדי לכבוש את הקהילה — על־פי הסיסמה שרווחה בתנועה הציונית — ולהפכה למוסד דמוקראטי־עממי. אולם שליטי הקהילה, בעזרת כוחות שמרניים במדינה, מנעו את שינוי שיטת־הבחירות, כל־עוד הייתה קיימת המונארכיה. לפי־שעה הייתה לציונים נציגות זעומה (תרתי משמע) במועצת הקהילה, ולא הייתה להם שום השפעה על ההנהלה, הנתונה בידי "קרואטים בני דת משה". נכדים ונינים אלה של יהודים חרדים נטשו את מורשת־האבות הדתית־לאומית, אבל דבקו בקנאות בכיסאותיהם בקהילה, שהעניקו להם הרגשה מתוקה של שררה על יהודים וגם יוקרת־מה בעיני החברה הלא־יהודית. והרי הם ביקשו בכל לבם להתקרב אל החברה הזרה, אלא שהיא היססה לקבלם גם לאחר שהשיגו שוויון־זכויות פורמאלי ועלו בסולם ההצלחה החומרית. השלטון בקהילה היה להם איפוא פיצוי־מה על מיעוט ההערכה מצד הלא־יהודים.

על־פי הבנתם, היו גם הם יהודים טובים. הם דאגו לבית־הכנסת, הקימו מוסדות־סעד מגוונים, עסקו באפולוגטיקה יהודית, אף ניסו ללחום בתופעות אנטישמיות. המתבוללים ניסו כמה פעמים להתנקש בבית־הספר ולסגרו מטעמים תקציביים, כביכול, ורק התנגדות הציונים סיכלה את המזימה. אכן, לכל חד־עין, גם בתוכם, היה ברור, שדרכם מחישה את קצו של הקיבוץ היהודי הזעיר בקרואטיה, אולם הדבר לא הטרידם. בית־הכנסת, על כל סדריו הנאים, לא הצליח להשרות אווירה דתית ממשית על המתפללים. בית־הספר היה חשוב בעצם קיומו. הוא כינס ילדי יהודים תחת קורת־גג אחת, המחיש להם שהם יהודים ושמר עליהם לפחות ארבע שנים מפני התנגשות בלתי אמצעית עם סביבה עוינת, גם אם לא העמיק דיו את תודעתם היהודית ולא עשה אותה לגורם חי שיקבע את חייהם ועתידם.

התגובה הציונית על הטמיעה המתקדמת לא איחרה לבוא גם בארצות הסלאווים הדרומיים שבמונארכיה ההאבסבורגית, אם כי צעדי ראשיתה היו אטיים. גם בארצות אלו היו ציונים עוד לפני הקונגרס הציוני הראשון. אפשר שנשכחה תורת הרבנים אלקלעי והירשנשטיין, אך בין יהודי גאליציה שבאו לבוסניה–הרצגובינה עם הכיבוש בידי אוסטריה–הונגאריה בשנת 1878, היו גם חובבי־ציון שפעלו בין עמיתיהם המהגרים ובין הספרדים ותיקי המקום. בימי הקונגרס הציוני הראשון פעלו בסלאבוניה כמה רבנים ציונים, כגון: ד"ר מ. אהרנפריז, ד"ר א. קמינקא, ד"ר י. קאופמן ועוד, ואילו סטודנטים הביאו את בשורת הציונות מווינה. אזרחים, קודם־כול באוסייק, נענו ברצון לאתגר החדש. קמו אגודות ציוניות בערים ובעיירות ובראשן אגודות הסטודנטים בווינה ובזאגרב. נערכו כינוסי אקדמאים. בשנת 1909 קמה גם "ההסתדרות הציונית בארצות הסלאווים הדרומיים" של המונארכיה ההאבסבורגית. עם ייסודה של הקרן־הקיימת־לישראל התחילה גם בארצות

אלו פעולה למענה. ההתקדמות הייתה אטית, אך נושאי התנועה — יוצאי רוסיה, פולין, גאליציה וצ׳כיה, אזרחים צעירים מילידי המקום ואתם סטודנטים ותלמידי בתי־ספר תיכוניים — לא נתייאשו.

בתקופה הנסקרת עבר המרכז הרוחני של התנועה הציונית הצעירה מאוסייק לזאגרב. כאן התרכזה הפעולה הציונית המאורגנת בהסברה ובאיסוף כספים בשביל הקרן־הקיימת. כיבוש הקהילה היה עדיין חלום רחוק, כל־עוד לא ניתן לשנות את שיטת הבחירות. אט־אט הוקמו והתפתחו גם הביטויים הארגוניים של ענפי הפעולה השונים, דהיינו אגודות ומוסדות שפעלו בתוך הקהילה או בסמיכות אליה.

בהתרמה לקק״ל השתתפו גם תלמידי בית־הספר היהודי. זכורני, כי באביב 1913 פשטנו על בתים וחנויות, בידינו פנקסים קטנים בצבע צהוב־חום, ובפינו בקשה: ״נדבו כמה פרוטות למען יהודים עניים״. אפשר שבקשה תמימה זו נשמעה מוזרה באוזני מי שלא שמע על מצוקת היהודים בצפון־מזרח אירופה ובארצות ערב (היה זה בתקופת הפעולה ליישוב יהודי תימן), שהרי בזאגרב, כאמור, לא היו אלא יהודים עניים מועטים, שמכל מקום לא למענם נערכו מגביות עממיות כאלה. אך עובדה היא, שהצלחנו לאסוף את הסכום המינימאלי של 7 קרונים (זהב!), שזיכה אותנו במדאליה נאה, מקור גאוותנו. מי שעלה על המינימום הנדרש היה לגיבור היום. ויכולני להעיד, כי בין התורמים הטובים שלא דחו אף אחד מעשרות הילדים שפקדו אותם בתקופת ״המגבית״, היו גם לא יהודים. בפרט שמחנו לבקר אצל כמה סוחרים סרביים: אלה הסבירו פנים למתרימים הצעירים ונענו להם ביד נדיבה.

ההסברה לא נצטמצמה בין כותלי האגודות הלאומיות־ציוניות של המבוגרים ואגודות הנוער. זה שנים הופיע דו־שבועון ספרותי־מדיני בעל רמה גבוהה, שנוסד בזאגרב, יצא לאור זמן־מה באוסייק, וחזר לזאגרב. המשכילים הציונים כתבו על תנועת התחייה הלאומית גם בעיתונים כלליים וזכו להד אוהד בחוגי האינטליגנצייה. נוצרו קשרי ידידות עם משכילים לא־יהודים שתמכו ברעיון הציוני.

מקום מיוחד בפעילות הציונית בזאגרב נודע ל״פגישות ספרותיות של הנוער היהודי בבתי־הספר התיכוניים״. זה שמה הארוך של אגודה שהוקמה ב־1898 בהשפעת סטודנטים אשר ״נדלקו״ לרעיון הציוני בווינה והצליחו להדביק בו גם את חבריהם הצעירים, תלמידי בתי־הספר התיכוניים בזאגרב. בקרואטיה אסורה הייתה פעולת אגודות תלמידים שלא במסגרת בית־הספר, משום שכל התארגנות, שחרגה ממסגרת בית־ספר אחד ושאפה לפעילות עצמאית, הייתה חשודה בחתרנות תחת המשטר. על האגודה היהודית פרש את חסותו האבהית הרב הראשי ד״ר הושע יעקבי. הוא היה גם מורה־דת בבתי־הספר התיכוניים ושלטונות החינוך נאלצו להשלים עם הסברתו, שה״פגישות״ אינן אלא המשך והרחבה של שיעורי הדת. חסות זו עמדה לאגודה בכל התהפוכות המדיניות עד לתקופת השואה.

עוזרו ויורשו, ד״ר גברו (גבריאל) שוורץ, נולד בנאג׳וואראד ובא כילד בן 7 עם אביו, הרב משה, לסלאבונסקה פוז׳גה. היה מוסמך בית־מדרש לרבנים בבודאפשט. כמורה ופאטרון של ״הפגישות״ הגן על האגודה בפני השלטונות, אף־על־פי שהיו לו לא־אחת חילוקי־דעות חמורים עם פעיליה. הוא היה יהודי לאומי ונתן לכך ביטוי בספרי־הלימוד על

תולדות עם ישראל ובמחקריו על עברם של יהודי קרואטיה–סלאבוניה וכן בפעילותו התרבותית בקרב משכילי הקהילה. גם הוא קיים שיעורי "תלמוד־תורה", מחוץ ללימודי בית־הספר. לשיעורים באו מתנדבים מבין תלמידי התיכון, רובם מבתים שומרי־מסורת במידה כלשהי. הם לא הסתפקו בשיעורי הדת הרשמיים שהמשטר התיר. הלימוד בהם לא היה קפדני ביותר — אם לנקוט לשון המעטה. אליהם הצטרפו גם נערים ש"לקו" בציונות. ב"תלמוד־תורה" היה ד"ר ג. שוורץ מרחיב את הדיבור על היהדות ואף מלמד עברית. אני זוכר את השיעור הראשון בעברית, שתחילתו הייתה: "מזה בידך? ויאמר מטה". השיח הזה בין ה' למשה (שמות ד' 2) הקנה לי את המלים העבריות החילוניות הראשונות שלמדתי פירושן ושמרתי בלבי עד היום.

אך בתקופת שלטונם של המתבוללים בקהילה לא הצטרף ד"ר שוורץ לתנועה הציונית ואף לחם בקיצוניות של צעירים נלהבים. קרה — זה היה כבר לאחר פרסום הצהרת בלפור — שהרב סטר לפעיל "מתחצף" של "הפגישות הספרותיות". הביטאון הציוני "ז'ידוב", שהתחיל להופיע ערב הצהרת בלפור, לא היסס להתקיפו ברשימה שנונה, שהוכתרה בכותרת "הקול קול יעקב והידיים ידי עשו". עם כיבוש הקהילה בידי הציונים לאחר מלחמת־העולם הראשונה, הבליט גם ד"ר ג. שוורץ את השקפתו הלאומית. הוא היה הרב הראשי האחרון בזאגרב. הרב ד"ר שלום פרייברגר, עוזרו ויורשו המיועד, לא זכה לתואר זה. ג. שוורץ עוד רשם בעברית ובגרמנית (באותיות מרובעות) את עדותו על כניסת הצבא הגרמני לעיר באפריל 1941. עד לאותה תקופה הוסיף לחשוף את כמוסות העבר ופעל רבות במוסדות הסוציאליים של הקהילה.

המגבלות הרשמיות שהוטלו על "הפגישות הספרותיות" הביאו להפסקתן בימי מלחמת־העולם הראשונה, כאשר הוחמר הפיקוח הכללי על האוכלוסין. הן חודשו רק לקראת סיומה. הפגישות היו שבועיות, תחילה בשבת ובתקופה הנסקרת בכל יום א' אחר־הצהרים. לאחר החלפת הספרים בספריית האגודה נשמעו הרצאות (על פי רוב תרגומים ועיבודים מספרי הספרייה) וגם ויכוחים ערים, שבהם התנצחו המתבוללים עם הציונים. אין פליאה, שיד הציונים הייתה על העליונה, ורק מעטים מבין חברי האגודה ראו בטמיעה פתרון לשאלה היהודית, שחודה הורגש גם בקרואטיה. אמנם לא כל בוגרי האגודה שמרו על שלהבתם הציונית כאשר יצאו לחיי־מעשה, אך אגודה זו הייתה החממה החשובה ביותר לגידול עסקנים־לעתיד לברית הנוער, להסתדרות הציונית ולאיגוד הקהילות ביוגוסלאוויה.

לאגודה היה גם כתב־עת פנימי. הוא יצא לאור בעותק אחד ויחיד שנרשם על נייר משובח בפנקס מכורך יפה, כדי שיישמר לדורות. עורכיו היו מפרחי המשוררים והוגי־הדעות, והוא נכתב בידי חברים שהצטיינו בכתב נאה. כל החומר נקרא בפגישות והפנקס נגנז למשמרת. מספר פנקסים עבי־כרס, שעברו מדור לדור, העידו על ערנותם ובגרותם המוקדמת של העתידים לעמוד בראש התנועה הציונית והיהדות היוגוסלאווית. אלא שעדות יקרה זו אבדה בשואה.

כחברים נתקבלו תלמידי בתי־הספר התיכוניים החל מכיתה ה', היו"ר היה תמיד תלמיד כיתה ח' (מקבילה ליי"ב בארץ), אך רוב נושאי התפקידים, מהמזכיר עד לחברי הוועד, היו תלמידי כיתות ו' וז' (דהיינו: י' ויא'), שהיו יותר פנויים לפעילות באגודה. תלמידים בכיתות הנמוכות, אם רק נשאו חן בעיני הוועד ונחשבו רציניים דיים, הורשו לבוא לפגישות

כאורחים ("הוספיטאנטים"). האם ייפלא, שגם אני נלוויתי לאחי הגדול ממני בשנתיים והצטרפתי כאורח לאגודה עוד לפני שיכולתי להתקבל כחבר מן המניין? לא הייתה זו הפתעה בלתי־צפויה, אלא פרי התפתחות טבעית, שתחילתה עם ניתוקי מן הכפר הסלאבוני ועיקרה מאמציי הבלתי־נלאים להשתלב בעולם החדש שאליו נקלעתי.

לפני שנספחתי כאורח ל"פגישות הספרותיות" בזאגרב, כבר עברו פעילותי "הספרותית" וגם תודעתי היהודית כמה שלבים.

עוד בבית־הספר העממי עסקתי ב"כתיבה". לא הסתפקתי בסיפורים "ילדותיים". התחלתי כמה מחזות, מהם שסיימתי ואף היינו לפעמים מציגים אותם בחוג משפחתנו, להנאתנו, מהם שלא יצאו מגדר ניסיון ראשון. שלחתי ידי גם בכתיבת אפוס, ודווקא תנ"כי. נושאו היה: בלק ובלעם. חיברתיו בחרוזים בהקסאמטרים או בדומה להקסאמטרים, שוודאי לא הייתי בקי בהם די הצורך, אך שברי אותם חרוזים נשתמרו בזיכרוני יותר משישים שנה.

וככל שלא קיבלנו חינוך דתי בבית, אין לי ספק, שלא רק ספרי הכמרים הקאתוליים שקראתים בכפר הסלאבוני השפיעו על דמיוני והפעילו את יצרי "הפיוטי" בכיוון תנ"כי דווקא. כעבור שנים נודע לי ברגע דראמאטי, כי הוריי לא עזבו את הכפר מטעמים חומריים, שהרי שם נהנו מעמדת מונופולין. הם יצאו אל עיר הבירה וסיכנו את חסכונותיהם ואת פרנסתם, כדי להבטיח לילדיהם חינוך תיכון וגם חינוך יהודי לפי מושגי זמנם וסביבתם. בזאגרב נכנס אחי הגדול מיד לבית־הספר הריאלי, ואחי הבא אחריי נכנס כמוני לבית־הספר היהודי. גם העובדה עצמה שגרנו בסמוך לבית הקהילה, שאליו הגענו כשעברנו באלכסון את הרחוב, קירבה אותנו לחיים היהודיים וקירבה את הרעיון הציוני לביתנו. ככל שגדלנו כן הלך ונעשה ביתנו בית־ועד לפעילי תנועת הנוער הציוני, שערכו בו תוכניות רבות ומגוונות. באותו רחוב וברחובות סמוכים התגוררו משפחות יהודיות רבות, על כן היו חברינו–למשחקים–וללימודים כמעט רק יהודים, אם כי לא התנזרנו כליל מחברת בני שכנים שלא מבני־ברית. גם טיולינו המרובים למגרש ה"ירידים השבועיים", (סאיימישטה), ששימש לנו ברוב ימי השבוע למשחקי כדורגל ולמלחמת־כנופיות שובבה, לא הוציאו אותנו מסביבה משפחתית ויהודית.

היה זה חישוק בלתי־מודע, אך ממשי, לפיתוח תחושתנו היהודית עוד לפני שהספקנו לספוג תודעה ציונית או להכיר ערכי מסורת לאומיים–דתיים.

קשרים רגשיים אלה היו צריכים לעמוד בלחצם הבלתי־פוסק של גורמי הטמיעה, שגם הם פעלו בכוח בלתי־מודע אך יעיל למדיי. הוריי צמאו לחיי תרבות, שמהם היו מרוחקים בשנות חייהם בכפר. למן בואם לבירה היו מנויים בתיאטרון. בכל הצגה היינו שני אחים או אח ואחות יושבים בחיק ההורים, שוקעים ומשתקעים בעולם הדראמה והקומדיה, האופרה והאופרטה. ואם לא יכולנו לעקוב אחרי כל פרטי העלילה, הרי רכשנו לכל אופרה גם את התמליל ולמדנו אותו אחר־כך כדבעי. מה הפלא, שהעולם הזה משך אותנו ועורר את דמיוננו — והוא לא משך אל היהדות, אלא אל האנושיות או אל הלאומיות הקרואטית. כמה מחזות היו עשויים לעורר הרהורים יהודיים? לפני מלחמת־העולם הוצגו "היהודים" לצ'יריקוב; אחר־כך "מאחורי החומות" לסופר היהודי–דני ה. נתנסון, ואולי גם "ישראל" למחזאי היהודי–צרפתי ה. ברנשטיין. מכל מקום התערבבו בזיכרוני שני המחזות האלה,

אף שבעיותיהם לא היו זהות כלל. במבט לאחור נדמה לי, כי משלושת המחזות, המביאים דמויות בעלות השקפות שונות וסותרות — שעיקר ויכוחיהם אפשר למצות כברירה בין נאמנות ליהדות לבין הטמיעה לצורותיה המהפכניות או הבורגניות — נקלטו ופותחו בנפשי אך ורק הנימוקים שעלו בקנה אחד עם התחושה הציונית שלנו. אך מה כוחם לעומת עשרות ומאות המחזות הכלליים או הקרואטיים, שהסתערו על מוחותינו ולבותינו הצעירים? איני בטוח שראיתי את "הסוחר מוונציה" עוד באותן שנים. ההצגות הרבות של המחזה הזה, שראיתי בעולם ובארץ, הניחו שכבות–שכבות של רושם, שהשכיחו את הצגתו בימי הנערות, אם אמנם ראיתי אותה.

עוד בבית־הספר העממי קראתי דו"ח שנתי של האגודה האקדמית הציונית "יודיאה" בזאגרב, ובו שיר מרגש, והוא תרגום־עיבוד, ספק של השיר "מקום שם ארזים", שמקורו גרמני ("דורט וו די צדר"), ספק של "התקווה". החרוזים היו של אלכסנדר ליכט, מנהיגם הרוחני של הציונים בזאגרב ובקרואטיה, אחר־כך ביוגוסלאוויה כולה. לד"ר ליכט היו כמה אחים ואחות, ובהם בלטו עוד שניים בפעילותם הציונית: הרמן הבכיר היה בעל השקפות סוציאליסטיות, אירגן עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה את הפקידים היהודים בזאגרב והשתתף בכינון קופת־החולים לפקידים "מרקור". אדולף הצעיר היה מפעילי הספורט היהודי בזאגרב, שיסודו הונח ב־1913. הרמן מת בלא עת בשנת 1916, אבל אני עוד הספקתי להכירו. לאבי הייתה חנות מכולת ברחוב שמתחת לחומות הקאפיטול, הוא מושב הבישוף, (אגב אורחא, באותו רחוב השתכנו בשעתו ראשוני היהודים שבאו לזאגרב בסוף המאה ה־18). לא הרחק מן הכיכר המרכזית, שבה נתקיים השוק היומי. לשני האחים הרמן ואדולף, הייתה סוכנות למצרכי מכולת, והייתי בא אליהם להזמין סחורה (טלפון עדיין לא היה לנו). הרמן עשה רושם רב ביושרו המסחרי ובקסמו האישי, ואין ספק שהיה תופס מקום נכבד, אילו האריך ימים. אולם ההשפעה המכרעת עליי ועל כמה וכמה דורות של יהודי יוגוסלאוויה לפניי ואחריי, שצמיחתם ממפנה המאות ה־19 וה־20 ואילך — הייתה לאלכסנדר ליכט, משפטן מזהיר לפי מקצועו ומשורר בלבו, הוגה־דעות לפי נטיותיו ומנהיג לפי ייעודו. והנה, הזרע הציוני הראשון, שהיה גם ראשית השפעתו של א. ליכט עליי, נזרע בנפשי בתרגום השיר, ששימש באותם ימים הימנון מובן לנו, ליד "התקווה" העברית ולפני שידענו על "השבועה", שהגיעה אלינו ביידיש לאחר מלחמת־העולם, או על "תחזקנה", שלמדנו רק כעבור שנים.

חשיבות העוגן הציוני לילד כמוני, אי־אפשר להפריז בה. הזעזוע (או ההלם במינוח ימינו) של המעבר מחיי הכפר אל חיי העיר לא נתרפא במהרה. הרושם הראשון שנחרת בזיכרון שנים ולא נמחה היה החיפוש אחרי אחי הצעיר מארקו, שעדיין לא מלאו לו אז ארבע שנים, והוא התחמק מן הבית החדש והזר ו"הלך לאיבוד" ברחובותיה הבלתי־מוכרים של העיר הגדולה. במקום המורה הצעירה והאהובה שבכפר באה מורה קשישה יותר, ואחר־כך המורה בעל הזקן הלבן. ניב הדיבור בזאגרב שונה מאוד מהניב הסלאבוני, וגם לאחר שנים ניכרה "זרותו" של בן סלאבוניה בבירה הקרואטית. לא בנקל התגברתי על כל המכשולים האלה והדומים לאלה. קשה עוד יותר היה לאזן את התלהבותי הסלאווית־קרואטית שהוצתה במלחמת הבאלקאנים, עם הרגשתי העמומה שאני יהודי וקשור ליהדות אשר לא ידעתי, כמובן, להגדירה כדי להבין את זהותי והזדהותי.

והנה פרצה מלחמת־העולם זמן קצר לפני שהתחילה שנת לימודיי הראשונה בגמנסיה הקלאסית. נשטפנו בתעמולת שנאה ארסית נגד הסרבים, רוצחי יורש העצר האוסטרו־הונגארי. המנגנון הרשמי, ולידו הלאומנים הקרואטיים הקיצוניים, שכבר ראו באופק את מיגורה של הקואליציה הקרואטית–סרבית ואת עלייתם לשלטון, הפציצו אותנו יום־יום וחודש־חודש בסיסמאות מלחמתיות. ואם לא היה דיי בתעמולה בקרואטית, באו חרוזי השנאה המפורסמים מגרמניה שנאלצנו לשננם עד שהיו לנו לזרא.

סבל המלחמה לא פסח על זאגרב, אף־על־פי שהייתה רחוקה מן החזית. הודות לקשריה האמיצים עם הסביבה החקלאית המפותחת לא הורגש בה הרעב כמו בערים גדולות ומתועשות יותר. אבי גויס לצבא ויצא לחזית ולא ראינו אותו אלא לעתים רחוקות. את החנות ניהלה אימי, ואנו הילדים היינו עוזרים על־ידה ככל שיכולנו. האיכרים היו מביאים לנו מצרכי־מזון תמורת מיצרכים שבקיצוב או בצמצום. הלימודים בבתי־הספר לא היו רצופים, משום שבניינים רבים הופקעו לאישפוז פצועי המלחמה. לנו היו יחסים הדוקים עם הפצועים, מאחר שהפעלנו את דמיוננו וכשרוננו המסחרי וסיפקנו להם סיגריות, טבק, גפרורים ועוד חפצים שונים. תמורתם קיבלנו כסף או לחם צבאי חמצמץ (״קומיס״), שגם הוא היה יקר־ערך באותם ימים.

המסחר הזה העסיק אותנו בשעות פנויות רבות ולא הוצרכנו לשבת בבית. שם השגיחה עלינו סבתא מצד אימא. בינינו הפריד מרחק לא רק של שנים אלא גם של לשון. קשה היה לה לנהל את משק־הבית בהעדרה של אימא, אף־על־פי שהייתה לנו עוזרת, שכמנהג הימים ההם עבדה מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה ולנה ב״חדרון למשרתת״. ועוד יותר קשה היה לסבתא להשליט סדר ולהשתלט על ארבעה נכדים ושתי נכדות, שהיו תמיד נכונים למעשי שובבות. ערב־ערב נהגה לקטרג עלינו ועל תעלולינו באוזני אימא שהייתה חוזרת הביתה עייפה עד־מוות מעמל היום בניהול החנות בתנאי המלחמה ובלי עזרה של ממש. וכאשר היינו מתלוננים על מיעוט האוכל שלא השביע את תאבוננו הבריא, הייתה סבתא מספרת איך רעבה בילדותה בימי מהפכת 1848. גם בימים כתקנם, כך סיפרה, היו במולדתה המוראווית או הסלובאקית מסתפקים לא אחת בארוחת־ערב, ולעתים גם בארוחת־צהריים, בפת לחם ובתוספת פירות העונה. ובכלל, כאשר ביקשנו בשעת הארוחה ״הרבה״, היו סבתא ואימא משיבות את פנינו באמרה: ״הרבה מובילים בעגלה״. וככל שנתארכה המלחמה, כן נחלש באוכלוסין הפאטריוטיזם האוסטרו־הונגארי אף גברה ההתנגדות לשלטון ההאבסבורגי, התעצמה השנאה לגרמנים היהירים ונתחדשה הכמיהה לעצמאות קרואטית בברית עם הסרבים והסלובנים. גם תלמידי בתי־הספר התיכוניים הושפעו מהלך־הרוחות המרדני. הם נתנו ביטוי לדעותיהם גם בהפגנות, שעוררו את זעם השלטונות. בשנת 1918 השביתו תלמידי התיכון את הלימודים ב־30 באפריל — הוא יום הזיכרון להתמרדות האצולה הקרואטית נגד שלטון ההאבסבורגים, שאמנם נכשלה, ובאותו יום של שנת 1671 הוצאו שני ראשיה להורג. למורים לא היה קל למצוא איזון בין חובתם למדיניות הכפייה לבין הרגשתם הפרטית ותביעות התלמידים. מחנך כיתה ד׳ בגמנסיה מצא דרך מקורית לצאת מן הסבך: הוא הטיל במקום עונש לשובתים — חיבור שבו יביע כל תלמיד את דעתו על יום הזיכרון ועל שביתת התלמידים, שלוותה, כמובן, גם הפגנות.

מצבי היה עדין. נבטים כמעט בלתי־נראים, אשר צמחו מאותו שיר ציוני ראשון,

שקראתי כארבע שנים לפני שביתה–הפגנה קרואטית לאומית זו — כבר הספיקו להתפתח מהרגשה עמומה של ילד לתודעה ציונית של נער, אך מכל־מקום מספקת לשמירת עצמיותו היהודית. גם חברת הילדים היהודיים שהתכנסו בחצר בית הקהילה ובחצרות המרווחות של הבתים בסביבתו (שעדיין לא היו תפוסות על־ידי מכוניות כמו היום), הייתה מגן מפני סערות הימים. איש לא ארגן אותנו, איש לא הקנה לנו ידיעות או ערכים. עיסוקנו העיקרי היה המשחק, ובראשו משחקי־מלחמה למיניהם. ואולם עובדת היותנו מצויים בתוך המעגל היהודי שמרה אותנו מפני היבלעות בסביבה. התחושה היהודית, על כל חוסר־גיבושה, וראשית התודעה הציונית, על כל תמימותה הראשונית, מילאו את הנפשות הצעירות בציפיות מעורפלות, שמצאו את המשכן ועיצובן ב"פגישות הספרותיות", ואחר־כך בתנועת הנוער הציונית.

בשבילי היה הדבר חשוב ומכריע עוד יותר מאשר לגבי ילידי זאגרב. בארבע הכיתות הראשונות של הגמנסיה — והן ארבע שנות המלחמה — לא זכיתי לתחושת בן־בית בבית־הספר. קשה לי לומר היום, באיזו מידה השפיעה ההסתייגות מן היהודים ביחסם של המורים והתלמידים אל היהודים הספורים שבכיתה. אין ספק, שהשתייכותנו ליהדות השפיעה על מעמדנו. הנה דוגמה. כיליד סלאבוניה דיברתי בניב קרוב יותר ללשון התקנית מניב אנשי זאגרב וסביבתה. לולא הייתי יהודי, היה מורי בלי ספק מכיר ביתרון ידיעותיי בלשון הקרואטית–סרבית (בימי המלחמה נמחק השם "סרבי" מספר־הלימוד: הלשון המשותפת לשני העמים־האחים לא נקראה עתה אלא קרואטית בלבד) על פני ידיעתם של רוב חברי בכיתה. אולם יהודי, גם כשהוריו כבר דיברו קרואטית כשפת־אימם ולא היו מהגרים מקרוב באו, לא יכול להגיע, בעיני מורי ומחנך הכיתה הטוב והחביב, לשלמות המצדיקה את הציון הגבוה ביותר. בתעודת כיתה ד' ("בגרות קטנה") זכיתי אצל אותו מורה עצמו לציון "מצוין" בלאטינית, ורק ל"טוב מאוד" בקרואטית.

לא התקוממתי נגד השקפה זו, משום שכבר הרגשתי שאני יהודי ולא בן העם הקרואטי. ועל־כן גם לא יצאתי ב־30 באפריל עם התלמידים השובתים להפגנה. אך כאשר הוטל עלינו לחבר חוות־דעת על השביתה וההפגנה, צירפתי נימוק לנימוק כדי להצדיקה. המורה נתרשם מן החיבור והטיל עליי לקראו באוזני הכיתה. הצלחת החיבור לא שינתה את דעתו של מחנכי על הציון בלשון הקרואטית. פיצוי על "הקיפוח" קיבלתי בבחינת הבגרות כאשר המורה לקרואטית הראה בגאווה את חיבור המבחן שלי לוועדת הבחינות, פטר אותי ממבחן בעל־פה... וניבא לי, שאהיה עיתונאי. ואמנם השתמשתי בתחבולה עיתונאית. נושא החיבור היה: "כיצד משתקפת ההיסטוריה בשירי־העם הקרואטיים?" את הנושא השגור פטרתי בפרקים מעטים ובכל־זאת ממצים, ועברתי לשאלה: איך השפיעו שירי־העם על ההיסטוריה, והיא הייתה לי כבקעה רחבה להתגדר בה, וגם הזדמנות להמחיש כיצד קובע חזון את מהלך ההיסטוריה. אגב, המורה לא ידע, שאותה שעה כבר פרסמתי מאמרים לא רק בעיתון הפנימי הנזכר של "הפגישות הספרותיות" ובעיתוני התלמידים, אלא גם בירחון הנוער הציוני.

אולם הקדמתי את המאוחר. בין "הבגרות הקטנה" ובחינת הבגרות עברו שלוש שנים. בחופש הגדול שלאחר כיתה ד' למדתי את החומר לכיתה ה', כדי לעמוד בבחינות בתחילת השנה ול"קפוץ" לכיתה ו'. היה זה בשנה האחרונה למלחמה, כאשר השלטונות הרשו

לתלמידים מצטיינים לגמור באופן זה שתי כיתות בשנה אחת אם גילם הצדיק הקדמה זו. למדתי בלי עזרת מורה, והרי ידוע, כי החומר של כיתה ה׳ שונה באופיו מן החומר הנלמד בכיתות הנמוכות. על־כן עמדתי בקושי בבחינות, והיו דברים שלא הבינותים אלא בשעה שהמורה הבוחן הסבירם כדי להבהיר את שאלותיו.

מכל־מקום, השתלבתי מהר בכיתה החדשה, בין בזכות המורים והתלמידים ובין בזכות השנים הסוערות, שהתחילו בראשית שנת־הלימודים 1919/1918 עם התפוררות המונארכיה ההאבסבורגית בעקבות תבוסתן של מעצמות המרכז במלחמת־העולם. לאחר הסבל שפקד את העמים, ולאחר המאמץ המלחמתי שעצר בעד פיתוחה של עיר־הבירה הקרואטית, נתעוררו תקוות מרקיעות־שחקים, שזו הייתה המלחמה האחרונה ושאחוות־העמים תביא גם קידום כלכלי וצדק חברתי לכל הנדכאים. בתחילה התגייסו האזרחים וגם תלמידי הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים למשמר אזרחי כדי להגן על החיים והרכוש מפני עריקי הצבא האוסטרו־הונגארי המובס והמתפורר. הללו התארגנו ב״גדוד הירוק״ ופשטו בעיירות ובכפרים, שדדו רכוש, הציתו בתים ואף רצחו. היו שראו בהם כוח מהפכני ויד נוקמת של המנוצלים במנצליהם, אך יהודי הכפרים והעיירות ראו בהם שודדים ורוצחים ונסו מפניהם על נפשם אל ערים גדולות יותר, וקודם־כול אל הבירה שבה היה קל יותר לקיים סדר ומשטר.

המהומות שככו ורבים קיוו, כי יוגוסלאוויה (שעם תקומתה נקראה ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, כאילו לא היו בה עמים ועמים אחרים) תגשים את מיטב החזון הלאומי והחברתי שהלהיב את הנוער.

משב־הרוח הרענן השפיע, כמובן, על המורים והתלמידים כאחד. חברינו בכיתה ו׳ היו מכל הסוגים — מלאומנים קרואטיים עד סוציאליסטים מהפכניים, שאולי קראו לעצמם קומוניסטים ונשאו עיניהם לברית־המועצות עוד לפני שנוסדה המפלגה הקומוניסטית ביוגוסלאוויה בשנת 1920. ספק אם התמצאנו אותה שעה בכל גוני הקשת של ההבדלים והניגודים העקרוניים והאישיים בין שלושת הזרמים באיגוד המקצועי, שהיו אז קיימים ושאחר־כך הוגדרו כקלריקאליים (קאתוליים), סוציאליסטיים וקומוניסטיים. ליד פעילותנו הציונית היינו שקועים בתנועת התלמידים, שהקימה מועצת־תלמידים בכל בית־ספר וערכה כינוסים מקומיים וארציים, כדי לחולל שינויים בחינוך. גם אנו היהודים פעלנו במועצות־התלמידים, לא אחת בראשן, ותרמנו מפרי עטנו לביטאוני התלמידים, שצצו חדשים לבקרים. היחסים עם חברי הכיתה הלא־יהודים היו הדוקים, לבביים וטבעיים ומי יודע אם פגישתם עם ציונים גאים לא השפיעה ולא הניעה אותם לעמוד כעבור שנים במבחן תקופת השואה ולשמור על צלם־אדם, כפי שהוכיחו במעשיהם.

מבין המורים נחרתו בזיכרוני שלושה מפאת יחסם ליהדות. הפילושמי שביניהם הרשה לנו לקרוא סיפורי י.ל. פרץ וסופרים יהודיים אחרים, בתרגום גרמני, כדי לצאת ידי חובת הקריאה של הספרות הגרמנית ולספר עליהם בכיתה. האנטישמי הורה זואולוגיה והסביר לנו, שאין אמת בדברי התמימים הטוענים, כי ליהודים ריח רע מחמת אכילת בשר ושומן של אווזים. להם ריח מיוחד, טען המורה המלומד, משום שהם נבדלים מבחינת גזעם מההודו־אירופים. הא־שמי, אנטא ראדיץ׳, אחיו הקשיש ומורהו של סטיפן, המדינאי הקרואטי המפורסם, מייסדה של מפלגת האיכרים הקרואטית, היה מתווכח אתנו היהודים —

בשיעורי הלשון הקרואטית ובהפסקות — בשאלת היהודים. הוא ביקש לשכנע אותנו, שהוא מתנגד לרדיפת היהודים, הוא רק נוקט בכלל הנודע, כי היהודים הם מלח הארץ ולא טוב להמליח משהו יתר על המידה. קל להבין, כי בעיני צעירים יהודים שכבר דבקו ברעיון הלאומי, כל שלוש ההשקפות השונות הללו רק איששו את התיזות הציוניות.

בכיתה שאליה "צנחתי" היינו שלושה יהודים. אחד נעשה חברי במידה כזאת, ששנים רבות ראו בנו כפילים בתנועת־הנוער הציונית. חברי החדש היה קשיש ממני בעשרה חודשים, אך הפרש זה בגיל לא הורגש כלל. חינוכו היה יהודי יותר, שכן שלום פרייברגר היה בנו של שמש בית־הכנסת. ביתם היה אחד המעטים — מחוץ לחוגי החרדים, שהיו בשבילנו עולם חתום ובלתי־נודע — אשר שמר על הכשרות ועל הווי יהודי, אמנם תוך פשרות מרחיקות־לכת. שלום ביקר בבית־ספר בשבת ואף כתב. אך כולנו היינו כל־כך רחוקים מידיעה ממשית על היהדות והיהודיות (יידישקייט), שלא ראינו בכך שום פסול גם לגבי איש המוחזק כיהודי דתי. כאשר הגענו, שלום פרייברגר ואני, באוקטובר 1921, לברלין כדי ללמוד בבית־המדרש לחכמת ישראל והתייצבנו לפני פרופ׳ איתמר אלבוגן, קידם את פנינו בלבביות האירונית האופיינית לו: "ברוכים הבאים מקהילת זאגרב הנודעת! יש בה יהודים המקיימים את חג הפסח יום אחד ויש המקיימים אותו יומיים. אבל אין אף אחד המקיים אותו שמונה ימים".

עם פרייברגר עברתי בשעתו את כל שלבי הפעילות והעסקנות ב"פגישות הספרותיות", עד שעליתי לדרגת מזכיר, ולבסוף למעמד יו"ר האגודה, והוא היה ספרן ששקד על הרחבת הספרייה והשלמתה. במקביל היינו פעילים בתנועת־הנוער הציונית מראשיתה. תנועה זו קיבלה השראה משבוי־מלחמה רוסי, מרדכי ביאלאצ׳בסקי, שנקלע לקרואטיה, מ"בלאו־וייס" הגרמנית, אחר־כך מהסטודנטים שלא יכלו ללמוד בפולין והתגלגלו לזאגרב, ובעיקר מהחבורה הווינאית, ובראשה זיגפריד ברנפלד, אשר התכנסה מסביב לביטאון החדש "ירובעל", שאת תוכנו למדנו על־פה.

באותה תקופה של סער וערבוביה רעיונית, קמה בזאגרב חבורת "דרור", שאיגדה בתוכה את הצעירים היהודיים הנלהבים ביותר אשר ביקשו למזג את הרעיון הציוני עם החזון החברתי המהפכני. הדברים הגיעו עד כדי שיחות־בירור, בין כמה חברי "דרור" ונציג הזרם הסוציאליסטי הקיצוני, על הצטרפות או שיתוף פעולה. השיחות נסתיימו בלא־כלום ואולי גם לא נודעו לרוב חברי "דרור".

אנו, פרחי "דרור" וחברים צעירים (וגם חדשים) ב־"פגישות הספרותיות", שתינו בצמא את דברי "הגדולים". הם היו קשישים מאתנו בשנה או בשנתיים, אך אם היו תלמידים בכיתות גבוהות יותר, היינו נושאים עינינו אליהם בהערצה.

מיד עם סיום המלחמה נעשתה זאגרב למרכז המוכר של התנועה הציונית, אף כי מושב איגוד הקהילות נקבע בבלגראד, בירת יוגוסלאוויה, ואף־על־פי שקהילת זאגרב עדיין הייתה נתונה לשלטון המתבוללים. ההסתדרות הציונית הארצית הוקמה בזאגרב בינואר 1919, שבועות מועטים בלבד לאחר איחודם הרשמי של הקרואטים, הסרבים והסלובנים שנתקיים באחד בדצמבר 1918. איגוד הקהילות הוקם בוועידת אוסייק בתחילת 1919. אגודות־הנוער, מהן שהיו קיימות עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה ומהן שקמו בקצב גובר והולך בשלהי המלחמה ועם סיומה, כוננו באוגוסט 1919 את איגודן בסלאבונסקי

ברוד, שאירחה ועידות וכינוסים ציוניים רבים, עד שזכתה לכינוי "באזל של תנועתנו" (ביוגוסלאווית, כמובן). עובדה זו עצמה, ששלושת האיגודים האלה קמו תוך שמונה חודשים, ובשנה הראשונה לתקומתה של יוגוסלאוויה, מעידה על עבודת־הכנה יסודית וכן על עוצמתה של התנועה הציונית, המסתערת על אותן קהילות שעדיין לא היו נתונות להשפעתה. המאבק היה חריף, והציונים התוקפנים לא לחמו בכסיות־משי.

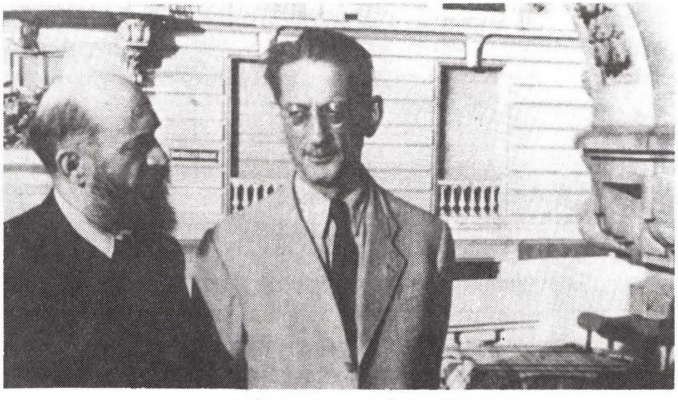
הקהילות, ההסתדרויות הציוניות המקומיות ואגודות־הנוער ברחבי הממלכה החדשה היו מגוונות לאין־ערוך יותר לא רק ממה שיכולנו לשער אנו הצעירים מחוסרי ניסיון־חיים, אלא גם ממה שיכלו לשער המבוגרים. אמנם, עשרות בשנים היה קשר הדוק למדיי בין הקהילות בארצות הסלאווים הדרומיים, על אף השתייכותן ליחידות ממלכתיות שונות, אך הקשר הזה לא היה בו כדי להעמיד את ראשי הציבור על כל תוצאותיו של הגורל ההיסטורי, שהפריד בין החלקים השונים אשר הוכנסו בעקבות המלחמה למסגרת ממלכתית אחת. המדינה החדשה הייתה פסיפס של עמים ועממים רבים שהתפתחו עד אז, ובמידה לא מועטה גם אחר־כך, בהשפעת מרכזים שונים, יריבים ומתחרים ביניהם, ולעתים אף שונאים־בנפש זה לזה. התושבים נדרשו להתלכד בן־לילה במדינה שהתייצבה במהרה על דרך של אחדות־אחידות ממלכתית־לאומית כפויה וריאקציה חברתית מדכאה.

אנו שמחנו, שהמדינה הצעירה אהדה את התנועה הציונית, וראינו בכך המשך למסורת התמיכה הסרבית והקרואטית ברעיון הציוני, שניתן לה ביטוי במכתבו של ראש המשלחת הסרבית בארצות־הברית, מילנקו וסניץ׳ לסרן (מיל.) בצבא הסרבי, דוד אלבלה, מדצמבר 1917, והיא הצטרפות ראשונה של אחת מבעלות־הברית של מעצמות־המערב להצהרת בלפור. וכאשר הופיע ד״ר אלבלה, במדי קצין סרבי, באסיפה ציונית בזאגרב, עוד בשנת 1918, היינו גאים בו, כשם שלפני־כן נפעמנו ביום הרצל׳ של שנת 1916 — (או של 1917) — כאשר שמענו, באולם הגדול של המכון למוסיקה, נאום מלהיב מפי ליאון רייך, ציר יהודי מגאליציה בפארלאמנט של ווינה, שהופיע במדי קצין אוסטרי. התברכנו בתמיכתה של הממלכה הצעירה, המגשימה חזון בן־דורות של העמים היוגוסלאוויים (אז ראינו בהם עם אחד עם שבטים מספר) והמבינה לשאיפתנו להגשים חזון בן־דורות רבים של עם ישראל. רק כעבור זמן הבינונו, כי מלבד ההמשך לגישה הליבראלית האוהדת מלפני המלחמה, ואף יותר ממנה, משפיע החשבון הממלכתי הקר: היהודים ברחבי יוגוסלאוויה אמנם לא היוו יותר ממחצית האחוז של כל האוכלוסין, אך הם דיברו בכל הלשונות המדוברות במדינה, ורבים מהם גם בלשונות לא־סלאוויות, והיו קשורים למרכזים שמחוץ למדינה לא פחות מבני המיעוטים הלאומיים שבתוכם ישבו ושלא נחשבו כאזרחים נאמנים בעיני השלטונות. הרעיון הציוני היה, כנראה, תחליף רצוי להשתייכויות וללאומיות אחרות, חשודות ומסוכנות, שגם יהודים מסויימים דגלו בהן עד אז. והתנועה הציונית המריצה ואף אילצה דוברי הונגארית או דוברי לאדינו, ללמוד את הלשון הסרבית־קרואטית, כדי לקיים את הקשר עם המרכזים החדשים בבלגראד ובזאגרב, להבין את דבריהם בכתב ובעל־פה ולהשיב להם בלשון מובנת להם. באופן זה ניתקה אותם הציונות, על כליה הרעיוניים־הארגוניים ועל ביטוייה בחיי הקהילה ובאיגוד הקהילות, מן המרכזים הזרים בחו״ל.

והואיל ולא עמדנו על היסוד האנוכיי של התמיכה היוגוסלאווית בציונות וכן התפעלנו מן התקוות החדשות שנתעוררו בעולם בעקבות המלחמה והמהפכה הרוסית, היינו נכונים

לקלוט בכל נפשנו ומאודנו את בשורת הימים הגדולים שלאחר הצהרת בלפור, שהצמיחו תנועת־נוער ציונית נלהבת ומלהיבה והולידו את העלייה החלוצית. עלייה זו, אמנם בחלק זעיר, עברה בזאגרב בדרכה מווינה לטריאסטה. זכורני קבלות־פנים נרגשות שערכנו לקבוצות החלוצים, צעירים מצפון־מזרח אירופה, שהניחו בנו רושם עמוק בהחלטיותם ובשורשיותם היהודית. מי שקורא היום תיאורים אלה, אפשר שיתפלא לריבוי ביטויי ההתלהבות. אך עובדה היא, שהצירוף של תחושת התקופה הגדולה בתולדות העולם והעם היהודי וגיל־הנעורים שלנו הולידו חוויה של התלהבות סוחפת. אז רקמנו תכניות נועזות לתחיית העם ולהגשמה עצמית, וקודם־כול לפעולה נמרצת לשינוי המצב בקהילה. אף בלשון גוזמה אי־אפשר היה לדבר בזאגרב על "הרחוב היהודי" — במובנו המזרח־אירופי — שצריך לכבשו, אם כי נמצאו גם שם — ועוד יותר בכמה ערים אחרות — רבעים שבהם התרכזו יהודים יותר מאשר בחלקים אחרים. מכול־מקום, לא היו בזאגרב שום סימנים להמון עממי יהודי.

זאגרב לא הייתה הקהילה הראשונה, כאמור, שנכבשה לרעיון הציוני, אבל היא הייתה החשובה ביותר. וכשם שעד אז הייתה קהילת זאגרב גורם בולם בפיתוח החיים היהודיים בעיר זו וגם באירגון פעולות משותפות של הקהילות, כן נעשתה עתה גורם מדרבן ומדריך. ההסתדרות הציונית העמיקה פעולתה בתחומים השונים, מן הייצוג המדיני כלפי חוץ ועד פתיחת משרד ארצישראלי ותמיכה בהכשרות. איגוד הקהילות התחיל באירגון חיים קהילתיים על יסודות חדשים, אם כי נאלץ להתחשב בעובדה, שאינו מוסד ציוני ושהוא איגוד קהילות דתיות (רק ביוגוסלאוויה הסוציאליסטית, בשנת 1952, הושמטה התוספת "דתיות" משמו של האיגוד, והוא נחשב היום כאיגוד קהילות לאומיות). ברית הנוער התרחבה ונתעצמה במהירות. בהשפעת הרעיון הציוני שלטה בכל שלושת האיגודים מגמת הליכוד והאחדות, שהצליחה להתגבר על כל הגוונים והניגודים העדתיים, התרבותים והחברתיים, פרי רקע והתפתחות שונים. בעמל רב נהפכו ניגודים אלה לנחלת ההיסטוריה.

ד"ר אלכסנדר ליכט — עם הפסל משטרוביץ'

ד"ר יוסף לדור–לדרר:

יהודי קרואטיה בשנים 1756–1945*

חיבור זה מוקדש לנכדי ערן:
"אלה הם שורשינו —
נכבד אותם".
סבא יוסף
ירושלים, ינואר 1987

פרק ראשון: "זאגרב — כמרכז ליהודי קרואטיה"

הערתו האישית של המחבר

חיבורי זה שונה מכל עבודותיי עד עתה: הוא בשבילי יותר מאשר ציון עובדות גרידא. הוא ניסיון להבהיר מאורעות הקשורים ברגשות רבים ואישיים מאוד, והוא אף מעורר את הטראומה של אובדן משפחה. מנסה אני להשיב על השאלה: מה היו המניעים הפסיכולוגיים שהולידו את הטראגדיה היהודית־קרואטית, ומאימתי החל לצמוח היצור המפלצתי?** יתר־על־כן, כיצד מתאר לעצמו העם הקרואטי את קיומו במשפחת העמים, כשאין בו התכונה לשאת בתוכו את קיומם של מיעוטים אתניים ודתיים? העיקרון "שווה זכויות, אם־כי שונה" הוא עקרון־יסוד של כל עם תרבותי ואין אלו שאלות הנוגעות אך ורק לקרואטיה, אולם על עמים אחרים ידוע, לכל הפחות, מה עשו כדי להקל על משא מצפונם.

לא יהיה זה נכון נוכח פני החידה הנ"ל לתאר את תמונתה של יהדות קרואטיה כתופעה היסטורית וחברתית, כאילו ניתן לנתחה בלי להיתקל בבעיות ובקשיי ניסוח. אך בענין זה נובעות הבעיות במידה רבה מתוך העימות עם תופעה היסטורית מסוימת, המוגדרת בזמן, במקום ובמצב הפוליטי — עם דגם, אשר במהותו הוא שונה לחלוטין ממה שהציבוריות הישראלית של היום מצפה לקבל ביחס לתופעה גלותית, כפי שהייתה יהדות יוגוסלאוויה בין שתי מלחמות־העולם וחובת ההיסטוריון להצביע על כך, שהעובדות מוצקות, כמובן, ואינן משתנות בהתאם לרצון הקורא.

ראוי לציין מיד שיהדות זו אכן הייתה יהדות במלוא המובן ההגדרתי וההיסטורי, כשם שליהדות הגולה שמורה הזכות לאמץ בקרבה ענף אחד — ויהא זה ענף מתבולל מעין "הלניסטי", עם או בלי סימני ה"יידישקייט".*** יהדות זו חשה את הכבוד, את הגאווה ואת הייחוס של קיומה, אף אם הוא ברוח הזמן שבו אנו חיים, זכותו של ההיסטוריון לא

* תרגום מקרואטית — יעקב מאסטרו.
** דהיינו המשטר הפאשיסטי–הרצחני הקרואטי.
*** קרי: ההכרה היהודית הדתית והלאומית, כפי שהיא באה לידי ביטוי במציאות החיים.

לסגת מאמיתותיו, אפילו אין הוא מזכיר את השואה, שבה איש מהשוחטים לא שאל את עצמו אם קרבנותיו היהודים יודעים את תפילת "שמע ישראל".

ומכאן לשאלה הכאובה ביותר: האם חיבור כזה עונה על חובת הזיכרון לגבי אחינו ההרוגים? האם הוא הולם את המלה "שואה"? הוא אינו כך. והוא אינו כך כשם שכל ההיסטוריוגראפיה של השואה אינה משיגה את הממדים הפיזיים והמטאפיזיים שבהם התרחשו המאורעות הללו, כי את אשר יש בכוח דיבורנו לומר, אמרו כבר אחרים. ומכיוון שאין אני מתיימר לכלול בחיבורי את החומר שאחרים כבר קיבצו — אלא רק לנסות ולאתרו במסגרת רחבה יותר — יהיה על ההיסטוריון־לעתיד ללמוד במשנה־חריצות את הספר "הפשעים" (א), את עבודת הדוקטוראט של מנחם שלח על השואה בקרואטיה (ב), ואת המונוגראפיה על הקשרים בין יהדי יוגוסלאוויה לבין חוגי השמאל היוגוסלאווי (ג). כמו־כן נזכיר את ספרה של הריאט פאס־פריידנרייך, שדנה בפרוטרוט בשלוש קהילות מרכזיות, כולל זאגרב (ד). אודה, שאפילו לא ניסיתי לתמצת את החומר העובדתי הרב המצוי שם.

בנושא "מבנה העל" של השואה קיימת ספרות עניפה, רבת־גונים, ובכל־זאת מוגבלת להצגת התנאים שבהם התחוללה. כך בנוגע לדיפלומאטיה, ללוגיסטיקה ולהיבטים המשפטיים בשאלות הפשעים נגד האנושות, וכך הלאה. ייתכן, שמזוית־ראייה זו, היא אפילו עונה על הצרכים. ברם, היא עוקפת בזהירות את השאלות המהותיות. תיאורי האדם בשואה הוצקו בתבנית כזו, שכל החומר ההיסטוריוגראפי מגביל את עצמו בסטאטיסטיקה של שוד ורצח. מכיוון שאין המתים יכולים להעיד, ואילו אלה שנותרו בחיים היו עדים רק עד לשלב מסוים של הסערה, הרי שכל הספרות התיעודית הזאת משאירה רושם של משהו בלתי־שלם ומותנה ברלוואנטיות המיוחדת שלו. ומכיוון שלא נותרה בי רוח לדבר על כך, אוכל לציין להגנתי, שגם התנ"ך אינו מוסר לנו גרסה נוספת על איוב — זו שאין בה "הסיום המאושר".

א. הוצאת איגוד הקהילות היהודיות של הרפובליקה הפדראלית של יוגוסלאוויה: "הפשעים של הכובש הפשיסטי ושל עוזריו המקומיים נגד היהודים ביוגוסלאוויה" בלגראד, 1952, 245 עמודים Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije", Beograd, להלן "פשעים". קשר לניתוחי, עלי להעיר שהספר הנ"ל אינו מבדיל הבדלה מספקת בין הפשעים שנעשו נגד לא־יהודים, לבין הפשעים שכוונו באופן מיוחד (ובמובן של השמדת־עם) נגד היהודים. כמו־כן אין הספר מקיף את ההיבטים המשפטיים אחרי המלחמה וכל העובדות שנתגלו בעקבותיהם. בשנת 1957 נתפרסמה הוצאה שנייה של הספר, עם תמצית באנגלית.

ב. מנחם שלח, רצח יהודי קרואטיה על־ידי הגרמנים ועוזריהם במלחמת העולם השניה (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל־אביב), תל־אביב, 1980 (כתב־יד) להלן "שלח".

ג. ההוצאה, כנ"ל (סעיף א'). ד"ר יאשה רומאנו; "יהודי יוגוסלאוויה 1941–1945, קרבנות השמדת־עם והלוחמים במלחמת השחרור העממי", בלגראד, 1980, 590 עמודים. בשפה הסרבית–קרואטית: Dr. Sci. Jăsa Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida.* Učesnici narodnooslobodila*čkog rata* Beograd, 1980, להלן "רומאנו"

ד. הריאט פאס פריידנרייך: "יהודי יוגוסלאוויה — חתירה ליצירת עדה", בהוצאת חברת ההוצאה לאור היהודית לפרסומים, פילדלפיה, 1979 — להלן "פריידנרייך". ובמקור: Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia, A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979, 323 p.

מבוא

תקופה זו בתולדות היהודים בקרואטיה שונה מקודמתה — בעיקר מפאת התרופפות יסודותיה הפוליטיים[1] — בחיזוק התשתית החברתית ובביסוס תפקודיה האתניים והסוציאליים. אין הכוונה לומר שליסודות הפוליטיים, עם התפוררות הקיסרות האוסטרו־הונגארית, לא היו השלכות סוציאליות; אלא שהגורמים העיקריים של ההתפתחות היו פוליטיים, ותלותם של היהודים במדיניות התחיקתית בווינה, בפרסבורג* ובבודאפשט (כולל קשרים מפלגתיים־פוליטיים) היוו את מירב המרקם. תוצאה מכרעת נוספת של המצב הזה הייתה בקשרים האמיצים של יהודי קרואטיה עם ציבורים יהודיים אחרים בקיסרות, הן בגין המוצא המשותף והן לרגל המאבק הפוליטי המשותף.

בכל אלה חל שנוי מכריע בסתיו 1918: הקשרים של יהודי קרואטיה עם היהודים בחבלים האחרים של אוסטריה–הונגאריה איבדו את משמעותם, ואילו המדינה החדשה התפתחה ללא תרומה יהודית מכרעת, מה גם שהשלטון החדש לא ראה כל צורך בתמיכה מצד היהודים. אדרבא, היו מגמות מכוונות לסלק את אותם היהודים, "שזה מקרוב" התיישבו, או שלא דאגו בעוד מועד לקבל אזרחות באחת מערי קרואטיה. ומאז התקיימה יהדות קרואטיה כקבוצה פוליטית וחברתית אוטונומית ונהנתה מזכויות מיעוט, דהיינו מאוטונומיה דתית, כולל אוטונומיה בעניני אישות,[2] זכויות אשר נראו נסבלות בעיני השלטונות מזה, והניחו את דעתם של היהודים מזה.

יהדות קרואטיה נכנסה לעידן האוטונומיה, שנרכשה במידה רבה במקריות — להבדיל מיהדות בוסניה, סרביה והקהילות האורתודוקסיות — ללא קשרים דתיים ועממיים מספיקים (הקהילות האורתודוקסיות היו ונשארו מיעוט מבוטל ביהדות הקרואטית).

* היא בראטיסלאווה — עיר על הדאנובה, כיום בירת סלובאקיה, ידועה גם בשמה ההונגארי Pozsony. בעת ההאבסבורגית היה שם מושבו של הפארלאמנט ההונגארי.

1 הסיבה העיקרית טמונה בשוני של השיטות החוקתיות־משפטיות. הקיסרות האוסטרו־הונגארית אפשרה ליהודים פעילות פוליטית הן במושב השלטון המרכזי בווינה ובבודאפשט והן בבתי הפארלאמנט — בית הנבחרים של ווינה, של בודאפשט ופרסבורג (היא בראטיסלאווה בימינו) וב"סאבור" של זאגרב, מחרץ לקרואטיה השתלבה הפעילות הזאת בבעייתיות היהודית הכללית בקיסרות. בהשוואה, לזאת, הייתה השתתפותם של היהודים בפארלאמנט (Skupština) בבלגראד חסרת חשיבות. ידוע רק על שני יהודים מבלגראד — שמעיה די מאיו ובנציון בולי (Bencion Buli, Šemaja Demajo) — כחברי הבית מטעם מפלגות־השלטון הסרביות.

2 האוטונומיה המשפטית הזאת על כל מגבלותיה — כגון איסור הגיור — מקורה בקונקורדאט האוסטרי משנת 1855, אשר על־אף ביטולו באוסטריה ובהונגאריה, נשאר בתוקפו בקרואטיה. (ר' ב. אייזנר: "המשפט הבינלאומי, הבין־אזורי והבין־דתי (בתחום האישות) של ממלכת יוגוסלאוויה", 1935; א. ווינצילר־פישר: "הקונקורדאטים האוסטריים משנת 1855 ומשנת 1933", וינה — 1960; ה. סלאפניצ'קה: "המשפט האוסטרי מחרץ לגבולות אוסטריה" — וינה 1973).

הבדלים אלה מעוגנים במוצאם ההטרוגני של יהודי קרואטיה, שחלקם באו מבורגנלאנד, חלקם מהונגאריה, ואילו אחרים מוצאם היה מחבליה דוברי־הגרמנית של הקיסרות (בעיקר מבוהמיה וממוראוויה). גורם נוסף, שהשפעתו דומה, מצוי באופיים של המהגרים לקרואטיה. בניגוד ליהודי בוסניה, מאקדוניה וסרביה, שבהן היו חברי הקהילות — כבר בראשית המאה ה־19 — נכדים ונינים לדור המהגרים, שהתחנכו באווירה דתית יהודית מסורתית מובהקת, היו היהודים שבאו לגור בקרואטיה, אנשים שלא נרתעו מלחיות במסגרות חיים עם הלא־יהודים, כלומר, אנשים שנתקיימו ביישובים קטנים מאוד, אשר אף לא אחד מהם לא היה בכוחו להעניק את הרגשת הביטחון האינטימי אשר העניק הגיטו בשעתו, או מה שנותר ממנו.[3] זהו המסד המאפיין של האוטונומיה, שנהייתה למסגרת־חיים משנת 1918 ואילך.

ראוי לציין, כי לא כולם קיבלו בברכה את האוטונומיה הזאת, כלומר, את החופש ללא חסות חיצונית. לא וינה, ואף לא בודאפשט, אינן עוד מרכזים של תמיכה פוליטית או כלכלית ומשענת תרבותית. הרגשת מעין יתמות הלכה והתפתחה, הרגשה שלא הייתה קיימת לא בבוסניה ולא בסרביה. ל'מחלה' זו נמצאה תרופה בתמותת הדור המזדקן, אך במידה מכרעת יותר, בהשתלטות הרעיונית של הציונות. אין זה מקרה, שקרואטיה הייתה אותו החבל במדינה החדשה, שבה הגיעה הציונות למירב ההתפתחות, אף־על־פי שבחבלים האחרים של המדינה החדשה התגוררה אוכלוסייה יהודית, שהייתה מגובשת יותר מבחינה אתנית־יהודית. הציונות הייתה אצלה אופנה שנתקבלה בספקנות מחשידה.

מבחינה זאת היה גורלה של יהדות קרואטיה דומה לזה של חטיבות־יהדות אחרות של הקיסרות המפורקת, וראשית־כול של יהדות בוהמיה ומוראוויה. יהדות גאליציה וסלובאקיה, ובוודאי יהדות הקארפאטים התחתיים, היו במצב "טוב" יותר, כי שורשיהן הדתיים והאתניים האופייניים היו חזקים יותר. אלא שמעתה המגע בין כל הקבוצות הללו נשא אופי ידידותי פושר, אשר לא יכול היה להושיט כל גיבוי, ובוודאי לא חסות.

א. שנת 1918 — האשליות והמציאות

תגובתם של מנהיגי הציונים של זאגרב — ד"ר איוואן יעקבי וד"ר אלכסנדר ליכט — למציאות החדשה שהתהוותה בסתיו 1918 הייתה סבירה, אך חפוזה ויהירה קמעא. בנסיבות הזמן ההוא בחתמם על תזכיר למועצה הלאומית תחת שם היומרני, "ההסתדרות הציונית הארצית בארצות יוגוסלאוויה",[4] תבעו היהודים "זכות לחיינו, וראש לכול נפשנו

3 חוסר ההגנה המלאה בא לידי ביטוי באיסור ישיבה ומסחר בערי קרואטיה, והדברים תוארו בהרחבה בספרו של יקיר אבנטוב (בעריכת צבי רותם): תולדות יהודי יוגוסלאוויה — כרך א, מימי קדם עד סוף המאה היט' (בעריכת צבי רותם) תל־אביב תשל"א/1971 = להלן "אבנטוב־רותם".

4 היזמה לצעד זה באה מצד הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית, שפעלה אז מקופנהגן, ב־25 באוקטובר 1918. החל מ־6 באוקטובר ישבו בזאגרב נציגי המפלגות הסלובניות, הקרואטיות והסרביות והגיעו להסכמה על הקמת מועצת־העם המשותפת, כנציגי האוכלוסיה היוגוסלאווית של הקיסרות, וב־19 באוקטובר פרסמה המועצה את תביעותיה, עדיין ללא תביעה מפורשת להקמת מדינה חדשה. רק

ולגאוותנו".[5] ובהמשך: "רצוננו לחדול להיות אזרחים ממדרגה שנייה, כפי שבא העניין לביטוי בהפליה הגזעית מצד העם הגרמני, ואשר גם הקיסרות־לשעבר הלכה בעקבותיה". מחברי התזכיר מבליטים, שהציונות "מבקשת להבהיר את יחסנו לגבי עמים אחרים... לאמץ את כל הכוחות העממיים לשם תחיית עם הראוי לכך, הרואה עצמו חבר שווה־זכויות במשפחת העמים, והמשתף פעולה למען תזרח תקופה של אחווה על העמים בעולם...". כך הייתה הפנייה לשלטונות המדינה שזה־עתה קמה, ואשר טרם התנערה מתסביכי הפליה שהיו נהוגים בה משך מאות בשנים.

מהותן של התביעות הציוניות הוגדרה בעיקרון אחד ובשש נקודות מיוחדות. והינה העיקרון: "תביעתנו אינה מטילה על השלטונות חובות כלשהן, ואם על דרך השלילה ידובר, הרי שלא ישים מכשולים לאוטונומיה הלאומית שלנו". לשאר הנקודות המיוחדות יש גוון ליבראלי־כללי[6] — דרישה הנראית מוקדמת מדי בתנאי הארץ — אך הן גם בעלות גוון יהודי מובהק (סעיף 1), המעמיד דרישה מדינית־תחיקתית (נציגות תחיקתית פארלאמנטרית למיעוט הלאומי היהודי).[7]

התזכיר הזה היה ברוח החלטותיה של ההסתדרות הציונית העולמית (של הלשכה בקופנהאגן, בהנהגת ד"ר ויקטור יעקובסון, מה־24 באוקטובר 1918). מתוך התזכיר עולה בעליל, שלא ד"ר יעקובסון בקופנהאגן ואף לא הציונים בזאגרב לא ידעו דבר על הסכמתו של וֶסניץ' להצהרת בלפור, כפי שבאה לידי ביטוי במכתבו שלו מיום 27 בדצמבר 1917 אל ד"ר דוד אלבאלה (אז בארצות הברית) בשם "הממשלה הסרבית שלנו".[8]

התזכיר הזה של ציוני זאגרב, בלבוש שונה מהתזכיר מיום 9 באפריל 1919, שהיה ממוען לנציג הממשלה המרכזית של ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, הוגש לבאן (מושל

ב־29 באוקטובר, במסגרת ה"סאבור" של קרואטיה, נעשה גם הצעד הזה, ומועצת־העם הוסמכה לפעול כשלטון העליון במדינה ("אזקזוטיבה"). על הקמת המדינה החדשה — כלומר על האיחוד עם סרביה ועם מונטה־נגרו הוכרז רק ב־1 בדצמבר, ר' פ. שישיץ', "תעודות על ייסוד ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, 1914–1919", זאגרב, 1920 — ר' המקור הקרואטי בביבליוגראפיה.

5 התזכיר הודפס בצורת חוברת. הציטוט הנ"ל הודגש במקור. לפני־כן נאמר בו, "שהציונות... שואפת להפיכת הבית הלאומי למנוף להחדרת התודעה לכל היהודים... כדי שיצאו מהמצב הבלתי מכובד של ההווה, תוך שאיפה לעתיד רוחני אחר, גאה ובהיר...".

6 "האפשרות לייסוד קהילות לאומיות יהודיות או ארגון מחדש של קהילות דתיות יהודיות קיימות והפיכתן לקהילות יהודיות עממיות, כמוקד החיים התרבותיים, הדתיים וההומאניטאריים של בני הקהילה".

7 התזכיר הוגש ב־16 בנובמבר. תשובת מועצת־העם הייתה חיובית. נאמר בה והובטח, "שהצירים היוגוסלאוויים בוועידת השלום יצביעו יחד עם מעצמות הברית ("אנטאנט") בעניין "פלשתינה", וכי יוגוסלאוויה אוהדת את שאיפות העם היהודי ומגנה את האנטישמיות. [לפי "ז'ידוב" מס' 22, מה־17 בנובמבר, ע' 3].

8 על ד"ר אלבאלה ראה ב"אנציקלופדיה יודאיקה" כ"ב, טור 519. אלבאלה מונה על־ידי הממשלה ל"מומחה" בשאלת היהודים וצורך למשלחתם בוועידת־השלום, ב־13 בינואר 1919. מילנקו ווסניץ' היה נציגה של סרביה בוועידת סאן־רמו והשתתף בניסוח המאנדאט על ארץ־ישראל. אחר־כך כיהן כשר־החוץ והיה גם שגריר בפאריס, ותקופה־מה, אף היה ראש ממשלה.

קרואטיה) פאלצ׳ק, ובו הדרישה, שהיהודים יוכרו כמיעוט לאומי, בהתאמה מלאה למשמעות החוקתית והטכנית של המושג, כפי שהיא באה לידי ביטוי בוועידת־השלום בפאריס. נציגי הארגונים היהודיים בוועידת השלום תבעו מהוועידה לכפות הענקת זכויות מיעוט ליהודים בכל המדינות החדשות, יורשות הקיסרות האוסטרו־הונגארית.[9]

מן הדין הוא להדגיש, שהתביעות הללו עוררו זעם בקרב חלק של יהודי קרואטיה[10] ועוד יותר הרגיזו את השר החדש לענייני־פנים, סווטוזר פריביצ׳ביץ׳ הסרבי, אשר במסגרת ההכנות לחוקה החדשה של המדינה החדשה, ראה את היהודים מחוץ לגבולות סרביה כדמויות זרות שאין לשייכן לבוני המדינה החדשה.[11]

אלה מיהודי קרואטיה שלא היו ציונים, חשו שהציבוריות הקרואטית מבקשת ביטויי הזדהות ריאלית יותר אתם, מאשר היה ניתן לצפות מהם. הלא־ציונים הרגישו, שהחלק המכריע של האינטליגנציה הקרואטית וכן של שכבות נרחבות בעם החלו לנקוט עמדה שלילית כלפי המדינה החדשה.[12] ראוי לציין את ניסיונה של החבורה שהתלכדה סביב הד״ר רוברט זיבנשיין (שאז מלאו שבע שנים לנשיאותו בקהילה היהודית בזאגרב) לארגן, בשנת 1922, גוף פוליטי בשם ״עבודת העם״. לפעולה הזאת נועדו חיים קצרים. נגד התזכיר הנ״ל של הציונים יצאה הקהילה ימים ספורים אחר־כך בפניה לבאן פאלצ׳ק.[13] במסמך זה הם טענו בשמה של ״יהדות יוגוסלאוויה״, ללא היסוס, שיהודי יוגוסלאוויה הם ״בני העם היוגוסלאווי״. בהצהרת־הנאמנות הזאת ״לאידיאלים הקרואטים הלאומיים ולממלכה הצעירה שלנו״ היה משום החשדה כלפי חטיבות אחרות ביהדות יוגוסלאוויה, כאילו אלה אינן חשות כך (וזה, דרך אגב, כדי לאפיין את האווירה סביב המאבק על ההנהגה של יהדות יוגוסלאוויה).

9 ר׳ נ.ו. כהן, אין ביכולתם להרפות, פילדלפיה 1972 (באנגלית — ר׳ ביבליוגראפיה), עמ׳ 115 ואילך. ההסכם עם יוגוסלאוויה נחתם ב־10 בספטמבר 1919 בסן־ג׳רמן־אן־ליי; נוסח ההסכם מצוי ב־League of Nations Documents, C.L. 110, 1927, I Annexe (מסמכי חבר הלאומים, 1927, 2 I/B ע׳ 60–63). הסעיפים 2–8 קיבלו מעמד חוקתי ואין לשנותם ללא הסכמת מועצת חבר הלאומים [סעיף 11].

10 עובדה היא, שלמרות התכונה הטרום מלחמתית של התנועה הציונית, לא הייתה בה אלא כעין תהודה לפעילות הנוער היהודי המהפכני כנגד ה״ממסד״ של זיבנשיין. ה״יעקובינים״ היהודיים האלה טרם רכשו לעצמם זכות דמוקראטית — מה שיתרחש בשנת 1919 — ועוד פחות מזה רכשו מעמד של יהודים ״שיש להתחשב בהם״.

11 באופן פורמאלי דובר באנשים שזכויותיהם האזרחיות היו מעוגנות במקומות שמחוץ למדינה שזה עתה נוסדה, מתוך מגמה שיתייחסו אליהם כאל זרים שניתן לקצר את זכות ישיבתם, תעסוקתם וכדומה. המגמות האלה הושמו לאל על־פי הסעיפים 3–4 של ההסכם הנ״ל. מכיוון שההסכם אושר באיחור, היו האנשים שהשתייכו למעמד זה — עוד זמן רב אחרי ייסוד המדינה — נתונים בחוסר וודאות ובהפליה.

12 ולאדקו מאצ׳ק: במאבק על החרות, לונדון 1957. נתפרסם באנגלית. להלן ״מאצ׳ק״

13 ר׳ פריידנרייך, עמ׳ 141–142.

ב. הקבוצות הציוניות נוטלות את רסן ההנהלה

לא הענין שיכלו, אולי, הקרואטים לגלות ביהודים, ולא הסמכות התרבותית והכלכלית של הקרואטים בעיני היהודים, לא היה בהם כדי לקרב את שני העמים האלה אחרי נפילת הקיסרות. לכך תרמה ללא ספק העובדה, שהקרואטים — שלא כמו בצ׳כוסלובאקיה, למשל — לא זכו למדינה עצמאית, אלא נכללו במדינה החדשה יחד עם הסרבים, הסלובנים ועם עוד כמה חטיבות אתניות, בלתי מוגדרות די צורכן. אדרבא, עבור היהודים לא היה המבנה היוגוסלאווי הזה פחות בעייתי מאשר בעיני הקרואטים, מה גם שנפתחו עבורם אופקים חדשים באמצעותן של קבוצות יהודיות אחרות.

הציונים ״נטלו את השלטון״ בקהילה לידיהם קודם־כול בקרואטיה, וזאת בעקבות תהליכים שונים, כך שניתן לראות את הציונות הלאומית יותר כתוצאה, מאשר כיוצרת התקופה החדשה. הנה כמה הערות על הגורמים הללו. הציונות הכתה שורשים בקרואטיה עוד לפני המלחמה, ושורשים אלה ניזוקו פחות בימי המלחמה מאשר הכוחות החברתיים והפוליטיים שהתנגדו לה עד אז. עובדה היא, שהמלחמה, כחלק מתהליך ההתפוררות של הקיסרות, הגבירה את הרגשת הבידוד וההפקרה — כל עם הלך לדרכו ודאג למען עצמו, ואילו ליהודים עוד לא הייתה דרך כזאת. וכך חזרה תחושת הבידוד אל דור שלם של האינטליגנציה היהודית. ביניהם לבין אחיהם לנשק (שאליהם היו קשורים בקשרי תרבות, השפה הגרמנית והדת) ירד מעין מסך ברזל.

החברה הקרואטית, אשר מצאה עצמה נפגעת קשות עם התפוררות הקיסרות והייתה עסוקה במאבקיה הפוליטיים וחרדותיה, לא יכלה להיות כאן לעזר. אדרבא, במצב שנוצר נראתה התהום עמוקה יותר משהייתה למעשה. בדרך דומה הסתייגו החיילים החוזרים הביתה על ספקותיהם ועל שאיפותיהם לחברה החדשה. מאלה היו שנשארו בבית, אפילו היו בני אותה דת. הם השתדלו, שניסיון־חייהם, שנרכש במלחמה, ישמש תשתית למדינה החדשה. באווירה זו של חוסר־וודאות וחלל ריק באה הציונות לתרום וודאות מסוימת של קבוצה אוטונומית מבחינה תרבותית, נחוצה ויעילה, מכיוון שהדת לבדה, בתור אמצעי־קשר־ותוכן, לא הייתה בה סמכות מספקת בין יהודי קרואטיה.

הקבוצה שהתרכזה סביב האחים הרמן וד״ר אלכסנדר ליכט, הייתה חדורה הכרת חשיבות שליחותה. יתרה מזאת, היא הבינה, שרק בכוחה של אידיאולוגיית־על חדשה תהא הסמכות להתגבר על ההתנגשויות, שהיו לעתים חמורות וגסות, בין היהודים ״הוותיקים״ לבין היהודים שזה מקרוב באו מחבלי הקיסרות ההאבסבורגית השונים. אכן, אחרי שחלפה סכנת גירוש היהודים ״החדשים״ הללו, לא מצאו שני ענפי היהדות ביוגוסלאוויה שפה משותפת, במיוחד בגלל אמונתם של ״הוותיקים״, שקשריהם האתניים עם סביבתם כה חזקים, עד שלא צפויה להם כל סכנה (כפי שזה בא לידי ביטוי בתורתם של הרצל ופינסקר בדבר ׳אוטואמנסיפאציה׳, ומאוחר יותר בתורת ה״פינוי״ של ז׳בוטינסקי) ולכן התייחסו בביטול לציונות, שראו בה תנועה החותרת תחת ישותם.

ואף־על־פי־כן גברה הציונות בקרואטיה, בין היתר, מכיוון שעם ההשתלבות בתרבות הגרמנית, היה משום ציון־דרך ריאלי בהשתלבות אתנית־אוטונומית ביהדות כחטיבה וכחברה אתנית. בנסיבות אלה רכשה הציונות סמכות בכוח חיותה, בכוח אמונתה במשהו

שיש ליצור בכוחות עצמיים ובלי השתתפות אחרים.[14] במקביל לכך התהווה גם תהליך אחר, זה של ההשמאלה. מלחמת העולם הראשונה שמה קץ — בתחום היהודי — לתפיסתו של הרצל, שראה בהגירה לארץ־ישראל חלק של המבנה החברתי האירופאי של אז, שהיה חציו בורגני וחציו קשור ב״200 משפחות־צמרת״ בכל אחת ממדינות אירופה, במיוחד באלה, שבהן מצא הרצל את מעריציו. חיים ווייצמן, שירש אחרי תקופת־מה את מקומו של הרצל בהנהגה הציונית, ושלא היה איש השמאל כרוב חבריו היהודים הרוסיים באוניברסיטאות של שוויץ, הביא עמו קבוצה של נוער יהודי בעל מגמה יהודית מובהקת.[15] כמו־כן נתארגנה קבוצה בקרב ציוני יוגוסלאוויה, שלא יכלה להעלות על הדעת חברה מודרנית ללא שוויון חברתי: מכאן ואילך הסתמנו קווי ההתנגשות עם הקבוצות השמרניות בתנועה.

אך נשוב לשורשים של טרום־המלחמה. אלה היו ראשית־כול בעלי גוון אידיאולוגי דתי. הכתבים הראשונים של הכרונולוגיה הזאת המיוחסים בעיקר לשני רבנים — יהודה בן שלמה חי אלקלעי[16] ור׳ מרדכי־מרכוס אהרנפרייז,[17] אשר בעת כהונתו כרב בעיר ג׳אקובו, היה בין המשתתפים הראשונים בבטאונו של ד״ר ליכט, ״ז׳ידובסקה סמוטרה״ (הסקירה היהודית) (Židovska Smotra), שיצא לאור בשנים 1906–1914 בזאגרב, פרט לשנים 1909–1910 (אז בעיר אוסייק). הרב הציוני השלישי היה ר׳ אהרון (ארמנד) קמינקה (1864–1959), אשר שרת בשנים 1897–1900 באוסייק.[18]

בקונגרס הציוני הראשון בבאזל בשנת 1897 השתתפו מהאזורים האלה ד״ר דוד אלקלעי

14 ר׳ נאומו של ד״ר אלכסנדר ליכט מה־6 בינואר 1919, ב״ז׳ידוב״, מס׳ 4–5, מיום 31 בינואר 1919, דפים 2–6.

15 ר׳ י. אבנטוב — ׳הנוער של שנת 1918׳ — ב״האלמנך היהודי 1955/6״ (בסרבית־קרואטית) בלגראד, עע׳ 97–109.

16 1798–1878, נולד בסאראייבו לאביו שלמה חי אלקלעי. יהודה החל לכהן משנת 1825 כחזן ומורה צדק בזימון, אחר כך כחכם ורב הקהילה, ושם חיבר את ׳מחברותיו׳ וקונטרסיו, לרבות ״שמע ישראל״ (ר׳ עליו קצרות אצל הרצברג; *The Zionist Idea*, ניו־יורק 1959. ספרו של הרצברג תורגם לעברית בשם הרעיון הציוני, תש״ל — 1970, עמ׳ 71–75). ראה ד״ר יצחק רפאל, כתבי הרב יהודה אלקלעי, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל״ה (1974) וכן שתי החוברות המכילות חומר ביוגראפי חלקי:
א. יצחק גור־אריה, הרב יהודה חי אלקלעי, תל־אביב, תרפ״ט/1929.
ב. יונה כהן, ר׳ יהודה חי אלקלעי, מדור לדור, ירושלים, תשל״ח/1978.
ראה גם מאמרו של צבי לוקר ברבעון הצרפתי למדעי היהדות (REJ), בכרך 144 משנת 1985. פרטים בביבליוגראפיה.

17 גם ״מארק״ או ״מרכוס״, 1869–1951. נולד בלבוב (למברג), בנו של מדפיס, בוגר ביה״ס הגבוה למדעי היהדות שבברלין. בג׳אקובו כיהן בתפקידו כרב, בשנות 1896–1900 פעל בסופיה, ובשנת 1914 עבר לשטוקהולם. היה מיודד עם הרצל, והוא אשר תרגם לעברית את ההזמנה (הקריאה) לקונגרס הציוני הראשון בבאזל — וגם ערך סידור אותיות ההזמנה לדפוס. החוברת שלו ״עשור לציונות״ היא אחת הראשונות בדרום הסלאווי. ר׳ עליו ב״אנציקלופדיה יודאיקה״, כרך ו׳, עמ׳ 509–510 ובאנציקלופדיה העברית, כ״א, עמ׳ 610.

18 ר׳ עליו ב״אנציקלופדיה יודאיקה״, כרך ד׳, עמ׳ 729, ובאנציקלופדיה העברית, כרך כ״ט, עמ׳ 816.

מבלגראד והרב ד"ר שמואל וויסל מסאראייבו, והחל מהקונגרס השני גם ד"ר הוגו שפיצר מאוסייק. אף־על־פי־כן, ערש הציונות בקרואטיה לא הייתה בארץ הזאת, כי אם בווינה, שם יסדו בשנת 1902 יוחנן טאו ודוד פורמן (אז מזכיר הפדרציה הציונית האוסטרית) את אגודת הסטודנטים יוצאי הארצות הדרום־סלאוויות "בר־גיורא", משם העבירו הסטודנטים, בתום לימודיהם, את רעיונות הציונות למולדתם.[19] תפקיד דומה מילאו הסטודנטים הספרדים מבולגאריה ומבוסניה ומיתר ארצות הבאלקאן בייסדם את האגודה "אספרנסה". השנתונים של "בר־גיורא" שיצאו לאור בווינה, הם הפרסומים הציוניים הראשונים באזורים האלה. בשנת 1908 נולדה בזאגרב האגודה "יודיאה" ("Judeja"). יושב־הראש הראשון שלה היה ד"ר ז'יגה באואר. בקרואטיה קיימו הציונים הצעירים ארבע ועידות: באוסייק בשנים 1904 ו־1906, בזמון בשנת 1908, בסאראייבו בשנת 1910. ועידה נוספת של אגודות־נוער אורגנה ע"י "יודיאה" ו"בר־גיורא" בשנת 1909 בסלאבונסקי ברוד. האבות הלכו בעקבות בניהם ויסדו מועדונים ציוניים במקומות שונים.[20] חשיבות מיוחדת נודעת ל"פגישות הספרותיות" בזאגרב.[21]

כל הפעילות הזאת התרחשה כאשר ברקע שלט עדיין הרוב הדוגל בהתבוללות. כך דחתה הקהילה היהודית של זאגרב את בקשתו של הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בארצות היוגוסלאוויות של הקיסרות ההאבסבורגית לקיים, בספטמבר 1911, את ועידתה באולם הקהילה.[22]

יש בתאור "טרום־היסטורי" זה משום הסבר לעובדה, שכבר בחודש השני להקמת המדינה היוגוסלאווית (אז עדיין "ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים") התקיימה וועידה ציונית בזאגרב, ובאותה שנה נוסדה גם ברית אגודות־הנוער. שנה לאחר מכן קמה כבר ההכשרה החקלאית הראשונה. למעשה, התחדשות הפעילות החברתית הזאת החלה כבר בשנת 1917 עם ייסוד הדור־שבועון היהודי החדש — "ז'ידוב" — "Židov" (היהודי), אז העתון היהודי היחיד ביוגוסלאוויה, שיצא לאור מאז ללא הפסק עד שנת 1941.[23] שנת

19 נזכיר אחדים מקבוצה זו: ארווין קראוס, אלכסנדר ליכט, אוסקר גרוף, ד"ר אדולף בנאו (עלה ארצה, נפטר בתל־אביב).

20 "ציון" בווינקובצי (ליאופולד שטיין), "תיאודור הרצל" באוסייק (הוגו שפיצר), "מוריה" בג'אקובו (אהרנפריין). בשנת 1909 נוסדה בוועידה בסלאבונסקי־ברוד "ההסתדרות הארצית של הציונים מהארצות הדרום־סלאוויות שבקיסרות האוסטרו־הונגארית". כיושב־ראש נבחר ד"ר הוגו שפיצר. (ר' דרגו שטיינר — לימים אבנטוב — ב־"ז'ידוב", מס' 49, מה־4 בדצמבר 1931).

21 בראשית צעדיו, מועדון התלמידים בתיכון לא היה מוגדר כציוני, אך בהשפעת אלכסנדר ליכט, בחרו רבים מחבריו בדרכו ונהיו לעסקני התנועה הציונית.

22 בכתבת מחאה ב־"Židovska Smotra" 1911, עמ' 147, נאמר: "הוועד היה משוכנע שהקהילה הדתית תיענה לבקשה — כי לא יכולנו להעלות על הדעת, שנציגי הקהילה, אשר מחובתם לחזק כל עניין יהודי, ימנעו מהציונים את אשר עשו ברצון רב ל־"Sokol" (אגודת ההתעמלות הקרואטית בעת ועידתם הכללית).

23 המוציאים־לאור היו אז עסקני ההסתדרות הציונית הארצית, ואילו "הערוך האחראי" היה שימה שפיצר. משנת 1926 הייתה ההסתדרות הציונית הבעלים של העיתון, וכערוך האחראי נתמנה יואל רוזנברגר. אחריו שימש כעורך, עד לעלייתו ארצה בשנת 1934, יקיר אבנטוב (אז שטיינר).

1919 הייתה השנה הראשונה של עבודת ארגון חופשי ושל הגדרת השתייכות אידיאולוגית. היא החלה בוועידה ציונית ארצית ביום 6 בינואר, ובהמשכה נתקיימה, ב־10 באוגוסט, בסלאבונסקי ברוד, ועידת הנוער היהודי, במטרה להקים ברית ארצית של הנוער היהודי.[24] יושב־ראש ראשון היה ניקולה טולנאואר. בסתיו אותה שנה החל לצאת לאור ביטאון האיגוד — "גדעון". בהקשר זה מן הראוי לציין גם את ועידת "הפועל הצעיר" בפראג בפברואר בשנת 1920 ואת עלייתם של חלוצי העלייה השלישית. בשנת 1922 עולים לארץ־ישראל, בתרועת גיל, ראשוני החלוצים מיוגוסלאוויה.

על־פי מגמותיו הפוליטיות, נטה חלק מהנוער היהודי לשמאל, אף כי ללא אותם מניעים של ייאוש וחוסר־תקווה, שאפיינו את חוגי השמאל בפולין וברוסיה. זו היא אחת הסיבות שלא התפתחה תנועה כמו זו של ה"בונד", למשל, כמעין קומוניזם נטול גוון פוליטי לאומי. בכל זאת, באין תשתית רוחנית־יהודית איתנה, היה ניצחונה של התנועה בתחרות עם ה"יוגו־קומוניזם" רק חלקי — עובדה שתוצאותיה נתגלו לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה ובימי קרבות הפארטיזאנים. אף בהעדר שכבת פרולטאריון יהודי היה בה משום "ערובה", שהשמאלנות היהודית תישאר בגבולות "השפיות", דהיינו בגבולות הבורגנות. (המשטרה לבטחון המדינה לא הייתה תמיד בטוחה בזה, כך שגם הנוער היהודי היה ברשימת החשודים — לפי "Obznana" — מעין מנשר־אזהרה — של השלטון משנת 1922).

נסיבות אלה יש בהן כדי להסביר, מדוע הציונות ביוגוסלאוויה נשארה מחוץ לוויכוח הגדול ולעימות בין שני הגושים האידיאולוגיים־הפוליטיים, אשר הטביעו חותמם על חיי הפוליטיקה היהודית בין שתי מלחמות־העולם. בהשפעתו הסמכותית של ד"ר ליכט, ההנהגה הציונית ביוגוסלאוויה שיתפה פעולה עם הציונים הכלליים, לא כל־כך כתוכנית מחייבת, אלא יותר למען שלום בית. תודות לד"ר ליכט לא היו משברים קשים בהסתדרות הציונית הארצית, להוציא את פרישתם של הרוויזיוניסטים, שהתרחשה בהיקף עולמי.

בשנת 1919 נפתחה על־ידי הגוש הציוני מעין "חזית שנייה" בכוונה ליצור נציגות משותפת של הקהילות היהודיות ביוגוסלאוויה. נקודת המוצא הייתה פרי יזמתם של ד"ר הוגו שפיצר, יושב־ראש הקהילה באוסייק, ושל ד"ר פרידריך פופס, יושב־ראש הקהילה האשכנזית בבלגראד. הם הציעו לייסד איגוד של קהילות יהודיות בממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים. תשובות שליליות ליוזמה זו ניתנו על־ידי הקהילה בנובי־סאד — ובחריפות יתירה, באפריל 1919 — על־ידי הנהלת הקהילה בזאגרב בראשותו של זיבנשיין.

24 היוזמים היו נציגי אגודות הסטודנטים בשם "בר גיורא", ו"יודיאה": ראה החוברת: Omladinski pokret, ideje i smjernice", עמ' 48: (תנועת הנוער — רעיונות ותכניות פעולה) בהוצאת אגודת הנוער היהודית "יודיאה", פברואר–מרץ 1919, התידרוך הזה היה מפרי עטו של ד"ר יצחק אלטרץ־"אלטיס". לפי עדותו של צבי רותם, נחשב אלטיס עד סוף שנת 1921 "אחד המנהיגים האידיאולוגיים של הציונים ביוגוסלאוויה". מנובמבר 1918 היה, יחד עם מיכאל לוי, העורך של "Židovska Svijest" ושל "Bosnische Post", שנתפרסם בסאראייבו. עם הגירתו לארצות־הברית בשנת 1921, ניתק אלטיס את קשריו עם הציונות והיהודים ביוגוסלאוויה.

לאור זה התקיימה פגישה מכינה, של שישה צירים בלבד — שניים־שניים מאוסייק, מבלגראד ומסאראייבו. גם פופס וגם שפיצר היו ציונים ידועים. שפיצר היה יושב־ראש ראשון של ההסתדרות הציונית ביוגוסלאוויה בשנים 1918–1922. עובדה זו נתנה לפחות למראית עין, הסבר לעמדת הקהילה של זאגרב, כי מדובר ב"יזמה לא פאטריוטית". אולם, כאשר התכנסה ב־1 ביולי 1919, האסיפה המייסדת של איגוד הקהילות, היו גם צירי הקהילה של זאגרב בין הצירים של 51 הקהילות וההחלטה על הקמת איגוד הקהילות, נתקבלה במעמד זה פה אחד.

מעמדי כהיסטוריון ללא פניות מחייב אותי להעיר, שהזרם הציוני־המרכזי נתקל בהתנגדות מכיוונים שונים. עוד ידובר על ההתנגשויות עם השמרנים–הפשרנים, אשר חששו מסכסוך ומעימות עם הסביבה הקרואטית (ואשר אחדים מהם ראו עצמם מחויבים כלפיה בגלל גילויי האהדה שלה כלפיהם). היו גם כאלה אשר חששו מפני ההשפעה האפשרית של הנוער השמאלני, הציוני והלא־ציוני, על העדה כולה. אך אירעו גם התנגשויות מקומיות: "הוותיקים" נגד "הירוקים".[25]

אין כל ספק, שהציונים זכו במרחב הקרואטי להצלחה ניכרת, ושנתקבלו כדבר מובן מאליו; מאידך גיסא, הם נתקבלו גם בהסתייגויות ובהתנגדויות חריפות. לפי השקפה שהייתה אז רווחת, נראתה הציונות כסכנה, למשל, למגמות ההתבוללות בקהילות הוותיקות והמבוססות בבוסניה ובסרביה.[26] הציונות עמדה שם בסתירה עם הקסנופוביה היהודית הפנימית, במיוחד בבוסניה, בה נשמעו קולות, שעם התפוררותו של המשטר האוסטרו־הונגארי, יש להרחיק את היהודים, לרוב אשכנזים, אשר זה מקרוב באו להתיישב בחסות המשטר — אשר ראה בהם אורחים־לשעה בלבד, ללא כל השתייכות לוותיקי המקום.

ג. ההתבוללות הלשונית

כבר הניתוק מהקיסרות האוסטרו־הונגארית מצא את היהודים בקרואטיה באותו השלב של התהליך, שבו הושלמה ההתבוללות הלשונית לכל הפחות, הן בדרך הטבע — עם הסתלקותם של מהגרים יהודים שלא התבוללו, והן על־ידי ניתוק חברתי ודימוגראפי מן הציבורים באוסטריה, בצ'כיה ובמיוחד בהונגאריה — בעקבות מכשולים פוליטיים, שהלכו והחריפו. בתהליך הזה ניתן להבחין תוך השוואה עם מצב היהודים בסרביה ובבוסניה שבהן היו ליהודים קשרים שורשיים עם הסביבה וידיעה טובה של השפה הסרבו־קרואטית.

הנה המצב כפי שהסתמן לקראת סיומה של המאה התשע־עשרה. בהשוואה לחבלים אחרים (ובמידה פחותה גם במאקדוניה), שעתידים היו להיכלל במלכות יוגוסלאוויה. יש

25 כך התבטאו מרצים אחדים מבוסניה בוועידה הארצית, בינואר 1919. ראה לעיל, הערה 14.

26 כזה היה המצב גם בקרואטיה, אם כי במידה פחותה, אך ללא עידוד מספיק מצד הקרואטים. הן המפלגה של ראדיץ' והן המפלגה של פראנק נתנו מדי פעם ביטוי לתפיסות אנטישמיות.

לקחת בחשבון ששפת הלאדינו, שהייתה שגורה בפי יהודי בוסניה וסרביה, לא הייתה שפת־האם או שפת העמים הסובבים כפי שהיו הגרמנית וההונגארית, ולכן לא שימשה הלאדינו נושא לסכסוך בין־עדתי. אך כאשר התעורר הגל הלאומני הקרואטי נגד השלטונות ונגד נושאי השפה הגרמנית וההונגארית, נקלעו יהודי קרואטיה בין הפטיש והסדן. היה עליהם להחליט בין הנאמנות לקרואטים, שאת שפתם טרם למדו כהלכה לבין הדביקות בשליטים הקודמים, שאת שפתם דברו ואת תרבותם נשמו.

עובדה היא, שעם התקרבותם של מספר יהודים לתנועה האילירית (עוד בתקופה שקדמה למתן זכויות פוליטיות ליהודים), החל להתהוות הזרם הפוליטי המתבולל בין יהודי קרואטיה. בעיניהם נראתה ה"יהדות" אך ורק כדת, אף כי לפי תפישתם של קרואטים בני־זמנם "היהודים הם עם", ואין הם יכולים "להיעשות" קרואטים. כאשר בשנת 1893 חיזרו הפרו־הונגארים, בראשות הבאן, נציג המלך, הרוזן קואן הֶדֶרווארי (Khuen Hédervàri), אחרי הקולות היהודיים, הם ניצלו לשם כך את "האנטישמיות" של האופוזיציה הקרואטית. מפלתה של האופוזיצייה בבחירות לא הקלה על מצבם של היהודים. כאשר פירסם יובאן חראנילוביץ', בשנת 1895, את מאמרו "האנטישמיות שלנו" ביומון "Obzor",* תקף את העיתונות של בודאפשט ושל וינה בטענו, ש"רובה כבולה בידיים יהודיות"...

בשים לב לאמור לעיל, נביא להלן נתונים על שפת־דיבורם של היהודים בקרואטיה; אך יש להדגיש, שתהליך ההתבוללות היה חד־כיווני, באשר בעצם לא הייתה קיימת ברירה: בין הקרואטים ליהודים היו קיימים גורמים מפרידים שונים, שהמכריע שבהם היה ללא ספק השוני הדתי. מנקודת־ראות זו יש לסווג את קרואטיה יחד עם סלובאקיה ופולין. המהפך חל בשנת 1864, כאשר בית־הספר היהודי — שנוסד בשנת 1841[27] — עבר להוראת רוב המקצועות בשפה הקרואטית. לפי המפקד של שנת 1880, ציינו 56% של היהודים בקרואטיה את השפה הגרמנית כשפת־האם (מסך 13,488 נפשות, 30% ציינו כשפת־האם את הקרואטית, 12% — את ההונגארית); בזאגרב ציינו 54% את הקרואטית, 23% את הגרמנית ו־20% את ההונגארית. בשנת 1910 נראו המספרים כך: 45.9% קרואטית. 30.1% גרמנית, 21.7% הונגארית, ובזאגרב: 60%, 18.5%, 18.8%. עשרים שנה לאחר־מכן, בשנת 1931, (תקופת יוגוסלאוויה), הראו המספרים לגבי שפת האם של יהודי קרואטיה, כלהלן: 70% קרואטית, 14% גרמנית, 10% הונגארית, ואילו בזאגרב — 73.5%, 12%, 7.5%.[28]

* ביטאון של הלאומנים הליבראליים הקרואטיים, שיצא לאור בזאגרב.

27 בית־הספר הוקם ביוזמתו של ר' משה גולדמן. ההוראה התנהלה בגרמנית בשנים 1852–1858, בתקופת הסכסוכים בין האורתודוקסים לבין הניאולוגים (ר' פריידנרייך, שם, עמ' 50 ו־279).

28 ר' שם, עמ' 217. המספרים האלה מראים בעליל על התמדת הקשרים עם התרבות הגרמנית (אם כי בתהליך זה חלה ירידה, הכול לפי המבנה הדמוגראפי). אך הם מראים גם על חדירתה הזמנית של התרבות ההונגארית — תוצאת מדיניות החדרת ההונגארית בקרואטיה בעקבות ההסכמה בין שתי היחידות הללו של הקיסרות משנת 1867. בניגוד לכך, נתקבלה מדיניות ההסכמה עם וינה על־ידי הציבוריות הקרואטית ותאמה את מדיניותם של באן יילצ'יץ' (1848) ושל הארכיהגמון שטרוסמאייר. כאן אולי המקום לציין את אי־הסכמתנו עם השערותיה של פריידנרייך לגבי דרך הבנתם של הנתונים הסטאטיסטיים (שם, עמ' 52).

ההשתייכות הלשונית של היהודים לפי חלוקה למחוזות (županije), הייתה בשנת 1910 כלהלן:

המחוז	קרואטית	סלובנית	צ'כית	סלובקית	רוסית	הונגארית	גרמנית	אח'	סה"כ
ליקה–קרבבה									
(גליל)	8	–	–	–	–	1	3	–	12
מודר. ריקה	161	1	4	2	–	78	119	17	382
זאגרב (גליל)	964	–	6	9	1	255	200	12	1447
עיר זאגרב	2533	3	26	7	–	794	784	86	4233
וורז'דין									
(גליל)	498	3	–	–	–	108	108	5	722
עיר וורז'דין	379	–	3	2	–	102	125	8	619
ביילה קריז'	1450	–	10	6	–	590	341	8	2406
פוז'גה	1233	1	18	10	1	646	497	26	2432
וירוויטיצה	1179	1	1	7	1	903	753	14	2859
עיר אוסייק	731	–	7	3	–	542	1047	10	2340
סרם (גליל)	565	–	8	6	–	571	1938	10	3098
עיר זמון	98	–	2	–	–	104	348	29	6811
	9799	9	85	52	3	4694	6263	326	27361

השוואת המספרים הנ"ל מראה, שבעוד הגידול של מספר דוברי קרואטית בקרואטיה, משנת 1910 עד 1931, היה 40%, הרי הגידול הזה הגיע ל־50% בזאגרב. המספרים הם מרשימים: הגידול במספרים מוחלטים הוא 153%, ובאופן יחסי — 22.5%. תמונה מפתיעה מתקבלת בשנת 1931 בהשוואה של יהודים ששפת אמם הנה קרואטית או סרבית לפי החבלים המינהליים (Banovine), שמהם היו קיימים תשעה. כאן עומדים היהודים דוברי קרואטית ב־"Savska Banovina" במקום השני עם (69.4%) אחרי "ה־Primorska Banovina" 70.2%, אבל הרבה לפני בלגראד, עם 51%, ולפני "ה־Drinska Banovina" (בוסניה) עם 46% בלבד.[29]

מתוך זווית־הראייה של המוצא מהחבלים דוברי גרמנית בקיסרות ההאבסבורגית יוצא שלמעשה חבל הטבור לא נותק מעולם. גם אותם הדורות, אשר השפה הקרואטית שימשה להם כשפת התקשורת, העבודה וההגות, שאבו את מושגיהם על "התרבות", ה"פוליטיקה" וכדומה, ממרכזי הגרמניות של הקיסרות (וינה, גראץ), וזאת הן עד שנת 1918 והן כאשר הקשר הזה הפך לזיכרון בלבד. כך הקדימה יהדות קרואטיה את סביבתה תמיד בצעד אחד

29 ר' פריידנרייך, עמ' 221.

— הן בתודעה חברתית[30] והן באופנה, באורח החיים וכדומה. עובדות אלה הן בעלות חשיבות מכרעת, כי יש בהן כדי להסביר מדוע, להוציא יוצאים מן הכלל נדירים, הייתה פעורה תהום בין היהודים לבין הקרואטים, במיוחד בשדה הפוליטיקה. היהודים בדרך כלל לא השתתפו במפלגות הקרואטיות.[31] ברם, מובן מאליו, שהם לא יכלו להתעלם מהוויכוח בין הלאומנים הקרואטיים לבין שליטי בלגראד, אך היהודים היו האחרונים, שיכלו לראות בהתפוררותה האפשרית של יוגוסלאוויה פתרון חיובי. ובסוף שנות השלושים, אין ספק שכל הנימוקים של תבונה ובינה דיברו נגד חלוקתה של יוגוסלאוויה. היהודים לא היו נתונים להשפעתם של המניעים הרגשיים, שגברו בזאגרב בשנת 1941 על קול התבונה. מכאן אי ההסכמה הממושכת והמייגעת בין קרואטים ליהודים. מאידך גיסא, התנהל שיתוף־פעולה פורה על בסיס מוניציפאלי[32] ומקצועי. ככל שהלכה והתהוותה בורגנות קרואטיה שהעדיפה ביקורת על היוזמה והעשייה כן הלכה וגדלה אי־הסובלנות כלפי היהודים, שאחת התכונות העיקריות שלהם, בניגוד לקרואטים, הייתה היוזמה. תכונה זו של היהודים הייתה מושתתת על הבנתם לגבי החיים בחבלים הצפוניים של הקיסרות־לשעבר ועל מודעותם לאפשרויות הבלתי־מנוצלות בקרואטיה — במסחר, בתעשייה ובבנקאות. כל אלה היה בהם משום אתגר למה שנקרא אירונית, בביטוי העממי הקרואטי, "קנאת־האחים הקרואטית".[33]

30 כוונתנו לא רק למספר הגדול יחסית של אגודות סעד לילדים נצרכים, כולל ארגון קייטנות, אלא גם להשפעתו של המארקסיזם האוסטרי.

31 לכאורה, יוצאים מן הכלל הם המומר ד"ר יוסיפ פראנק, 1844–1911, מייסדו של פלג חדש ב"מפלגת הזכויות של קרואטיה", וכן הינקו הינקוביץ' (נולד למשפחת מוזס), 1854–1919, חבר הוועד היוגוסלאווי בגלות, שהודח אחרי שובו לקרואטיה בגלל עמדתו הרפובליקאנית. אחד מנכדיו של פראנק, אויגן (דידו) קוואטרניק, היה בין האחראים להשמדת היהודים והסרבים החל משנת 1941. (אביו, סלבקו, ממלא מקומו של פאווליץ', ראש המדינה הקרואטית ה"עצמאית", היה נשוי לאחת מבנותיו של פראנק, והיא התאבדה בתקופת המלחמה).

32 אין דעתנו זהה לזו של פריידנרייך, הכוללת את הענין הזה בפרק המכונה 'משבר ההזדהות' ("Crisis of Identity"), ע' 141 ואילך.

33 הוצאת הספרים "ליבר" בזאגרב מצאה לנכון — בימינו אלה — לשלב באלבום־התמונות "זאגרב 1900" כמה קטעים מתוך מאמרו של א.ג. מאטוש בשם "בבית" (קרואטית) — מהם אנו מצטטים להלן: "...זאגרב היא עיר־הבירה של קרואטיה רק על־פי השם. מספר רב של בני־אצולה, שאיכלסו לפנים את גריץ', השכונה המיוחסת, נעלמו לחלוטין מזאגרב... גם מסחרה של זאגרב מצוי בידים זרות. נא התהלכו לאורך רחוב "איליצה" מהכיכר ע"ש יילצ'יץ' עד רחוב מסניצ'קה: בושה, שערורייה, רק עסקים זרים, שמות נכריים! ...ביום חג של היהודים, כל חנויותינו נעולות... ומי שברשותו "סלון" בזאגרב, הרי זה סלון שוואבי* או יהודי... רק לאזרחים ולפועלים אופי קרואטי בזאגרב...". את תכנון בניין התיאטרון הקרואטי הכינה החברה היהודית של פלנר את הלמר, וגם בוני התיאטרון היו יהודים: יוליו דויטש ולאו הניגסברג. אפילו החשמלית הראשונה בזאגרב הייתה ברשות חברה יהודית. בעניין זה ראה ב־"אלמנך היהודי" 1954 בהוצאת אגוד הקהילות היהודיות שבבלגראד (גלזינגר, עמ' 66).

* כינוי עממי מקובל ביוגוסלאוויה לגרמנים, שמקורם בחבל שוואביה. מהגרים אלה, בתור "פולקס־דויטשה", היו בתקופת השואה רובם ככולם משתפי־פעולה נאמנים ואכזריים של הנאצים ועוזריהם.

כדי להבין כהלכה את השתלטותה המהירה של השפה הקרואטית בין היהודים, יש לציין שבמקביל הייתה התעוררות משמעותית בחינוך התיכון והגבוה, שהיא בו־זמנית אחת מן התוצאות וגם אחד מן התנאים המוקדמים להעלאת הרמה החברתית והכלכלית.[34] בעוד שהלימודים התיכוניים היו קשורים למקום ישיבת הקבע, כלומר לקרואטיה, הרי אחוז ניכר של הלימודים האוניברסיטאיים — במיוחד בתחום הרפואה, הכלכלה וההנדסה — רכשו היהודים בחוץ לארץ, בעיקר בארצות דוברות גרמנית (וינה, ברלין וגראץ), אך במידה הולכת וגוברת גם בארץ דוברת צ׳כית (פראג, ברנו). וזאת לדעת ש״ההגירה״ הזאת תרמה גם להתקרבות הסטודנטים לציונות. התפתחות זאת הביאה לכך, שבסביבות שנת 1931 היה חלקם של היהודים בלימודים במדעי הרוח והטבע — כלומר במקצועות חופשיים, וכן בהנדסה וכדומה — רב ביותר מאשר לפני המלחמה.[35] חלקם במסחר החופשי ובתעשייה נשאר, אולי, קבוע במספרים מוחלטים, (אף כי מבוסס הרבה יותר מבחינה כלכלית) — אך ירד בהרבה באופן יחסי. זו אחת הסיבות, שהיהודים במגזר הזה לא התקרבו אפילו אל מה שהשיגו ״קרוביהם״ באוסטריה, בצ׳כיה ובהונגאריה, שלא להזכיר את בוקובינה או את גאליציה. בכל־זאת, ככל שעלתה הרמה התרבותית, היא לא באה לידי ביטוי בולט בהשתתפות יהודית בספרות ובהוראה גבוהה, ובמידה שיהודים בודדים הצליחו להשתלב במסגרות אלו, היה הדבר כרוך בהתבוללות מוחלטת, לרבות המרת דת.[36] את כל אלה יש להבין על רקע ההקצנה הלאומנית של הבורגנות הקרואטית, שהגיעה לשיאה עם ביתורה הדראמאטי של יוגוסלאוויה בעקבות חדירתו המהירה של הנאציזם.[37]

במקביל לכך התפתח מראשית המאה ה־20 גם תהליך ״הלאמה״ של השירות הרבני. הרבנים והחזנים בקרואטיה היו לפי מוצאם על־פי־רוב מאירופה המזרחית, כולל החבלים שהיו במסגרת הקיסרות האוסטרו־הונגארית, כך שאי־ידיעתה את השפה הקרואטית או ידיעתה הלקוייה, היה בה יותר כדי להעליב מאשר מכשול ממשי במילוי התפקיד, שהתבצע

34 עובדה זו יש בה כדי להסביר את המספר היחסי הגדול של קציני־המילואים היהודים בצבא היוגוסלאווי. מאידך גיסא, בצבא הסדיר שירתו אך מעט יהודים, מפאת אי־הרצון לקבלם לבתי־ספר לקצינים, אך גם משום שיהודים צעירים לא נמשכו בדרך־כלל לקריירה צבאית.

35 כמו בארצות אירופה המרכזית האחרות, כך גם פה הכזיבה החברה היהודית. לא רק שלא היו בתי ספר כדוגמת ״תרבות״ בפולין, אלא אף לא הייתה קיימת הוראת השפה העברית והפילוסופיה היהודית ברמה נאותה. אמנם יש לזכור כי בארץ זו, בה היו היהודים מפוזרים בלמעלה ממאה קהילות, וחסרה שכבה גדולה של משכילים במדעי־היהדות והמשימה הייתה קשה מדיי.

36 ר׳ פריידנרייך, עמ׳ 53. חוקרת זו מדגישה את החלפת שמות־המשפחה לשמות משפחה קרואטיים. למעשה, אין התהליך־הזה משהו ייחודי לקרואטיה, ואין התופעה הזאת שונה מתופעות זהות בארצות אחרות. הקו המשותף הוא בניכור משמות מקראיים, אך גם משמות המזכירים את מקורם הגרמני — תהליך שהוחש עם חילוף השלטון בגרמניה בשנת 1933. מאידך גיסא טרחו הרבנים לציין בספרי המעמד האישי שנוהלו בקהילה את שמו העברי של כל נולד.

37 בחומר התיעודי, שעליו נבנתה הסקירה הזאת, אין נתונים מפורטים על יחסם של יהודי קרואטיה ושל נציגיהם הנבחרים כלפי המפלגות הפוליטיות הקרואטיות. לכאן שייכות גם הבעיות החדשות, שנגרמו בעקבות הגזרות נגד היהודים החל משנת 1939, ומעל לכול השאלה: כיצד נתאפשרה כמעט ללא משים, הפיכתה של החברה הקרואטית למפלצת הקרוייה ״קרואטיה העצמאית״?!

כולו בתוך הקהילה פנימה. במספר קהילות קטנות הייתה לרבנים השפה הגרמנית שפת התקשורת הבלעדית, ואפילו שפת הדרשה, ועובדה זו פגעה במעמדם הרוחני וגרמה אף לסכסוכים עם בני הקהילה. לאיגוד הקהילות היהודיות נגרמו קשיים בגין מקרים כאלה בכלל, ועם שיבוצם בעבודה של "כלי הקודש" בפרט.[38] בתנאים אלה התקשו הרועים הרוחניים הללו לקיים מגע חי ורצוף לא רק עם הנוער הדובר קרואטית ועם הרבנים בחבלים אחרים (בוסניה וסרביה בראש־וראשונה), אלא גם עם הרועים הרוחניים של דתות אחרות.[39]

גם כאן הייתה שנת 1919 שנת מהפך גורלי. אם בימי הקיסרות האוסטרו־הונגארית הייתה קיימת האפשרות התיאורטית לדו־קיום עם התרבות היהודית הקדומה בלבושה המזרח־אירופאי, עתה, נותרה רק אפשרות של מעין "מנוסה קדימה", דהיינו אל הציונות, הן המקומית והמיובאת, אם בצורת פרסומים, אם בממדים צנועים יותר. למטרה זו נמצאו מנהיגים פוליטיים מוכשרים וכאריזמאטיים, ובראשם ד"ר אלכסנדר ליכט, שאישיותו פרושה על כל התקופה שבין שתי המלחמות. הוא היה נואם בחסד ומארגן סמכותי. כיוון שסלד מהעבודה המינהלית האפורה, הניח לכמה מעוזריו–עמיתיו, ובעיקר לד"ר הוגו כהן, לטפל במלאכת הארגון בקהילת זאגרב, ואכן קהילה זו הייתה היעילה ביותר במדינה.

בניגוד תמוה למידת האקולטורציה הלשונית ולרמתם התרבותית הגבוהה, לא צלחה דרכם של היהודים בקרואטיה — כפי שצלחה בגלילות אחרים — בשדה הספרות. אומנם, יש לזכור בהקשר זה את שמותיהם של אלכסנדר ליכט, הינקו גוטליב, צבי רותם (רוטמילר), פאבאו וורטהיים, מירוסלאב פלדמן ואת אינה יון־ברודה;[40] אולם ההתפתחות, שהייתה בדרך הטובה והמבטיחה ביותר ליצירת גוש תרבותי הארמוני, ושהייתה מדורבנת על־ידי תרומה ספרותית משמעותית של סופרים יהודיים בבוסניה, ששאבו את השראתם ממורשת

38 בשנת 1919 היה רבה של ק"ק זאגרב — ד"ר הושע יעקובי, אשר נולד בשנת 1841 בקניגסברג. עוזרו וירושו היה ד"ר גברו שוורץ, שנולד בשנת 1872 בהונגאריה הדרומית. ד"ר שוורץ נתמנה לרב העיר זאגרב בשנת 1923, ובשנת 1927 היה לרבה הראשי של הקהילה. הוא השתלב יפה בסביבתו מבחינה לשונית, ואף הוציא לאור סידור־תפילה (עברי־קרואטי) וכן מספר ספרים ללימודי־דת. הוא אכן היה הראשון אשר חקר בארכיונים את תולדות עברם של היהודים בקרואטיה. היה מבין היוזמים של "הפגישות הספרותיות" של הנוער הלומד, ובכלל אחד הפעילים בקבוצת רבנים, שהשתלבה יפה בחיי התרבות של קרואטיה. בשנת 1936 ירש את משרתו ד"ר שלום (מירוסלאב) פרייברגר, שהשתייך לדור הצעיר של הציונים, והיה בנעוריו מנהיג תנועת "אחדות הצופים". מדובר באגודת־נוער שנוסדה בשנת 1924 בזאגרב. פרייברגר פרש ממנה בשנת 1928 ויסד את 'אחדות העולים', אשר למרות שמה לא עמדה על הגשמה עצמית של חבריה. האגודה לא האריכה ימים, ואילו 'אחדות הצופים' נהפכה ל'השומר הצעיר' בשנת 1930.

39 בנאום המצע הציוני ב־6 בינואר 1919, תקף ד"ר ליכט במלים חריפות ביותר את הרבנים, ובמיוחד את שאיפתם להיות מנהיגי הקהילות: "ברוב הקהילות, במיוחד בקרואטיה, אין בכוחה של קהילה, המושתתת אך ורק על בסיס דתי, לקיים יהדות חיה. הדתיות ללא־אמונה היא פולחן עקר, אשר כיום הזה אין בו יותר מפולחן המתים ואולי עוד משהו נוסף לזה...".

40 ב"אנציקלופדיה יודאיקה", בכרך 16, עע' 885–891, מצוי מאמר מפורט הכולל רשימת הסופרים היהודים ביוגוסלאוויה, וכן רשימות על הינקו גוטליב (כרך 7, עמ' 824) ועל ארוין שינקו (כרך 14, עמ' 1615). ראה גם "כתבי ה. גוטליב", בתרגומו ועריכתו של צבי רותם, כרך א': מחזות, מאמרים, יומן, הוצאת עקד, תל אביב תש"ם/1980.

עתיקה ועשירה — באה לקיצה האלים בשנת 1941. ואכן בקרואטיה לא היה סיפק בידי היהודים להגיע ליצירות־מופת במשך זמן קיומה הקצר של מלכות יוגוסלאוויה.

ד. בתוך הקהילות פנימה

הננו מביאים את הנתונים הסטאטיסטיים הבאים על גודל הקהילות היהודיות. אלה המסומנים ב־א׳ — לפי המפקד הרשמי משנת 1921, והמסומנים ב־ב׳ — לפי הסטאטיסטיקה של איגוד הרבנים בבלגראד משנת 1924:

	זאגרב	אוסייק	וואראז׳דין	ביילובאר	וויינקובצי	זמון	ווקובאר
א.	5,890	2,638	564	501	742	623	453
ב.	12,000	2,960	1,400	800	995	1,200	600

נותר מספר מסויים של קהילות קטנות — להוציא את סאלבונסקי ברוד — שבהן לא עלה מספר היהודים על 500 (בברוד המספרים הם — 655 ו־500 בהתאמה). לפיכך המספר הכולל, המסומן ב־א׳ — הוא 20,338, והמסומן ב־ב׳ — הוא 21,810.[41] מה שנוגע ליחסיות, מחכימים המספרים של זאגרב. בעוד שבשנת 1880 היו 1,285 יהודים בזאגרב, הרי שבשנת 1910 היו בה 4,233; בשנת 1931 נמנו 8,702 וסמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה — 9,467. (8,712 אשכנזים–ניאולוגיים, 625 ספרדים, 130 אורתודוקסים). בתקופה שבין 1890 ל־1921 היוו היהודים 5%–6% של כלל האוכלוסייה בעיר, ובשנת 1931 — 4.7%. עד כמה תאמו מספרים אלה את התפתחותה של העיר ניתן לראות בכך, שגם אוכלוסייתה של העיר בכלל הוכפלה באותו קצב — 16,036 בשנת 1857 עד 37,529 בשנת 1910 ועד 79,638 בשנת 1931.

אם עד למלחמה של שנת 1914 הייתה השאלה המהותית: כיצד יש לחיות במסגרת הקהילה, הרי המלחמה והציונות העמידו במקום הראשון את השאלה: לשם מה לחיות בקהילה. ד״ר ליכט, שעינו הפקוחה הבחינה בכל מה שטעון שינוי הגדיר כך את מטרותיה של הקהילה היהודית:

״הקהילה היהודית — שהיא עד עתה הנציגות הציבורית הממוסדת היחידה של היהדות

41 ההפרש בין שני המספרים קטן מכדי להצדיק עיסוק בפירושים — לולא אי־ההתאמה הסטאטיסטית ביחס למספר האבדות בתקופת השואה. ובכן: בעוד שהמספר 20,338 מתייחס לאזור כולו, המספרים שניתנו ע״י הרבנות מתייחסים ל־11 הקהילות הגדולות בלבד, שלגביהן מציינת הסטאטיסטיקה הממלכתית רק 12,902 נפשות, והרבנות הוסיפה עליהן 1,013 נפשות מחמש קהילות ידועות וותיקות: קופריוויניצה, קארלובאץ, סיסאק, סושאק וסרמסקה מיטרוביצה. וכך יוצא שעל־פי הרבנות יש 100% יותר יהודים בזאגרב ובזמון, ואילו בוואראז׳דין אפילו 140%. ניתן להניח, שהרבנות כללה את כל בני המשפחות, ולא רק את ראשי־המשפחות, לפי חישוב שכיח. בכל אופן, המספרים לקויים בחסר, באשר אין הם כוללים את כל הקהילות הקטנות, ואף לא יהודים בודדים בכפרים וכאלה שלא נפקדו בקהילות.

— יש לבנותה כקהילה יהודית עממית, חדורה רוח חיים עממיים, אורגאניים... הקהילות הדתיות של היום... המונהגות על־ידי נציגיהן נטולי־הדתיות, מהוות... אמצעי להיעלמותה של היהדות... הקהילה היהודית העממית חייבת להיות בית ועד לרוח העם... על־כן יש לבנותה מיסודה מחדש. יש לבטל את שיטת הבחירות העכשווית, המבוססת על שכבות פלוטוקראטיות. הקהילה היהודית איננה מוקד ההשקפה הקאפיטאליסטית, אלא מוקד להשקפת־עולם תרבותית לאומית. לכן רק הרמה האיכותית־לאומית חייבת להכריע בבחירת נציגיה".

הציונים שאפו להגשים את הרעיונות הללו בכל קהילה וקהילה וכן במסגרת איגוד שידאג "לחיזוק החיים בתוך אוטונומיה לאומית", כדברי ליכט. ואכן, מטרה זו הושגה: ביוזמת שני מנהיגים ציוניים, ד"ר פרידריך פופס, יו"ר הקהילה האשכנזית של בלגראד וד"ר הוגו שפיצר, עמיתו מאוסייק, הוקם, כאמור לעיל, "איגוד הקהילות היהודיות הדתיות במלכות ס.ק.ס." על סמך החלטה שנתקבלה ביוני 1919 — הפעם ללא עוררין.

בגישתם — הפשטנית קמעא — של מחוקקי המדינות המארחות, דהיינו הן בזו של ה"סאבור" הקרואטי משנת 1906 והן בזו של ה"סקופשטינה" שבממלכת יוגוסלאוויה משנת 1929, נתפסה היהדות כאחידה גם מבחינת הפולחן הדתי. אי לכך נתקבל העקרון, שבכל מקום־יישוב תתקיים קהילה דתית אחת, שתכלול את כל היהודים. נראה סעיף 5(1) [של ה"חוק בדבר העדה הדתית היהודית"]; באורח יוצא מן הכלל יינתן היתר לקיום יותר מקהילה אחת במקומות שבהם כבר היו קיימות כאלה מקודם. הייתה זו פשרה שאפשרה אוטונומיה הן לספרדים והן למניינים האורתודוקסיים. את המונח "אורתודוקסים" יש להבין, הן לגבי הונגאריה והן לגבי קרואטיה, כניגוד ל"ניאולוגים" — (הזרם החדשני), אשר זכה בניצחון בכנס הכללי של יהודי הונגאריה, שנמשך בשנים 1868/1869.[42] הפיצול הזה נתחייב גם מבחינה חברתית. לגבי המבנה של הקהילות בקרואטיה ואופיין יש לזכור, שהן נוצרו בזמן שלא הייתה קיימת מסורת הגטו. לשון אחר: הן נתארגנו באורח די אקראי ע"י מספר קטן בדרך־כלל של אנשים שמקרוב באו ושהשתקעו בארץ שכבר לא חיו בה מאז יהודים ותיקים, בניגוד בולט למה שאירע במאקדוניה, בבוסניה ובסרביה. בגלילות הללו, בואם של האשכנזים גרם להבחנה עדתית. לעתים, תוך כדי התנגשויות, הוקמו שם קהילות נפרדות וגם בתי־כנסת ואגודות גמילות חסד וסעד נפרדים. כאן המקום להדגיש, שההסתדרות הציונית התעלתה מעל להבדלים ולפירודים ונותרה מאוחדת, כשהיא חסינה מפני בדלנויות מסוג זה.

יש לציין כי באיגוד הקהילות התאגדו הן הקהילות האשכנזיות והן הספרדיות והיו לגוף אחד. מן הצד נותרו רק הקהילות האורתודוקסיות המועטות; כך שנתקיימו במדינה שני גופים ארציים יהודיים — "איגוד הקהילות הדתיות" ו"אגודת היהודים האורתודוקסים" שמנתה בסה"כ 12 יחידות זעירות. ייסוד, פירוק וארגון־מחדש של הקהילות היו בסמכותו

42 ראה "אנציקלופדיה יודאיקה", כרך יב', עמ' 952 ואילך. האורתודוקסים התנגדו להיבטים הפוליטיים של הניאולוגיה — אשר עוד התגברו בהשפעת הציונות. ייתכן שזו הסיבה, שהשלטונות אפשרו לאורתודוקסים להקים קהילות מקומיות נפרדות.

של שר המשפטים, על־פי סעיף 5 (4) בחוק הנ"ל.[43] בצורה זו ניתנה גושפנקה חוקית להבדל בין שני הזרמים, הניאולוגי והאורתודוקסי, לרבות הרשות לפרישה מהמסגרת הנתונה והרשות להקמת קהילות חדשות — כל אחד במסגרת הארגונית משלו, אך ללא כל נגיעה בשאלת העדות על־פי המוצא — לפי המונחים השגורים כיום.[44] ויש להדגיש, שמה שנראה בעיני שלטונות המדינה "כדבר מובן מאליו", נתקבל ע"י היהודים עצמם רק בסופו של תהליך מתמשך וסוער למדיי של התגבשות.

המשטר של "קהילה אחת בעיר אחת" — עם כמה יוצאים מן הכלל — מרגע שנתקבל בקרואטיה, היו לו תוצאות מרחיקות לכת לגבי מבנה הנהלותיהן של הקהילות, שנבחרו לפי השיטה הקוריאלית. לא פחותה מזה הייתה חשיבותה של הריפורמה, שבאה להחליף את השיטה הישנה, ז.א. קביעת היקף הזכויות לפי גובה דמי־החברות בקהילה.[45]

אף כי הציונים, בהנהגתו של ד"ר הוגו כהן* (לרוב נבחרי הקוריה[46] השלישית ז.א. הנמוכה ביותר) ניצחו בבחירות בשנת 1920, לא בא בכך הקץ לעימות: ב־1922 ייסדו המתבוללים, כאמור, בהנהגתו של זיבנשיין את סיעת "עבודת העם",[47] אך על אף "שורשיותם הקרואטית", הייתה זו קריאה לאחווה, ללא הד מהצד הקרואטי.[48] המועדון בשם "עבודה לאומית" התפרק בשנות השלושים, ואת תפקיד האופוזיציה בהנהלת הקהילה

* שם המשפחה נכתב בקרואטית Kohn, ואולם מסיבות השיטה הפונטית שהונהגה בשפה הסרבית־קרואטית. כתב העסקן הנ"ל את שמו כך — Kon.

43 חוק בדבר העדה היהודית הדתית במלכות יוגוסלאוויה; בתרגום לאנגלית — ר' פריידנרייך, שם, נספח 4, עמ' 232–238. במקור: "Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji," Beograd, 1930 ('Službene Novine' Br. 103860 od 14 Decembra 1929).

44 הואיל והחוק אינו רואה באורתודוקסים כת נפרדת, הרי שקהילותיהם נתפסות הלכה למעשה בתור מרכיב מיוחד של הפולחן האשכנזי.

45 לפי רישומו (בארכיון אבנטוב) של לב אריה שטרן, חבר ותיק של קהילת זאגרב, מסתבר שלפני הנהגת השיטה החדשה אפשר היה להשתמש בה לרעה (לפחות לפי מה שקרה בזאגרב), כך שאפילו יהודים מתבוללים עברו מהקהילה הניאולוגית לקהילה האורתודוקסית, כי שם שילמו מיסים נמוכים יותר בהרבה. עם ייסוד איגוד הקהילות הארצי, ניטלה זכות זו מהקהילות האורתודוקסיות ("החרדיות"), אומנם תוך ערובה לאוטונומיה בשאלות הפולחן הדתי. הוקמה ועדת מיסוי מרכזית — כך שגם האורתודוקסים שילמו על־פי השומה שהוטלה עליהם על־ידי הוועדה המרכזית. בוועדה ישבו נציגי האורתודוקסים, והם הקפידו על קיום ההתחייבויות שניתנו ע"י איגוד הקהילות, לגבי מוסדותיהם בהיקפם המלא, ובשעת הצורך גם לשם הרחבתם. ההסכם הזה פעל כל השנים כהלכה, אף כי מדי פעם הייתה אי־שביעות רצון ואפילו הובעו מחאות מצד האורתודוקסים. מאוחר יותר הקימו הספרדים והחסידים את קהילותיהם בזאגרב על אותו בסיס. איגוד הקהילות הארצי כיסה את גירעונן של קהילות אלה "בסכומים נכבדים למדיי".

46 עצם הביטוי "קוריאלי", אינו הגדרה מדויקת. מדובר בצנסוס כספי, אשר מטבע ברייתו הפלה לרעה את רוב חברי הקהילה, שרובם לא השתייכו לשכבת הבוחרים המשפיעה. הריפורמה הזאת אפשרה את כניסת הציונים לוועד־הקהילה, מגמתם הייתה להגביר את כוחו הפוליטי של המחנה הציוני.

47 לגבי תכניתה של סיעה זו — ר' פריידנרייך, עמ' 94, 142–143.

48 אלא אם כן תיחשב כהד בחירתו של זיבנשיין, ברשימה הקרואטית למועצת העירייה בשנת 1920. בבחירות הבאות איבד זיבנשיין את מקומו לטובת ד"ר הוגו כהן וד"ר מרקו הורן. ר' פריידנרייך, עמ' 177.

קיבל על עצמו הלא־ציוני אוטו היינריך, תעשיין, שבמידה מסוימת היווה "משקל־נגד" לנטיית הציונים ולמגמות שמאלניות. כאילו ניתן היה על־ידי כך להשפיע על אותו חלק של הנוער, שלא היה ציוני, ולמנוע בעדו מלפנות שמאלה, דבר שבכל אופן נבצר מעסקני הקהילה.

ההנהלה, בראשותו של ד"ר כהן, אכן הנהיגה שינויים דמוקראטיים. על־פי התקנות של שנת 1923 בוטלה העדפת בוחרים בעלי רכוש ששילמו מיסים גבוהים ואשר ייצגו גם בקהילה אינטרסים פוליטיים שמרניים. הונהגה שיטת בחירות, שהושתתה על זכות בחירה שווה לכל בני הקהילה. במהלך השנים הועברה נקודת־הכובד מהתחום הדתי: בשנת 1926 הועברה למעלה ממחצית התקציב המיועד לצרכים דתיים אל התחום הסוציאלי, כך שבשנת 1937 קיבל המגזר הדתי רק כשליש מכלל התקציב. באותה שנה כבר היה מוקדש סעיף נכבד בתקציב לעזרה לפליטים מגרמניה.

מבחינה אירגונית, פעלו הקהילות על־פי החוק משנת 1929, אשר, כפי שכבר נאמר, לא היווה עבור קרואטיה כל חידוש עקרוני. כל היהודים ביישוב עירוני (כולל הסביבה הקרובה) הם חברי הקהילה. הקהילה נהנית מאוטונומיה רחבה בתחום הכספי והארגוני־תיפקודי. היא אוטונומית בכל ענייני הדת והמעמד האישי של חבריה, במערכת החינוך, במדיניותה הסוציאלית, בקיום החגים (סעיף 25) וברכושה.[49] הקהילות נהנו מכל הזכויות של מיעוט דתי: על־פי העיקרון "שווה־זכויות, אם כי שונה" (לפי המימרה האנגלית Equal though different) — להוציא נישואי־תערובת בין־דתיים.[50] המשטר החוקי הזה נפגע בצורה גסה בשנת 1940 ועל כך נייחד את הדיבור להלן.

פעל פה, למעשה, מכלול של פשרות מורכבות גם בכך, שהחוק לא הגדירן, באשר הוא לא פירט את המושג "פולחן דתי". החוק נתקבל בסיפוק מסוים, כי הוא אפשר מדיניות אחידה בתוך איגוד־הקהילות עצמו, אשר היה קיים כבר מהשנים 1919–1921 ותפקד לשביעות רצון הכלל (להוציא את הקהילות האורתודוקסיות שנתפלגו ממנו בשנת 1924). אכן, החוק איפשר מדיניות נמרצת יותר, הן ציונית והן יוגוסלאווית. אמנם, אילו באו הדברים לידי משבר רציני, לא היה בכוחו של החוק עצמו לסייע, ואז היה מסמיך את שר־המשפטים (ולא את שר־הדתות) כמתווך יחיד בין היהודים המסוכסכים.

על־פי משמעותו של סעיף 2(2) בחוק, קובעות "התקנות" הייחודיות הן את "הארגון

49 רכוש קהילה שחדלה להתקיים עובר לרשות הקהילה הקרובה (סעיף 3/75). כיוון שהקהילות נחשבו לישויות משפטיות, היה בסמכותן לקבל על עצמן הנהלת הקדשים, שמטרתם הייתה להקל על תפקידי הקהילה, אך היה עליהן לנהוג על־פי תקנות ההקדשים. ברשות קהילת זאגרב היה ההקדש החשוב על שם לאבוסלאב שוורץ לאחזקת בית־אבות (ר' פריידנרייך, שם, עמ' 121). מקורות כספיים נוספים, על־פי סעיף 9, באים מפירוט הרכוש הקהילתי, ממיסי הקהילה (סעיף 12), מתרומות ומהקצבות מטעם השלטונות הממלכתיים והמקומיים (אלו עברו דרך איגוד הקהילות וחולקו על־פי קנה־מידה שנקבע על ידיו). רכוש הקהילה שלא נשא רווחים היה פטור ממיסים (סעיף 10).

50 כאן מדובר בנישואי תערובת, כאשר כל אחד מבני הזוג שומר על דתו. סעיף 24 של התקנון משנת 1923 מבטא זאת בדרך כוללנית מאוד. דין אחר לנישואי־תערובת, אחרי המרת הדת — כפי שהיו כאלה בקרואטיה (ר' פריידנרייך, עמ' 143). מסיבות שונות, נטשו 396 יהודים את הקהילה בשנים 1912–1932, ואילו 129 אנשים התגיירו.

הפנימי" של האיגוד (גם של "איחוד הקהילות האורתודוקסיות") וכן של כל קהילה וקהילה. ההחלטה על תוכן התקנות היא חלק מן האוטונומיה הקהילתית, אך שר המשפטים צריך לאשרן, על פי המלצת איגוד הקהילות. אותו תהליך היה תקף גם לגבי שינוי התקנות, או קיום הקהילה בכלל. סעיף 8 של החוק קובע בעשרה תת־סעיפים מה חייב להיות כלול בתקנות. אפשר לסווגם בשתי קבוצות:

א. סעיפים קטנים 1–3 מתייחסים לארגון־מחדש של הקהילה, סעיף 8 עוסק בהכנסות, סעיף קטן 9 בגימלאות לפקידי הקהילה, וסעיף קטן 10 בתהליכים לשינוי התקנות.

ב. הסעיפים הקטנים 4–7 קובעים את התנאים ליצירת דפוסים מחייבים לקיום פולחן דתי (מינוי רבנים ויתר משרתים בקודש, הוראת עיקרי הדת, אחזקת בתי־כנסת, תמיכה חומרית בקבוצות דתיות המטפחות נוסח תפילה נפרד).

תקנות מפורטות יותר על השירות הרבני כלולות בסעיפים 16–18 ו־20, בהוראת הדת עוסק סעיף 21 (תלמידים), ועל כלי־הקודש מדובר בסעיף 22. עד כאן המסגרת החוקית הכללית.

בראש הקהילה של זאגרב עמד ועד בן 90 חברים — 45 צירים נבחרים ו־45 חברי ההנהלה.[51] מתוכם נבחרים ראש הקהילה וסגניו, מזכיר־הקהילה והגזבר וכן החברים ויושבי ראש של ועדות־משנה.[52] הרבנים השתתפו בישיבות ובהחלטות ההנהלה, כשהיא דנה בשאלות הדת (סעיף 15). ארגון הבחירות מדי 2–4 שנים נתון בידי ועדת־בחירות. על־פי סעיף 111 של תקנות הקהילה של זאגרב (1923, 1931), הוטל קנס של 5,000 דינרים על כל אדם שנבחר, ואשר סירב למלא את התפקיד שלשמו נבחר; הנשים והסטודנטים קיבלו זכות בחירה בשנת 1923.[53] נמנע תשלום מן האנשים שטיפלו בענייני בחירות (סעיף 19–1). אדם שנענש בפלילים איבד את זכות הבחירה (סעיף 19–2). ראוי להבליט שבזאגרב ההשתתפות בבחירות הייתה ערה, ז.א. 60%–80% מכלל הבוחרים, הרבה יותר מאשר בשאר הקהילות, כיאה למרכז הקהילתי הציוני של קרואטיה.[54]

על רקע זה התחוללו "מאבק פוליטי פנימי" ותסיסה תרבותית אשר הייתה נתונה בתהליך ההתערות במדינה החדשה, שאורחותיה היו לרבים זרים מאוד. היה צורך להשתלב בתמורה שחלה במדיניות היהודית העולמית — קביעת השקפת־עולם, שעד אז לא ניתן להעלותה על הדעת: הייחוד הרעיוני של "ארץ־ישראל". בקווים כלליים, הייתה בפעילות היהודית הבחנה בין "עבודת ההווה" לבין "עתידנות" פוליטית — אבחנה שאפשרה לחוגים השמרניים וה"אפוליטיים" להפגין את נאמנותם היהודית בפעילות של סעד, כגון ב"חברה קדישא", בבניית בית אבות בזאגרב ובהחזקתו, בתמיכה בשכבות עניות, בארגון קייטנות לילדים (כמוסדות־קבע) במיוחד על־ידי ארגוני נשים. בדרך זו לא נאלצו חוגים

51 על־פי סעיף 5 בתקנונה של ק"ק זאגרב משנת 1923.

52 בוועדות האלה צריכים לשבת אישים המקובלים על הציבור ואשר אין להם עניין אישי בתוצאות הבחירות. הבחירות באו למלא את מקומן של האספות הכלליות; אך בקהילות קטנות — וזה כולל את הקהילות האורתודוקסיות ואף את הקהילה הספרדית בזאגרב — נהגו לקרוא לאספה כללית, לעתים לא מזומנות.

53 סעיף 91 בתקנון; ר' פריידנרייך, עמ' 73–76 ו־283.

54 ר' פריידנרייך, עמ' 76 ו־284.

אלה לבחור במפורש בין ההתבוללות לבין הציונות, וכתוצאה מהתרחקותם הבלתי־נמנעת מסביבתם ושיבתם למעמדם של "אורחים שנטו ללון" בקרואטיה, עם כל אי־הנעימויות שעלולות היו לצמוח מכך (כפי שזה אף קרה) בחברה פוליטית עצבנית ומשוללת ביטחון פנימי.

העבודה הציבורית תבעה סכומי כסף ניכרים. אמנם, הנטל נתחלק בין המוסדות בעלי התפקידים השונים, כל מוסד ותקציבו: הקהילה, מסדר "בני־ברית", ההסתדרות הציונית, חברות קדישא ואגודות־הסעד. כל המוסדות הללו התנהלו על־ידי קבוצת עסקנים, שנתמנו בחלקם על־סמך מעמדם האישי (השכלתי, מקצועי) ובחלקם לפי תרומתם הכספית. בכך לא נבדלה קהילת זאגרב — וכן כל קהילות קרואטיה ויוגוסלאוויה בכלל — מיתר הקהילות היהודיות בגלות. עם זאת, אין ספק שבכך נפגמה במידה רבה האמינות הדמוקראטית של הקהילות ושאר המוסדות היהודיים במיוחד, שהרי ידוע, שהשמרנות והכספים הולכים יד ביד. במציאות התבטא המצב במאבקים נמרצים למדי של המתבוללים מזה, ובדרישות תקיפות ל"דמוקראטיזאציה" מצד הנוער הציוני מזה.[55] אין להסיק מכך, שהמחנה הציוני לא היה מעוניין בעניינים כספיים — אדרבא, התמיכה במפעל הציוני תבעה גם בארץ זו מחיר ניכר. אלא שהציונים שאפו לנהל את מדיניותם ללא חסות בעלי־הכספים, ואף הצליחו בכך. המאבקים הללו נמשכו לכל אורך התקופה בין שתי מלחמות־העולם. הם היו מלווים תככים אישיים, אך התאפיינו גם במעשים טובים ובגילויי מסירות לטובת הכלל בתהליך עיצוב דמותה של יהדות תוססת.[56]

ה. במבחן הכלכלה[57]

אין ספק, שהאתגרים הכלכליים של קרואטיה — בתחילה כיעדי יבוא, ומאוחר יותר גם

55 חלק ניכר של הנוער פנה שמאלה תוך כדי ניתוק וחוסר עניין בכל מה שהיה ידוע רשמית כיהודי. עד כמה הייתה עמדה זו מוטעית, בא לידי ביטוי כבר בחודשים אפריל–מאי 1941, כאשר המשטרה של האוסטאשה בזאגרב רדפה באופן מיוחד את השמאלנים–היהודים, עינתה אותם, כלאה אותם במחנות־ריכוז והוציאה אותם להורג בדרך אכזרית ביותר. מסע זה הוסיף נדבך לכך, שיהדות זו נשארה במהרה ללא מנהיגות משכילה בכוח.

56 בכל־זאת, על סמך מה שקרה ומה שלא קרה בקרואטיה לפני שנת 1941, לא ניתן היה לחזות מראש, ועוד פחות מזה להסביר, את אשר התרחש משנת 1941 ואילך. את ההסבר להתרחשויות של אפריל 1941 ואילך אין למצוא בשיטות ההיסטוריוגראפיות המקובלות, המבוססות על היגיון ושפיות ועל חוק הסיבתיות, אלא בעיקר בפסיכולוגיית ההמונים ובתכונות הפסיכופאתולוגיות של המבצעים.

57 סקירה זו אינה מתיימרת להקיף את התפקיד הכלכלי שמילאה יהדות קרואטיה — כפי שהדבר נעשה, באורח חלקי, במחקריו של קוסיאר, "היהודים במסחר של יוגוסלאוויה ובולגאריה", *Ljubomir Kosier, Jevreji u Trgovini Jugoslavije i Bugarske*, Beograd, 1930, עמ' 202, להלן "קוסיאר" — אלא כחלק מתדמיתה החברתית של יהדות זו. על־כן אין אנו רואים צורך לסתור את כל הנחותיו של קוסיאר, הבנויות על־פי שיטתו של זומברט, שיטה אשר בדרך פאראדוקסאלית אומצה הן על־ידי לנין והן על־ידי הנאצים. מנקודת ראות זו "הרעיון המרכזי" הוא בתפיסה של "השליטה" על הגורמים הכלכליים, ובעיקר על ענייני הכספים ועל אמצעי־הייצור. התועמלנים הללו לא לקחו בחשבון מה ארוכה הדרך מהעמדות הפורמאליות מסוג זה עד לניצול ה"פיקוח" הזה על־ידי קבוצה יהודית אתנית. על־כן איש לא שאל, באיזו מידה ענתה "שליטה" זו, בכלל, על צורכי מטרה זו, בהנחה

כיעדי משק יצרני־יצואני, הם הם שהביאו את היהודים לקרואטיה[58]. להוציא מקרים חריגים, לא עברו היהודים גבולות חד־סטריים אלו: הם זכו בכל העדיפויות כחלוצי הכלכלה הקרואטית מחד גיסא, אך מאידא גיסא, הם היו תמיד גם הקרבנות הראשונים של משברים כלכליים שעברו על הארץ.[59] הם היו נושא לזעם ההמונים, כאשר קרואטיה חרגה מהאינטימיות של "גגות קדומים", כפי שהדברים תוארו בסיפוריו של קסאוור ש. ג'אלסקי אף כי היהודים לא היוו בעיה רבת־מימדים, לא ברור מה הניע את אוטו הלר, אחד הסופרים המארקסיסטיים בגרמניה, לטעון שהיהדות אינה תופעה אתנית אלא מעמדית. אמנם נכון, שמצבה החברתי של יהדות קרואטיה משתקף באופייה המעמדי כשכבה בינונית ברובה המכריע.[60]

מנקודת־ראות יהודית, הקוו המאפיין ביותר הוא בתמורות שחלו בעמדות הכלכליות־חברתיות, מה שכלכלנים מכנים בשם "ניידות כלפי מעלה" ("Upward mobility") שהיא הבולטת במאת השנים 1840–1940, ואשר ליהודים היה חלק ניכר בה. בטרם אירעה התפתחות זו, היהודים היו סוחרים זעירים, מוכרי בגדים משומשים, סוחרים בירידים, קונים ומוכרים צאן ובקר, בעלי פונדקים — כלומר, היו עסוקים במגזרים שבהם נדרשה השקעת הון קטנה יחסית, תנועת כספים מהירה וההצלחה תלויה בזריזות האדם.[61] וכאשר הצליחו לצבור הון ניכר, מעידות התעודות שנשתמרו (או ששוחזרו), מהן תעודות משפטיות, על עסקים ספקולטיוויים, שהסיכון בהם רב.[62] לא הרחק מהם היו היהודים, בעלי מלאכה — בעיקר חייטים, סנדלרים, בורסקאים, פרוונים, וכן מקצועות "מעודנים" יותר, כגון תופרי־מגבעות, תופרות, שענים, תכשיטנים, אופטיקאים, ספרים וקונדיטורים. ובשנים שלאחר־מכן השתלבו במגזר זה בעלי מקצועות כגון ארכיטקטים, מנהלי עבודות־בניין, שרברבים, חשמלאים, חרטים, עובדי מפעלים לניקוי כימי, עובדי דפוס, צילום, ריפוי שיניים

שהייתה אי־פעם קיימת, כוונה שכזו. עניין נוסף בעל משמעות רבה הוא התעמולה האנטישמית. בהציגנו להלן חלק של הטבלאות ע"פ קוסיאר, הננו עושים זאת לא כהוכחה בדבר שליטת היהודים, כביכול, בתעשיות האלה, אלא כהמחשת המבנה הסוציולוגי של היהודים באותה תקופה גרידא.

58 מקרה זה של הגירת יהודים אינו דומה כלל לזה של מגורשי ספרד ואף לא לזה של האשכנזים, שנלקחו מגרמניה המערבית וקיבלו בשעתו את הזמנתם של מלכי פולין.

59 המשבר בחקלאות בתקופה שבין המלחמות, בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, היה המשמעותי ביותר. האיכרים סבלו מהתדרדרות מחירים ומאי־יכולת לפרוע חובות. בעיה קשה זו תרמה חלקה להתלקחות האנטישמיות בקרב האיכרים ברחבי קרואטיה.

60 על מהותן והשפעתן של דעות אלה — ר' בע' 115 ואילך.

61 בזה הננו מסתייגים מהנחותיו של קוסיאר; הוא מדגיש (עמ' 198), שבהתחשב "בצורתם של מפעלי התעשייה הקטנים" של כמה מן המלאכות אשר בידי יהודי קרואטיה, ווייוודינה ובלגראד "באופן יחסי מיוצגים היהודים במידה בולטת באותם מקצועות, שדורשים השקעות גדולות של הון חוזר כגון במקצועות תכשיטים, בדפוס, ברוקחות ובמלונאות".

62 תופעות מסוג זה אוזכרו על־ידי מירוסלאווה דספוט במאמרים ב"אלמנך היהודי", בלגראד, 1955/6, עמ' 71–85; 1957/8, עמ' 79–93; ראה גם קוסיאר, שם, עמ' 165.

וכדומה.[63] במלים אחרות, אף כאן היהודים "עלו על הגל" של הפיתוח הכלכלי. ניתן איפוא לומר, שהם החזיקו בידיהם בקרואטיה ובווייבודינה את מיגזר המלאכה במובנו הרחב של המושג, שכן חלקם של היהודים בבתי־המלאכה הגדולים במדינה כולה היה ניכר ביותר. והננו בדעה, ששליש, בערך, מכל בתי־המלאכה הגדולים בסובוטיצה, בנובי־סאד, בסנטה, בזאגרב, בבלגראד, בסאראייבו, באוסייק, בסקופליה ובביטולה היו בידי בעלי־מלאכה יהודים.[64]

ראוי לציין במיוחד את מלאכת המו"לות. אופייני הוא, שגם קוסיאר מעריך, עוד בשנת 1930, שהמו"לות היא מלאכה, הקשורה בדרך־הטבע בדפוס ובגראפיקה. ואף כי קדמה לה המו"לות העברית בסרביה, כפי שקוסיאר כותב בפרוטרוט, וזאת בעיקר מחמת חוסר גישה של הספרדים בסרביה לספרי־קודש בארצות המערב, ואילו הוצאת הספרים הייתה בקרואטיה בעיקרה מאוחרת ו"חילונית". לעצם העניין, היהודים היו הראשונים בחבלים אלה, שהעמידו את מלאכת המו"לות ומכירת ספרים על בסיס רחב. ויעידו על כך אלפי ספרים טובים וכמה עשרות ביטאונים, הערוכים לתפארת, בעריכתם או בהוצאתם של יהודים, כדי לקבל את התמונה הנכונה על התפקיד המרכזי שמילאו היהודים בעסקי ספרים בממלכת יוגוסלאוויה.[65] מן הראוי להביא שוב מדברי קוסיאר, כדלהלן:

"בתי הוצאות הספרים החשובים בבלגראד, בזאגרב, בסאראייבו, בסובוטיצה ובאוסייק, מצויים היו בידי היהודים. עבודתם של המו"לים הללו הייתה נרחבת, כשהיא בעלת השפעה ניכרת על הפצת הספרות ועל החינוך הרוחני של עמנו. כמו־כן אין לשכוח את יבוא הספרים מחוץ־לארץ בידי יהודים — מקומיים וזרים כאחד — 80% מכלל היבוא" (עמ' 211). במסגרת זאת בולטת 'התקופה' של הרטמן ודויטש בזאגרב, בה הוקמה חנות ספרים, שייסד אותה ז'ופאן (1795) ושאורגנה מחדש ע"י ד"ר ליודוויט גאי (1852), ואשר עברה לידי

63 בתהליך המתואר לעיל, משמעותי הוא המשבר שחל עם סיומו של משטר הגילדות. כל־עוד משטר זה היה בתוקפו במחוזות האלה, וכמו בכל מקום שבו היו גילדות, התפתחה גם "אנטישמיות הגילדות", כלומר ניסיונות מאורגנים של בעלי מלאכה, חברי גילדות, אשר בהסתמכם על חוקת הגילדות ("זכויות קרואטיות קדומות") לחמו נגד התחרות היהודית. הנה דוגמה: כבר בשנת 1778 התקוממה גילדת הפרוונים בוואראז'דין נגד היהודים אשר בשלמם מחירים גבוהים יותר, הצליחו לקנות את כל הסחורה המוצעת ביריד. באמצו את הקובלנה, פסק ראש משטרת העיר, שליהודים מותר לקנות את הפרוות רק בימים מסוימים (אין מציינים אם אחר־כך הוצעו הפרוות למכירה גם בימים האחרים).

64 ר' קוסיאר, עמ' 213: "על־פי השכלתם, הכשרתם המקצועית וידיעותיהם, ולבסוף גם על־פי הכרתם המעמדית, רמתם של בעלי המקצוע היהודים עולה על זו של האחרים, ומכאן התופעה שהם תופסים עמדות בולטות בתנועת בעלי מלאכה בכל המרחב הסלאווי שבבאלקאנים".

65 שם, שם, עמ' 211 — ובהמשך: "היהודים בולטים בכל שטחה של יוגוסלאוויה כבעלי חנויות ספרים וכמוציאים לאור. להלן מספרם לפי הערים: בבלגראד — 4, באפטין — 2, בבאנ"ה־לוקה — 2, בקארלובאץ — 2, בקריז'ווצי — 2, בל'יובל'יאנה — 2, בנובי־סאד — 3, באוסייק — 5, בפאנצ'בו — 2, בסאראייבו — 7, בסנטה — 2, בסלטינה — 2, בסומבור — 3, בסובוטיצה — 6, בטראוניק — 2, בווליקי־בצ'קרק — 2, בווליקה קיקינדה — 2, בווינקובצי — 2, בוורשאץ — 2, בווקובאר — 2, בזאגרב — 7". בלי לציין במספר, כנראה, חנות ספרים אחת בבעלות יהודית במקומות הבאים: צטינייה, צ'אקובץ, דרובאר, ג'אקובו, דויני מיכולאץ, מאריבור, נובה־גרדישקה, אוגולין, פודגוריצה, רומה, ספליט, סטרי בצ'י, זניצה.

סטפאן קוגלי, אחרי שהייתה במשך כמחצית המאה בלעדית בידי יהודים.[66] מלבד עסקי ספרים אלה, היו מצויים בידי היהודים בתי־דפוס שהוציאו לאור עיתונים מקומיים. באמצעות עיתונים מקומיים אלה, כאשר בידיהם גם מכונות־הדפוס, הייתה ליהודים השפעה מסויימת על עיצוב דעת־הקהל ועל סיקור כל מה שהיה יוצא לאור במקום זה או אחר, באמצעות המלה המודספת.[67]

יהדות קרואטיה נטלה חלק במהפכה הכלכלית שעברה על קרואטיה בשנת 1918 — כאשר המרחב הזה דילג על־פני הסף החשוב ביותר בתולדותיו: המרחב הקרואטי, שהיה אזור חקלאי תלוי בקיסרות שבה היו המרכזים התעשייתיים אשר סיפקו תוצרתם לקרואטיה, ובכך מנעו ממנה הקמת תשתית תעשייתית משלה, נהפך לפתע ליחידה שעליה לעמוד ברשות עצמה. ואכן קרואטיה, שהייתה עתה מנותקת מספקיה ומיזמיה הקודמים, ראתה עצמה נאלצת להיות הספק והיזם של התהוות כלכלית חדשה לחלוטין, עם כוח חקלאי שעלה בהרבה על צרכיה, אך גם עם עושר תעשייתי, שמעתה היה תלוי מבחינה מדעית, כספית ואירגונית במרכז, שהיה בקרואטיה. בתהליך זה היה ליהודים חלק חשוב למדיי: ממתווכים פרובינציאליים נהיו ליזמים במשמעותה החיובית של המלה בכל שלבי בניית התשתית הכלכלית הזאת אולם — הערה טפלה לכאורה אך רלוואנטית — עם כל מה שהציבוריות הקרואטית קיבלה באהדה את תרומת היהודים לשגשוג הכלכלי, היא הביעה מורת־רוח ככל שתרומה זאת התבטאה בהתעשרותם ובעליית רמת־חייהם, הייתה זו, כפי שנהגו לומר בקרואטיה (ולא רק ביחס ליהודים) "קנאת אחים קרואטית".

כל מה שנאמר על המצב הכלכלי שקדם לשנת 1918 מעיד על יוזמות התואמות מרחב פרובינציאלי, שבו רק תעשיית־העץ היוותה גורם בעל חשיבות במבנה הכלכלי הכללי של הקיסרות האוסטרו־הונגארית. כמו בכל אירופה המזרחית, עליית רמת החיים באירופה המרכזית והמערבית בראשית המאה אפשרה השקעות שופעות בתעשיית־העץ, שנעשו בידי יזמים פרטיים וביניהם יהודים רבים. לחץ זה לבש צורה של סלילת מסילות ברזל, מהן

66 שם, שם, עמ' 221: "פעילות ענף ההוצאה לאור הינה מרשימה. הוציאה לאור למעלה מ־3,200 יצירות ומעל ל־500 קומפוזיציות מוסיקאליות, הכל על חשבונם. בו־בזמן הקדישה תשומת־לב מיוחדת לספרות פדגוגית, לספרות מוסיקאלית של מלחינים מקומיים וזרים וכן לאומנות שימושית. היא גם משמשת כחנות ספרים של האוניברסיטה בזאגרב ושל האקדמיה למדע ולאמנות של יוגוסלאוויה. ברשותה בית־דפוס, כריכיה, בית חרושת לנייר וסחר סיטונאי בנייר. היא מעסיקה 150 איש ועומדת בקשרים עם חוץ לארץ, ובמיוחד עם האנשים שלנו בארצות הנכר".

67 שם, שם, עמ' 212 — זוהי דוגמה אופיינית לשיטת זומברט, דהיינו מיסטיפיקאציה בדבר "השליטה" היהודית בחיי הציבור. אלא שבמקרה זה ניתן היה להניח, שמעמדת־כוח יהודית זו אפשר היה למנוע שימוש־לרעה באמצעי־התקשורת, כדי לחסום הפצת תעמולה אנטישמית גסה. אך היא בשום פנים לא השכילה למנוע את ההקצנה הלאומנית של קרואטיה, ומאידך גיסא אף לא את זו של הקומוניזם; ופירוש הדבר, הייתה רק אמצעי אך לא מקור השראה וכוח.

רבות בבאלקאנים.[68] וזאת לדעת שניצול יערות וייצוא תעשיית־עץ היו הפעילות הוותיקה ביותר בדרום הסלאווי.[69]

אף כי הדעה המקובלת גרסה, שתעשיית־העץ הייתה בידי היהודים, אין הדבר עומד בפני ביקורת מדעית. ההון הדרוש לכך עבר את היכולת הפינאנסית של יחידים. מאידך גיסא, אמת היא, שחלקם של היהודים בין ראשוני היזמים היה ניכר, אך רק בתקופה שבה היה הדבר ביכולתם של יזמים פרטיים. מכל־מקום, אותם בעלי הון יהודים מעטים, שנטלו חלק במקצוע זה, היו נתינים זרים: איגנץ דויטש ובנו (בודאפשט–נאשיצה), דראך והבארונים גוטמן (בֶּלישצ׳ה). רק משפחת דויטש–מאצ׳לסקי, שעסקה בענף זה, יכלה להבליט את שורשיה הקרואטיים.

עם הקמת יוגוסלאוויה השתנתה התמונה בבת אחת. היהודים מילאו תפקידים לא רק בניהול ובצד המקצועי, הטכני והמסחרי, אלא גם בקשרים בין גורמים מחוץ־לארץ, יזמים וקונים, לבין השלטונות המקומיים. ברם, עד כמה שכל זה רלוואנטי, האם הייתה לכך השפעה כלשהי על מהלך המאורעות? רוזנברג וקוסטיץ׳ חישבו, שההון הזר שהושקע כהון היסוד בתעשיית־העץ, מספר שנים לפני המשבר של 1941, הסתכם בסך־הכל ב־73 מיליון דינרים, ההשקעות הקרדיטוריות — ב־235 מיליון — בסך־הכול רק 6.73% של כלל השקעות ההון הזר ביוגוסלאוויה.[70] תעשיית העץ תפסה מקום רביעי בלבד בתוך 18 ענפי התעשייה בארץ כולה.

השימוש בשיטתם של זומברט–קוסיאר נוח יותר לצורכי תעמולה. קוסיאר מציג כמה לוחות, שבהם השווה את מספר היהודים בוועדות־ניהול של חברות בע״מ, או בהנהלות המפעלים, עם מספרם הכולל של בעלי תפקידים כאלה, בלי להתחשב בהשפעתם המעשית על ניהול העניינים.[71] הננו מציגים תמצית מתוך לוחות אלה המתייחסים לקרואטיה, לא מפני שהננו מקבלים את מסקנותיו של קוסיאר, אלא מכיוון שיש בהם תמונה נכונה בדבר

68 על־פי קוסיאר, שם, עמ׳ 164, יוצאו בשנת 1880 מעל לארבעים ושבעה מיליון אדני־רכבת עשויי עץ אלון. מזה יוצאו דרך פיומה (ריאקה כיום) 10.5%, והיתר דרך טריאסטה — מעל לארבעים וחמישה מיליון לצרפת והיתר לבריטניה. המסחר היה ספקולאטיווי, וכבר שנה לאחר מכן ירד היצוא ב־24%. על תולדות בניית קווי רכבות בבאלקאנים, ראה ק. גרינוואלד, ״הירש התורכי — מסה על־אודות הברון מוריס דה הירש, יזם ונדבן״ ירושלים 1966, עמ׳ 28 ואילך.

69 קוסיאר, שם, שם: ״תעשיית העץ שלנו קשורה קשר היסטורי עם מפעליהם של בעלי האחוזות והמניות בארצות שונות של דרום מזרח אירופה, והארגון החדש הזה קיבל את צורתו הסופית בתור חברת מניות בשווייץ״, השווה קוסטיץ׳ ורוזנברג: ״מי מממן את תעשייתה של יוגוסלאוויה״ — בלגראד, 1940, עמ׳ 141 ר׳ ביבליוגראפיה.

70 שם, שם עמ׳ 233. קוסיאר טוען, שם, עמ׳ 225, ש״היהודים והזרים הם המשקיעים העיקריים בתעשית־העץ הגדולה, בעוד שהמפעלים הקטנים מצויים בידי אנשי המקום״.

71 אותה שאלה מתעוררת כאשר יו״ר הדירקטוריון מקבל את מעמדו גם אם הוא יהודי ומחוסר הכשרה מקצועית. ניתן להבין, שכאשר מתחרים אנשים בעלי הכשרה זהה, מנצח אותו אדם, שאתו יש למשקיע (״הנהלה״ במקרה הנתון) ״שפה משותפת״ בניהול המפעל. בכל־זאת, עם ההקצנה הלאומנית, מעדיף ״ההון״ דווקא את ״בן הארץ״, מתוך הנחה מפוכחת, שיקל יותר לקנות ידע מקצועי מאשר קשרים פוליטיים.

המבנה המקצועי של יהדות קרואטיה, וכן של תיפקודה החברתי והכלכלי של קבוצה אתנית זו.[72]

שלוש הן המסקנות שניתן להסיק מהטבלאות האלה:

א. השתתפותם היחסית של היהודים הייתה גדולה יותר בדירקטוריון המבצעי מאשר בהנהלה;

ב. הנתונים כוללים הן את יהודי יוגוסלאוויה והן את היהודים נתיני־חוץ, וקוסיאר טוען, שהוא "קובע זאת על מנת להדגיש את השפעת הזרים"; (שם, עמ' 262).

ג. מהנתונים הנ"ל יוצא, שמעמדם של היהודים בכלכלה היה למעשה נחות — על־אף מספרם שבטבלה — ביחס ליסודות הלא־יהודיים של ההנהלות.

לעתים קרובות מצאו היזם היהודי או המשקיע היהודי לנכון לקבל על עצמם מרצונם את ההערכות של העמית הלא־יהודי בהנהלה, בעיקר בגלל הקשרים הפוליטיים והחברתיים שהיו לעמית כזה. במקרים מסוימים שימשה פעילותם הכלכלית הזאת של יהודים בודדים ועשירים שלב לעלייתם למעמד האצולה התחתונה (דויטש–מאצ'לסקי) או הבינונית (הבארונים גוטמן, מבלישצ'ה).

תעשיית המזון והבנקאות*

בענפים הללו השתתפותם של היהודים לא סוכמה בטבלאות. במידה שקוסיאר טיפל בנתונים אלה, הם ניתנו ביחס למפעלים יחידים, ללא שיטה או סינון. בתחום הבנקאות מובלט שהיהודים "מילאו תפקיד חשוב בייסוד מוסדות כספיים אזוריים בקרואטיה, בסלאבוניה ובווייוודינה. הם היו הראשונים שעוררו את עניינו של האדם הקטן שלנו" במוסדות כלכלה קאפיטאליסטיים אלה, שהופעתם במרחב הזה סימנה תקופה חדשה של ההתפתחות הכלכלית. אשר לקרואטיה, סלאבוניה ווייוודינה "ניתן להגיד ללא חשש, שליהודים הייתה השפעה מכרעת ברוב המוסדות הכספיים. בכלל, אם נוציא מן המניין את המוסדות הסרביים והגרמניים בווייוודינה, הרי שהיו מעט מאוד מוסדות בווייוודינה ובקרואטיה בהם לא היו יהודים, בין בוועד המנהל, בין בוועדת הביקורת ובין כבעלי מניות".

את הנתונים הללו יש להבין כהמחשתה של תופעה מקיפה וכללית בשיטה

* תעשיות המזון והבנקאות לא נכללו בטבלה הנ"ל. אף אצל קוסיאר אין סיקור שיטתי או משביע־רצון בנידון.

72 גורם נוסף יש לראות בכך, שבד בבד עם ייצובה של יוגוסלאוויה גדל חלקו של השוק הסרבי — הן בדרכים כשרות והן על־ידי העדפות — גם באמצעות "השוק" (קרי: אנשי העסקים) הסרבים, שישבו מעבר לגבולות סרביה (התהליך הזה תרם, בין השאר, לאהדה כלפי המהפך של האוסטאשים). ספרו של קוסיאר וכן הספרות שעליה הוא מסתמך, הם הוכחה לכך, שהקו של "ההשתייכות האתנית של ההון ביוגוסלאוויה" (ובהתאם לכך ניצול הפרוייקטים הכלכליים) גרם להתנגשות בין ההון "המקומי" לבין ההון "הזר", קרי — היהודי. ההשתעבדות הכלכלית הפרוגרסיווית לסחר־החוץ הנאצי גרמה במידה ניכרת לקסנופוביה הזאת ביוגוסלאוויה, ברוח העיקרון "הפרד ומשול".

	חברי הנהלת המפעל		הדירקטוריון	
	<סך־הכול>	<יהודים>	<סך־הכול>	<יהודים>
טחנות קמח				
"אוניון" — טחנות קיטור —				
אוסייק	11	5	3	3
טחנות קמח לאומיות־זאגרב	8	5	3	3
טחנות קיטור — צ'אקובץ	12	7	3	2
"ווייזדה" — טחנת קיטור —				
ברוד	7	2	?	?
טחנות — אוסייק	7	3	2	2
ייצירייאלה בע"מ — זאגרב	11	6	1	1
טחנות קיטור — זאגרב	6	3	3	3
תעשיית סוכר				
א'. ח.ס. תעשיית סוכר —				
אוסייק	13	4	2	1
תעשיית אלכוהול				
בית־חרושת לליקרים, זאגרב	8	8	2	2
בית־חרושת לבירה בע"מ —				
זאגרב	7	5	2	2
תעשיות אלכוהול	12	8	3	3
בית־חרושת לאלכוהול, —				
מ. מאייר, זאגרב	9	6	1	1
שטוק, קוניאק, פוז'גה	8	5	1	1
תעשיית עץ				
ס.ה. גוטמן בע"מ, בלישצ'ה	9	7	6	4
קרואטיה בע"מ, זאגרב	4	3	2	2
חברת מניות לניצול יערות,				
זאגרב	15	10	5	3
תעשיית־עץ יוגוסלאווית				
זאגרב	6	3	2	1
תעשיית־עץ לאומית, זאגרב	12	5	2	1
"ניחג" בע"מ, זאגרב	15	10	5	1
אוגולין–ליקה, תעשיית יערות				
זאגרב	9	5	3	2
"סלאבקס" בע"מ, זאגרב	12	11	2	2
סלאבוניה בע"מ, זאגרב	10	3	4	3
אונה בע"מ, ברוד	6	2	2	2
דראך בע"מ, סיסק	10	5	2	2
תעשיית חביות, זאגרב	10	5	?	?
מנסרת קיטור פטרנ'יה–זאגרב	8	4	2	2

	חברי הנהלת המפעל		הדירקטוריון	
	<סך־הכול>	<יהודים>	<סך־הכול>	<יהודים>
תעשיית תמציות נשיצה בע"מ, זאגרב	12	6	1	1
תעשיית יוגו־תמציות, זאגרב	7	6	1	1
חברה להפקת תמציות מעצי אלון בע"מ	7	6	1	1
החברה היוגוסלאווית הראשונה — למשק היערות	9	7	1	1
תעשיית בניין				
זאגורקה בע"מ, זאגרב	14	8	2	2
קרואטיה בע"מ, זאגרב (פודסוסֶד)	11	7	2	2
תעשיית מלט — באוצ'ין	8	5	5	5
תעשיות כימיות ותעשיית הנפט				
דניצה בע"מ, זאגרב				
מכון סרום יוגוסלאווי, זאגרב	7	4	1	1
זיקוק עץ, זאגרב	12	6	7	4
יוגופארמאצייה, זאגרב	11	4	1	1
"מוסטר", תעשיית צבעים ולכה	11	10	1	1
"כמיקה" — זאגרב	7	4	4	—
"טיטנית" — זאגרב	10	7	2	1
"טנין" — זאגרב	10	5	4	2
"זורקה" — זאגרב, סובוטיצה	15	5	3	3
"איסיס" — זאגרב	12	2	2	1
תעשיית שמנים קרואטית, זאגרב	10	7	1	1
חברת נפט אנגלו — יוגוסלאווית בע"מ — זאגרב	10	8	1	1
חברת נפט יוגוסלאווית, זאגרב	9	5	?	?
בית־חרושת כימי — אוסייק	8	4	2	1
"דראווה" — אוסייק	9	4	2	1
בית־חרושת לתמציות סיסאק	7	4	1	1
בית־חרושת לשמן־קופריוניצה	6	4	1	1
"דניצה" בע"מ — נפט — זאגרב	4	1	1	1
"נאפטה" — יוגוסלאוויה בע"מ, זאגרב	5	3	1	1

הקאפיטאליסטית של המאה העשרים; כלומר, בתור מעבר ממפעלים משפחתיים לשיטה של חברות־מניות, יהא זה מתוך צורך באיחוד ההון הפינאנסי (בשוק ההון הכללי או באמצעות קשרים בנקאיים מסוימים), או מתוך צורך לשמור על ההשקעות המשפחתיות במפעל, שאין עוד בכוחם של היורשים לעמוד בראשו. (כמו בכל העולם, שימשו גם כאן מיסי־ירושה כמעין אמצעי של "סוציאליזאצייה"). התוצאה הסופית של ההתפתחות הזאת השתקפה בכך, שבשנת 1940, סמוך לפרוץ המלחמה, היו היהודים מיוצגים טוב יותר מאשר לפני־כן בהנהלה הטכנית והמסחרית של המפעלים.[73] אך במידה פחותה בהרבה בכל הנוגע לזכויות־הבעלות. התהליך הזה היה בלתי־נמנע. גם תהליך של שנאת זרים התפתח ללא מעצורים, ואף התרחב, תוך כדי הצגת התפקיד שממלאים היהודים, כביכול, ב"שיעבודה" של יוגוסלאוויה.[74] בין אם התרשמות כזו נכונה ובין אם לאו, היא השתלטה על הארץ כולה, הן במשטר הלאומני והן במשטר הקומוניסטי. לכך היו, בסופו של דבר, תוצאות הרות־אסון, קודם־כול דווקא בקרואטיה, כי האזור נהיה ל"מדינת קרואטיה העצמאית". פירוש הדבר, שהיה בכוחה של מדינה גרורה זו, שקמה ונתקיימה בחסדי היטלר, לשדוד את הרכוש היהודי לטובת עצמה. ובמקום שהעמדות אשר היו ב"יהיים יהודיות" תשמשנה קודם־כול לחיזוק מצבם, הייתה בכך רק עילה נוספת להשמדת היהודים. כאשר אנו קוראים את מה שנכתב על כך בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מתוך מבט לאחור, נראה בעליל שהשפעתם של הפרסומים החריפים הללו הייתה בשעתה תעמולתית, ותו לא אך בעתות משבר צברו כוח ונוצלו ע"י הצוררים. לאמיתו של דבר, יהודי קרואטיה מעולם לא ידעו ולא ניסו, גם בעתות שלום, לנצל את כוחם הכלכלי לטובת מעמדם כעדה מותקפת ונרדפת. ובהעדר מנוף שכזה, ודאי שלא היה משקל ממשי בידיהם מול המפלצות הנאצית והאוסטאשית שקמו עליהם לכלותם.

73 אחד האישורים האופיינים לסוג השירות שמבצעים היהודים מביא קוסיאר, שם, בעמ' 240, כאשר הוא טוען, כי חברות־הנפט הענקיות בעולם בבעלותם של לא־יהודים כגון וואקואום, סטאנדארד־אויל ושל — מנהלות עסקיהן כך שביוגוסלאוויה, בבולגאריה, בהונגאריה, ברומאניה, ביוון ובטורקיה ארגון תעשיית הנפט נמצא ברובו בידי יהודים. מקרה דומה הוא בית־החרושת בלוקאבאץ, שנוסד ומומן ע"י החברה הבלגית "אוזין סולוואיי" (Usines Solvay), אך ניהולו הוא בידי יהודים. במבט לאחור ניתן לומר, שהיהודים נלכדו ברשת "החברות הרב־לאומיות" יותר מאשר "יוגוסלאווים טהורים", זאת לאו דווקא בגלל עמדות הרכוש שבידיהם, אלא הודות לפתיחותם וגם לכישוריהם.

74 עלינו עוד להוסיף כי התועמלנים הראשיים במובן זה היו מיליבויה סאביץ' ("התעשייה שלנו" 1928), במקור: Milivoje M. Savić, Naša *Industrija*, Beograd 1928 וכן קוסיאר עצמו: "הרוב המכריע של יהודי קרואטיה ושל יהודי וויוודינה באו מהחבלים הצפוניים של אוסטריה ושל הונגאריה. מכיוון שעד היום רובם נוהגים לקיים קשרים בינם לבין עצמם, ולעתים קרובות גם קשרי־מסחר, שהתנהלו בשפה הגרמנית או ההונגארית, הרי שלסַרבים הייתה סיבה מוצדקת לראות בכך מעין סכנה, לא מצד היהדות כשלעצמה, אלא מצד גרמאניזאציה והונגאריזאציה.

ו. מבנה חברתי והתארגנות

בפרק הקודם ניסינו להבהיר את מהות הרווחה הכלכלית של היהודים ואת מקומם בתוך המבנה החברתי של קרואטיה[75] רווחה כלכלית זו, המאופיינת על־ידי הצלחתם של בעלי מקצועות חופשיים — רופאים,[76] עורכי־דין וכדומה,[77] גרמה לכך שיהדות קרואטיה נחשבה, כאמור, לקבוצה אמידה.[78] אולם השורות הבאות יש בהן כדי לאזן את התמונה. עובדה היא, שהיו גם לא־מעט יהודים עניים ונצרכים, החל בתינוקות דבית רבן בבתים עניים וכלה בזקנים חסרי־ישע. מכיוון שהמדדים בדבר הנכסים הממוצעים היו בקרואטיה גבוהים יותר מאשר במחוזות אחרים, הרי שבאותם המחוזות היו מספר הנצרכים רב בהרבה, סכומי התמיכה נמוכים יותר ומספר אגודות־הסעד רב יותר. בשביל כל אלה הייתה הדאגה מוטלת על החברה, אמנם, במקרים סוציאליים קשים בין היהודים היו חריגים, ורק לעתים רחוקות הכבידו על שירותי־הרווחה של הממשל. בחלל הזה פעלו, ובהצלחה ניכרת, אגודות הסעד והעזרה הפנים־יהודיים.

על־פי הגיון הדברים, ככל שהקיום הכלכלי של יחידים היה מעל לממוצע, נותרו ממילא יחידים כאלה גם מתחת לממוצע. אין בידינו נתונים סוציאומטריים — והננו מטילים, דרך אגב, ספק אם הם בכלל קיימים, או אם ניתן לשחזרם ללא מאמצים יתרים, ויהא זה על פי פנקסי החלוקה של אגודות־הסעד הרבות בכל התקופה שבין שתי המלחמות.

יש להדגיש את העובדה, שיהודי קרואטיה היו מפוזרים בשטח גיאוגראפי נרחב, לרבות בכפרים, אך במספר קטן יחסית של קהילות. למעלה מאלף נפשות היו רק בחמש ערים (זאגרב, אוסייק, ווראז׳דין, וינקובצ׳י, זמון), ולפיכך לא התפתחו התנאים לביסוסן של קבוצות חברתיות מגובשות: הריבוד החברתי הוא, באופן יחסי (בהשוואה לסביבה, אך גם בהשוואה ליהודים בארצות אחרות, במיוחד בפולין וברומאניה) ביסודו אינדיווידואלי

75 לדוגמאות לכך — ראה ״אבנטוב–רותם״, עמ׳ 247–249.

76 על השפעה יהודית מובהקת בתחום הרפואה — ראה מאמרו של ד״ר לאווסלאב שיק על רופאים יהודים בתחומה של יוגוסלאוויה, שיצא לאור קודם בביטאון אגודת הרופאים בזאגרב. שיק הוסיף על הכתוב ותרגמו לגרמנית בשם: ״רופאים יהודיים ביוגוסלאוויה״, זאגרב (Juedische Aerzte in Jugoslawien״, 1931). גם הפרופ׳ ד״ר לאווסלאב גלזינגר הקדיש מאמרים מספר לתופעה זו.

77 מבחינה זו אופיינית הרשימה הציונית לבחירות הקהילתיות בשנת 1930; נכללו בה 45 מועמדים; ומבחינת פרנסתם: 16 עורכי דין, 13 סוחרים, 6 תעשיינים, 2 רופאים, 2 רופאי שיניים, 6 — מקצועות אחרים. בין המועמדים למועצה (45), אנו מוצאים 8 עורכי־דין, 21 סוחרים, 1 תעשיין, 4 רופאים, 1 רופא־שיניים, 1 מהנדס, 9 אחרים. (ר׳ פריידנרייך, שם, עמ׳ 80, הערה 34).

78 נזכיר את המנהג שהיה נהוג גם בין הנוכרים במערכות חברתיות שונות, על־פיו ירש הבן הבכור (או חתן בתו של בעל־הבית) את המקצוע של האב, יחד עם הונו, בעוד שיתר הבנים וכן הבנות ״צוידו״ בהשכלה או בנדוניה, ולפעמים אף בפחות מזה: הפניה לכמורה או למנזר.
בהשוואה לכך, נראתה דרכם של היהודים בזבזנית, ואכן לעתים — הייתה כך במציאות.

בצורה מופרזת. יש רק מעט מאוד המשכיות, הבאה לידי ביטוי בהעברת העיסוק מהאב לבניו. כל דור הוא תופעה בפני עצמו. תוך־כדי גידול דור חדש שהשכלתו הייתה גבוהה יותר, חל על־פי רוב מעבר הדרגתי אל מקצועות הכרוכים בהשכלה גבוהה, במסגרת התופעה הידועה בתור "ניידות כלפי מעלה".

בתקופות הקודמות היו היהודים בעיקר סוחרים עצמאיים ובעלי־מלאכה, ובעוד שבעלי השכלה גבוהה — שעסקו ברפואה, בעריכת־דין או בהנדסה היו חריגים, הרי החל מסוף המאה ה־19 התמונה משתנה. בדורות הבאים הולך ורב מספר בעלי־השכלה, ויחד עם זה חל גידול במספר היהודים במקצועות החופשיים ובפקידות שתבעו הכשרה גבוהה.[79] זוהי הסיבה והתוצאה כאחד של העדר הון משפחתי ראוי לשמו, כך שמספר "הקאפיטאליסטים" היה קטן, הן מבחינה סטאטיסטית והן בהשוואה ליהדות באזורים האחרים של הקיסרות. מכאן שהיו רק מקרים מועטים בעלי חשיבות של הורשת הון ניכר מהאבות לבניהם (משפחות פריסטר, אלכסנדר, ארליך, דוייטש).

לכל אלה הייתה, כמובן, השתקפות במגמות הפוליטיות. הפועלים היהודים היו מתי־מספר, ובדי שלא יכלה להיווצר תנועה פרולטארית כדוגמת "מתתיה" בסאראייבו, בודאי שלא בדומה ל"בונד" בפולין, באנגליה או בארה"ב למשל, ואף ההשקפות השמאלניות היו יותר עניין שבשכל ובלב מאשר מאבק להטבת תנאי העבודה והשכר.[80] מן הראוי לציין, שלא עלה בידי יהודי קרואטיה לגבור על המכשולים החברתיים והפוליטיים למען השגת עמדות בכירות; כך, שמלבד בתעשיית־העץ, לא הגיעו לפסגת הפיראמידה. זה תרם לכך, בין השאר, שהיהודים בעלי ההשכלה הגבוהה העדיפו את המקצועות החופשיים. אין ספק, שריבוי מספר המשכילים סייע להכשרת היהודים לניהול קשרים כלכליים בינלאומיים, אף כי רובו של הסחר הזה עבר דרך בלגראד, שנהייתה למרכז העסקים האלה בגין המשרדים הממשלתיים שבה.

המציאות הזאת הביאה לכך שהוקדשה תשומת־לב רבה להכשרת הנוער היהודי מהשכבות העניות ולסיועו בהשגת השכלה. לכך שימשו המילגות שהוענקו מטעם בני־ברית, "חברה־קדישא" ועוד וכן המנזה* לסטודנטים. כמו־כן רווחה בציבור היהודי ההכרה בצורך בדאגה להכשרת בעלי־מלאכה טובים, בה בשעה שגם המלאכה הלכה ושינתה את אופייה. כאשר הגיעו הפליטים ממרכז אירופה, שברחו מרדיפות הנאצים, לבש שירות זה ממדים דראמאטיים.

* מהמלה הלאטינית Mensa = שולחן; מסעדה עממית וזולה לאקדמאים, שהעניקה גם ארוחות חינם לסטודנטים נזקקים.

79 ר' אבנטוב־רותם, עמ' 247–250.

80 סניף "פועלי ציון" נוסד בזאגרב בשנת 1928. למייסדים לא היו מטרות סינדיקאליות. עיקר פעולתה היה בתעמולה הציונית ובעצם קיומם תרמו תרומה לרב־גוניותם של הארגונים היהודיים. השקפות מארקסיסטיות ניכרות ב"השומר הצעיר", שהתפשט ברחבי המדינה החל משנת 1930, ובמידה פחותה ב"תכלת־לבן", שנוסד מאוחר יותר ושהתבסס בעיקר על נוער עובד ועל פקידי־מסחר.

המקורות מעידים שבכל הדורות דאגה החברה היהודית לחבריה החלשים והנחשלים. עד כמה היו מושרשים גמילות חסדים ומתן צדקה, ניתן לראות דווקא בקרואטיה, שבה הייתה הזיקה ליהדות בדרך־כלל רפה. מבחינה זו הייתה שנת 1854 השנה שבה קיבלה על עצמה "חברה־קדישא", שנוסדה בשנת 1785 כחברה של חסד של אמת, גם את הטיפול בביקור חולים, שכלל בתקופה ההיא את האישפוז וההוצאות לתרופות ולרופא, וכן את כיסוי כל צרכיו של החולה עד להחלמתו.[81] הפעילות הכפולה הזאת — חסד של אמת לנפטר ועזרה לנזקקים — הייתה ייעודה העיקרי של החברה עד להקמתה של "קרואטיה העצמאית", אשר במפורש שמה קץ למתן כבוד למת בכלל, ועל־אחת־כמה־וכמה לקורבנות ההשמדה מבני־ישראל.

אין תימה שגם הפעילות הזאת עמדה בסימן הזמנים המשתנים, והשירות הסוציאלי עבר כברת־דרך מהיותו דתי־מסורתי בלבד ועד לגישה המודרנית — של מדינות־הסעד. לעתים קרובות היו אלה שירותים כפולים (אשכנזי, ספרדי) ואפילו משולשים, אם נצרף לכך את מפעלי הקהילות האורתודוקסיות. במסגרת זו תפסה קהילת זאגרב מקום מיוחד בתור הקהילה הגדולה בעיר אוניברסיטאית, עד אשר חל גם בזה שינוי מכריע בשנת 1933. מן הראוי לציין את התרומה המיוחדת של התנועה הציונית בארגון הכשרות חקלאיות ומקצועיות בחלקים שונים של הארץ, ושוב מתוך המרכז הציוני שבזאגרב ובהדרכתו.

בזאגרב התקיים גם בית־אבות בעל רמה נאותה. בעת היווסדו, בשנת 1911, היו בו 8 דיירים, עד אשר גדל מספרם בהדרגה, ובשנת 1940 הגיע ל־293. הבית הורחב בשנת 1923, והוא קיים עד היום הזה. היו אף תכניות להקמת בית־חולים יהודי, אך הדבר לא יצא לפועל. על כך נרחיב את הדיבור בסקירה על הפעילות החברתית, המצורפת לפרק זה.

להוציא את אגודות הספורט ואת האירגונים הפוליטיים, היה לכל האגודות הללו גוון מקומי, או לכל היותר אזורי. אין ראיות המעידות על קשרים עם אירגונים יהודיים עולמיים כגון "אורט"** או "או.ס.ע."*** ואפילו הקשרים עם "ג'וינט" מתחילים רק בשנת 1933. לכל האגודות היה אופי חילוני, למעט "חברה קדישא". חרץ ממספר חריגים לא היו האגודות מחולקות על־פי העדות. כולן פעלו על בסיס התנדבותי ובמענה לצורכי השעה. התנאים

** אורט (O.R.T.) — ראשי תיבות של ארגון שנוסד ברוסיה בשנת 1880 ושמטרתו לאפשר ליהודים לרכוש מקצוע, אחרי ריאגרון בשנת 1922 פועל מוסד זה בהצלחה רבה ב־50 ארצות.

*** או"ה (O.S.E.) — נוסד ברוסיה בשנת 1912 (בפטרסבורג) במטרה לשפר את מצב בריאותם של היהודים. משנת 1932 ואילך פועל הארגון גם לסיוע והצלת ילדים. מרכז פעילותו היה בין שתי מלחמות העולם בפולין ובשאר ארצות מזרח־אירופה.

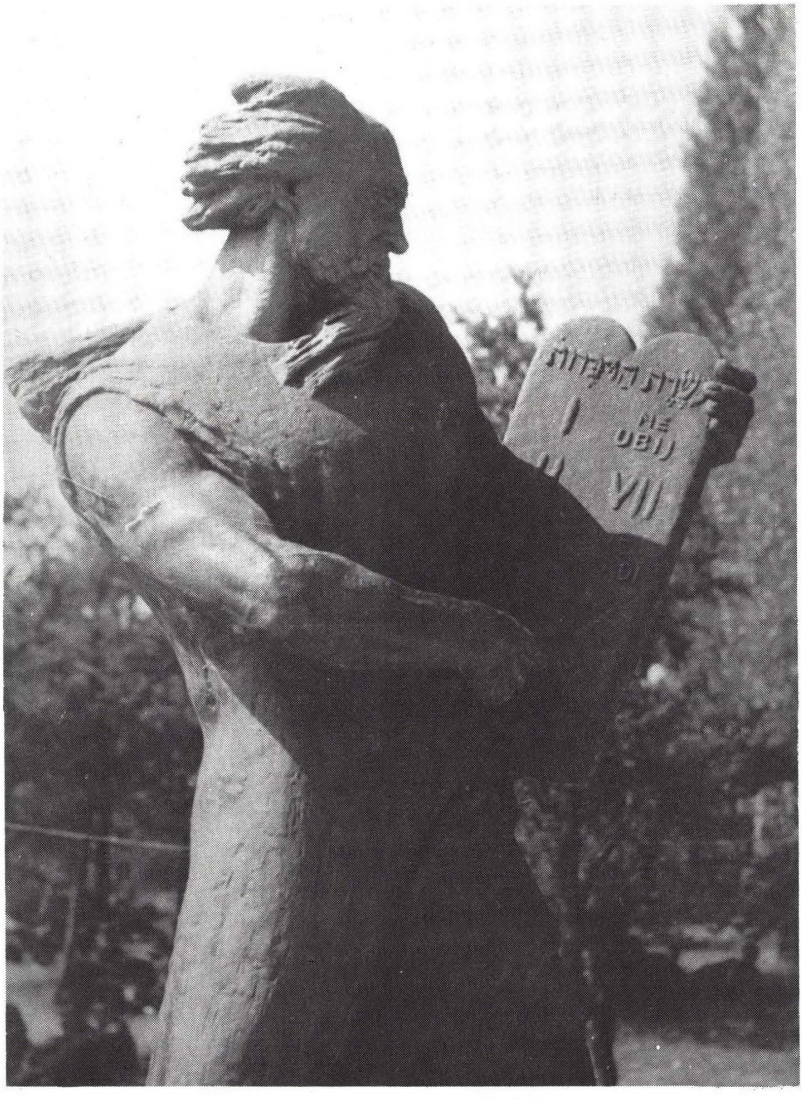
81 מצוטט מ"תקנותיה" של "חברה קדישא" משנת 1854, היא נקראת במקור — "Statuten des Agramer Kranken–Unterstützung und Beerdigungvereins". ראה רשימתו של ד"ר גברו שוורץ בשנתון הקהילה של זאגרב, 1927, עמ' 106 וכן ב"לוח העממי היהודי" זאגרב–בלגראד, תרצ"ו (5696 — 1935/6), עמ' 167.

בית אבות ע״ש ל. שוורץ בזאגרב בשנת 1961

אגודת ספורט ׳מכבי׳, זאגרב <קבוצת כדור־רגל>

משה רבנו — פסל של אוגוסטינצ'יץ' בבית הקברות היהודי בזאגרב

המקומיים לא היו בשלים כדי שהמוסדות האלה יעסיקו עובדים סוציאליים. לב רגיש ותבונה בריאה הספיקו. יחד עם זאת, אין הדבר בא להכחיש, שבין העסקנים היו בעלי הכשרה מתאימה כגון מורים, רבנים, רופאים וכדומה.

כבר הערנו, שהמבנה החברתי של הקבוצות אשר עמדו בראש אגודות־החסד היה שונה מהקבוצות שהיו להם אינטרסים פוליטיים ישירים, אף כי המקרה של "ויצ"ר" מוכיח שהפעילות הסוציאלית יכלה לצעוד יד ביד עם הציונות. בעיקרו של דבר הייתה כול הפעילות הזו בלתי־פוליטית. הדברים הרחיקו בלכת וניטשטשו עד כדי כך, למשל שאגודת "Prehrana"*, שהוקמה ביזמת יהודים, נהייתה מעין "מתן בסתר" של היהודים לכלל העניים בזאגרב.

כאשר פרסמה הקהילה היהודית בזאגרב בשנת 1927 את שנתונה לשנת תרפ"ח, היא מצאה לנכון להבליט חמישה מפעלים של יהדות זאגרב:[82] "חברה קדישא", בית האבות ע"ש שוורץ, אגודת הנשים, אגודת הקייטנות הישראליות ו"אחדות הצופים". לפיכך, אנו נפרט להלן את הנתוני השנתון הנ"ל, תוך־כדי השלמתם לאור נתונים מאוחרים יותר.

"חברה קדישא"

היא אגודת מתנדבים,[83] שהיקף פעולותיה תלוי במספר חבריה (אז היה מספרם 984) ובתרומותיהם. בשנת 1935 מלאו 150 שנה להיווסדה. תפקידה לקיים את מצוות חסד־של־אמת וכן לטפל בחלקה היהודית של בית־הקברות העירוני הכללי. היא גם תומכת בנצרכים (באותה שנה עצמה נהנו 37 נפשות מתמיכה זו, במנזה היהודית ובבית־האבות ע"ש ל. שוורץ). על־פי הדין־וחשבון שלה מתקופה זו, היוו ההוצאות על חסד־של־אמת כרבע מכלל ההוצאות.

בית האבות ע"ש לאבוסלאב שוורץ

בית־האבות הוקם על־פי צוואתו של לאבוסלב שוורץ,[84] שהוריש קרן בסך 400,000 קרונות

* פירוש המלה: "תזונה", או, בעצם, מזון לעניים: האגודה חילקה ארוחות חמות חינם — לנצרכים, ראה פרטים נוספים על האגודה בהמשך.

82 ר' פריידנרייך, עמ' 120, אשר מדגישה, אמנם, כי בזאגרב הייתה הכפילות באגודות הללו, שפעלו למטרה דומה, אך פחותה מזו שבסאראייבו ובבלגראד.

83 הננו מביאים נתונים אלה עם פרטים מספר, כדי לתאר נאמנה את המבנה החברתי של האוכלוסייה היהודית בזאגרב.

84 ר' פריידנרייך, עמ' 119–121. מלבד עזרתו ל"חברה קדישא", הוריש שוורץ לעיר זאגרב קרן להענקת 4 מלגות לסטודנטים, ללא הבדל דת, ואילו עבור הקהילה היהודית יסד קרן לטובת "תלמוד תורה". על משפחת שוורץ ראה: ד"ר גברו שוורץ, עמ' 47. הספר במקורו הקרואטי נקרא כך: Prof. Dr. Gavro Schwarz, *Povijest Zagrebačke Židovske općine od osnutka do 50–tih godina 19. Vijeka,* Zagreb, 1939. להלן "שוורץ, תולדות".
במושב־הזקנים על־שם שוורץ נוספו חדרים לחולים: במקום שהייתה אחות מקצועית. פעל בו גם רופא, שעשה מלאכתו חינם, בהתנדבות.

זהב. על־פי הצוואה הוקצבו 250,000 קרונות לבנייה ולריהוט, והיתרה בסך 150,000 נועדה לאחזקת הבית. הבית נפתח בסוף שנת 1910 וישבו בו 8 דיירים. בראש ההנהלה עמד הרב ד״ר הושע יעקבי, ואילו על הקרן הייתה מופקדת הממשלה. מכיוון שהריבית מהקרן לא הספיקה (ואחר־כך איבדה הקרן את ערכה מפני שהושקעה במלווה־מלחמה), השלימה הציבוריות היהודית את החסר בתרומותיה הנדיבות. אכן עלה בידיו של הרב ג. שוורץ, בעזרת מספר תומכים, להבריא את המצב הכספי של הבית, כך שבשנת 1926 מצאו 45 זקנים את מקלטם בו. גם הדיירים עצמם השתתפו בכיסוי ההוצאות (3/8), אך מכיוון שהריבית הסתכמה רק ב־20,500 דינרים, בעוד שכלל התקציב עמד על 420,000 דינרים, הרי שאת החסר צריך היה להשיג על־ידי התרמות כנ״ל. בשנת 1932 הורחב הבית ונוספו לו מרפאה, בית־כנסת וספרייה, וכן 100 מקומות נוספים לדיירים.

אגודת נשים יהודיות ע״ש ילנה פריסטר

נוסדה בשנת 1887 בעזרת קרן, שנתרמה על־ידי אדוארד פריסטר לזכר רעייתו המנוחה.[85] בשנת 1926 תמכה האגודה ב־70 משפחות. כלות נצרכות קיבלו תמיכה מיוחדת לצורכי חתונה, יולדות זכו לתמיכה כספית ולציוד לתינוק, ואילו חולים קיבלו עזרה רפואית, ורבים מהם גם נשלחו למרחצאות־מרפא. בראשית החורף קיבלו ילדי המשפחות העניות ציוד לחורף (בשנת 1926 — 150). גם זקנות זכו ללבוש־חורף, (בשנים 1926 עד 1940) בתקופת החורף קיבלו הנצרכים פעמיים עצי־הסקה ופחם. מספר חברי האגודה היה 830. ההוצאות — מתוך ההכנסות במזומנים — הסתכמו, בשנת 1926, ב־111,545 דינר, אך ערכן הממשי של התרומות במצרכים (שנתרמו בעיקר בחג החנוכה) היה 150,000 דינר.

אגודת הקייטנות היהודית

נוסדה בשנים 1913/1906, וניתן להגדירה על־פי המונחים (והתפקידים) של היום כמעין ״UNICEF״ יהודי בזעיר אנפין. לאגודה הייתה מלכתחילה תשתית כספית בריאה, כאשר דויטש–מאצ׳לסקי האב יסד קרן על שם רעייתו טילדה.[86] כך נרכש, בשנת 1923, בית בצריקווניצה,** ובשנת 1940 בית נוסף בראוונה גורה.*** האגודה מנתה קרוב לאלף חברים.

** עד היום מקום מרפא נודע בצפון חופה של קרואטיה (בלועזית — Crikvenica).
*** בלועזית Ravna Gora.

85 על משפחת פריסטר ראה, ״אבנטוב רותם״, עמ׳ 84–85. בני פריסטר הם צאצאי ג׳אקומו (יעקב) כהן מניקולסבורג, שחי בשנים 1711–1796. הוא שינה את שם משפחתו, אך התמיד במתן שמות פרטיים איטלקיים לכל צאצאיו (על־פי עדותו של ברונו פריסטר בארכיון ההתאחדות). לזאגרב באו לשבת אדוארדו (1854–1927) ואחיינו ג׳רולאמו (1845–1926). שתי המשפחות היו ענפות מאוד. הן נמנו ״עם האמידות ביותר״ והיו ״בין משלמי המיסים הגבוהים לקהילה״.

86 ר׳ ״שוורץ, תולדות״, עמ׳ 60. מוצאה של המשפחה ממוראוויה, מהעיר טרבּיץ׳. פיליפ דויטש (1828–1919) קיבל תואר אצולה ״ד׳ מצילי״. הבן וילים וילדיו סיגלו את התואר הזה לשם משפחתם בצורתו הקרואטית בתור ״מצ׳לסקי״; ר׳ פריידנרייך, עמ׳ 127.

"האגודה ההומאנית" ו"התזונה" ("Prehrana")

בשתי אגודות אלה ידובר להלן תחת כותרת אחת, מכיוון שהן מהוות מפעלים הומניטאריים כלליים על־פי יזמה יהודית, אשר היטיבו עם חוגים נרחבים של נצרכים. ה"אגודה ההומאנית" — היא הראשונה — שנוסדה בשנת 1846 על־ידי שלושת בני משפחת אפשטיין, יעקב,[87] ז'גה[88] ויוליוס, בשם: ≪Humanitatsverein der Agramer Israelitischen Jugend≫.[89] המייסדים דאגו לכך שבין החברים יימצאו גם נוכרים מספר לראווה, ביניהם הבאן* (המושל הכללי) הרוזן יוסיף יֶלאצ'יץ' והחשמן–הארכיהגמון יוראי האוליק. בנשיאות שימשו לחלופין יהודי וקרואטי, והאחרון שבנשיאים היה ד"ר מילן שוורץ.[90] האגודה מימנה במשך שנים רבות את "המטבח העממי" של זאגרב, אך בגלל ביטול ערכן הריאלי של הקרנות בימי מלחמת־העולם הראשונה, היא הגיעה בשנת 1919 להסכם עם אגודת "התזונה", שנוסדה בפרוץ המלחמה על־ידי שנדור א. אלכסנדר[91] במטרה "להבטיח למשפחות העניות של החיילים המגויסים תזונה טובה בחינם". האגודה אף נקראה לראשונה "אגודה להזנת משפחות עניות של החיילים המגויסים". במרוצת־הזמן התרחבה פעילותה של האגודה גם לעבר שכבות עניות בכלל, במיוחד אל עבר ילדי בית־הספר, כך שבשנים 1917–1918 חילקה "התזונה" כ־6,000 ארוחות ליום. כדי להבטיח רציפות בעבודת האגודה ייסד אלכסנדר בשנת 1917 את "קרן הנשיא והמייסד של "התזונה" על־שם שנדור אלכסנדר בזאגרב". הקרן גדלה בשנת 1923 על־ידי השקעת ההון בנכסי דלא ניידי בזאגרב. אחרי הרחבתו סיפק מטבח "התזונה" יום־יום 10,000 ארוחות, בקבלו תחת

* "באן" הוא מונח קרואטי עתיק למושל, מעין נציב עליון בשם המלך. יוסיף (יוסף) ילאצ'יץ' כיהן בתפקיד זה מטעם הכתר האוסטרי בשנים 1848–1859 וניהל מדיניות פרו־אוסטרית ואנטי־הונגארית מובהקת.

87 על ז'ק (יעקב) אפשטיין ראה "אבנטוב רותם", עע' 245–251 ו־318–324, וכן את מאמרה של ד"ר מירוסלאווה דספוט ב"אלמנך היהודי", בלגראד 1963–1964, עמ' 82.
אפשטיין הנזכר נולד בשנת 1822 לאביו שמואל. הוא התבלט, כאשר בשנת 1846, בהיותו בן 23, ייסד את "האגודה ההומאנית", ובשנים 1853–1854 היה יושב־ראש הקהילה היהודית בזאגרב, ולדברי שוורץ: "מתוך חולשה כלפי המתבדלים", הוא מוסר כבר בשנה שלאחר־מכן את ראשות הקהילה לידי ד"ר מוריץ זקס. אין לדעת אם גם יהושע אפשטיין, מי שהיה ראש הקהילה בשנים 1844–1846, היה קרובו.

88 ז'גה או סיגמונד היה יושב־ראש "האגודה ההומאנית" משנת 1904 ועד ליום מותו בשנת 1911. הוא השתבח בעובדה ששירת כקצין בצבאו של הבאן ילאצ'יץ', במהומות של שנת 1848, לטובת חצר המלכות של וינה.

89 ר' שוורץ, תולדות, עמ' 73. ושם מובא התיאור שנתפרסם בשבועון יהודי גרמני "Allgemeine Zeitung des Judentums" (AZJ), ולהלן קטע ממנו: "חדר קריאה, מקושט בדיוקנותיהם של אנשים ידועי־שם, בייחוד יהודים... עותקים נדירים, כמו ספריהם של מנשה בן ישראל, של ר' איילון (אמשטרדם) וכדומה; ומצאת בו ספרים בעלי־ערך, מהם מוקדשים למדעי היהדות... הרצאות, על־פי־רוב בעלות תוכן מוסרי, ולעתים משעשעות, נתקיימו שם בהשתתפותם של מרבית התושבים היהודיים".

90 הוא עיברת את שמו בישראל — לשומרוני, ראה עליו, באבנטוב, עמ' 323–324.

91 ר' אבנטוב, עע' 250 ו־316, 319; ר' גם "קוסיאר", שם ע' 355, על־יסוד הנתונים של שנדור אלכסנדר עצמו במכתב לקוסיאר מיום 28 באפריל 1929.

חסותו גם את "המנזה האקדמאית המרכזית", את "המנזה האקדמאית הקרואטית" ואת המנזות של פקידי הציבור, של פקידים פרטיים, של פועלים ושל הנוער הלומד, ופעל למען כלל האוכלוסייה הענייה. מטרת האגודה הוגדרה ע"י שנדור אלכסנדר בסעיף שלוש של תקנונה כלהלן:

"לכל הזמנים הנני מצווה את פירוט הקרן למטרות הבאות:

1. להזנת חינם לעניים שבין היתומים (חוקיים או לא חוקיים), של הורים ושל אלמנות החיילים שנפלו במלחמה, או של חיילים שנפטרו כתוצאה ממחלות שחלו בהן במלחמה, וכן למתן תעסוקה לנכים ולמשפחותיהם בעיר זאגרב;
2. להזנת חינם של העניים מבין הנוער הלומד בבתי הספר הגבוהים, התיכוניים והיסודיים בזאגרב;
3. להזנת חינם של האוכלוסייה הענייה בזאגרב;
4. להזנת פקידי הרשות הציבורית והפרטית, זבנים, פועלים, תלמידים שמשתכרים, במחירים נוחים וללא מטרת רווחים."

אגודה שלישית מסוג זה הייתה "בית החסד", בחסותו של אלכסנדר פ'רליץ' (פרוייליך).

מסדר "בני־ברית" — שלוחת "זאגרב"

לשכה מס' 1090, של מסדר זה נוסדה בשנת 1927[92] כסניף המסדר "סרביה" בבלגראד. כמו במקומות אחרים, כך גם בזאגרב[93] (בשנת 1932 היו 60 חברים, מהם 10 מחוץ לתחומה של העיר), נפגשו החברים במפגשים סגורים, ועל־ידי כך שללו מעצמם את האפשרות שפעילותם הפילאנטרופית בקרואטיה תזכה להד הראוי. בו־בזמן הם הבטיחו לעצמם את החשאיות להידברות סיעתית של העילית היהודית המשכילה הזאת. מתוך דין־וחשבון אחד של ד"ר לאבוסלאב שיק ניכרת אי־נוחות מכך, שלמסדרים היוגוסלאוויים חלק כה קטן באוצרות הרוח של היהדות, עד שאפילו שמותיהם אינם יהודיים.

אגודת ספורט "מכבי"

האגודה הזאת הייתה אחת הנדירות, שהייתה לה מסגרת בינלאומית טבעית.[94] ראשיתה של האגודה ב"תור הזהב" שלפני המלחמה, וגם כאן אנו נתקלים באותם השמות שנלוו ליהדות

92 קוסיאר, עמ' 356 מוסיף כך: "אם נעריך את חשיבותו הרבה של המוסד הזה, הרי חייבים הוקרה למייסדו אף כי הוא יהודי, והמוסד יכול לשמש מופת...".

93 ראינו את ספר הזיכרון 1933 Zagreb, *Spomenica 1927–1932, Loža "Zagreb" 1090 N.O.B.B.* מהדורה מפוארת בת 131 עמודים, כולה מוקדשת לנושאים פנימיים של ה"לשכה", ללא התייחסות למתרחש מחוץ לכתליה.

94 מועדוני ספורט יהודיים התקיימו החל משנת 1895 (טורקיה). בתנועה הציונית היה מקס נורדאו, רופא לפי מקצועו, אחד היוזמים של הספורט היהודי. לפני מלחמת־העולם הראשונה מנתה ההסתדרות "Juedische Turnerschaft" למעלה ממאה מועדונים רשומים, ואילו האיגוד העולמי של מכבי ("World Maccabi Union") נוסד בשנת 1921 בקארלובי–וואריי. ר' אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 15 טור 664, ו"האנציקלופדיה העברית" כרך כג', עמ' 418–419.

אגודת סטודנטים ספרדים "אספרנסה" בזאגרב, בשנת 1925

מושב המועצה הציונית בבלגראד, בשנת 1929

ד"ר אוטו בראון —
יו"ר 'מכבי' זאגרב

מושב מועצת הציונים בזאגרב, בשנת 1937

קרואטיה עד השואה.[95] חברי "מכבי" השתתפו, החל מהמכבייה הראשונה בשנת 1932, בכל ה"מכביות" עד למלחמת העולם השניה. לאגודה זו, שעסקה גם בפעולות תרבות ובידור, הייתה השפעה רבה בערי־השדה בגין תרומתה לטיפוח הספורט בין יהודי קרואטיה.

"ויצ"ו" — "אגודת נשים ציוניות"

נוסדה בשנת 1926 בתור "אגודה לקידום התפקידים והמטרות של ויצ"ו", ובמגמה "הן להשגת אמצעים בשביל ארץ־ישראל, והן למען עבודה תרבותית־חינוכית בין הנשים והנערות כאן". עם אגודה זו נמנו 1,300 חברות, וכאשר שלחה את נציגותיה לקונגרס העולמי החמישי בשנת 1929, שנתקיים בציריך, ייצגו הצירות 2,200 חברות מאורגנות ב־25 סניפים מקומיים. עשר שנים לאחר־מכן ייצגה המשלחת היוגוסלאווית 4,700 חברות ב־55 סניפים וזאת לדעת, שהמרכז הארצי של תנועה זו ומנהיגותיה העיקריות היו בזאגרב ושכל החומר של האגודה נכתב בשפה הקרואטית והופץ ברחבי המדינה. במושבו האחרון של איגוד הקהילות היהודיות של יוגוסלאוויה אשר נתקיים לפני השואה בבלגראד ב־17 בספטמבר 1940, הורמה על נס דווקא פעילותה של ויצ"ו למען הפליטים. ל"ויצ"ו" קדמה אגודת נערות ציונית בשם "מוריה" — שהייתה המקבילה בין הנשים של ל"אחדוס" (אחדות) (אגודה ציונית שפעלה בשנים 1911–1914); על כך כותב אריה לב שטרן: "אין פעילותה של האגודה ניכרת בציבור, התוצאות צנועות, הכול כפי שהיה אז". אגודות ויצ"ו היו בין המאורגנות ביותר בחיים היהודיים. במסגרתה של ויצ"ו פעל גם אגף של צעירות ("יונג־ויצ"ו").[96]

אגודת זבנים ופקידים יהודים

נוסדה בזאגרב בשנת 1929. מכיוון שלא עלה בידם לקבל אישור לפעילות עצמאית, התארגנו הזבנים והפקידים בתור קבוצת צעירים במסגרת "האיגוד היהודי הלאומי". האגודה שמה לה למטרה לטפח שיתוף פעולה הן עם המוסדות הסינדיקליים והן עם הפעילים הציוניים, ונראה שהדבר עלה בידה. גם לעבודתה של אגודה זו היה, בעיקר, אופי "תרבותי־חברתי". בימי משטרו של סטויאדינוביץ'* שבתה העבודה. הקבוצה קיימה

* מילאן סטויאדינוביץ' (1935–1939) היה ראש ממשלתה של יוגוסלאוויה, אשר ניהל מדיניות־פנים פאן־סרבית ופרו־פאשיסטית והתחיל בהתקרבות עם איטליה, מתוך נסיון להציל את המדינה משכניה הפרו־נאצים.

95 יוסף אברהם, אגודת הספורט היהודי "מכבי זאגרב" ב־"ילקוט תש"ח–תשל"ח 1948–1978", דברי מחקר ועיון ופרקי זכרונות" להלן "ילקוט", התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל־אביב תשל"ח 1978, ע' 107 ואילך.

96 ר' ב"ילקוט": אטלקה אבנטוב, "הנשים בתנועה הציונית ביוגוסלאוויה", עמ' 100. גם ספר היובל של איגוד הקהילות, ע' 75, מבליט את העזרה שהושיטה ויצ"ו לוועד לעזרה למהגרים (כלומר, לפליטים ממרכז אירופה) ובמקור *Spomenica 50: 1919–1969*, Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd, 1969 להלן "ס' יובל"

קשרים אמיצים עם "קבוצת הציונים הצעירים", ומאוחר יותר עם "קדימה". אגודת נוער זו הייתה קשורה ל"השומר הצעיר", אלא שחבריה לא חוייבו בהגשמה אישית. הם היו פעילים ב"ליגה למען ארץ־ישראל העובדת".[97]

(תוספת אישית של המחבר)
לא אהיה שלם עם עצמי, אם לא אוסיף כאן כמה מילים מרחשי־לבי — לזכר עבודתה הממושכת של אמי הלנה, למען מפעל הקייטנות באוסייק ובמסגרת "אגודת נשים" בזאגרב — ומהתרשמותי שיש לי כיום, כאשר הנני קורא את התיעוד המועט שנותר על עבודת האגודות הללו. כל הפעילות הזאת נראית, אולי, בעיני הדור שלנו, המפוכח והמאוכזב — כמין תמימות שאין לה שעור — או נכון יותר — כעין טפיחה הדדית על השכם, אשר התעלמה מאי־הוודאות שזרמה מתחת לפני השטח: כאילו לא היו מודעים למה שניתן היה לקרוא ב"מדינת היהודים" של הרצל — ואף לא למציאות הסוציאלית בשכנותה הקרובה של קרואטיה נראה שאחרי שנות דור ללא מלחמה, בני־אדם היו מוכנים להאמין במלחמה, אשר אף־על־פי־כן קרבה ובאה עלינו ואיימה על עצם קיומנו. אנחנו כמובן, לא ידענו שהשתעשענו בעצם עם החיים, בשבתנו על קרחון, אשר בצופו על פני המים מאבד את יציבותו ואת כושר קיומו. כך הגענו לשנת 1941.

ז. על הפעילות התרבותית

כדי להעריך נכונה את ממדי החיים התרבותיים של היהודים בקרואטיה, נזדקק להשוואה. המוני היהודים באירופה התיכונה והמזרחית יכלו לספק את צורכיהם התרבותיים, במיוחד באמצעות המלה הכתובה, הן במישור המסורתי והן בהקשר לזרמים המודרניים, בלי להזדקק כלל לסביבתם הנכרית. הלשון מילאה כאן תפקיד מכריע: לא זו בלבד שהפובליציסטיקה בלשונות היהודים (אידיש ועברית) הייתה שופעת, אלא הפובליציסטיקה הכתובה בשפה זרה לא ענתה במלואה על הצרכים ונותרה חסומה בפני רבים. החברה היהודית שם יכלה להסתגר בד' אמותיה מסביבתה; עד־כדי־כך, שהיהודים מהחוגים המסורתיים האמינו — וזה היה אופייני בפולין, ובמידה מסוימת אף בישראל של ימינו — שההשתתפות בחיי העמים היא מסימני ההתבוללות, דהיינו התנכרות ליהדות שאין שיבה ממנה.

97 נזכיר להלן אחדות מן האגודות, שלא טופלו כאן. על פי הזמנה לעצרת ביום 12 במאי 1933 בזאגרב (ראה תצלום בס' היובל — ע' 74) כלהלן: הקהילה היהודית האורתודוקסית האוטונומית בזאגרב; הקהילה היהודית הספרדית; האגודה למען בית החולים היהודי; אגודת בעלי־מלאכה יהודים; אגודת ידידי בית שוורץ; הקרן הקיימת לישראל; קרן היסוד; האגודה האקדמית היהודית; מועדון האקדמאים הציונים; המועדון היהודי־ספרדי של הסטודנטים "אספרנסה"; "אמנות" (אגודה לקידום האמנות היהודית); נציגות "לה בנבולנציה" (שמרכזו היה בסאראייבו).

המצב בקרואטיה היה שונה מהותית.[98] גם כאן היה לשפה תפקיד מכריע: אבדן הקשר לשפות היהודיות היה כמעט שלם אצל האשכנזים. פירוש הדבר, שלא ניכרה השפעתה הישירה של הפובליציסטיקה, באידיש או בעברית. ברם, היצירות בשפות אלה היוו את עיקר החומר המתורגם בביטאונים היהודיים־היוגוסלאווים. בין הסופרים שיצירותיהם תורגמו לקרואטית — י.ל. פרץ, שלום עליכם ומוריס רוזנפלד; מעברית תורגמו שירים וסיפורים במבחר שיצא לאור תחת השם "אנטולוגיה של הספרות העברית החדשה". אשר לספרדים, הרי שפת הלאדינו הייתה נתונה בתהליך של שקיעה גם אצלם, והוגבלה לטיפוח הפולקלור. אנו חוזרים ומצביעים על הנתונים של ההתבוללות הלשונית. בדברנו על חיי־התרבות, הננו רואים שהשפה הסרבית־קרואטית (בסגנון קרואטי) קישרה בצורה דומה יהודים וגויים, ציונים ולא־ציונים, לעדה אחת, כפי שהלשונות הגרמנית, האיטלקית והאנגלית עשו זאת בארצותיהן, ביצרן בכך, לדאבון לב, אשליות זהות בכל מקום ומקום.

עובדה היא, שהתרומה היהודית לחיי־הרוח בחיי היום־יום ובחיים החילוניים הייתה מוגבלת למדיי; היצירה היהודית, בעיקר זו של העיתונות התקופתית, כולל "ז'ידוב", שהיה נפוץ ביותר, הייתה חד־צדדית ציונית ולקוייה כלשהו לגבי כל מה שמתרחש בחיי העם היהודי בתפוצותיו.

חומר ספרותי כמעט שלא היה בנמצא, למעט יצירות שהיו מיועדות לילדים ולנוער. בתחום המוסיקה הפולקלורית־היהודית נתגלתה יצירתיות ראויה לשמה, בעיקר על־ידי הקמת מקהלות, מהן הפועלות עד היום. התרבות המוסיקאלית היוותה את התחום שבו התיאום בין היהודים לקרואטים היה נוח במיוחד — תולדת התקופה האוסטרו־הונגארית. אף אחרי מלחמת העולם הראשונה פעלה שורה ארוכה של נגנים, מלחינים ומחנכים יהודיים, והקהל היהודי היה גורם חשוב בקיום הביצועים המוסיקאליים. במיוחד יש להזכיר את מילן זקס, המנצח הוותיק של האופרה בזאגרב, וכן את ז'יגה הירשלר, שטיפח את המוסיקה היהודית העממית.

כך או כך, מדובר כאן בחברה קטנה מכדי שיהיה לאל ידה ליצור יצירות מרשימות ועצמאיות, שיהא בכוחן להשפיע באופיין המקורי ובכך לתרום לתרבות הכלל, היהודית או הקרואטית.[99] יתירה מזו, יהדות קרואטיה המפוצלת הלכה ואיבדה בהדרגה את החוויה היהודית המיוחדת, וכל מה שניתן היה לעשות במצב כזה, היה לתת בידי הדור הגדל אפשרות לקלוט את ערכי התרבות היהודית הכלליים, ובכך לציידו באמצעי מגן במגע היום־יומי עם הסביבה הלא יהודית, ולחשלו מפני אנטישמיות גלויה או סמויה ומהשפלה. ברם, התרבות

98 מבחינה זאת היה הבדל בין קרואטיה לווייוודינה. לגבי חבל וויייוודינה צויין תוך הדגשה ביקורתית, שהיהודים — במידה שלא הצטרפו לציונות (ואלה היו המיעוט) — נשארו קשורים, מבחינה תרבותית לפחות, עם המיעוט האתני ההונגארי. ייתכן שכך תרמו משהו לקולו הפוליטי של מיעוט זה, אך מאידך גיסא גרמו למתיחות עם המשטר.

99 הסופר היחיד ממוצא יהודי, אשר הצליח להתפרסם בעולם, היה שנדור פרידריך רוזנפלד, 1872–1945. הוא נולד באחוזת זדנצי, בסלאבוניה, לאב יהודי ולאם לא־יהודיה. הוא חתם על יצירותיו בשם "רודה־רודה", והחל בכתיבת סאטירות והומורסקות על החיים בסלאבוניה בכלל, ובאוסייק בפרט. הוא חזר לנושא זה בספרו האוטוביוגראפי Roda-Roda Roman, שיצא בשתי מהדורות, 1925, 1950. הוא היגר לארצות־הברית בעוד מועד (1939), ושם נפטר. לא ידוע דבר על קשריו עם היהדות. ראה עליו, ב"אנציקלופדיה יודאיקה" כרך 14, ע' 215.

היהודית עמדה במרכז החינוך העצמי של הנוער היהודי. השפעת הנוער היהודי באה לידי ביטוי בולט בועידה הארצית האחרונה, בשנת 1940, של ציוני יוגוסלאוויה, כאשר מבין 99 צירים נבחרים, 25 היו חברי "השומר הצעיר". בחברה היהודית, על אף נטייתה החזקה לווכחנות, לא נוצרה מוטיוואציה מספקת להתמודדות מעמיקה עם שני נושאים שפילגו את היהדות בשנות העשרים של המאה הנוכחית, דהיינו עם האנטישמיות התיאולוגית מזה, ועם האנטי־ציונות המארקסיסטית מזה.[100] לקרואטיה לא הגיע אלא הד עמום מן העימות, שהיה כה חריף בפולין, בגאליציה או בליטא, העימות בין האקטיביזם של הפרולטאריון היהודי המאוגד ב"בונד" לבין האידיאליזם ה"על־מבני", יהא זה הלהט הציוני או הלהט שבתופעת הלאומיות הגלותית של שמעון דובנוב.[101] ובמידה שהייתה כאן סטייה שמאלה, הרי היא נשאה חותם של אידיאליזם בורגני. בחוגים אלה דובר יותר על אחד־העם מאשר על בובר, ועל־אחת־כמה־וכמה על דובנוב. על־כן נוצר הרושם — במבט לאחור — שהחברה הזאת, שהתקיימה בשולי החוויה הכלל־יהודית, לא התעלתה לדיון רציני במשמעותה של הגלות או במעמדה של היהדות באותה מציאות. אף ההתקשרות אל תנועת הציונות הכללית־העולמית, לא היה בה כדי לגרום למבחן כזה.

הקביעה הזאת מתאמתת כאשר סוקרים את העיתונות היהודית ביוגוסלאוויה. היה בה הרבה מן התעמולה באמצעות התרבות. שני היבטים לתעמולה זו: הרצאות (לרבות הכשרות וסדנאות) ולמלה המודפסת, חלקן בצורת חוברות, אך בעיקר שבועונים, ירחונים וכד';[102] כל זה נתפרסם — למרבה הפלא — אך ורק בשפה הקרואטית,[103] על אף השימוש

100 ישה רומאנו, בספרו הנזכר דלעיל, אמנם רשם, בשקידה ראויה לשבח, כל שם יהודי, אשר היה פעיל בתנועה הקומוניסטית בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אך עם זאת, מתקבל הרושם, שהתנועה ההיא ככלל לא הייתה מעוניינת בקירוב היהודים, כפי שזה קרה במזרח־אירופה לגבי ה"בונד" (אשר, בהיותו מיוסד על אידיש, היה ממילא מוגדר מבחינה אתנית). לא נאמר במפורש אך אין לדחות על הסף את ההנחה כי המדובר כאן הוא בדוקטרינה הסטאליניסטית ("המארקסיזם והשאלה הלאומית"), אשר שללה את הגדרת היהודים בתור חטיבה אתנית נפרדת. ובכן, במקרה היוגוסלאווי — אנו עדים לאי־התאמה בין תנועת הפועלים לבין הציונות מכל גוון שהוא. בכפוף לצוו האידיאולוגי־המפלגתי הזה, הייתה להשתלבות יהודים בתנועה זו משמעות ברורה — הן אובייקטיווית והן סובייקטיווית — דהיינו ניכור מוחלט והתבוללות.

101 על ש. דובנוב, ראה ב"אנציקלופדיה העברית", כרך יב', עמ' 30–35 וכן ב"אנציקלופדיה יודאיקה", כרך 6, טור 252 ואילך. מכל מפעלו ההיסטורי של דובנוב, תורגם לסרבית אך ורק התקציר בכרך אחד, אותו הוציא לאור איגוד הקהילות היהודיות, אחרי מלחמת־העולם השניה, עם מבוא של פרופ' ד"ר אנדרייה גאמס. על השימוש הרב בספרון זה מעידה העובדה, שהאיגוד פרסם גם מהדורה חדשה ממנו.

102 רשימת הפרסומים הללו מצויה בקטלוג המודפס של "תערוכת העיתונות היהודית על אדמת יוגוסלאוויה עד 1941", אשר נערכה על־ידי המוזיאון ההיסטורי היהודי בבלגראד, בשנת 1982. מדריך זה מנסה בו־זמנית גם לנתח את הפרסומים הללו, אך לא עולה בידו לתאם בין אהדתו לנושא לבין רתיעותיו הפוליטיות. אמת היא, שהעיתונות הזו הייתה על־פי־רוב ציונית מגמתית, ולא השתקפה בה מלוא התמונה של יהדות יוגוסלאוויה דאז, יהדות שהייתה כה שונה מחבל־ארץ אחד למשנהו. ר' הערותיו של י. אבנטוב על הקטלוג הנ"ל, ב־"בילטן" של התאחדות עולי יוגוסלאוויה, שנה ל' (XXX), מס' 4, עמ' 12–13. ר' סקירתו של צ. לוקר ב־"קשר" (תל־אביב) שנה ב', מס' 4. נובמבר 1988, עמ' 96–100.

103 נחוצה הערה בקשר ליהודים דוברי גרמנית. עבורם יצא לאור, במשך תקופה קצרה בלבד (1882–1884),

התכוף בשם העברי לציון שמותיהן של החוברות. העיתון הלאומי היהודי הראשון בקרואטיה "הסקירה היהודית" ("Židovska Smotra") יצא לאור בשנת 1906, בזאגרב. עם תום מלחמת־העולם הראשונה, נהייתה זאגרב מרכז הן של התנועה הציונית בארץ כולה והן מרכז העיתונות הציונית. העיתון "ז׳ידוב" היה לביטאונה הרשמי של ההסתדרות הציונית.[104]

רשימת הביטאונים שיצאו לאור בזאגרב מכילה, מלבד ה־"Smotra" ו"ז׳ידוב" עוד חמש־עשרה יחידות נוספות שאחדות מהן היו, לפי תוכנן, מיועדות אך ורק לחברי אגודות מסוימות. מבחינה זו ניתן לציין את הביטאון "הבמה היהודית" ("Jevrejska Tribuna") (מקודם "מלכות ישראל"),[105] שיצא לאור על־ידי האגודה "וולדימיר ז׳בוטינסקי" שבזאגרב, בשנים 1937–1938.

תיתכן גם חלוקה אחרת, על־פי אופי הקוראים. לדוגמא:

הביטאון "גדעון", שהופיע בשנים 1919–1926 היה מיועד לנוער, ואילו "האביב", ירחון לילדים, הופיע ברציפות משנת 1922 ועד 1941. "ברזל" היה שם ביטאון הצופים הבוגרים של תנועת "השומר הצעיר" (1937–1940).[106] "הנוער", שיצא לאור בשנים 1926–1937 הגדיר את עצמו כ"עלון הנוער היהודי"; הבעלים היו ברית תנועות הנוער היהודיות ביוגוסלאוויה.[107]

הוועד־הפועל של התנועה הזאת הוציא לאור בשנים 1928–1930 את "החוזר" ("אחדות העולים"). "השומר הצעיר" הוציא לאור את "עיתון התנועה" בשכפול, 1932–1941 ובשנת 1931 יצא לאור הספר "השומר הצעיר" בשפה הקרואטית, בן 120 עמודים. הספר כלל

עיתונו של הרב מ. גרינוולד בביילובאר, שהיה הביטאון היהודי הראשון בכל המרחב — "Das Juedische Centralblatt". היוזמה הזאת פסקה עם עזיבתו של הרב גרינוולד את ביילובאר. בעוד שבין שתי מלחמות־העולם היו ביטאונים יהודיים בגרמנית ובהונגארית (בנובי־סאד ובסובוטיצה), יהודי קרואטיה דוברי־הגרמנית, היו תלויים ביומונים לא יהודיים גרידא: "Das Agramer Tagblatt" בזאגרב, ו־"Die Drau" באוסייק. שני היומונים התבססו בעיקר על מערכת, שבה יהודים תפסו עמדות ניכרות, וכן — במידה רבה — על קהל קוראים ומפרסמים מבני־ישראל.

104 יצא לאור במשך מספר שנים בהיקף של 6 עמודים ופירסם בעיקר כתבות אידיאולוגיות, סקירות על פגישות ועל אסיפות, וכן ידיעות על קהילות יהודיות בעולם ובארץ־ישראל. "ז׳ידוב" המשיך דרכו של העיתון "Židovska Smotra" וריכז סביבו חוגים רחבים למדיי של פעילים, של קוראים, וגם של מתנגדים. עוד נזכיר: "ברזל", "גאולת הארץ" — ביטאון הקק"ל (1931), "חירות" (1930) — ביטאון ברית תנועות הנוער היהודיות, "עתון התנועה" — (1938–1941) של "השומר הצעיר", "בטאון המכבי" (1938), "מושבות", (1938) "תכלת לבן"; וסביר להניח, שהיו עוד אחרים בעלי תפוצה ומשמעות מועטות יחסית.

105 עורך ה"טריבונה", תיאודור ביכלר, היה גם העורך של ביטאון נוסף בשם "Jevrejski List" — "העיתון היהודי" (1934) של הרוויזיוניסטים.

106 "קיבוץ הצופים", שקדם ל"השומר הצעיר", הוציא בשנים 1930–1931 לאור 2 חוברות בשם "מדורה" וכ"כ שירון עברי.

107 לרמתו הגבוהה ביותר הגיע בין השנים 1929–1931 בעריכתו של פאבלה וורטהיים. שאר העורכים היו, בזמנים שונים: צבי רוטמילר (רותם), יואל רוזנברגר, ואוטו גרוס.

פרקים על דרכה הרעיונית והחינוכית של תנועה זו ותכניות־עבודה מפורטות לפעולות עם בני הגיל הרך.

תופעה בפני עצמה מהווה הביטאון האמנותי בשם "אמנות", של האגודה "אמנות" — לקדום האמנות היהודית בזאגרב. בין היתר, האגודה הזאת הוציאה לאור תווים של מוסיקה יהודית — ובשנת 1940 היא הייתה היחידה בתחום זה באירופה. "אמנות" אירגנה בהצלחה גם הרצאות, הצגות וקונצרטים. "אמנות" הוציאה לאור גם תרגום ספרו של סטיל רות, "היהודים בתרבות האנושות" בלבוש קרואטי וכן ספר שירים של הינקו גוטליב[108] וקובץ שירי היינה, בתרגומו של ה. גוטליב.

אולם לחיי תרבות יש גם פן נוסף. כך יש לציין את המפנה המשמעותי שחל בשנת 1864, כאשר בבית־הספר היהודי, שנוסד בשנת 1841, הונהגה הוראת רוב המקצועות בשפה הקרואטית, אף כי עוד בשנת 1880 ציינו 56% מיהודי קרואטיה, ששפת־אימם היא גרמנית. (מתוך 13,488 אנשים, 30% ציינו את הקרואטית, ו־12% את ההונגארית כשפת־האם). במעבר לשפה הקרואטית, צעדה זאגרב בראש. בעוד שבקרואטיה בכלל, בשנת 1900, ציינו רק 35% מבין היהודים את הקרואטית כשפת־האם (לעומת 42% שציינו את הגרמנית ו־21% את ההונגארית), הרי בעיר זאגרב היו המספרים המקבילים 54%, 23%, 20%.

עלינו להשלים עם העובדה, כי בקרואטיה — על אף המבנה הכולל וחרף המגבלות שצוינו לעיל — לא נוצרו יצירות ספרותיות או מוסיקאליות בעלות שעור קומה, מכל־מקום לא בשביל הציבור היהודי (כשם שהייתה יצירתו של יצחק סמוקובליה בבוסניה ושל ז'אק קונפינו בסרביה). ביצירותיהם של מירוסלב פלדמן ושל הינקו גוטליב — הייתה משום הבטחה, אך ללא המשך, באשר עבודתם נפסקה בהתחולל הסערה, כשבמהלכה הוטלו אל תוך מערבולת השואה.

ח. העשור הראשון — סיכום

העשור שבו עסקנו, ושהחל במפנה דראמאטי לגבי היהודים בעקבות ניתוקם מהעורף של אז, הסתיים ברגיעה יחסית בתחום החברתי, הכלכלי והפוליטי, על־אף המשבר החקלאי והתחוקתי שאליו נקלעה מדינת יוגוסלאוויה, במידת־מה גם באשמתה שלה. פעילותה של הקבוצה "עבודת העם" הלכה ודעכה, מכיוון שלא מצאה הד בקרב הקרואטים, שבעיניהם לא היו היהודים ("ז'ידים" אם לא "צ'יפוטים") נושא הראוי לתשומת לב ולמאמצי קירוב, דווקא בתקופת העימות החריף עם בלגראד. הקומוניזם החל רק זה עתה להלהיב חלק מן

108 ה. גוטליב, (1866–1948), ד"ר למשפטים ועורך דין בזאגרב, אך גם משורר מקורי וסופר מן המוכשרים ביותר של התנועה הציונית. הוא היה בין מניחי־היסוד של אגודת "אמנות" ובין עורכי ביטאונה. בעת השואה הובא ע"י הגסטאפו לווינה לחקירות, אך עלה בידו להימלט ולהצטרף לפרטיזאנים ביוגוסלאוויה. מאז 1945 חי בארץ. כאן נוצרו יצירותיו הבשלות ביותר, כמו הסיפורים "קדיש ביער" ו"מפתח לשער הגדול", בהם הביע את הזעקה היהודית לנוכח פני המלחמה והשואה שנתלוותה אליה. צבי רותם הביא לדפוס, בשני כרכים נאים, את עיקר יצירותיו והוסיף ביוגראפיה והערות. (ר' הערה 40 דלעיל) הוא נזכר גם בספרו של "רומאנו".

הנוער היהודי.[109] ברי שהתקרבות זו באה יותר ממניעים אידיאולוגיים מאשר מתוך רגש ההזדהות המעמדית. אי לכך, השטח נשאר פנוי לפעילותם של הציונים, שאכן ניצלו במרץ את האפשרויות שנפתחו בפניהם.

אין ספק, שהציונות ביוגוסלאוויה התפתחה וצמחה, קודם־כול, מתוך שכנוע אידיאולוגי ונבעה פחות מצרכים כלכליים או חברתיים מובהקים וישירים. הציונות כאן לא הייתה פועל יוצא של הצורך לפתרון הבעיות האישיות, בעיקר הכלכליות שממילא לא היה להן פתרון, כפי שהדבר היה בפולין, בליטא או ברומאניה. היא לא נבעה אף ממלחמת תרבות, כפי שזה אירע בארצות שבהן הייתה מושרשת יהדות דתית־מסורתית (אידישקייט). בעיקרה הייתה הציונות בקרואטיה (ולמעשה ביוגוסלאוויה כולה)[110] כעין מפרשית, שאין רוח במפרשיה, ובעייתה העיקרית הייתה, בעצם, החברה היהודית עצמה, שלא חשה כל צורך במפנה דראמאטי ולא הייתה מוכנה לראות את עצמה כחברת תושבים זמניים בארץ שבה נולדו ובה מילאו את כל חובותיהם האזרחיות תוך ציפייה ליהנות גם מכל הזכויות. מעטים היו האנשים שטענו שאין הם שייכים לה.

מכיוון שהציונות הייתה אידיאולוגיה במובן החברתי והתכליתי היא נתקבלה על הציבור רק "על תנאי". וה"תנאי" הזה ניתן לתמורות. זמן־מה היה התנאי, שהיא לא תפריע לחיים בצוותא עם האוכלוסייה הלא־יהודית;[111] לאחר־מכן היה "התנאי", שהציונות לא תהיה בלתי־אמינה, דהיינו שתציג את היהדות כציבור אנטיקומוניסטי. בשאלות הללו התנהלו ויכוחים פנימיים חריפים, בעיקר עם הדור הצעיר, שרובו נטה לשמאל, בין לשמאל הציוני ("השומר הצעיר") ובין לשמאל האנטי־ציוני.[112] ההבדלים הללו, אף־כי הייתה להם חשיבות בויכוח הפנימי, לא היה בהם כדי להשפיע על הציבור היהודי בכללו, אשר נהג לסווג את כל היהדות בתג אחיד, על־אחת־כמה־וכמה משום שאז היה עדיין הקומוניזם "קוסמופוליטי" מבחינה עקרונית, ללא כל פשרות לאומיות.

עם המימסד הדתי היה העימות פושר יותר. עם פרישתן של הקהילות האורתודוקסיות, בא העניין על פתרונו. על הרבנות היה לבחור, ומאחר שהיה לה עניין להישאר קשורה עם החטיבה הכלכלית הגדולה והחזקה, אשר גם הייתה הרוב בהנהלת הקהילות, נקטה גם היא דרך של דו־קיום עם הקבוצות הציוניות. אין זו אלא הכללה לשם ניתוח, ואין בכוונתנו

109 ר' רומאנו, ע' 20 ואילך, שם נאמר כי "בשלב המוקדם של תנועת הפועלים המהפכנית, 1919–1932, רק יהודים מעטים הצטרפו...". בהמשך נכתב שם, שהמצב הזה השתנה מאז שנת 1932.

110 העלייה מקרואטיה הייתה מוגבלת ונפלה מזו של מאקדוניה ושל בוסניה; משני החבלים הללו החלה עלייה במיוחד אחרי מלחמות־הבאלקאנים, כאשר מניעיה היו בעיקר כלכליים. מניע כזה לא השפיע כל־עיקר ביוגוסלאוויה שבין־שתי־מלחמות־העולם. אלה שעלו, עשו זאת מתוך גישה אידיאליסטית, ורבים גם על־סמך השקפת־עולם סוציאליסטית.

111 ד"ר ליכט בעצמו קיים מגעים עם איוואן לורקוביץ' ועם ויצ'סלאב ווילדר; ואילו הוגו כהן מצדו טיפח קשרים עם מילה סטארצ'ביץ' ועם הינקוֹביץ'. זה היה בראשית שנות העשרים והמדובר במנהיגי הלאומנות הקרואטית לזרמיה השונים.

112 דוגמאות לתקופה של שנות השלושים משמשים חוגי הסטודנטים באוניברסיטה של זאגרב בהנהגתם של איוון קורסקי ושל ליאו מטס. ר' רומאנו, שם, 21–22.

לרמוז, שלא היו רבנים פעילים אפילו בשורות הראשונות של הציונות. במאבק נגד המרת־דת ונישואי־תערובת היו הציונות והרבנות בעלות־ברית טבעיות. ואכן, התופעות הללו בקרואטיה היו, לכאורה, מוגבלות יחסית, בשים לב לאווירה הכללית של התרופפות חיי הדת.

קרואטיה — אם לא יוגוסלאוויה בכללה — הייתה בין הארצות, בהן היה העימות בין הציונות לבין השמרנות הדתית חסר־משמעות. יירשם הדבר לזכותם של שני רבנים, ששירתו בקודש בין שתי המלחמות: הרב ד״ר גבריאל שוורץ והרב ד״ר שלום (מירוסלב) פרייברגר. הרב פרייברגר נספה בשואה. הצלחתה של הציונות בקרואטיה היא עוד יותר משמעותית, אם נסקור אותה מתוך היבט רחב כלל־יוגוסלאווי. הרי ניתן להצביע על כך שהגרעין הציוני בקרואטיה הצליח להביא את החטיבות היהודיות הנפרדות של היהדות לתוך מסגרת ארגונית ופוליטית משותפת. היה בכך משום עמידה גאה ביחס ללא־יהודים וגם הסבר הגיוני לכך, שיהודי יוגוסלאוויה לא יכלו להשתלב באופן אוטומאטי לפירוד־האחים הקטלני בין הסרבים לקרואטים.

על־אף הכול, אי־הזדהות זו עם המגמות הצנטריפוגאליות במדינה לא יכלה להחזיק מעמד זמן רב, אלא במחיר מחודש: הציונות לא הביאה להיעלמותה של ״הבעיה היהודית״; אדרבא, הבעיה עוד החריפה — וביחס ישיר לעצם התגבשותו והצלחתו של הממסד הציוני. יוגוסלאוויה לא בשלה עדיין אז לעיקרון הנאה של ״שווה, אם־כי שונה״. רק המארקסיזם יהיה חזק דיו, בעשור הבא, כדי להעמיד מול האלטרנטיווה ״קרואטי בן דת משה״, בניגוד ל״יהודי בקרואטיה״, את הברירה של חברה על־לאומית ללא הבדלים מעמדיים ואתניים. אולם, שנת 1941 הגורלית שמה קץ לתהליך, שלא הגיע לפרקו.

במשמעות זו היה העשור הזה ללא ״משבר ההזדהות״.[113] לא היה עוד על היהודי לשייך עצמו כבעבר, בעד וינה או למען בודאפשט, או לטובת האופוזיציה הקרואטית נגד וינה ובודאפשט. לא היה עוד צורך בהגדרה עם סייגים או בניגוד לשכנוע העצמי. בעקבות המפנה של שנת 1918 נראה היה, כאילו השאלה של נאמנות כפולה אינה קיימת עוד. אדרבא, רובם המכריע של היהודים שהתיישבו בקרואטיה, הזדהו עם קרואטיה החדשה במסגרת יוגוסלאוויה החדשה. יתירה מזה, ניתן היה אז להאמין בתיאום מסוים בין הליבראליזם הפוליטי הפנימי והחיצוני. שאלת הנאמנות הכפולה או המחולקת לא עמדה

113 פריידנרייך מביאה חומר סוציולוגי והיסטורי רב, תחת הכותרת ״משבר הזהות״ (״Crisis of Identity״) (שם, עמ׳ 139–170), כנהוג באסכולה הסוציולוגית האמריקאית, בייחוד כשמדובר בתפוצות ישראל. ההמחשה הטובה ביותר לרלוואנטיות האסכולה הזאת ולחקירותיה בעניין ״משבר הזהות״ הן ללא ספק ארצות־הברית, שם חלה התפתחות הדרגתית מאדישות (במיוחד כלפי הציונות) עד למסירות לציונות אחרי המלחמה. תופעה זאת ניתנת לאפיון באם נראה אותה כמשבר סובייקטיווי של היחיד, השואל את עצמו, לאן הוא בעצם משתייך. משבר זה לובש צורה ״אובייקטיווית״ כאשר נעמדת בפניו השאלה הפרובוקטיווית של נאמנות כפולה, מתוך ההנחה, שנאמנות כפולה פירושה, למעשה, שלילת הנאמנות, ללא התוצאות הפוליטיות הנובעות מכך. בפני יהודי יוגוסלאוויה עמדה שאלה כזו אך ורק בעת המלחמה, במקלטים האיטלקיים, כאשר מספר ניכר של פליטים יהודים אכן החליטו שלא לשוב ליוגוסלאוויה.

על סדר היום, ובכל אופן לא במשמעותה האתנית, כי אם בהקשרה אל החרפת מלחמת־המעמדות. לא היחיד ולא הכלל היהודי, לא נדרשו להזדהות באופן מלא: להקריב יהדותם כדי למלא חובות כלפי יוגוסלאוויה או קרואטיה, אך גם לא להיפך, וכן לא נדרשו לקפח צו אחד לטובת השני. המשבר של 1941 היה בו משום טראומה עמוקה דווקא משום כך שיהדות יוגוסלאוויה האמינה, ששתי החובות תואמות זו את זו: להיות יהודי טוב וגם יוגוסלאווי טוב, ואיש לא חזה את פירודה וביתורה המהיר של המדינה.

לאו דווקא הקרואטים עצמם, אלא קבוצה של "קרואטים, בני דת־משה", היא שהעמידה בספק את הגישה הציונית, כהצדקה לעמידתה הנייטראלית בסכסוך הקרואטי־סרבי. הם אימצו לעצמם את תחושת אי־הנוחות של הקרואטים כלפי המדינה, אשר, בדרך זו או אחרת, חתרה לסרביה הגדולה. טענתם הייתה, שאין היהודים רשאים לעצום עיניים על טעויותיה של מדיניות זו. אלא שבשעה זו, אחרי הופעתה של הציונות, ובייחוד אחר הצהרת באלפור, היה בהזדהות עם הקרואטים משהו שונה לחלוטין ממה שהיה, למשל, שירותו של זקס בפלוגותיו של הבאן ילאצ'יץ' בשנת 1848; עתה דובר כאילו בוויתור על השבועה הנושנה של נאמנות לירושלים.

במרוצת השנים איבדה הציונות בקרואטיה את אופייה המלוכד. עיון בעיתונות של אותם הימים מביא למסקנה, שהתמורות היו סמויות, בלתי ניכרות על פני השטח — כפי הנראה שמדובר בסכסוכים זעירים, והדעת נותנת, גם בניגודים אישיים. מלבד החומר בעל האופי המקומי — שכאמור אין לו ביסוס תיעודי, מלא, נראה שיש כאן השתקפות של "הפוליטיקה הגדולה" של הציונות. ראשית, בכל מה שנוגע למדיניותו של חיים וייצמן, בעיקר הודות להתקשרותו של ד"ר ליכט לזרם מרכזי זה בציונות. שניהם נשמו לרווחה, כאשר התבצעה הרחבתה של הסוכנות היהודית בשנת 1929, עם הצטרפותם של עסקני ציבור בלתי־ציונים אליה. זה הביא בו־זמנית להדגשת חשיבותה של ארץ־ישראל למען יציבותה של יהדות העולם וגם להרפיית הניגודים בין הציונים ללא־ציונים בכל מקום. לא היה עוד משום אי־כבוד להתהלך על הגשר אשר חיבר את שתי החטיבות הללו, אפילו הייתה בצדו האחד של התהום קבוצת יהודים, אשר, ככל שאר האזרחים, כיבדו את התחייבויותיהם כלפי המדינה, אך נותרו אדישים לגבי הגדרת זהותם הלאומית. הבעיה הייתה קיימת גם במישור הכלל־יוגוסלאווי, כשהיא סבוכה למדיי, וקשה לפתרון. באותו זמן, נכנסו היחסים הפוליטיים־העולמיים לתקופה של חוסר־וודאות. בתחום הזה הם באו לידי ביטוי עם פרסום ה"ספר הלבן" של פאספילד והדו"ח של הופ־סימפסון[114] — תעודות, שלנוכח פרסומן ראה ד"ר וייצמן רק דרך־תגובה אחת: התפטרותם של שלושת ראשי הסוכנות היהודית: של וייצמן כיושב־ראש, לורד מלצ'ט כיושב־ראש הוועדה המייעצת של הסוכנות, ושל פליכס וורבורג כחבר הוועד הפועל הציוני. הממשלה הבריטית מיתנה, במידת־מה, את מדיניותה, אך בקרב היהדות היו לכשלונה של המדיניות הפרו־

114 ר' ח. וייצמן: "מסה ומעש", זכרונות חייו של נשיא ישראל" — הוצאת שוקן, ירושלים ותל־אביב, תשי"ד, בפרק עשרים ותשעה, ע' 328 ואילך. ראה בהוצאה האנגלית המקורית: Chaim Weizmann, *Trial and Error*, New-York, 1949. להלן "וייצמן, מסה", ע' 333 ואילך.

בריטית של ד"ר וייצמן — שעוד הוחרף על ידי התפטרותו — תוצאות מרחיקות לכת. גרוע מזה: התנודות במדיניותה של הלשכה המרכזית של הסוכנות בלונדון החלישו את מעמדו של וייצמן בארץ־ישראל, אף כי גם לאופוזיציה הרוויזיוניסטית של ז'בוטינסקי הייתה הסיבתיות הגלותית משלה, בדיוק כמו למדיניותו של וייצמן, וכך בא ד"ר וייצמן בסוף חודש יולי 1931 לבאזל, לקונגרס הציוני ה־17, כשהוא פגוע ונתון להתקפות מכל צד: מצד הרוויזיוניסטים, "המזרחי" והראדיקאלים (יצחק גרינבאום, נחום גולדמן ורוברט שטריקר). ד"ר וייצמן נאלץ להתפטר, אם כי ההסתדרות הציונית לא זנחה את מדיניותו: במקומו באו נחום סוקולוב וזליג ברודצקי.[115]

אף ביוגוסלאוויה היה בהתפטרותו של וייצמן משום אות שהבית אינו עומד להיחרב, אפילו ניזוק קיר התמך העיקרי. האופוזיציה באה גם כאן לידי ביטוי על־ידי פרישתם של הרוויזיוניסטים (בנובי־סאד, בהנהגתו של יולייה דוהאן'), אך עוד יותר על־ידי התחזקותה של הציונות הימנית — בעקבות התמרדותם של חלק ממצדדי ד"ר ליכט מבין הציונים הכלליים, שנטו ימינה מן המרכז.

"בורוכוב" (אגודה סטודנטים מפולין) בזאגרב בשנת 1922

115 בו־בזמן חלה גם התחזקות ניכרת של המגזר הקאפיטאליסטי בארץ־ישראל. ראה סאקר: "תולדות ישראל" ובמקור: Howard Sacher, *A History of Israel*, New-York, 1979, P. 188 & passim

פרק שני: הציונות בקרואטיה

כיום ידוע לנו מה שבראשית שנות־השלושים כמעט ולא ניתן היה לחוש — בייחוד לא ביוגוסלאוויה הקרתנית — והוא, שהיהדות בעולם כולו, וגם ביוגוסלאוויה, נמצאה אז בעמדה נחותה בהרבה מאשר עשר שנים לפני־כן, וזאת על־אף מצבה הכלכלי השפיר. הבעיות בעולם הלכו והחריפו, ואלה שהיו מעורבים בהן לא השכילו להתמודד אתן בכוחות עצמם ולהשיג שיווי־משקל שיעמוד במבחן החיים.

בזירה העולמית — נקרא לה "הבמה הגדולה" — מתייחסות הערות אלה למשבר בגרמניה ולהשלכותיו על סחר־החוץ ומדיניות־החוץ של יוגוסלאוויה. על "הבמה הקטנה" — דהיינו בקרב יהדות יוגוסלאוויה — התרחש קיטוב שקט של המפלגות הפוליטיות, אשר בא לביטוי באי־הנחת שהורגשה בחוגים השמרניים. חוגים אלה חשו, שבתקופה בה מתחדדים העקרונות המדיניים, בעיקר במחנה השמאל, צריך לנצל, לכל הפחות, את חולשותיו הארגוניות של השלטון. מאפיינים את המצב הזה — הדיקטאטורה של המלך אלכסנדר (משטר זה החל בינואר 1929) ומשטרו של סטויאדינוביץ'.

במקביל חלו שינויים גם במדיניות הציונית. בעוד שבתקופה הקודמת היו קיימות הגדרות ארגוניות של הציונות הסוציאליסטית ("הפועל הצעיר" / "פועלי ציון") מזה ושל הציונות הדתית ("המזרחי") מזה, הציונים "האזרחיים" לא מצאו לעצמם מקום אף לא באחד מהארגונים האלה. אחד־העם, וייצמן, אוסישקין, מוצקין, שווארצבארט — ראו עצמם כציונים "כלליים", אף כי מפולגים לעתים לסיעה א' ולסיעה ב', אך ללא ארגון מפלגתי של ממש. בשנת המפנה, 1929, חלו גם כאן שינויים: איגנץ (יצחק) שווארצבארט (1888–1961) יזם פגישה בקראקוב, ובעקבותיה נוסדה בבאזל, בשנת 1931, הפדראציה העולמית של הציונים הכלליים, ואחרי הפילוג הסופי בשנת 1935, נהיה שווארצבארט יושב־ראש של סיעה ב' (בשנים 1940–1945 הוא היה חבר הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. בשנת 1946 היגר לארצות־הברית והיה חבר הנהלת הקונגרס היהודי העולמי).[1]

התהליך הזה השתקף בזעיר־אנפין גם ביוגוסלאוויה, כתוצאה מהעמקת ההתנגדות לציונות השמאלנית המקומית. הצעת התכנית, ששוגרה בפברואר 1934 על־ידי הקונפדראציה העולמית של הציונים הכלליים לאוהדיה ביוגוסלאוויה, נתקבלה בהסכמה ניכרת[2] וד"ר ניקולה טולנאואר נשלח לוועידתה השלישית, שהתקיימה בירושלים. בכל

1 ר' "אנציקלופדיה יודאיקה", כרך 7, טור 384, וכן בכרך 14, טור 1028, ב"אנציקלופדיה העברית", כרך ל"א, עמ' 676.

2 ראה, "ז'ידוב", מס' 13–14, 30 במארס 1934.

זאת, עוד עלה בידו של ד״ר ליכט לשמור על שלום־בית, כך שהמשלחת מטעם ההסתדרות הציונית היוגוסלאווית לקונגרס הציוני ה־18 בפראג, הייתה מיוצגת על־ידי חמישה צירים: שניים מסיעת ״הציונים הכלליים״, ושלושה, לרבות השליח שמחה שרר ממשמר העמק, מסיעת ״השומר הצעיר״.

הצירים ד״ר מרקו הורן ולב־אריה שטרן ״שיתפו פעולה צמודה״ עם הציונים הכלליים של צ׳כוסלובאקיה בראשותו של ד״ר יוסף רופאייזן.[3] בשובם, הם יזמו גם בקרואטיה תהליך התארגנות, והדבר נתבצע במהרה בראשותו של לב־אריה שטרן. הדברים הגיעו לעימות במאי 1935, בכנס המועצה הארצית, שהתקיים בעיר נובי־סאד. הנושא המרכזי בוועידה התמצה בהתקפה המרוכזת שערכו ליודוביט קורודי (נובי־סאד), ד״ר אדמונד אלטמן (אוסייק), לב־אריה שטרן, ובמיוחד אוטו פולאק (זאגרב), על הנהגתה של ההסתדרות הארצית.

על־פי הדיווח ב־״ז׳ידוב״,[4] מתח פולאק ביקורת על הנהלת ההסתדרות הציונית וטען, שבמדיניותה היא גרמה להתמרמרות ניכרת בציבור הציוני, אשר באה לידי ביטוי הן על־ידי הפסקת הפעילות של יחידים והן על־ידי פרישה והצטרפות לרוויזיוניסטים (״לא משום שהפכו לרוויזיוניסטים מתוך הכרה, או שהם מקבלים את התכנית הרוויזיוניסטית בשלמותה, ועוד פחות מכך את הטקטיקה הרוויזיוניסטית, אלא מסיבה פשוטה יותר בהרבה: הם מגלים אי־שביעות רצון מההסתדרות שלנו״). להלן פירט הדובר את מה שהייתה, לדעתו, הסיבה: ״בהנהגת ההסתדרות הציונית — יש רוב מכריע לאנשי העילית הציונית השמאלנית, ויש להודות, שהם יושבים שם בזכות כישוריהם ולאו דווקא בגלל השקפותיהם הפוליטיות; בהנהגה זאת באה לידי ביטוי רב ההשקפה השמאלנית. אולם אין כוחם תואם את המבנה האמיתי של ההסתדרות, ועליה היה לקחת בחשבון במידה רבה יותר את המרכז הציוני״. במיוחד קבל פולאק על הנוער הנוטה לשמאל, ועל כך של״מרכז״ אין הצלחה בין הנערות והנערים. הניגודים בין ההשקפות הפוליטיות באות לידי ביטוי אך ורק בבחירת הצירים לקונגרס הציוני. ״ההסתדרות שלנו שגתה חמורות כאשר העדיפה, במידה מופרזת, את המגמות השמאליות של הנוער: היום יש לנו תנועת נוער, החדורה לחלוטין אידיאולוגיה שמאלנית... יש לדאוג גם לאותו חלק בנוער, שאין בכוחו לכוון את כל פעילותו לעבר ארץ־ישראל, ואינו מתאים לחינוך דוקטרינארי״. כמו־כן מתלונן פולאק על ״ז׳ידוב״, שלדבריו, הוא ערוך עריכה מגמתית, אינו מתחשב במבנה של ההסתדרות הציונית הארצית, והמערכת מורכבת כולה מאנשי ״השמאל״. בשם סיעת הציונים הכלליים הגיש שטרן הצעת החלטה ברוח תביעותיהם של אלה. אחרי נאומו של ד״ר ליכט, נתקבל בסופו של דבר נוסח החלטות, שהוכן ע״י ועדת המצע, ללא הצעותיו של שטרן.

אחת מדרישותיו של פולאק באה במהרה על מילויה: ההיקף, בו היה על ״ז׳ידוב״ לטפל בנושא הציונים הכלליים. על הזרם הזה בציונות היה באותה עת הרבה מה לכתוב: ביוני 1935 חל פילוג בקרב הציונים הכלליים: הם התפצלו, כאמור, לסיעות — סיעה א׳

3 שנות חייו 1887–1949.

4 ר׳ ״ז׳ידוב״ מס׳ 20, 17 במאי 1935.

(התאחדות) וסיעה ב׳ (קונפדראציה). הקבוצה היוגוסלאווית הצטרפה לסיעה ב׳; נזכיר, דרך אגב, שנחום גולדמן הצטרף אז להתאחדות, דהיינו לסיעה א׳. סיעה זו שיתפה פעולה עם מחנה העבודה, בעוד שסיעה ב׳ התנגדה לה, בדרך כלל.

ראוי לציין, שהיחס להסתדרות העובדים בארץ־ישראל היה אחד מאבני־הנגף ביחסים בין שתי הסיעות של הציונים הכלליים. סיעה א׳ (וכן אוטו פולאק) הייתה בעד התפייסות עם ההסתדרות, ואילו סיעה ב׳ ניסתה לייסד ארגון מתחרה להסתדרות. הפרט הזה בוויכוח לא מצא הד נרחב ביוגוסלאוויה, אף כי בכך התעורר שוב העימות בין השכבות החברתיות־כלכליות השונות.[5] כאשר הקבוצה היוגוסלאווית הצטרפה לסיעה ב׳, במשלחת לקונגרס בלוצרן היו בה שלושה נציגים של הציונים הכלליים, (אלטמן, מרקלר ופולאק) ושני נציגים של ארץ־ישראל העובדת (יואל רוזנברגר, ז׳גה קישיצקי). מצב זה שיקף את יחסי־הכוחות האמיתיים בתוך ההסתדרות הציונית.

במבט לאחור, ניתן בעצם לתהות הן על הביקורת והן על הנטיות הפוליטיות הללו, כי שתיהן גם יחד לא קלעו אל מהות העניין, דהיינו: פעילותה ומניעיה של חטיבת ציוני הגולה, אשר בתוקף הנסיבות נותרה רחוקה משדה־המערכה, ותפקידה העיקרי היה להקים קול צעקה בכל שעה שהמטה המדיני — ההנהלה הציונית — תבע זאת. את המפתח לתסבוכת זו יש לחפש בעובדה שההנהלה הציונית עצמה נהייתה למעין מסננת בין ההסתדרויות הארציות לבין המציאות החברתית בארץ־ישראל.[6] לא היו קשרים ישירים, וכל התרומות (השקל, והתרומות לקרן היסוד ולקק״ל) הועלו דרך המבנה הביורוקראטי. באופן זה באה לידי ביטוי האידיאולוגיה במקום העיסוק הבלתי־אמצעי. גם העלייה לארץ — לנוכח מדיניות צמצום העלייה של ממשלת המאנדאט — נתקלה בקשיים חמורים, דהיינו כיצד לחלק את הכמות המעטה מזעיר של רשיונות־העלייה. בעצם העובדה של העדפת עלייה מאזורי המצוקה נשללה למעשה האפשרות לעלייתם של אנשים שביקשו לעלות מתוך הכרה. נוצר מצב, שמתוך רצון והתלהבות, ללא עיכובים ודחיות, יכלו לעלות רק ״בעלי הון״, אך אפילו מספרם הכולל של עולים אלה לא היה בו כדי להעניק לציונות המקומית את התנופה, שהייתה תואמת את המאמצים הארגוניים הממושכים שהושקעו. לא עבר זמן רב והיה זה כבר היטלר אשר הציב את האתגרים תוך־כדי פתיחת שדה־מערכה גורלי. זכותה הגדולה של הציונות הייתה ביצירת דור של אנשים נאמנים ויהודים זקופי־קומה ובהכשרת הקרקע להכרה באידיאל היהודי־לאומי ולשאיפה לשרתו. ציוני

5 מכל מקום, ״החוגים האזרחיים״ (כותב ״ז׳ידוב״, מס׳ 52, 20 בדצמבר 1935) ״לא מצאו עניין לבוא ולשמוע את הדו״ח של יצחק בן־אהרן, שניתן לפני כמה שבועות בזאגרב תחת חסותה של ״הליגה למען ארץ־ישראל העובדת״ ופירושו של דבר ש״החוגים האזרחיים״ הללו החמיצו את ההזדמנות לשמוע דין־וחשבון מציאותי, אובייקטיווי על השאלות העומדות במוקד ויכוחים רבים״.

6 בשאלה זו הייתה התאמה מלאה בין ההסתדרות הציונית העולמית לבין הארגונים הציוניים המקומיים. אופייני הוא שההסתדרויות הכלליות קיימו קשריהן עם חו״ל כמו עם הקרנות הלאומיות, והן עשו זאת באמצעות תקציביהן ותרומותיהן, לאו דווקא עם קבוצות המשקיעים, ואף לא עם ההסתדרות ועם מפעלי התעשייה שלה; וכך פעלו במפלגות־השמאל בגולה רק חוגים אידיאולוגיים, ללא שילוב מעשי בחיי ארץ־ישראל.

יוגוסלאוויה היו יהודים נאמנים, ללא הכרה דתית אמיתית ועם פנים יותר אל הגלות מאשר אל העלייה. וכך נמצא שהם השתייכו לאותו חלק של הגלות שחי בהנחה — אף כי זו הוליכה שולל, כפי שהוכיחו המאורעות — שהמשטר הפארלמנטארי־דמוקראטי השליט, כאילו חייב לאפשר ליהודי בכל מקום חיי שוויון לפי העיקרון "שווה־אף־כי־שונה", וכמובן, גם ביוגוסלאוויה.

ועל־אף כל הצלחותיה הארגוניות, לא עלה בידי הציונות להשפיע על התפתחותם של תהליכים (חברתיים) יסודיים (כשם שהארצות המארקסיסטיות לא הצליחו לבטל בארצותיהן תהליכים שהן בעצמן מפרשות כמאטריאליזם היסטורי — ואשר פועלים, לדעתן, אך ורק בארצות קאפיטאליסטיות...). התהליך שהנני מתכוון לו מתמקד בדיאלקטיקה הטמונה בפער הדורות והבעיות הנובעות ממנו.

עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה, וכן סמוך לאחריה, הציב הניגוד הזה את הנוער הציוני מול אבותיו השמרניים — בין ה"מתבוללים" ובין הציוניים הכלליים, בעלי אורח־החיים והנטיות הבורגניים. אך כאשר הנוער הציוני הזה התבגר והיה לדור האבות בשנות השלושים, העמידה הדיאלקטיקה של הניגודים הללו בסימן שאלה את הציונות הלא־מוגדרת, הפאסיווית, של דור האבות החדש. המשבר הכלכלי בראשית העשור ההוא, ואף מלחמת־האזרחים בספרד, שפרצה במחציתו השנייה, גרמו לכך, שהנוער נעשה מודע לאידיאולוגיה אחרת, שהחלה להתחרות בציונות כאידיאל־מדריך. בדיוק כפי שהיה זה המקרה עם כל האנטי־תיזות של הדיאלקטיקה — עם הסוציאליזם הראדיקאלי ועם נטייתו להתחבר עם כוחות בורגניים ב"חזיתות־העם". הכוונה היא לטאקטיקה המדינית של השמאל, שננקטה במלחמתו נגד הפאשיזם (ששלט אז כבר בספרד, בגרמניה, באיטליה, בפולין, בהונגאריה וביוון).[7]

העידן החדש הוכיח שהציונות — כל עוד היא הסתפקה בסיפוק ההזדהות האתנית המובהקת — לא הייתה מסוגלת להיענות במלואן לתביעותיו הפוליטיות של הנוער דאז. דווקא אז נעשתה התנועה הרוויזיוניסטית פעילה יותר ויותר על רקע זה, בהתקיפה בשצף־קצף את המתנגד הקוטבי שלה, דהיינו את השמאל הציוני, ובמיוחד את "השומר הצעיר". בעוד שחיי היישוב היהודי בארץ־ישראל התנהלו במרחק, הבעיות המדיניות והחברתיות ביוגוסלאוויה הלכו והחמירו. במובן מסוים הייתה כאן חזרה על המאבק שהתחולל בשעתו בפולין וברוסיה בין הציונות לבין השמאל הקומוניסטי, שדגל בהתבוללות במקומות מושבם של היהודים, כמוצא וכאידיאל.

ואז עלתה שוב השאלה, האם הציונות אפשרית ללא צדק חברתי, או, נכון יותר, האם ניתן לדבר על הצדק החברתי ליהודים מחוץ לגבולות ארץ־ישראל. אם לדון לפי יחסי הכוחות בקרב תנועות הנוער ביוגוסלאוויה, הרי שתנועת "השומר הצעיר" הייתה המושכת

7 איננו בטוחים אם צדק א. גאמס כאשר אמר בבירור, "שנראה כי בא משבר סופי לפני התמוטטות הקאפיטאליזם, כפי שחזה זאת מארקס" ועל כן "נטו היהודים, ובמיוחד הנוער, לתת אמון בברית־המועצות ובאידיאולוגיה שהיא ייצגה", אידיאולוגיה אשר "פתחה סיכויים (בין היתר) גם לפתרון כל השאלות הלאומיות, כולל היהודית". ר' "Zbornik" של איגוד הקהילות בבלגראד, (להלן "אסופה") מס' 3 בלגראד, 1975, עמ' 50.

והמשכנעת ביותר. מצעה היה ברור, אך קשה ליישום: שלילת הגולה והגשמת האידיאל הסוציאליסטי, אך ורק בארץ־ישראל. על אף העובדה שהציונות הארצית אכן יצרה קשרים בינלאומיים אמיצים, היא נשארה ניאוטראלית לגבי אותו גל של קשרי השמאל, שהתעורר בעקבות מלחמת־האזרחים בספרד. יש להניח, שגישה כזו מבוססת על השקפה, שהנזק המשוער מהתעלמות מהקריאה לסולידאריות עם האנטי־פאשיזם בספרד יהיה קטן יותר — בייחוד ביחס לשלטונות המנדט — מאשר הנזק הצפוי מהיענות לקריאה זו.[8] אולם הגורם העיקרי שהכתיב גישה כזו היה בכך, שהציונות היוגוסלאווית לא יכלה להתעלם מהמבנה החברתי והאינטלקטואלי שלה, ועל־כן היא נאלצה לשאת את פנייתם ונהירתם של חוגים רחבים למדי של הנוער שמאלה.[9] אף תהליך זה לא היה משולל ניגודים משלו. בתחילתו, במיוחד תחת הרושם של מלחמת־האזרחים בספרד, היה תהליך זה נתון להשפעתו המכרעת של "הקומינטרן" ממוסקבה, בהנהגתו של K.I.M. (האינטרנאציונאל של הנוער הקומוניסטי), וזה תבע, על־פי ההיגיון הפנימי שבתפיסתו, רפיון בהדגשת הגורמים האתניים. אולם כאשר פרץ המשבר הפוליטי ביוגוסלאוויה, הודגש במיוחד היסוד האתני הכלל־יוגוסלאווי, עד־כדי־כך, שכל הבלטת הייחוד היהודי, כלומר הציוני, נחשבה לסטייה, אם לא לבגידה ממש; מה גם שיהודים לא־מעטים ראו בהשתלבותם הקומוניסטית־האישית התגשמות מושלמת של ההתבוללות, לרבות החלפת השם הפרטי, שם־המשפחה וכו'; וזה דבר שאפילו החוגים המתבוללים ביותר בקרואטיה, למשל, (היהודים שהגדירו עצמם בתור קרואטים) נמנעו מלעשותו בדור הקודם.

אותות־אזהרה שלא נקלטו: הבידוד

לא מן הנמנע, שגורלם של יהודי יוגוסלאוויה מהווה הצדקה כלשהי לטענתה של ד"ר הלן פיין, שהקיצוניות בהשמדתם של היהודים מצביעה על כך, שלרדיפות אלו קדמה תקופה

8 מהכתבה של מרקו פריץ' (ווילימיר דרכסלר) בשם "יהודי יוגוסלאוויה — לוחמים בספרד", הנני מביאים את המובאה הבאה: "34 יהודי יוגוסלאוויה לפי מוצאם המשפחתי מילאו שאלונים בספרד, בהם הצהירו על־פי־רוב, שהם יוגוסלאווים. אחדים מהם הזדהו כסרבים, קרואטים וכאחרים, וכמעט אף לא אחד כיהודי. אין פירושו של דבר שבבריגאדות הבינלאומיות, שנלחמו בספרד, לא היו באותה תקופה לוחמים שהזדהו כיהודים; אדרבא, הייתה בבריגאדה הבינלאומית ה־13, גדוד "פאלאפוקס", כיתה יהודית נפרדת בשם "בוטווין" על שמו של היהודי נפתלי בוטווין, אחד ממנהיגי הנוער הקומוניסטי הפולני, שנידון למוות בשנת 1925. היו יהודים לוחמים גם מלבד הכיתה הזאת, שבאו מארץ־ישראל ומארצות אחרות, אשר חשו עצמם שייכים ללאום היהודי והזדהו בתור שכאלה" (ראה "אסופה" 3, עמ' 3).

9 נוכל להוסיף כאן — יותר כעדות אישית מאשר כתוצאה מתיעוד (ספק אם קיים כזה) — שבהזדהויות הללו היה גוון אישי חזק מאוד של כל פרט: הידידות, ועל אחת כמה וכמה מריבות אישיות, התנו את הנטייה המפלגתית: השיקול מיהו היריב וכנגד מי יש להיאבק, עלה לעתים על נושא הוויכוח. בהסתייגות זו, הנני מפנה את תשומת־לב הקורא לשני מאמרים חשובים של צבי לוקר הדנים בנושאים אלה: Zvi Loker, *Balkan Jewish Volunteers in the Spanish Civil War* in 'Soviet Jewish Affairs' London (1976), p. 71. *Radicalism, Heroism and Martyrdom in the Balkans*, in the 'Jewish Quarterly Review', vol. LXVIII Philadelphia, 1977, p. 104; ("מתנדבים יהודים מהבאלקאנים במלחמת־האזרחים בספרד"; "ראדיקאליזם, גבורה ומות־קדושים בבאלקאנים").

של אותות־אזהרה ואיומים, הכפשות ותקריות אנטישמיות[10] — תופעות שעד לאותה עת דווקא לא היו ניכרות בציבור היוגוסלאווי. אך קשה אפילו להניח שמישהו מן האישים המוסמכים דן בשנות השלושים בשאלה האם אכן התרחש בידודם ההולך וגובר של יהודי יוגוסלאוויה, ובייחוד של יהודי קרואטיה. אין ספק, שהנטייה הגוברת להזדהות עם העניין היהודי ולעמול למענו הגבירה עוד יותר את התרחקותם של היהודים מן המאורעות האקטואליים ביחסים בין הסרבים לקרואטים.[11] יחסים אלה הלכו לקראת משבר, אך גם לקראת פתרון ארעי בצורת הקמתו של פלך אוטונומי קרואטי. ומכאן התפתח משבר מחודש, שגרם בסופו של דבר להתפרקותה של הארץ ולחורבנה. מדובר בשתי חטיבות אתניות, הסרבית והקרואטית, שבדרכן הפוליטית־חיצונית הלכו והתנכרו זו לזו, כתוצאה מחילוקי־דעות עמוקים ומתמשכים.

עובדה היא, שבעקבות רצח המלך אלכסנדר — ונכון יותר לומר: בגלל הירצחו — חל שינוי במדיניותה של יוגוסלאוויה. איש מן היורשים שלו (פרט, אולי, לגנראל דושן סימוביץ׳ שהועלה לשלטון בעקבות הפיכת מארס 1941) לא חש עצמו עוד קשור ומחויב, לא לאנטאנט הגדולה ולא לאנטאנט הקטנה, כפי שראה זאת אלכסנדר. יתר־על־כן, המדינות החברות בשתי הבריתות התחמקו מכל התנגשות עם גרמניה של היטלר, ועל אחת כמה וכמה נעשה מעט מאוד נגד ההשתלטות הכלכלית של גרמניה באגן הדאנובה. מדיניות זו של ההסתגלות היוגוסלאווית לגרמניה ולאיטליה קשורה בשמותיהם של סטויאדינוביץ׳, צווטקוביץ׳, וצינצר־מרקוביץ׳ — מדינאים, אשר ליהודי יוגוסלאוויה, כולל יהודי סרביה, לא היה שום דבר משותף עמם.

מאידך גיסא, המצב בקרואטיה הוחרף בגלל ריכוז כל המאמצים במאבק נגד הצנטראליזם של בלגראד — מאבק, שהיהודים לא גילו די עניין לגביו עד כדי נטילת חלק בו מבחינה כספית או תעמולתית. מכאן שיש צדק מסוים בדבריהם של קרואטים, הטוענים שראו בציונים אזרחים שווי־זכויות, אשר הפנו אליהם את הגב. מכל מקום, בשנת 1941 השתלטה אצל הקרואטים ההרגשה, שאין הם חייבים ליהודים ולא כלום. וודאי שלאיש לא הועילה העובדה, שאכן הייתה קיימת בשביל היהודים אלטרנטיווה: הקומוניזם. אין בדעתנו לטפל בחזיון של הקשרים בין היהודים לבין הקומוניסטים ביוגוסלאוויה בלי להצביע על תקופה בת מאה שנה, שבה יהודים אהדו את הסוציאליזם (היינריך היינה בפאריז) והעלו את הרעיון של תיאום בינו לבין הציונות (משה הס בגרמניה ובער בורוכוב ברוסיה־פולין); כמו־כן אין להתעלם מן האיש שיצר את התשתית האידיאולוגית להערכה ״מארקסיסטית״ של ההון: קארל מארכס, שחי אז באנגליה. יהודים השתתפו במהפכות שפרצו, בתום מלחמת־העולם הראשונה, ברוסיה, בבאוואריה ובהונגאריה. תמוה הדבר,

10 ר׳ Helen Fein, *Accounting for Genocide*, New York, 1979 (האחריות על השמדת העם).

11 בזיכרונותיו של וולאדקו מאצ׳ק (ר׳ ביבליוגראפיה) אין איזכור לגורל היהודים בקרואטיה — הוא אמנם מזכיר את ד״ר יוסיפ פראנק שבע פעמים; פעם אחת את דויטש–מצל׳יסקי (כי בבית־הצייד שלו נפגש פעם אחת בחשאי עם ראש ממשלת יוגוסלאוויה, סטויאדינוביץ׳), את ד״ר גוטליב הרופא, וכן עלמה אחת, בשם שוורץ, שהייתה פקידה בקונסוליה הבריטית, ואשר איבדה את שתי רגליה באחת ההתקפות של ״הגייס החמישי״. שואת יהודי קרואטיה, כקיבוץ, אינה מעניינת את המחבר כל עיקר.

שהעובדה הזאת נזכרת בכל מקום, בין מתוך עוינות ובין במישור הפילוסופי — ורק לא מצד הקומוניסטים.

כדאי להעיר לקורא בן־זמננו, שבתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, נאמני התורה המארקסיסטית הודרכו בשאלה הלאומית היהודית ע״י סטאלין (דהיינו ע״י האינטרנאציונאל השלישי/הקומינטרן). סטאלין פרסם עוד בשנת 1912 — ב״איסקרה״ שהופיע אז בווינה — סידרה של מאמרים בשאלה זו, תחת הכותרת הכללית ״המארקסיזם והשאלה הלאומית״. בכתבים אלו הוא דחה את תכנית הרפורמות של אסכולתו האוסטרו־מארקסיסטית של אוטו באואר ואף יצא חוצץ נגד ההתחרות מצד ״הבונד״ במסגרת המאבק על הפרולטריון היהודי של רוסיה; אמת נכון הדבר, הוא התנגד אף לקבוצות אתניות אחרות בקרב המפלגה הבולשוויקית. פתרונו של סטאלין מבוסס על ההנחה, שלשם הכרה בלאום או במיעוט אתני, תנאי מוקדם הוא שהקבוצה תחיה ביישוב טריטוריאלי קומפאקטי משלה. לפיכך אין תימה, שאפילו השמאל הקרואטי לא גילה הבנה לגבי המימד הלאומי של הציונות הסוציאליסטית. יתירה מזו, בחוגים אלה רווחה ההנחה, שבכלל לא קיים לאום יהודי (ההדגשה שלנו; ונוסיף, שדעה זו מזכירה את האנטישמיות הוולגארית). גישה זו מצאה את ביטויה בספרו של אוטו הלר, ״שקיעת היהדות״ (במקור: *Otto Heller, Untergang des Judentums, Wien 1931*). בספר זה, שהיה נפוץ במרכז־אירופה של שנות ה־30, ניתן ביסוס מארקסיסטי להיעלמותה של היהדות, ללא קשר לשאלה אם יש לה או אין לה ייחוד אתני משלה. בהגדרה פשטנית זו דווקא היה כוח־משיכה, באשר היא הבטיחה את ההתבוללות המיוחלת, אף כי הנמקתה ההיסטורית־מאטריאליסטית והעובדתית נותרה לוקה בחסר.

בהקשר זה יש לציין לטובה את המשטרים הקומוניסטיים שהתרחקו לאחר השואה מתפיסה זו ואיפשרו לאודים המוצלים מבין יהודי ארצם לעלות לישראל (טיטו ביוגוסלאוויה וגיאורגי דימיטרוב בבולגאריה).

באותו פרק־זמן נקלעה הציונות למשבר העלייה לארץ־ישראל והיו מבוגרי התנועות החלוציות שנרתעו מן ההגשמה האישית; מאידך גיסא, חלו במפלגה הקומוניסטית גיבוש והתייצבות. יאשה רומאנו מדווח על חלקם של יהודים בודדים בתהליך הזה, למשל, זכויותיו של ולאדימיר מיידר־קורט בהתחדשות הארגון המפלגתי בסיסאק (שם, עמ׳ 17). באותו ספר מצויה רשימה של יהודים, שנידונו לעבודת־פרך או למאסר על פעילותם זו: ארבעה מזאגרב וארבעה מאוסייק (עמ׳ 21). בשנים הבאות היו עוד 41 נידונים לעבודת־פרך ו־56 למאסר, מהם 11 יהודים מזאגרב.

יתר־על־כן, היו ארגונים יהודיים, ״בהם שלטה עד אז אידיאולוגיה יהודית־לאומית״, ולפי ״הוראות המפלגה״ הסתננו לתוכם פעילים יהודים, חברי המפלגה הקומוניסטית וחברי ברית הנוער הקומוניסטי. במיוחד הסתננו הללו לתוך תנועת ״השומר הצעיר״. הייתה גם דרך הפוכה, כלומר, ״מהארגונים האלה גויסו מספר אנשים לנוער הקומוניסטי״ על־ידי סוכנים מושתלים שלא נתגלו. נראה, שהתוצאות לא השביעו את רצון השולחים — כך קובע רומאנו, שהיה זה משגה להוציא את המשוכנעים מקני ״השומר הצעיר״ בטרם עת.[12]

12 ר׳ רומאנו, עמ׳ 21. במאמרו של ד״ר צבי רותם ב״בילטן יהודי יוגוסלאוויה״ תל־אביב, מס׳ 3–4, 1974, עמ׳ 20–24, נתפרסמה סקירה ביקורתית על האסופה ״האינטליגנציה השמאלנית בקרואטיה״ (בעריכת

אין כל ספק, שהפן המארקסיסטי של הציונות הסוציאליסטית, אשר פיעמה בו אמונה בעתיד טוב יותר, היווה גורם של מגע וקירוב עם המארקסיסטים המקומיים.

בכל אופן, האישיות הבולטת בין היהודים שלא קיימו כל קשר עם הציונים היה משה פיאדה (בשמשו בתפקיד סגן־נשיא ואח"כ יו"ר הפרלמנט הפדראלי תמך בעליית היהודים לארץ־ישראל ובאיגוד הקהילות בבלגראד), כפי שנרמז לעיל. חלקם של היהודים בין המתנדבים למלחמת־האזרחים בספרד[13] היה ניכר; וכך גם בין מארגני "העזרה האדומה" ובקרב הנוער האקדמאי;[14] אף נאמר ש"לשם ניהול מאבק מאורגן נגד הציונים, נוצר גוף מיוחד מבין חברי המפלגה הקומוניסטית והנוער הקומוניסטי, ובו פעלו ז'יגה קראוס, שמואל לרר (שהיה אחר־כך "גיבור האומה" והידוע בתור גנראל ווייסלב טודורוביץ') ומשה שפירא; אורגנו הרצאות מיוחדות במטרה לספח מספר רב ככל האפשר של סטודנטים". קבוצת שמאלנים, למעשה הפעילים הקומוניסטים, הצליחו עוד בשנת 1933 להשיג רוב בהנהלת הארגונים הללו.[15]

צלו של הנאציזם

כפי שנראה להלן, צלו של הנאציזם, שריחף מעל ארצות אגן הדאנובה, היו לו שני פנים: טיפול בפליטים מחד גיסא, והתעמולה הנאצית, האיומים והלחצים הפוליטיים, מאידך גיסא.

יוגוסלאוויה לא הייתה יוצאת־דופן בטאקטיקה הנאצית של ייצוא התעמולה האנטישמית, שביסודה הייתה מונחת ההנחה, שאין ארץ, בה אין אנשים המאמינים שיש להרוס את העמדות התפוסות בידי היהודים, ואפילו יהיו אלה בעלי־מקצועות — כגון רופאים — התורמים במקצועיותם לעם כולו.

כבר ב־18 באפריל 1933 מצויה התעודה הראשונה — אפילו תהא מפוברקת — של מבצע גרמני קרואטי משותף: הקריאה ב־"Voelkischer Beobachter", שנתפרסמה בגרמנית ובקרואטית, הקוראת להחרמת בתי־העסק היהודיים בקרואטיה, בתגובה על החרם שהיהודים הטילו על סחורות גרמניות.

מ. איווקוביץ', זאגרב, 1970), אך שם לא נזכר חלקם של היהודים. את החסר ממלא י. רומאנו בספרו, אך אין להניח שקוראי ספרו של איווקוביץ' יפנו לספרו של רומאנו, כדי להשלים את המידע.

13 בשונה לקביעתו של פריץ' — בדבר "34" יהודים ממוצא יוגוסלאווי, רומאנו בספרו, עמ' 22, מביא רשימה של 39 לוחמים, ראה גם הערות 8 ו־9 לעיל.

14 ר' רומאנו, עמ' 32–33; עם הפעילים העיקריים בזאגרב נמנו איוון קורסקי, רות לדרר, ומשה אלבחרי. כמו־כן השתתפו בפעולות המחתרת הפרוקומוניסטית: ד"ר בנו שטיין, מגדה בושקוביץ', לאה פינטו, יוסף פולאק, מברו קליין, עדה פישר ומירוסלאב יון.

15 מצפונו של המחבר מחייב שיציין את המחדלים שבסקירה זו שהוא מודע להם, ואשר לא היה בכוחו למנוע בעדם. כך, למשל, העובדה, שלא מוזכרים אותם הקשרים, שיהדות זאגרב קיימה עם הישוב בארץ־ישראל ע"י ההשתתפות ב"מכביות". שתי סיבות למחדל זה: רבגוניותם של הקשרים הללו מזה, והיעדר יחס פרופורציונאלי של הנושא הנ"ל אל הנושא העיקרי של מסה זו וכן הקושי בליקוט הנתונים, מזה. יש לקוות, שיימצא מישהו בעל כישורים טובים מאלה של המחבר, כדי להשלים את המלאכה.

לא חלף זמן רב וכבר עמדו לרשות הנאצים אמצעי פירסום ביוגוסלאוויה, הן בשפה הסרבית (השבועון "באלקאן" "Balkan", ו־"ורמה" "Vreme" (הזמן, יומון רשמי־למחצה) והן בגרמנית "Die Erwache", עיתונו של ל'וטיץ' — מדינאי סרבי ימני קיצוני ואנטישמי — שהופץ בווירודינה. ואז החלה גם הפצת ה"פרוטוקולים של זקני ציון" במהדורת 1936, וגם פרסומים נוספים בעלי אותו גוון (על המאבק נגד תופעות אלה ידובר להלן).

בואם של פליטים מגרמניה ליוגוסלאוויה גרם לבעיות הן בקרב החברה היהודית עצמה והן בקרב השלטונות. יציאת היהודים מגרמניה, אחר־כך גם מאוסטריה ומצ'כיה, הזעיקה את שלטונות יוגוסלאוויה, ואילו בהמוני־העם נתחדשה הקסנופוביה הנושנה כלפי היהודים, בין אלה ש"התבוללו" ובין אלה שלא עשו כן. בראשיתו של התהליך היה זה שר הפנים, ז'יקה לאזיץ', אשר מסר הודעות מרגיעות בדבר זכות מקלט, שהממשלה מכבדת בהתאם למשפט הבינלאומי.[16] אך במרוצת הזמן גברה הנטייה ימינה של המשטר בראשותו של העוצר פבלה, הלכו והתרופפו הערבויות לחופש הפרט, עד־כמה שהיו קיימות כאלה. בפרק האחרון של שלטון המלוכה בראשותו של ראש הממשלה, צווטקוביץ', כאשר כיהן כשר־הפנים הכומר הקאתולי לשעבר אנטון קורושץ, הן נעלמו כליל, כשלג הנמס תחת קרני השמש.[17]

השינוי הזה בא לידי ביטוי גם ביחס אל התעמולה האנטישמית: "הפרוטוקולים" לא נאסרו להפצה, אף כי נציגי היהודים דרשו זאת בתוקף. ואילו התביעה נגד העיתון "Die Erwache" נדחתה בנימוק שהחוק מבחין בין דת שהיא מוגנת לבין גזע, עליו לא חלות תקנות הגנה — והלא ההתקפות ב־"Die Erwache" כוונו "נגד היהדות כגזע, ולא נגד דת משה...".[18]

16 ר' "ייברייסקי גלאס", סאראייבו, מס' 48, מה־8 בדצמבר 1933. אולם, הטיפול הליבראלי התייחס רק לגבי אלה שנמלטו מפני הנאציזם — אך לא לגבי הנמלטים מרומניה. לגבי אלה הוציא משרד־הפנים ביום 26 בינואר 1938 צו לשלטונות בגבולות, שלפיו "אין להרשות לפליטים אלה להתעכב בארצנו, ואם יהיה מקרה זה, יש להרחיקם מיד מן הארץ... במקרה, שהמדינה, שאליה התכוון נוסע כזה להיכנס לא נאותה לקבלו, והוא הוחזר לגבולנו, על המשטרה להחזירו מיד למדינה ממנה הגיע" (הארכיון ההיסטורי של העיר דוברובניק, מס' 378). באפריל 1938 הוצא צו כזה לגבי היהודים מאוסטריה (שם, מס' 563) וכן ב־6 באפריל 1938 (שם. מס' 724). לפי התעודות של דוברובניק, נמצאו שם פליטים, שבאו מאיטליה, אחרי שגם שם חוקקו חוקים אריים.

17 באמצע שנת 1939 הכין משרד־הפנים הצעת חוק בדבר הסדר (למעשה — חוק בדבר ביטול) האזרחות היוגוסלאווית של שלושה סוגי זרים (אשר בראש וראשונה התייחס ליהודים): הסוג הראשון — אלה שהגיעו ליוגוסלאוויה אחרי 1 בינואר 1935; השני — אלה שאמנם נכנסו ליוגוסלאוויה לפני התאריך הנ"ל, אך טרם מלאו עשר שנים לשהותם במדינה; והשלישי — אלה שחיים ביוגוסלאוויה מעל לעשר שנים, אך לא רכשו אזרחות יוגוסלאווית, כולל אלה שבקשתם נדחתה. מועד הגירוש מן הארץ היה מדורג: 3 חודשים לראשונים, 6 חודשים לסוג השני ו־12 חודשים לגבי הסוג השלישי. חקיקתו של חוק זה נדחתה הודות להתערבות יעילה (ר' פרייד־נרייך, שם, עמ' 306, הערה 62, וכן את תיקונו של מאטקובסקי, ב"מחקרי יד ושם", לפי הנוסח האנגלי, 1959, עמ' 206). הצעת־חוק זו אינה נזכרת לא ב"ז'ידוב" ולא ב"ייברייסקי גלאס", דבר המעיד שהדחייה הייתה, כאמור, תוצאה מהתערבות מוצלחת.

18 ר' פרייד־נרייך, עמ' 186; "ז'ידוב", מס' 49, מיום 4 בדצמבר 1936, עמ' 9.

בעיית הפליטים ממרכז־אירופה

בו־בזמן חלה גם שחיקה ביחס הליבראלי הראשוני של השלטון בכל הנוגע לקליטתם, לשיכונם ולהגירתם של הפליטים. בהדרגה הורגש הלחץ על שירותים אלה, ועוד יותר הורגש לחצן של נציגויות גרמניות, שתבעו, ביוגוסלאוויה כמו בארצות אחרות, לחסל את מקומות המקלט (ואת מרכזי התעמולה האנטי־נאצית). כבר בימי משטרם של סטויאדינוביץ'–קורושץ נתקל הטיפול בפליטים בקשיים גוברים והולכים, ולעיתים קרובות נהייה לתחרות עם הזמן — אותו זמן, שהיה נחוץ כדי להזים את המגמה לגרשם מעבר לגבול ולהבטיח להם את זכות המקלט, אפילו הייתה לכך לפרקים משמעות מוגבלת; וזאת על־אף העובדה שלא הייתה בטיפול בפליטים שום הכבדה על כלכלתה של המדינה.

ועתה נדון בפן הפנימי של הבעיה. ניתן לומר, שכובד המשא רבץ במידה מרובה על הקהילה של זאגרב: היא הייתה הקרובה ביותר לגבול, ושימשה גם צומת תעבורתי חשוב, ולרשות הקהילה עמד צוות מנהלי מנוסה. בקהילה הזאת עדיין פעלו השפעות תרבותיות ולשוניות, שבקהילות אחרות כבר נעלמו.[19] כמו־כן, רק בעיר זו נתארגנו קורסים להסבה מקצועית. למעשה, טופלו הפליטים בעיקר בתחומה של קרואטיה ובדאלמאטיה להוציא אותה קבוצה, חסרת־מזל, שנתקעה בקלאדובו (אחר־כך הועברו לשאבאץ), שבה טיפל איגוד הקהילות שבבלגראד.[20] שלושה תאריכים היו הרי־גורל, וכולם אירעו במרוצת שנת 1938: סיפוח אוסטריה, ועידת מינכן ו"ליל הבדולח". עבור המוסדות היהודיים פירוש הדבר היה החרפה בלתי־מבוקרת של הבעיה: מיד אחרי הסיפוח הגיעו 4200 פליטים מאוסטריה, וסמוך לכך באו פליטים נוספים מארץ הסודטים (צ'כוסלובאקיה) שסופחה לגרמניה. מבחינתם של מדינאי יוגוסלאוויה, פירוש הדבר היה, שהעוצמה הצבאית הגרמנית התקרבה לגבולה הצפוני של הארץ, הן במישרין והן בעקיפין.

במינכן הופגנה חולשתן הרבה של מעצמות המערב מול חדירתה של גרמניה, על־אף עצמתו הפוטנציאלית של הצבא הצ'כי. בשנת 1940 נוספה לכך בעייתם של פליטים מהונגאריה — מדובר במהגרים שנמלטו מגרמניה, מצ'כיה ומאוסטריה ומצאו מקלט בהונגאריה. שלטונות הונגאריה העמידו אותם לפני הברירה: להסתנן בדרך בלתי־חוקית ליוגוסלאוויה, או להיות מוחזרים לארצות מוצאם במבצע גירוש סמוי <Refoulement>, אף כי הדבר פסול על־פי המשפט הבינלאומי.

בעיה מסוג אחר היוו הפליטים מרומניה ומאיטליה, שהיו במנוסה בפעם השנייה, נתונים ללחצם של חוקי־הגזע האיטלקיים ולרדיפותיה של המשטרה (מאוחר יותר, דווקא איטליה היא שקלטה פליטים יהודים מיוגוסלאוויה — לנוכח איום ברור על חייהם). בזאגרב קם

19 ר' לדור–לדרר — (באנגלית): J.J. Lador-Lederer, *Refugee Care: The Affinity Factor* in "Israel Yearbook of Human Rights", Tel-Aviv, 1981, p. 149 SG.; תל־אביב 1981, עמ' 149 ואילך.

20 ר' גדליה — "שני קיסרים ומלכה — הגדת קלאדובו" בילקוט תש"ח–תשל"ח 1978/1948, תל־אביב, עמ' 115 ואילך. לצורך אכסון הפליטים השתמשו השלטונות במקומות־מרפא, כגון ליפיק, דארובאר, קורשומלייסקה באניה ועוד. רובם נותרו בתחומי קרואטיה, בוסניה ודאלמאטיה, דבר שאיפשר לאחדים מהם להינצל על־ידי האיטלקים.

ד״ר שלום (מירוסלב) פרייבררגר (נספה בשואה)

ד״ר הוגו קון (כהן) — יו״ר ק״ק זאגרב
(נספה בשואה)

ד״ר דראגו רוזנברג —
המזכיר הכללי של הסתדרות הציונית

ד״ר הינקו גוטליב — משורר ופרטיזן

ד״ר מארקו הורן, יו״ר ק״ק זאגרב

כבר בתקופת 1934/1933 ועד מיוחד מטעם הקהילה למתן עזרה לפליטים, בראשותו של ד"ר מקס פשרהוף, סגן יושב־ראש הקהילה.[21] ביצוע פעולות העזרה הופקד בידי מזכיר הקהילה, אלכסא קליין (בארץ עברת שמו לארנון). קהילת זאגרב נתנה דעתה גם להושטת עזרה סוציאלית פרודוקטיווית (הסבה מקצועית) באמצעות תחנה, שנוסדה בשנת 1935, להכשרת אנשים במקצועות מעשיים שונים, כגון מלאכות. כמו־כן שיתפה הקהילה פעולה עם ההסתדרות הציונית בהקמת הכשרות חקלאיות. הג'וינט האמריקאי ו"היצם" ("Hicem")* השלימו בתרומותיהם את סכומי הכספים שנאספו בזאגרב: 1,180,000 דינר

* מוסד יהודי בינלאומי לטיפול בהגירת פליטים לארצות שונות, להוציא את ארצות־הברית. נוסד בשנת 1927, ואז היה מרכזו בפאריז; משנת 1940 פועל מניו־יורק. רוב מקומות המקלט נמצאים בארצות אמריקה הלטינית. אחרי מלחמת־העולם השנייה חוסל האירגון ותפקידיו הועברו לידי אחד ממרכיביו המקוריים, דהיינו "היאס" ("Hias").

21 הוועד פעל עשר שנים מלאות. מאוחר יותר ירד מספר חבריו לכמה עסקני הקהילה הספורים שעוד התהלכו חופשיים. מן הדין להזכיר את שמות חברי הוועד, תוך־כדי ציון גורלם:

יושב־ראש	ד"ר מקס פשרהוף	ישראל
סגן היו"ר	אוטו היינריך	היגר לארה"ב
חברי הוועד	ד"ר מרקו הורן (יו"ר הקהילה)	נפטר לפני השואה
	לבוסלב שטיינר	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר דרגוטין רוזנברג	שוויצריה
	ד"ר ניקולה טולנאואר	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר הוגו כהן (Hugo Kon)	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר לבוסלב שיק	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר יואל רוזנברגר	ישראל
	הרב ד"ר גברו שוורץ	נפטר בביתו בעת השואה
	ריכרד כהן	ישראל
	ד"ר גיזה פראנק	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר דוד פורמן	נרצח במחנה ריכוז
	ד"ר ז'יגה נוימן	ישראל
מזכיר ראשון	אלכסנדר (אלכסא) קליין (ארנון)	ישראל
מזכיר שני	יוסף (יושקו) אברהם	ישראל
הגזברית	זלטה גולדשמיד	נרצחה במחנה ריכוז
יושב־ראש		
"חברה־קדישא"	תיאודור גרינפלד	נרצח במחנה ריכוז

ד"ר טולנאואר היה ממונה על המרכז לסיוע סוציאלי פרודוקטיווי (קורסים להכשרה מקצועית).
ד"ר יואל רוזנברגר עמד בראש הוועדה להכשרה חקלאית של ההסתדרות הציונית הארצית (בין ההכשרות אוכסנו גם חברי "החלוץ" הגרמני בחוות גוליניץ').
אלה טובולסקי הייתה ראש ועדת נשים שעסקה באספקת לבוש והנעלה וכדומה; הוועדה הקימה מתפרה וציידה את הילדים בדרכם לארץ־ישראל (ר' "ספר היובל", עמ' 75).

בשנת 1933 (כשמדובר במעבר של 4,400 פליטים) וכ־2,660,000 דינר בשנת 1934, כשטופלו עוד 4,200 איש. בין השנים 1938–1940 נותרו 3120 פליטים, שרוכזו ב־15 ערים שונות (ללא זכות תנועה חופשית מעבר לתחומי המקום), שבכלכלתם נשאו המוסדות היהודיים המקומיים והמרכזיים. במרוצת שנת 1938 אכן התברר, שפרט לזאגרב, אין התרומות בהתנדבות מספקות את הצרכים. מ־1 בינואר 1939 הונהג מס סוציאלי של חובה, עד 40% אחוז מגובה מס הקהילה, וזאת בהתאם להחלטת איגוד הקהילות מיום 23–24 באפריל 1939 בדבר הקמת הקרן הסוציאלית. בזאגרב עצמה נשארה שיטת ההתנדבות בתוקפה, כי הוכח, שבדרך זו נאספים אמצעים רבים יותר. משנת 1933 עד 1941 גייסה יהדות יוגוסלאוויה למטרה זו סך של 41 מיליון ועוד 575,000 דינר. הג׳וינט הוסיף 21 מיליון ו־650,000 דינר ו״היצם״ עוד 15 מיליון ו־520,000 דינר, ובסך־הכול — 78 מיליון ו־745,000 דינר. התרומה היחידה של מוסד לא־יהודי הייתה מטעם הצלב האדום היוגוסלאווי, והיא התבטאה ב־50 מיטות.

מעבר פליטים דרך יוגוסלאוויה

בסקירה שכתב המזכיר האחרון של הקהילה בזאגרב, אלכסא קליין, באביב 1944, בלוזאן שבשווייץ, נמסרו הנתונים הסטאטיסטיים הבאים על ממדי המעבר של הפליטים.[22]

1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
בדרך היבשה								
4400	4200	2400	2200	2800	9100	11200	8200	3100
בדרך הים								
–	–	–	–	–	2600	4200	1100	–
בסה״כ:								
4400	4200	2400	2200	2800	11700	15400	9300	3100

הערה: בשנת 1941 היה מספר מסוים של פליטים שעברו דרך זאגרב בדרכם בחזרה לארץ־מוצאם, וכאלה לא נכללו בנתונים הנ״ל.

הנסיבות בהן התרחש התהליך הזה ידועות היטב. לו היו שערי ארץ־ישראל פתוחים לעלייה חופשית, הייתה יוגוסלאוויה יכולה לשמש ארץ־מעבר אידיאלית הן בדרכי היבשה

22 קליין (ארנון) מדגיש, שאת הדו״ח שלו לג׳וינט כתב על־פי הזיכרון ועל־פי שאלות בע״פ, ששאלוהו חבריו בשווייץ, בה מצא מקלט, אך הנתונים הסטאטיסטיים הם חלק מהחומר שעלה בידו לקחת עמו מזאגרב.

והן בדרכי הים. אך לא כך היה הדבר. יוגוסלאוויה נהייתה המקלט הראשון בתוקף הכורח, ואך סמוך לפרוץ המלחמה היא נותרה דרך אפשרית יחידה להצלת יהודים מארצות־אירופה הנתונות לכיבוש הנאצי.[23] נסיבות אלה היו, כמובן, ידועות היטב לשלטונות בלגראד וזאגרב. הללו היו גם מודעים היטב לכעסם של הגרמנים, וזאת בתקופה שהמדינה נעשתה בצורה הולכת וגוברת תלויה בגרמניה, הן כספקית של חומרי־גלם והן כקונה סחורות גרמניות. בכך מאופיינות השנים עד פרוץ המלחמה. יחסו של השלטון הלך והקשיח, וקשה היה להשיג אישור להארכת שהותם של הפליטים, בין היתר של אלה ששהו על אוניות בדאנובה, שנבצר מהם להמשיך דרכם דרך רומניה או בולגאריה עד לנמל כלשהו בים השחור, כאשר נמלי יוגוסלאוויה לא באו בחשבון. המסע האחרון מסוג זה, ואף הטראגי ביותר, הגיע לגבול יוגוסלאוויה בסוף אוקטובר 1939. השלטונות הרומניים מנעו את מעבר האוניה (בגבול טורן–סווּרין), וכך נתקעו למעלה מאלף פליטים ביוגוסלאוויה ("קבוצת קלאדובו"), ו"האנשים האלה נפלו קורבן לאותו גורל, שהיה מנת־חלקם של רוב יהודי יוגוסלאוויה".[24]

הגירה מיוגוסלאוויה לארצות שמעבר לים

	1933	1934	1935	1936	1937	1938[25]	1939	1940	1941
באמצעות "היצם":		76	160	280	406	562	720	1202	420
באמצעים עצמיים	10	18	48	56	52	67	85	246	72
בסה"כ:	10	94	208	336	458	629[25]	805	1448	492

בסטאטיסטיקה זו נכללו רק האנשים שהיו רשומים בוועדת הפליטים; המספרים אינם כוללים את עליית הנוער.

23 על כך כבר קיימת ספרות שלמה. אזכיר את מאמרו של אלכסא קליין–ארנון, "כדי להציל משיכחה", שפורסם ב"בילטן" של התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל־אביב, ב־5 באפריל 1963 (בקרואטית).

24 על הטראגדיה של קבוצת קלאדובו כתב נפתלי־באטה גדליה, בפעם הראשונה ב"אלמנך היהודי לשנת 1957–1958", ואחר־כך גם ב"ילקוט", ר' הערה 20 דלעיל. ראה גם זיכרונותיה של רות קליגר: Ruth Klüger-Peggy Mann, *The Last Escape*, New-York, 1973.

25 ב"ספר היובל", עמ' 76 מודגשת דווקא שנה זו, וזאת בהקשר כאילו היק"ם, בתרומה של 2,400,000 דינר, סייע להגירת פליטים לארצות מעבר־לים ומספרם היה לא 562, כי אם 629. עניין בפני עצמו הוא באותו מספר פליטים אשר קיבלו רשיונות־עלייה, כולל 185 אנשים מהקבוצה של קלאדובו. (ר' ספר "היובל", עמ' 78).

הטיפול בילדים ובנוער (הסבה מקצועית)

פרק מיוחד מהווה הטיפול בנוער ובילדים. בילדים, רובם יתומים מגרמניה, שבהם טיפלה ריחה פרייר — היא עצמה מברלין — עד סוף חודש מאי 1940,[26] ומאז ועד סמוך לפלישתם של צבאות גרמניה ליוגוסלאוויה, מארץ זו. הילדים שהיו תחת חסותה שוכנו באורח זמני בבתים יהודיים ביוגוסלאוויה — מפעל שבוצע בהצלחה על־ידי ועדת הנשים שליד קהילת זאגרב, בתמיכת חברות ויצ"ו ולשכת "בני־ברית".

פינוים של הילדים הללו היה מופקד בידי הסוכנות היהודית, שהצליחה להוציאם מיוגוסלאוויה שעות מספר לפני הפלישה הנאצית.[27] באותו זמן פונו מקבוצת קלאדובו 185 איש וביניהם 130 ילדים ו־30 נערות, אליהם סופחו גם מספר ילדים — אזרחי יוגוסלאוויה, וכן אזרחי ארץ־ישראל שנמצאו במקום, 25 במספר.

חוקי ההפליה הראשונים

הממשלה פרסמה ב־5 באוקטובר 1940 שתי תקנות, שהיה בהן משום סימן, שאין יהודי יוגוסלאוויה נחשבים עוד לאזרחים שווי־זכויות: "תקנה בדבר אמצעים המתייחסים ליהודים, העוסקים בסחר מזונות למאכל־אדם" וכן, "תקנה בדבר הגבלת זכויות לימוד והשכלה לאנשים ממוצא יהודי".[28] ב־8 בנובמבר 1940 פורסמה תקנה משלימה, "תקנה על מפעלי מסחר ותעשייה". תקנות אלה פגעו בקהילה היהודית ככלל, באופן עקרוני; יחד עם זה הייתה בכך התערבות בלתי־אמצעית בחיי יום־יום: הקהילות הגדולות ניגשו ללא דיחוי לארגון בתי־ספר יהודיים, שיטה שנמשכה אפילו באיזור הכיבוש האיטלקי, אחרי אפריל שנת 1941.

ברי, שהתחיקה של "נומרוס קלאוסוס" לא הייתה אלא חיקוי של חוקים שהיו נהוגים זה מכבר במדינות אחרות. במקביל לכך ננקטו צעדים נוספים של הפליה, כגון הוצאתם של היהודים משירות בחיל־האוויר (אף־כי היה זה דווקא חיל־האוויר שחולל את המהפך המדיני ב־27 במארס 1941). מרבים מבין הקצינים היהודים במילואים נשלל שיבוצם

26 Recha Freier, *Let the Children come. The Early History of the Youth Aliya*. London, 1961 ריחה פרייר: תנו לילדים לבוא — תולדות עליית הנוער.

27 הילדים קיבלו תעודות־מסע יוגוסלאוויות תקפות — ובלבד לחלצם משם; ראה ב־"Spomenica" 1919–1969, Beograd, 1969, 79 — הוא ספר היובל של איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד (בהערה 21 לעיל. להלן רק "ספר היובל").

28 ר' "ספר היובל", עמ' 69 — ותזכיר המחאה של הוועד הפועל של איגוד הקהילות בעמ' 72. הנוסח ב־"העיתון הרשמי" מיום 5 באוקטובר 1940, מס' 229; ראה ב־"ייברייסקי גלאס", סאראייבו, מיום 16 באוקטובר 1940.

המלחמתי, ואילו אחרים לא קודמו בדרגה, אף־כי מילאו את כל התנאים הדרושים לכך.

ד"ר ישה רומאנו, מעיר, בהקשר הקרואטי, כלהלן: "המשמר המפלגתי של מאצ'ק* הנחית מכה קשה על המפלגה הקומוניסטית של קרואטיה, כאשר עצרה, בליל 30–31 במארס 1941, 25 מנהיגים מהפכניים ומסרה אותם אחר־כך לידי האוסטאשה. הם נכלאו בקרסטינאץ ליד זאגרב והומתו שם. בין המומתים היו גם היהודים: אלפרד ברגמן, איוואן קורסקי, זיגמונד קראוס, ארנסט ראדו, זבונימיר ריכטמן וויקטור רוזנצווייג".

שלושת השבועות של ההתפוררות

ביום 25 במארס 1941 נחתם בווינה, בארמון בלוודר, הפרוטוקול של הצטרפות יוגוסלאוויה לציר המשולש שהוקם ב־27 בספטמבר 1940, יחד עם מספר נספחים סודיים. אחד מהם היה בעל חשיבות מיוחדת, אשר על־פיו התחייבה יוגוסלאוויה להרשות מעבר של ציוד מלחמתי גרמני בתחומה, באמצעות רכבות, אך ללא איזכור משלוחי כוח־אדם. היו שהסיקו מכאן את המסקנה שהיוגוסלאווים לא התחייבו לכך. יחד עם זאת הובטחו ליוגוסלאוויה זכויות מועדפות בנמל סאלוניקי. מכאן ניתן היה להבין, שבאותה שעה לא היה בדעתה של גרמניה לפתוח במלחמה נגד יוגוסלאוויה, אף לא לבצע את ביתורה, אלא אך ורק להבטיח לעצמה קווי אספקה במסעה נגד ברית־המועצות.

שעת המהפך הגיעה תוך שישים שעות מהחתימה בווינה. אז התהפכה הקערה הפוליטית על פיה ביוגוסלאוויה, על־ידי הפגנות המוניות בערי סרביה, שהתנהלו בסיסמה "מלחמה עדיפה על ההסכם" וע"י עצם ההפיכה המדינית, שחולל חיל־האוויר. צווטקוביץ' וצינצר־מרקוביץ' נאלצו להתפטר, בעוד שהעוצר פבלה יצא לגלות מרצון: קמה ממשלה חדשה בראשותו של מפקד חיל־האוויר, דושאן סימוביץ', ובהשתתפותו, שהשתמעה לשתי פנים, של מנהיג הקרואטים, מאצ'ק. היטלר החליט עוד באותו לילה שבין 27–28 במארס לשבור את יוגוסלאוויה במלחמת בזק ובהשתתפות מדינות מעוניינות נוספות — הונגאריה, בולגאריה ואיטליה (ועל כך עוד ידובר להלן). מן הראוי מיד להדגיש, שגרמניה על־אף תוכניותיה הצבאיות — פלישה לברית־המועצות — לקחה את היזמה לידיה, אף־כי יוגוסלאוויה "הופקרה" לכאורה לאיטליה, כמו כל האזור הים־תיכוני, ועל־אף העובדה, שהאנשים, שעליהם עמדו להטיל את הקמתה של מדינה "עצמאית" קרואטית, נמצאו אותה שעה באיטליה. בו־בזמן מצאה הדיפלומאטיה הגרמנית הלא־רשמית את הדרך להחיות דווקא באותם הימים את תקוות הקרואטים לחיסולה של יוגוסלאוויה. ואכן, ההכרזה על "עצמאותה" של קרואטיה באמצעות תחנת־הראדיו של זאגרב הוקראה על־ידי סלבקו קוואטרניק — קולונל לשעבר בצבא האוסטרו־הונגרי — שהסוכנים הגרמניים הביאוהו לשם, כאשר הקבוצה של "פוגלאווניק" ("המנהיג"), הייתה עוד בדרך מאיטליה.[29]

* מדובר במיליציה של "מפלגת האיכרים הקרואטית" שד"ר ו. מאצ'ק עמד בראשה.

29 ב־8 באפריל 1941, דיבר פאוולי'ץ' בראדיו של איטליה וקרא לקרואטים להינתק מסרביה ולתמוך בפעולות־המלחמה של גרמניה ושל איטליה (Bulletin of International News מס' 6, מיום 19 באפריל 1941, עמ' 518).

על־פי האמור לעיל, הרי שמכל האזורים שהיו מעורבים במלחמת־העולם השנייה, קרואטיה היא המקרה היחיד, שעצם הקמתה כמדינה היא פרי המלחמה הזאת.[30] כל יתר בעלות־הברית של גרמניה, ואפילו סלובאקיה, יכלו להצביע על ישות מדינית עצמאית כלשהי שכבר הייתה קיימת, ללא תלות במלחמה זו. מהשנים שקדמו למלחמה, יכול היה המשטר האוסטאשי החדש להצביע על המשכיות ארגונית טרוריסטית בלבד, שהייתה ממומנת ע״י איטליה והונגאריה.[31] אין אפוא תימה, שמדיניותו של היצור הזה התבססה על שלושה לאווים, שהוא טיפחם, על־מנת להצדיק את עצם קיומו המדיני: א. שלילת הסרבים: ב. האנטי־קומוניזם. ג. האנטישמיות. את ביסוסו הרעיוני מצא המשטר הזה בקאתוליות שלו, וכן בהנחה, שהקרואטים אינם ממוצא סלאווי, כי־אם ממוצא גותי. מתוך השקפה זו, הרי שחיסולם של הסרבים ושל היהודים הוא יותר מעין מוצר־לוואי של מלחמתה של קרואטיה (מה שניתן לומר אפילו ביחס לרומניה ולסלובאקיה). יוצא, שהשתתפותה של קרואטיה במלחמה על־ידי ״הלגיון הקרואטי״ בחזית המזרח, הייתה אף היא פועל־יוצא משלוש השלילות שנטבעו בעצם ישותה.

בכל זאת, עובדה היא שאף לא אחד מהגורמים המדיניים־האוסטאשיים, לא היה בעיני היטלר גורם בעל אופי מכריע: הוא היה מוכן להשלים עם יוגוסלאוויה כפי שהייתה ב־25 במארס, כאשר ממשלתם של צווטקוביץ׳ וצינצר–מרקוביץ׳ חתמה על הצטרפות לציר המשולש. מה ששינה את התסריט היו ההפגנות האדירות ברחובות בלגראד. יומיים לאחר מכן, כשהתברר — לא רק כתוצאה מ״המהפך המדיני״ של סימוביץ׳ — אלא גם על סמך הקלות בה אורגנו המחאות בבלגראד — שגרמניה אינה יכולה לסמוך על קיום ממשלה צייתנית בבלגראד. כל אלטרנטיווה, אפילו יהיה מחירה מלחמה ממש, נראתה בעיני גרמניה טובה יותר, לרבות נטילת ה״סדר״ בסרביה לידיה, תוך־כדי ויתורים זעירים לשלוש

30 מבחינת המשפט הבינלאומי, יש מקום לדון בשני היבטים של יצירה מדינית חדשה זו. ראשית, כלל מקובל הוא בעת מלחמות בין שתי קואליציות של מדינות, שאין מכירים בנפילה (היעלמות) סופית של אחת מהמדינות הללו, אפילו היא נכבשה כולה, כל עוד חברי הקואליציה האחרים ממשיכים להילחם. שנית, מוגדרים היטב התנאים שעל יחידה מדינית למלאם על־מנת שתוכר כמדינה עצמאית. היצור שכינה עצמו ≪המדינה העצמאית קרואטיה≫ אינו ממלא אף אחד מתנאים אלו.
מבחינה עובדתית, הקואליציה, אז בהנהגתה של בריטניה הגדולה, המשיכה להילחם נגד גרמניה וגרורותיה, והיא אף הכירה, מצדה, ביוגוסלאוויה בתור בעלת־בריתה. בהתאם למצב שנוצר, ניתקו את יחסיהן עם יוגוסלאוויה רק גרמניה וגרורותיה וברית־המועצות, בעוד שמדינות נייטראליות, ואף הוואטיקאן, לא עשו זאת.
מאידך גיסא, במדינה הקרואטית העצמאית הכירו אך ורק חותמי הציר המשולש, ועוד פינלאנד וספרד. על מדיניותו של הוואטיקאן ידובר עוד להלן.
ניתוח זה קיבל את אישורו כשנתברר שעל אדמת יוגוסלאוויה נתארגנה מלחמת גרילה במגמה לשקם את הארץ הזאת כמדינה, על כל פלכיה וחבליה, אף־כי לא במשטר המדיני שהיה קיים לפני המלחמה. ויש לומר, שזמן־מה היה הסירוב להכיר בצבא השחרור הלאומי (״הפארטיזאנים״) בתור צד לוחם — בניגוד בולט לכללי המשפט הבינלאומי.

31 הכוונה כאן מסתברת ברורות מיומנו של הרוזן צ׳יאנו, ראה את המקור האיטלקי וכן את התרגום הקרואטי, זאגרב, 1948. ובתרגום האנגלי: Count Galeazzo Ciano, *The Ciano Diaries 1939–1943*. London and New-York, 1947. להלן ≪צ׳יאנו–יומנים≫

שכנותיה של יוגוסלאוויה — הונגאריה, בולגאריה, ובמיוחד לאיטליה — ויצירת מדינה קרואטית שלא תהיה מסוגלת לעמוד על רגליה, ואשר למרבה האירוניה נקראה דווקא בשם "מדינה עצמאית — קרואטיה".

תוצאותיהן של ההתנגשויות הצבאיות, שנמשכו אך ורק שישה ימים, ואשר קשה להגדירן כמלחמה של ממש, עלו, מבחינתה של גרמניה, על כל המשוער. בעמדו מול התביעות האיטלקיות, מצא פאוולין' ("פוגלאווניק"), שהיה עד אז בחסותה הבלעדית של איטליה, במהרה תמיכה בברלין. תמיכה זו הכתיבה לו הסתייגות כלפי רומא, מה גם שגורלה ההיסטורי של קרואטיה היה מאז ומתמיד מאופיין על־ידי קשריה ההדוקים עם הצפון, ולאוו דווקא עם דרום־מערב. להלכה, היה בכך משום ניגוד למהות ההסכמים הגרמניים־איטלקיים על חלוקתה מחדש של אירופה; אך כישלונותיו הצבאיים של מוסוליני ביוון, במקביל למשבר היוגוסלאווי, וכן חמדנותו לגבי איזור הים האדריאטי, נטלו ממנו את היכולת למנוע בעד נטייתה הברורה של קרואטיה "העצמאית" לעבר ברלין.

על־פי "ההיערכות" החדשה הזאת התייחסו השליטים בקרואטיה באהדה יתירה אל ההיטלריזם ונקטו מדיניות של שיתוף־פעולה מלא עמו. פועל־יוצא טראגי מן הקוו הזה היה גם "פתרון" השאלה היהודית על־פי המתכון הגרמני, ולא על־פי הדגם האיטלקי.[32]

נתוספו לכך נסיבות טראגיות אחרות, כגון אופיים של האנשים, שפאוולין' הביא מאיטליה ומהונגאריה ("יאנקה פוסטה"),* ואשר מצאו מהר מאוד שפה משותפת עם אנשים אלימים מקומיים לרבות נזירים מהמסדר הפראנציסקני, וכמרים — כולל איש בדרגת הגמון.

תהליך תפיסת השלטון היה מהיר, מה שמצביע על מנהיגות שעברה הכשרה גם בקורסים פאשיסטיים ונאציים. בידי אנשי האוסטאשה עלה לדחוק הצדה את הצבא הסדיר ולתפוס את השלטון הממשי, כלומר, להשליט טרור מזוין ברחובות הערים ובכפרים — כשהם חופשיים מכל לחץ חיצוני, שעשוי היה להכניס יחס הומאני במקצת למעשיהם.[33]

* Janka Puszta, חווה בדרום־הונגאריה, שבה התאמנו הטרוריסטים הקרואטיים — "האוסטאשה" — בביצוע מעשי־החבלה. לפי טענת ממשלת יוגוסלאוויה בפני חבר הלאומים בז'נווה, מן המקום הזה יצאו המתנקשים בחייו של המלך אלכסנדר ה־I.

32 שני ספריו של ב. קריזמן דנים במצבה של קרואטיה בין שתי המעצמות הפאשיסטיות: Bogdan Krizman, *Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980 (להלן — "קריזמן–פאוולין") & idem, Ustaše *i Treći Reich, 2* Sveska, Zagreb, 1983 <להלן — "קריזמן, אוסטאשה">. אמנם ידוע, שגם איטליה חוקקה חוקים גזעניים, אך הם היו שונים מחוקי נירנברג הנאציים, ולא כללו שלילה מוחלטת של זכויות היהודים.

33 תנועת ה"אוסטאשה" לא התפתחה בקרואטיה גופא. לקבוצת המהגרים סביב פאוולין' באיטליה — ו"הבאנדיטים שלו" (לפי הגדרתו של צ'יאנו) אמנם היו אוהדים בקרואטיה, הן בין הכמרים (ועל כך עוד ידובר להלן) והן בין אנשי המיליציה של מאצ'ק, דהיינו של מפלגת־האיכרים; אך במהרה נמצאו משתפי־פעולה אופורטוניסטיים במידה מספקת כדי למלא את המשרות הממשלתיות ואף את יחידות הצבא והמשטרה. אחדים מבין אנשים אלה ברחו אחר־כך מזאגרב ואף הצטרפו לפארטיזאנים. אלמלא השינוי הראדיקאלי והמיידי במשטר, ייתכן שהיו מופיעים גם אוהדים מבין היהודים... אולם לאור ההתפתחויות השתלטה הרדיפה נגד כל היהודים, ותמוה שחוקר ישראלי (ישעיהו ילינק) סובר אחרת.

המדינה הקרואטית העצמאית — לידת המפלצת

חייה הפוליטיים של מדינה זו החלו ב־10 באפריל 1941 בנקיטת צעדים דראסטיים ביותר, עוד בטרם התייצב המשטר והתבררה התשתית שלו, שכוונו בראש וראשונה נגד היהודים. עם הקמתו של המשטר האוסטאשי נתעוררה שאלת הסמכות המדינית בחבליה השונים של יוגוסלאוויה המבותרת, אשר חיו בה קרואטים, או שנגעו בצורה כלשהי לישות המדינית החדשה: כך שלטו הגרמנים באזור סרם המזרחית, ההונגארים בחבל מג'ומורייה; האיטלקים בדאלמאטיה, הרצגובינה וקוסובו והבולגארים במאקדוניה. אך עלינו להתרכז במשטר שקם בזאגרב, בסיוע צמוד ופעיל של הגרמנים. יש לציין, שביתוך זה אירע עוד בטרם נכנע הגנראל קאלאפטוביץ' רשמית בשם המדינה היוגוסלאווית ב־16 באפריל 1941. ימים ספורים לאחר־מכן התאחדו האוסטאשה של פאווליץ' ששבו מאמיגראציה — 195 איש בסך־הכול, שהגיעו ממחנותיהם שבאיטליה — עם תומכיהם מבית. אף־כי עד אז לא היו האוסטאשה תופעה פעילה בקרואטיה, לא קמה כל התנגדות לשינוי המשטר. מצד אחד, נחוץ היה שלטון כלשהו שישליט סדר, ומצד שני, ההבטחות שפוזרו בדבר התעשרות מהירה, בין בדרכים כשרות ובין בדרך עקלקלה — שאכן נתיישמה במציאות — גרמו לכך, שהושגה יציבות משטרית יחסית, והראיה שהמשטר ההוא נתקיים עד למאי 1945. דבר זה נתאפשר הודות לעובדה שפאווליץ' ויתר על קשריו המיוחדים עם איטליה ועל חובת הכרת טובה לפאשיזם האיטלקי. אדרבא, הוא קיבל את מלוא התמיכה של הגרמנים.[34]

ראה ברשימתו — המאוזנת בדרך־כלל — בשם "השמדת סרבים, יהודים וצוענים במדינת קרואטיה העצמאית" ב'מורשת', חוברת כו', תל־אביב, תשל"ט, עמ' 61–70.
נביא משם את הציטוט הבא:
"אמנם לרבגוניות הקרואטית גם פנים אחרות: תמיכה יהודית איתנה לכוחות של הלאומיות המקומית. ידוע גם ידוע שבקרב האוסטאשה היו יהודים אחדים חברים מלאים ועוד תומכים בלתי־פעילים רבים". בעוד שאת ה"אחדים" הללו אפשר לספור באצבעות יד אחת, הרי שהמונח "רבים" מעיד על טעות. אין כל ספק שההערה מחוסרת כל יסוד ויש להתעלם ממנה.

34 כשמדובר בנותני ההוראות הגרמניים אשר בקרואטיה, עלינו להבחין היטב בין סוגי שיתוף־הפעולה השונים בינם ובין הפאשיסטים הקרואטיים, כלהלן:

א. שיתוף־פעולה צבאי, שהיה מכוון בעיקרו של דבר נגד הפארטיזאנים; הוקמה גם הדיוויזיה בשם "חנג'ר" של מוסלמים מבוסניה, שקיבלה את ברכתו של חאג' אמין אל־חוסייני, המופתי הירושלמי לשעבר, שברח מהמזרח־התיכון ומצא מקלט ושדה־פעולה במסגרת המשטר הנאצי בברלין;

ב. שיתוף־פעולה מקומי בין ה"פולקסדויטשה", דהיינו בני המיעוט הגרמני בשטחי קרואטיה, שהיו רובם ככולם חברי המפלגה הנאצית;

ג. שיתוף־פעולה מינהלי־מדיני.

אליבא דאמת, הכניעה המוחלטת של המדינה הקרואטית באה רק במארס 1943, כאשר השתלט על המשטרה קונסטנטין קאמהופר, קצין הס.ס. ("בריגאדן־פיהרר"), בתוארו הרשמי "הממונה מטעם מפקד הס.ס. ליד מפקד הכוחות הגרמניים בקרואטיה" (ר' מסמך נירנברג 2904 — N6). הוא הוסמך לפי הוראת הפיהרר לשגריר הנאצי, קאשה, מיום 24 במארס 1943, וקיבל פקודות אך ורק ממפקד הס.ס. (ז.א. מהימלר). מינוי זה משלים את רשימת השליטים הגרמניים בקרואטיה ליד השגריר קאשה,

שינוי קו זה מצד המדינה הקרואטית עמד, כאמור, בסתירה עקרונית להסכמים הגרמנו־איטלקיים בנוגע לריארגון של אירופה, שלפיהם השטחים צפונית לנהרות סווה ודאנובה נועדו להוות את אזור־ההשפעה הגרמני, ואילו השטחים דרומה מקו זה — את אזור־ההשפעה האיטלקי. הכוונה הייתה לשליטה מדינית־מינהלית ולניצול המשאבים הכלכליים כאחד. ברם, כישלונותיו הצבאיים של מוסוליני נטלו ממנו את היכולת להתנגד ממשית לנטייה הקרואטית הבולטת להישענות־יתר על ברלין. יש לציין, שנטייה כזו הייתה מאז ומתמיד מחויבת המציאות הגיאופוליטית לגבי קרואטיה הפאנונית (דהיינו, להוציא את מרכיבה הדאלמאטי, לאורך חופי הים האדריאטי, שגורלו המדיני היה שונה).

תופעת־לוואי טראגית למצב־עניינים זה היה ה״פתרון״ של השאלה היהודית לפי הדגם הגרמני דווקא, במקום האיטלקי.[35] נסיבה מכבידה נוספת נעוצה בטיבם של האנשים שפאווליץ׳ הביא עמו מאיטליה, דהיינו ״פושעיו״, אנשים שמצאו חיש־מהר שותפים בין

כלהלן: גנראל חיל היבשה אדמונד גלייז פון הורסטינאו, נציג המפקדה הצבאית העליונה, גנראל רודולף ליטר, מפקד הצבא הגרמני (מאז נובמבר 1942) תחת פיקודו של הגנרל אלכסנדר לוהר (Loehr) ונוסף לכך ״נתמנו לאחרונה עוד קציני ס.ס. אחדים״. קאמהופר תכנן הקמת ״שירות משטרתי גרמני בתוך זרוע המערכת של כוחות הכיבוש הגרמניים״ לגבי קרואטיה כולה. לפי דיווח גרמני בן התקופה, ״הוא סיגל לעצמו סמכויות ריבוניות מרובות ע״י יצירת יחידות משטרה גרמניות־קרואטיות, באשר המשטרה הקרואטית הועמדה לרשותם של הגרמנים בכל אתר ואתר, לפי הצורך״. משטרה זו תוכננה להרכב של 2000 גרמנים מן הרייך, 5000 פולקסדויטשה מקומיים ו־15,000 קרואטים (תכנית זו נתבצעה למחצה). פאוליץ׳ התנגד לה זמן־מה, אך קיבל את הדין, כאשר הימלר ביקר בזאגרב ב־5 במאי, אותה שנה. מפקד המשטרה הגרמני הקים את מטהו באוסייק, אסג בלשונם, במרכזו של המיעוט הגרמני. לגבי הנקודה דלעיל, עלינו להדגיש במיוחד את שיתוף־הפעולה בין האוסטאשה לפולקסדויטשה: תוג׳מאן מציין, שב־5 ביולי 1941 נכרת הסכם בין נציגי המיעוט הגרמני בקרואטיה מזה לבין ממשלת קרואטיה העצמאית מזה לגבי זכויות היתר של מיעוט זה, אשר למעשה יצא מפיקוחם של השלטונות הקרואטיים, אף־כי היה עליו למלא אחרי הפקודות שבאו מגרמניה גופא (ר׳ בספר ״שיטות הכיבוש״, בעריכתו של בראיקוביץ׳, עמ׳ 187). נוסף על כך, הוענקו לאנשים ממוצא גרמני תפקידים נכבדים מטעם ממשלת קרואטיה. בספר ״פשעי הנאצים ועוזריהם״, עמ׳ 55, מתוארת חלוקת השלל (השוד) באוסייק: האוסטאשה שדדו את הסרבים, ואילו הפולקסדויטשה עשו זאת כלפי היהודים. ביחד שדדו את בית־הכנסת, ואח״כ הציתוהו בפצצות (בצורה דומה חגגו הגרמנים המקומיים בג׳אקובו את יום הולדתו של היטלר). בקשר לחלוקת כספי ה״קונטריבוציה״ שיהודי המקום נצטוו לשלם — 20 מיליון דינאר, פרצה מריבה בין הצדדים, אך היא נסתיימה בפשרה, ו.א. בחלוקת הסכום. בנושא זה דן בפרוטרוט מאמרו של ר. מיטרוביץ׳: ״גורל היהודים במקומות שבהם הפולקסדויטשה תפסו את השלטון באפריל 1941״. במקור: R. Mitrović, *Sudbina Jevreja u krajevima gde su Folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941*, in "Zbornik" 2, Beograd, 1973, pp. 265–270. ראה גם ״אסופה״ מס׳ 2, בלגראד, 1973, עמ׳ 265–270.

35 כבר ב־22 באפריל 1941 הצהיר אנדרייה ארטוקוביץ׳, שר־הפנים, שממשלת קרואטיה העצמאית ״תפתור את הבעיה באותה דרך, בה פתרה אותה בגרמניה״. ראה, מ. הראמינה (M. Haramina) ״הפשעים והגזרות נגד היהודים בזאגרב במהלך מלחמת העולם השנייה״ ב־״הסקירה ההיסטורית של קרואטיה״ (Historijski Pregled) כרך 7, מס׳ 2, זאגרב, 1961, עמ׳ 90. להלן ״הראמינה–פשעים״.

אנשי־האגרוף המקומיים, וביניהם מספר מדהים של נזירים פראנציסקניים ושל כמרים, כאמור לעיל.[36]

בתהליך עיצוב השלטון הועמדה המשטרה, זמן קצר אחרי תפיסת השלטון, תחת פיקוח גרמני. בידי האוסטאשה עלה להשתלט לחלוטין על יחידות הצבא הרגיל הקרואטי (הקרוי "דומובראני", ז.א. מגיני המולדת) ולהוות את השלטון הממשי. איזה שלטון? שלטון של טרור ברחובות הערים ובכפרים, כשהם פטורים מכל התערבות מבחוץ, שהיה בה כדי לשוות אנושיות מינימאלית למעשיהם.[37]

וזאת לדעת: בעוד שהיטלר הזדקק לתשע שנים מאז נטל את השלטון לידיו, בינואר 1933, ועד לוועידת וואנזה בברלין בינואר 1942, כדי "לחנך" את עמו לשתף פעולה בהשמדת־עם מאורגנת, הרי שבקרואטיה חלפו אך שעות מספר מאז כניסת הצבא הגרמני לזאגרב, וכבר ננקטו האמצעים ראשונים (מעצרים על־פי רשימה), ולאחר מספר ימים פרצו מעשי האלימות (שריפת בית־הכנסת באוסייק; וכעבור זמן־מה גם הריסת בית־הכנסת המרכזי של זאגרב).

בעקבות מעשי האלימות אכן חוקקו חוקים שהמיטו מכה אחר מכה.[38] מגמתם הייתה בעיקרה פסיכולוגית, דהיינו ליצור תדמית חיצונית כזו של משטר חדש, שתסכל כל תקווה שניתן יהיה, תוך הישענות על חוקיות, להתגונן נגד הסרת כל סייג משפטי, ז.א. לנסות ולהבטיח הגנה על חיי הפרט, חירותו, כבודו, זכותו להתנועע חופשית ורכושו. אין כל קושי לסכם את סדרת "ההוראות החוקיות" (והשימוש במונח זה אכן החליף את המושג של חוק). את ההוראות הללו ניתן לחלק לשניים: אלה שישמשו לצורכי המדינה כמכשיר משפטי, ואלה שמטרתן הייתה הסרת כל הגנה מעל גורמים בלתי־רצויים — קרי הסרבים בני הדת הפראבוסלאווית־אורתודוכסית, והיהודים. אף אחד מן החוקים הללו לא הכיל את זכות

36 על כך ראה בספר "פשעי הכובשים הפאשיסטים ועוזריהם נגד היהודים ביוגוסלאוויה", בהוצאת איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד, 1952, בעריכת ד"ר ז. לוונטל, להלן "פשעים". החומר העובדתי הוכן על־ידי דוד ענף, על־יסוד מסקנותיה של הוועדה הממלכתית לקביעת פשעי־מלחמה. זהו המקור הנאמן ביותר העומד לרשותנו. חסרונו הגדול של פרסום זה (וכן של ספרו של רומאנו), שאין בהם נתונים על המערך המשפטי של יוגוסלאוויה בכל הנוגע לצעדים נגד הפשעים הנ"ל. בש' 1957 יצאה מהדורה שנייה של "פשעים", עם תמציות באנגלית, אך ללא שינויים בנוסח.

37 אם נכונה הידיעה שקיבל הציר הבריטי ליד הוואטיקאן, ב־22 במארס 1943, ממאליונה הרי שמוסוליני בעצמו פנה, לבקשת האפיפיור, אל הקרואטים בבקשה שיפסיקו את הגירושים למחנות, אך ללא הצלחה. ר' מורליי, עמ' 157. נראה שהתערבות זו הייתה תוצאה מפנייתו של סטיבן וייז, יו"ר הקונגרס היהודי האמריקאי באמצעות מיירון טיילור, שגירו של רוזוולט ליד הוואטיקאן. וייז חשש לגורלם של כ־15,000 יהודים שנמצאו באיטליה, לאור הסכנה של מסירתם לידי הגרמנים. מאידך גיסא, ממשלת איטליה הייתה חסרת־אונים לגבי היהודים שנותרו בקרואטיה — דבר זה אושר ע"י באסטיאניני (ממשרד החוץ האיטלקי) לנציג הוואטיקאן, טאקי־ונטורי, באפריל 1943.

38 הנוסח נתפרסם ב־≪Narodne Novine≫, ז.א. ב"עיתון הלאומי" (הוא הביטאון הרשמי של ממשלת קרואטיה); קיים גם תיאור ממצה בנדון בפרסומים הבאים: פרופ. ד"ר א. סטאיץ' וי. פאפו, "רציחות ופשעים אחרים שבוצעו נגד היהודים בבוסניה ובהרצגובינה בעת הכיבוש הזר, בספר הזכרון לרגל 400 שנה לבואם של היהודים", סאראייבו, 1966, עמ' 205–248 להלן ≪ספר זכרון בוסניה≫. ר' גם הארמינה "פשעים" וכן ב"קריזמן־פאוליץ'", עמ' 14 ואילך.

הערעור או כל צורה שהיא של זכויות משפטיות. בתי־המשפט נהפכו למעין זרועות המשטרה, והמשטרה עצמה נעשתה לכלי־שרת בידי האוסטאשה, שפעלו בהדרכת קצינים ומדריכים נאציים.

עלינו להדגיש, שבקביעת מיהו יהודי נהגו האוסטאשה לפי הקריטריונים הנאציים, פרט ליהודים ספורים שהיו נחוצים למשטר או שנחשבו כבעלי זכויות לשחרור המולדת ואלה קיבלו את התואר המוזר של "אריים של כבוד". האוסטאשה צעדו בראש גרורותיהם של הנאצים בגין אכזריותם הגסה ואף באו לסכסוך כלשהו עם הכנסייה, באשר זו האחרונה ניסתה להציל לפחות את היחידים הלא־אריים, שהיו נשואים לנשים אריות, וכן את ילדיהם ואת המומרים הוותיקים והחדשים.[39]

שדידת הרכוש היהודי

פרשה מיוחדת היא שדידת הרכוש. הייתה זו מדיניותו המחושבת של השר אנדריה ארטוקוביץ', שהיה האחראי לסרבים וליהודים. הלה הבין, ש"אויבי העם הקרואטי" הללו, כביכול, אינם נטולי מגן לחלוטין, כל עוד נותרו בידיהם האמצעים להשחתת המנגנון ולאפשרויות לבריחה.[40] בשוד הרכוש השתתפו אוצר המדינה, מוסדות אוסטאשיים שונים וכן "יזמה פרטית" מצד גורמים שלטוניים שלא ראו עצמם כבולים על־ידי הוראות החוק

39 לא נדון פה בשאלה המשפטית־טכנית בדבר 'מיהו־יהודי', אף־על־פי שהיו מקרים שונים בארצות שונות, בהם בני־התערובת (בגרמנית "Mischlinge") מבני הדור הראשון ואף מבני הדרג השני בנישואין המעורבים שהשתדלו להוכיח ש'חוק החיסול' אינו חל עליהם, אך המציאות נתנה את תשובתה לתופעה זו: היו כאלה, שגורלם היה כגורל היהודים (וע"י כך הם משתייכים ליהודים מבחינה מטאפיזית, מוסרית, משפטית וסטאטיסטית), והיו אחרים, כמו ילדי נישואין מעורבים של אחדים מראשי האוסטאשה, בין אם נזקקו לחוק המאטריארכאט ובין אם לא, ששרדו ושנותרו בנצרותם. בקרואטיה הבעיה כלל לא התעוררה, אך היא היתה קיימת בארצות, שבהן אנשים כאלה, וכמו־כן מומרים, זכו לקריטריונים ליברא־ליים יותר, בחקיקה מיוחד. ר' פ.ב. צ'ארי, יהודי בולגאריה והפתרון הסופי, 1940–4, F. B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution*, 1940–4, Univ. of Pittsburgh Press, 1972, p. 52; להלן ≪צ'ארי≫.

נוסף על הסתייגות חשובה זו, בולגאריה אכן הייתה מוכנה ומזומנה לשתף פעולה עם הגרמנים, כך שהן בזאגרב והן בברטיסלווה, בירת סלובאקיה, היא צוטטה בתור דגם (ר' צ'ארי שם, עמ' 5). אמנם, ראויה לציון העובדה שהכנסיה האורתודוקסית הבולגארית, כשבראשה עמד המיטרופוליט של סופיה, סטפאן, השיגה פטור מהרדיפות לכל היהודים, לרבות מומרים ובני נישואין מעורבים, (שם, עמ' 57).

40 בשיחה אינטימית, הוא התבטא בצורה ברורה יותר. בעת משפטו בזאגרב באפריל 1986, העיד פראנ'ו טרוהאר, שהיה בשעתו ראש משטרת זמן, ובזה חזר על מה שאמר בשנת 1951 בעת משפטו שלו — כאשר היה נאשם ונדון למאסר — שארטוקוביץ' אמר לו כך:

"תטבח את כל הסרבים והיהודים ללא יוצא מן הכלל: רק תשים לב שלא תנהג בטפשות, כמו ההוא בסלאבונסקי ברוד. אתה הרי רואה כיצד אני פותר את השאלה היהודית: ראשית, אני לוקח מהם את כל מה שיש להם, ואחר־כך אני מורה לחסלם. כך, עיניך הרואות, פתרתי את הבעיה בקרואטיה, שלא כמו הגרמנים, אשר סחבו את העניין עם היהודים במשך שנים". וכאשר טרוהאר התאונן וטען שהגיע הזמן להפסיק את הרציחות, ענה לו ארטוקוביץ': "לא מיניתיך לכומר".

בדבר חיסול הרכוש היהודי.[41] על־פי סמכותו גבה אוצר המדינה את הרכוש הממשי (כסף, ניירות־ערך ומטבע חוץ) שנמסר מידי בעליו. חלק מסכומים אלה, ביחד עם פיקדונות בנקאיים, יצרו קרן, שעמדה לרשותו של שר־האוצר הקרואטי, קושאק. המשטר ניצל את השיטה שהייתה קיימת במקום, אשר לפיה הרישום בספרי האחוזה קובע את זכויות הבעלות. אי־לכך, המדינה הקרואטית דאגה להעביר תוך שנה את כל רכוש הנדל"ן של היהודים על שמה שלה, והרי העברות אחרות כלל לא נעשו באותה תקופה. הצורה המלוכלכת ביותר של התעשרות השלטונות הציבוריים הייתה בהטלת קונטריבוציות (בזאגרב ובאוסייק). בזאגרב נדרשו היהודים, בשלב הראשון, להמציא 100 מליון קונה (דינאר) בזהב ובתכשיטים, ובשלב השני עוד 50 מליון,[42] ובעצם עוד 80 מיליון,[43] בחזקת "כופר", שהיה אמור להבטיח להם חיים בשלווה, כביכול. בניגוד גמור להבטחה זו, כשהכופר שולם, התחילו מיד הרציחות והגירושים ההמוניים למחנות.

גורלם של הרכוש הנייד, של החנויות ושל הרכוש בבתים היה דומה. חלק מרכוש זה הגיע לידי "אריזרים" פחות־או יותר הגונים,[44] בין בידיעת השלטונות ובין בלעדיה. ככלל נתמנו קומיסארים לניהול עסקי היהודים, ואלה נמכרו בהדרגה בין במישרין ובין על־ידי המוסדות הרשמיים "ראדישה" או "נאפרידאק". הקונים היו "אוסטאשה בעלי־זכויות"

41 לאלה שהישוו את המצב הזה עם מה שאירע בארצות אחרות יש להעיר, שבקרואטיה, אפילו העובדה שמאן דהוא החזיק ב"עמדות מפתח בכלכלה" בדרך־כלל לא מנעה בעד גירושו או בעד הטלת האמצעים המפלים עליו. לא היו שם יוצאים מן הכלל, כפי שזה אירע, למשל, בהונגאריה. רק מומחים מעטים ביותר זכו להגנת השלטונות, ואף בנידון זה הקריטריונים אינם ברורים כל צורכם.

42 אין בידינו די מידע כדי לפרט וליישב את ההבדלים בתיאורים. בטכסט שלנו הבאנו את תיאורו של עד קלאסי, דהיינו של מי שהיה אז מזכיר הקהילה בזאגרב, אשר טיפל בנושא מבחינה מינהלית. הוא כותב על כך כלהלן:

"לבסוף נעצרו בזאגרב היהודים האמידים ביותר. מהם נבחרה ועדה להבטחת הקונטריבוציה של היהודים בסך 100 מיליון דינר בזהב (למרבה הצער, את הערך קבעו תכשיטנים יהודים, דבר שהיה אמור לשחררם מכל סכנה). כאשר נסתיים האיסוף של הסכום הזה, הוטל מס של 50 מיליון נוספים. וכשהסכומים הנדרשים הוגדלו ל־80 מיליון ואלה נמצאו כבר בקופת המדינה, התחילו הגירושים הנוראים ביותר...". קיימת גירסה שונה במקצת, אך גם משלימה, של ≪הראמינה–פשעים≫; לדבריו, היוזם של המאסרים הללו היה איוו בריטוויץ' (Britvić), מנהל המחלקה הפוליטית במשטרה, שדרש כופר בסך 1000 קילוגרם זהב (או ערך שווה בתכשיטים, במטבע־חוץ וביניירות־ערך העוברים לסוחר בחו"ל). שתי הגרסאות תואמות זו את זו באשר להיקפה וכיעורה של סחיטה זו, וכנראה אף בהערכת הסכומים שנשדדו. לא נראה לנו מוצדק להצביע על שתי תופעות נפרדות מסוג זה. מכל מקום, לצערנו לא קיימת כל הערכה רשמית מצד השלטונות הקרואטיים לגבי נזקי הרכוש שנגרמו ליהודים, ואף לא ממקור מוסמך אחר.

43 אין מידע בדוק בדבר יעדי הממון הזה. ידוע שחלקו הגיע לשוק החופשי בשוויצריה — לכיסוי הוצאותיהן של הנציגויות הדיפלומטיות הקרואטיות ובו נרכש ציוד שונה עבור הממשלה. חלק מכסף זה, לקחו הבורחים עמם במאי 1945. גורלו של עוד חלק מכוסה בערפל כבד.

44 מדובר בארים (לא־שמיים) שכונו "אריזרים" ושעמם נכרתו חוזים על רכישה פיקטיווית של החנויות היהודיות. כ"כ נכללו בהגדרה זו גם אנשים, שהודות לקשריהם הטובים עם הממשלה קנו רכוש יהודי תמורת סכומים מזעריים או סימליים, שנכנסו לתוך "הקרן היהודית". על־אף החומר הרב שנבדק, לא ראינו אף תיאור אחד על היבט זה של השוד, אך כל מה ששמענו בנדון מאשר את ההנחות הנ"ל.

במחיר מינימלי, בעוד שאוצר המדינה לא נהנה כל־עיקר". בעת מעצרם של יהודים, שבוצע בדרך־כלל בלילה, הנוהג היה בלתי־פורמאלי. הנוהל היה פשוט בתכלית הפשטות. במידה שהאוסטאשה באו לאסור משפחה שלמה, ללא המתנות. עוד באותו לילה חזרו המבצעים לדירות ושדדו מכל הבא ליד. מאידך גיסא, כשנעצרו יחידים, פקדו על הנעצרים לקחת עמם את דברי הערך היקרים ביותר, שהוחרמו במהלך המאסר. הכרוניסט הארמינה מוסיף עוד לתיאור הנ"ל את ההערה הבאה: מאחר שפקידי הממשל הגבוהים של האוסטאשה שלחו ידם בביזת הרכוש היהודי, הרי ברור שלא יכלו, ואף לא רצו, לרסן את הפקידים הזוטרים ואזרחים מן השורה. בזה, הלכה למעשה, מסתיימת היוזמה העצמית.[45] סוגיה שונה היא סימון היהודים (ע"י הטלת החובה של הטלאי הצהוב) כחלק מדֶהומאניזאציה, שנסתיימה בגירוש: כאן התערבו הגרמנים בצורה גוברת והולכת. ראשית על־ידי מתן דוגמא והדרכה, ואח"כ ע"י כינון פיקוח ישיר על המשטרה של האוסטאשה שהייתה תחת פיקודו של אויגן "דידו" קוואטרניק (בנו של קצין אוסטרי לשעבר — סלבקו קוואטרניק), ולבסוף הם הם שעסקו בעצמם בגירוש למחנות המוות במזרח.

כך, נטולי רכוש ובמצב של דמוראליזאציה וייאוש, היהודים היו חשופים ומוכנים לטבח. מחנה האיסוף הראשון נתארגן ליד העיר קופריווניצה, בתוך בית־החרושת בשם "דאניצה" (שהיה בבעלותו של היהודי שוורץ–דאניצ'יץ'). אחר־כך באה זאגרב (בביתן הירידים הבינלאומי ועוד מקומות), וכן גוספיץ', קרושצ'יצה, לובוגראד, טנ'יה ליד אוסייק ועוד. כל הזוועות קיבלו לבוש חוקי ע"י צוו חוקי שלא־מן־המניין של ה"פוגלאווניק" (ראש המדינה) מה־23 בנובמבר 1941.

מכאן ואילך, מתחילה פרשת מחנות המוות וההשמדה.

מדרכי ההשמדה

לפי עדותו של אחד מניצולי מחנה יאסינובאץ, ד"ר ניקולה ניקוליץ', "אף ביוגוסלאוויה קמו, זמן קצר לאחר הכיבוש הגרמני..., מחנות־השמדה אחדים אך האיום ביותר, הידוע לשמצה, היה המחנה ביאסינובאץ — חיקוי טוב של המחנות הגרמנים האכזריים ביותר".[46]

45 אחרי המלחמה התנהלו משפטים רבים להחזרת רכוש, והתוצאות לא היו תמיד משביעות־רצון. הנדל"ן הוחזר לעתים, אך זמן קצר לאחר־מכן הולאם. יש להדגיש, שהאמצעים שננקטו נגד היהודים בקרואטיה נבעו מתקנות ומצווים מקומיים — להבדיל מהחרמת רכוש ע"י כובשים זרים. מבחינה זו המצב היה שונה מזה שבארצות מערב־אירופה, ואפילו מזה שבהונגאריה, שם נותרו עוד סמכויות בידי השלטונות המקומיים, כך שהמחרימים נאלצו להסכים להתפשרות מדי־פעם. בקרואטיה, אף המעצמות הנייטראליות נמנעו מהתערבות הגנתית. הנתונים ע"פ הארמינה. ר' ביבליוגראפיה.

46 ראה בספרו של ד"ר ניקוליץ', Dr. Nikola Nikolić, *Jasenovački Logor*, Zagreb, 1948. להלן ≪ניקוליץ≫, שם, עמ' 230–246 (כללית, לגבי היחס ליהודים) ועמ' 302–309 (גורלם של ד"ר סלבקו הירש וד"ר מילן זור). על מחנה־המוות יאסינובאץ קיימים שני סרטים תיעודיים. הראשון הופק בידי גוסטב גאוויץ (בנו של רבה הראשי של זאגרב, גברו שוורץ), בשנת 1945, והוא כולל תיאור האירועים בתוך המחנה, על־סמך צילומים שנמצאו במקום, או שנעשו מיד לאחר השחרור; נוצל גם חומר שהוכן ע"י התעמולה האוסטאשית וחומר מארכיונים; השני הופק בשנת 1982 ע"י לוראן זפראנוביץ' (ביחד עם מרכז הסרט של זאגרב). הוא משמש מעין הרצאת פתיחה בעת ביקור במוזיאון ובגל־עד הענק

עוד בטרם הוקם מחנה יאסינובאץ, פעלו כבר שני מחנות באי פאג,[47] האחד לגברים והשני לנשים, מאז ה־25 ביוני, וכן מחנה יאדובנו,[48] שהוקם ביולי 1941.

ערב כניסת הצבא האיטלקי לחבל ליקה הספיקו עוד האוסטאשה להעביר את העצורים שנותרו בחיים ליאסינובאץ ולקרושצ׳יצה. בספטמבר 1941 קם מחנה־ריכוז בסטארה־גראדישקה, ובדצמבר אותה שנה בג׳אקובו ובטנ׳יה.

כאן מתבקשת הערה לגבי השאלה: מה מאירועי המחנות של האוסטאשה חדר לידיעת העולם החיצון? שהרי אירועים אלו התרחשו עוד כמעט שנה תמימה לפני שנודע במערב על השמדת־העם שמתנהלת במחנות הנאציים במזרח־אירופה. ובכן: מי ידע, ומה עשה עם המידע הזה?

המידע על הזוועות שביצעו האוסטאשה

הראשונים שהכירו את המציאות הזו היו האיטלקים. תיעוד מלא על הרציחות בפאג, בעיירה גוספיץ׳ וביאדובנו הסמוכה לה, דהיינו צילומים, דיווח ואף דו״חות רפואיים, הועברו מן השטח אל המפקדה העליונה ואל משרד־החוץ, ויש להניח, שהדברים הגיעו גם לידי מוסוליני. מן המפקדים הראשונים שלמדו את המצב לאשורו ושנותרו תחת השפעתו, היה הגנראל ויטוריו אמברוזיו, אז מפקד הארמיה השנייה, שאליה היה שייך הקורפוס החמישי (שכבש את פאג ואת חבל ליקה); מאוחר יותר מפקד חילות היבשה, ומאז פברואר 1943 ועד נובמבר 1943 — הרמטכ״ל. כ״כ היה בתוך העניינים רפאלה קאסרטנו, השגריר

שהוקם במקום. התמונות משלימות את העדויות האישיות של הניצולים; המפיקים השתמשו בחומר חדש, לרבות סרטים מארכיונים נאציים. עותקים משני הסרטים נשמרים בארכיון ״יד ושם״ בירושלים.

47 ר׳ ״פשעים״, עמ׳ 124 ואילך; כ״כ ר׳ מ. שלח, חשבון דמים, תל־אביב, תשמ״ז, (להלן ≪שלח≫), עמ׳ 35 ואילך, ששם הובא אוסף תיעודי חשוב, המעיד על הרושם העגום שעשו העינויים והרציחות שבוצעו באי פאג על האיטלקים, וביניהם גם על הדוכס מספולטו, שהיה מיועד להיות מלך בקרואטיה הפאשיסטית. קריזמן מציין את רישומו של הלה: ״יספיק מבט אחד בלבד על צילומי הזוועות שהאוסטאשה ביצעו בנשים, בזקנים ובטף סרביים, בני הדת האורתודוקסית, וביהודים, כדי להבין שדורות על דורות חדשים לא יוכלו למחוק את רגשות הגועל ושאיפות הנקמה שיפעמו בלבותיהם של הנותרים בחיים...״ (נכתב בסוף אוקטובר 1941, ר׳ קריזמן ״בין היטלר ומוסוליני״, עמ׳ 116).

לאחר יציאת האוסטאשה מפאג ומגוספיץ׳ ב־22 באוגוסט 1941, גילו שם האיטלקים פשעים נוספים מאותו סוג. תיאור על כך נתפרסם, על אף הצנזורה הפאשיסטית, ביומון ״Il Resto del Carlino״, בולוניה (שלח, שם, עמ׳ 39–40). האיטלקים הסיקו מכך, שאין הבדל בין אנשי היטלר לבין האוסטאשה בנוגע להתנהגותם הברבארית. דה פליצ׳ה כותב על כך: ״מעשי־זוועה לאין־ספור שנעשו בידי האוסטאשה, אשר, אם זה בכלל אפשרי, עלו על הזוועות מעשי־ידי הגרמנים עצמם.״ ר׳ בספרו Storia, הוצאה שנייה, 1972, עמ׳ 483.

48 נביא קטע מדו״חו של אלכסא קליין:

״קבוצת יאדובנו נעלמה לעולמים. מאוחר יותר, כעבור למעלה משנה, העידו השלטונות האיטלקיים בספליט — שבה חנה גארניזון של כוחות־הכיבוש — שחיילים איטלקים גילו בתהום עמוקה כ־10 מטר מספר רב של שלדי אדם שאינם ניתנים לזיהוי״. בנוסח זה לא מוזכרת העיירה גוספיץ׳ (בנפת ליקה), שנזכרת אצל אחרים. ראה רומאנו, שם, עמ׳ 106–113.

בזאגרב. אפילו המלך ויטוריו עמנואלה רמז, בשיחה עם שליחו של פאוליץ', הכומר שגוויץ', שנתקיימה ב־18 בספטמבר 1941, שהוא בתוך העניינים. הוא סיפר לשליח שהוא עצמו ביקר, בעילום שם, בשטחי הכיבוש (אוטוצ'אץ ופאגו).[49] הוא לא העלה האשמות מוחשיות מתוך ההנחה, ש"די לחכימא ברמיזה". אפילו נניח ששגוויץ' לא היה מן החכמים, אין ספק שפאוליץ' בעצמו הבין אל נכון את אזהרתו העדינה של המלך.

לכל הפחות, היה לו ברור שיודעים על הנעשה, והוא בוודאי הניח, שמה שידוע ב"קווירינאלה" (מרכז השלטון) ברומא מגיע גם אל הוואטיקאן. וכך מותר גם לנו להניח.

צינור שני לזרימת מידע היו הארגונים היהודיים. בחודשים הראשונים הקשר נתקיים ע"י הנציגות של הג'וינט בבודאפשט, וזמן קצר לאחר־מכן באמצעות "דלסם", אשר פעל באיטליה מטעם הג'וינט. דלסם קיים קשרים טובים עם הכמורה הקאתולית, וניתן לשער, שגם בדרך זו הגיע המידע לוואטיקאן. קוים גם קשר כלשהו עם ז'נווה, עוד בטרם שיגר גרהרד ריגנר, מזכ"ל הקונגרס היהודי העולמי, את מברקו הידוע מז'נווה שעורר מידע סנסאציוני.* כך כתב, למשל, ד"ר אברהם זילברשיין, נציג הסוכנות היהודית, ב־4 במאי 1942: "מה שקורה בקרואטיה — עוד לא קרה בשום מקום אחר".[50]

פשעי האוסטאשה נמשכו באין מפריע במשך ארבע שנים, בלי שמטעם המימשל או מצד הכנסייה יינקט צעד כלשהו כדי לרכך את ההשתוללות. המשטר — דהיינו קרואטיה של פאוליץ' ומרעיו — לא הוטרד כלל מכל המעשים הללו, אם משום שהייתה קיימת הארמוניה נפשית מלאה עם הנעשה ואם משום שהמימשל סבר, שהאוסטאשה ועוזריהם פשוט קיבלו את מזונם החומרי והרוחני, שלדעתם נתן להם יד חופשית.

אין להתעלם גם מכך, שהסרבים שימשו קרבן מרכזי לטרור הזה. התווספו אליהם, ואל היהודים, אנשים מחוגים אזרחיים שנחשבו ליבראליים או פרו־אנגליים, כינויים שמתאימים במידה־מה ל"בונים החופשיים", למשל. בזעם מיוחד נטפלה המשטרה הקרואטית אל יהודים וקומוניסטים. את הפעילים הקומוניסטיים שנתפסו הכניסו למחנה שהוקם בחופזה — קרסטינאץ, ליד זאגרב. ביניהם היו, ומצאו את מותם, כאמור, צעירים יהודיים. לדוגמא:

* הכוונה להודעה הראשונה על החלטת "הפתרון הסופי", שנתקבלה בוועידת וואנזה ליד ברלין, הודעה שהביא לשווייץ התעשיין הגרמני ד"ר אדוארד שולטה, חסיד אומות־העולם.

49 שליחו של פאוליץ' ברומא דיווח, לפי קריזמן, ≪בין היטלר למוסוליני≫, עמ' 114–115 כלהלן: "בעברו לדבר על שאלת היהודים [אמר המלך], שבאיטליה אין כל סכנה נשקפת מהם; מספרם פחות מ־50.000...". אך בדבריו הייתה מין אזהרה לקרואטים. אין צורך לומר: הם התעלמו ממנה לחלוטין.

50 ר' ספרו של זאב לקויר, הסוד הנורא, הוצאת שוקן, ירושלים — תל־אביב, תשמ"א/Laqueur, 1981 *The Terrible Secret*, London, 1980, p. 189 & Seq. בדו"ח השנתי של לשכת "החלוץ" בז'נווה לשנת 1941 מדובר במאמץ הלשכה להעביר תרופות לקבוצת עצורי יאדובנו, והרי ציטוט ממנו:
"...אנו התקשרנו עם ארגונים שונים באותם הימים. נמסר לנו, שאין טעם לשלוח דבר לקהילה היהודית בזאגרב, מכיוון שלא יקבלו את המשלוח, ואפילו יגיעו החבילות ליעדן, אין סיכוי שיגיעו לידי עצורי המחנות ממש". ללא אסמכתאות; עותק מדו"ח זה נמצא בספריית וינר, בלונדון, תחת מס' 3591.

מבין 10 העצורים שהוצאו להורג ב־9 ביולי בכפר דוטרשצ׳ינה (Dotrščina), שישה היו יהודים. לאור האחוז הגבוה יחסית של יהודים בשורות המחתרת הקומוניסטית (ואחר־כך גם של הפארטיזאנים) — חיפשו ורדפו המשטרות של האוסטאשה בזאגרב ובסאראייבו בחמת־זעם את היהודים, בייחוד בעקבות מעשי־החבלה המעטים בתקופת־הבראשית של משטר־אימים זה.

הרווח הפוליטי שהשיגו האוסטאשה מן האנטישמיות שלהם מסתכם בהסרת כל הגנה משפטית מקרבנותיהם, תוך כדי ניצול יתרונות שנבעו מן הצעד הזה, לטובת קומץ אנשי השלטון. בקרואטיה, להבדיל מצ׳כוסלובאקיה ומהונגאריה, לא היה סביר להציג את כליאת היהודים כצורך פוליטי של המשטר ואף לא כאמצעי־זהירות לנוכח המצב המלחמתי. מכאן ניתן להבין את מהירותו של תהליך זה: בקרואטיה לא הוקם גטו, פרט לטנ׳יה (Tenje) — שהיה יוצא־דופן יחיד — ועל־כן נעדר אותו שלב־הביניים, שהיה קיים כמעט בכל הארצות הכבושות. נראה, שהשפיעו בנידון גם שיקולים חומריים מיידיים ואי־הרצון ליצור מעין רציפות־חיים ליהודים — ולו רק יחסית, באשר השלב הסופי היה בלתי־נמנע. האוסטאשה לא היו מוכנים להקים גטו, באשר ידעו שאי־אפשר יהיה להסתיר אותו לחלוטין לא רק מעיני המשקיפים הזרים, אלא אפילו מהקרואטיים, ומעיניהם של נציגי הארצות הניטראליות. לכך יש להוסיף, שהגירושים והרציחות נעשו בעת שלא לקרואטיה, ואף לא לגרמניה, לא היה כנראה נחוץ כוח־אדם — דבר אשר יכול היה להציל חיי אדם, לפחות לקבוצה מוגבלת של אנשים המסוגלים לעבודה גופנית קשה. על חשיבות השיקול הזה מעידה העובדה, שההונגארים הגדילו את מספר גדודי עבודות־הכפייה שלהם מ־210 ל־575, באופן שגדודים אלה בשיאם הקיפו 150,000 איש.*

בסגנונו הצח ובקור־רוח סיפר פאוולי׳ץ׳ לגלייז׳ פון הורסטנאו (נציג הצבא הגרמני ליד ממשלת קרואטיה) והאחרון, כמובן, דיווח למפקדה העליונה שלו, ואילו ההיסטוריון הקרואטי קריזמן מציין זאת בספר (״בין היטלר למוסוליני״, עמ׳ 175), דהיינו שהוא, פאוולי׳ץ׳, ״מתכוון לאסוף ולדחוף מאחורי גדרות־תייל, בשטח בלתי־מכוסה, כמה מאות מיהודי זאגרב״. כך פשוט. בהזדמנות אחרת, כאשר קבוצה של 41 קומוניסטים, בראשית אוגוסט 1941, התקיפה את ה׳מפקדה של האוסטאשה׳ בזאגרב (שם, עמ׳ 146), הוצאו להורג 98 איש שכונו ״יהודים וקומוניסטים״; ולמחרת, עוד 87 בתור בני־ערובה. עוד מימי מלחמת־העולם הראשונה — נעשה שימוש חוזר בשיטה זו, דהיינו לקיחת בני־ערובה. אף במלחמת־העולם השנייה, אף־על־פי שהמשפט הבינלאומי מגדיר אותה כפשע־מלחמה.

* מה שניתן היה לבצע בפולין, לא היה ניתן לביצוע למשל בהונגאריה, שם נאלץ אפילו הנונציוס — נציגו הרשמי של הוואטיקן — להגיש מחאה בכתב. לכך הצטרף גם ראש הכנסייה הקאתולית, יוסטיניאן שרדי (Serédi). כתוצאה מצעדים אלה הוקל מצבם של היהודים המומרים. ר׳ ספרו של גיאורג ראנקי, ״מבצע מרגריטה — הכיבוש הגרמני של הונגאריה״ ובמקור: Gy. Ránki, Unternehmen Margarethe — Die Deutsche Besatzung Ungarns, Wien, 1984, 399sq. באותו זמן המשיכה ההגמונות הקרואטית בשתיקתה.

הקהילות בעת השואה

המאורעות המזעזעים של אפריל 1941 שינו את חיי הקהילות באורח דראמאטי. לא היה עוד טעם בעימותים בין המתבוללים לבין הציונים: אף בהתנצרות לא הייתה כל תועלת.[51] אף אלה שהתנצרו מזמן מצאו עצמם שוב בחברה היהודית. ההבדלים בין המקצועות וברמת־החיים איבדו כל משמעות. רק מספר רופאים,[52] שהמשטר רצה, על ידי שילוחם לבוסניה, להדביר את העגבת (סיפליס) האנדמית שהשתרשה שם במשך דורות, נשארו במקצועם ושרדו עד לשחרור. אורח החיים קיבל צביון היסטרי, ובמקום עיסוק מסודר באה הריצה אחרי קשרים ואחרי מבריחים אשר איפשרו בריחה לאיזור האיטלקי. סכומי־כסף אדירים עברו אז לידי מבריחים פחות או יותר הגונים ונוכלים ומתווכים אלמונים בעסקי היהודים.[53]

ממשלת קרואטיה נמצאה אז במצב ירוד לחלוטין. לא זו בלבד שהגרמנים השאירו בידיה את מרבית המלאכה הבזויה — זו שהם נאלצו, בפולין למשל, לעשות בעצמם, אלא תנאיה עוד הושוו, הלכה למעשה, לתנאים שבסרביה הכבושה, ואולי אף לתנאים גרועים מאלה שהיו מנת חלקו של מילאן נדיץ', ראש ממשלת־הבובות בבלגראד.

מספר היהודים הנותרים בחיים הלך ופחת מיום ליום, ואותם הקשרים שעזרו — תמורת מלה טובה או תמורת מטבע זהב — כדי להתחמק מגל המעצרים, איבדו את יעילותם עם התחולל הגל הבא של מעצרים, כאשר כבר לא עזרו לא זכויות ולא כספים. הקהילות לא תפקדו עוד באורח אחיד, אלא בהתאם למשטר הפוליטי, לו היו כפופות וכך שונו גם פעילותן וייעודן.

אף־כי ה"טיפול" הקרואטי ביהודים דורש הסברים נוספים, אין להתעלם מן העובדה היסודית של שחיטה המונית של הפראבוסלאווים (דהיינו הסרבים בני הדת האורתודוקסית), שהתחוללה בו־זמנית. נראה, שהיחס אל היהודים, שעלה באכזריותו על זה שבארצות־כיבוש אחרות, נבע גם מכך, שהשמדת־העם נגד הפראבוסלאווים בוצעה בשיטתיות ובדרך אכזרית במיוחד. אין ספק, שהייתה לכך השפעה על הכנסייה הקאתולית: אם היא לא מצאה מלה אחת כדי להגן על אחיה הנוצרים — כיצד תימצא כזו למען היהודים?

מכיוון שמיד עם פלישת הגרמנים לבלגראד חדלה פעילות איגוד הקהילות היהודיות וקרואטיה נותקה מסרביה, כל קהילה נאלצה לסמוך על עצמה ועל מזלה ביחסים שנתהוו עם השלטונות המקומיים. בכל־זאת נוצר שיתוף־פעולה בין־קהילתי מסוים, בייחוד כאשר

51 אין פרטים מהימנים על־אודות מספר המתנצרים. מספרם נאמד, לשנת 1939, בכ־500 נפש. קשה כיום לקטרג על אלה שהחליטו על צורה כזו של 'הצלה', שדרכה ציפו להיגאל מהשמדה.

52 מדובר במבצע "עגבת", ז.א. בהתקפה בו־זמנית והמונית על מחלת העגבת (סיפליס) שהשתרשה במשך דורות רבים בבוסניה. ראה על כך ב≪אסופה≫ 2, מאמרו של רומאנו — Dr. Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–45, Žrtve fašističkog terora i učesnici u Narodno-Oslobodilačkom ratu*, in ≫Zbornik≪ 2, Beograd, 1973, pp. 73–264. (להלן "רומאנו, אסופה 2")

53 נאמנים אלה כונו "אריזרים" (קרי: שהופכים את המפעלים לאריים) — ראה הערה 44 לעיל.

זאגרב נשארה המרכז לקשר עם חו״ל בכל הנוגע לעזרה מהג׳וינט, וכן לקשר, בשלב מאוחר יותר, עם הצלב האדום הבינלאומי. הייתה זו מסכת אחווה במצבי־כפייה לגמרי בלתי צפויים ולקראת החיסול המתקדם והולך.

שלוש קהילות בקרואטיה — סאראייבו, אוסייק וזאגרב — קיבלו על עצמן את תפקיד הסיוע למען העצורים במחנות יאסינובאץ, לובורגראד, קרושצ׳יצה, ג׳אקובו, וכן בשביל הפליטים מגרמניה, שנותרו עצורים במחנות בבוסניה, דהיינו בברצ׳קו, בשאמאץ ובצ׳אפלינה. כל הפעולות הללו היו חייבות להתבצע ללא דיחוי ובלי להתחשב במגבלות מינהליות. עבודתן ושיתוף־הפעולה ביניהן היו חייבים להיות מתוחכמים, מאורגנים היטב ויעילים. העצירים ידעו, שהם צפויים לגורל קשה, אך לא ציפו למוות מידי, והם חיו בתקווה שתנאי חייהם יוקלו במרוצת־הזמן על־ידי עזרה מגוונת, במזון, בלבוש, בתרופות. על המספר המועט של פעילי הקהילות שנותרו על משמרתם הוטלה המשימה למצוא את האמצעים הכספיים המתאימים לרכז את התרומות בלבוש, בתרופות, ואפילו במכונות־תפירה לתיקון המלבושים. נציגי שלוש הקהילות באו לידי הסכמה על חלוקת המחנות ביניהן, וכל קהילה קיבלה לטיפולה מספר מסוים של עצורים, אולם אף פעם לא ידעו את ההיקף המדויק: קהילת סאראייבו דאגה לפליטים היהודים מגרמניה במחנות ברצ׳קו, שאמאץ וצ׳אפלינה; קהילת אוסייק דאגה לעצורים במחנות יאסינובאץ וג׳אקובו, בעוד שקהילת זאגרב קיבלה על עצמה את הטיפול בעצורים במחנה לובורגראד.

ק״ק זאגרב

הצבא הגרמני נכנס לזאגרב ב־10 באפריל 1941, וכבר למחרת היום פוזרה הנהלת הקהילה. בניינה שברחוב פאלמוטיץ׳ פונה ונמסר ל״קולטורבונד״ לצורכי הגימנסיה הגרמנית. החלו מעצרים על־פי רשימות מוכנות מראש. כל חברי ״בני־ברית״ ובני־משפחותיהם, בסך־הכול 360 נפש, שולחו למחנות על האי פאג, וחלקם הובאו למחנה יאדובנו לרגלי ההר ולביט, שם הומתו ביחד עם הספורטאים מאגודת ״מכבי״ וקבוצת בוגרי ״השומר הצעיר״.

המעצרים לא פסחו אף על פקידי הקהילה, כך, שלבסוף, נותרה בה רק קבוצה מצומצמת של פעילים, וגם מאלה נותרו כעבור זמן־מה רק שניים, רוברט גליקסטאל ואוסקר (אשר) קישיצקי, שנהנו מחסינות בזכות בנות־זוגם האריות.

בכל־זאת נשתמרה הרציפות בעבודת הקהילה בכל תקופת המלחמה — מקרה יחיד במינו בכל הארצות שהיו תחת הכיבוש הנאצי. העבודה התנהלה בדירה פרטית אחת, בכיכר על שם המלך טומיסלב.[54] לא היה זמן, ואף לא צורך, במינוי ״יודנראט״, באשר הדבר נעשה כאן ללא תכנון מראש, בעצם ע״י חיסול רצחני.

54 הסניגורים שקמו אחרי המלחמה, רואים בזה הוכחה ליחס אנושי. מרת סמיל׳יאנה רנדיץ׳ (Smiljana Rendić) כותבת לפרופ׳ אלטאראץ, ש״קהילת זאגרב הייתה היחידה בכל שטחי יוגוסלאוויה הכבושה, שעלה בידיה לפעול בצורה מאורגנת וחוקית בכל תקופתה של מדינת קרואטיה העצמאית״ (מודגש במקור), וכן שעל־אף כל הקרבנות, בית־האבות ע״ש שווארץ לא איבד ״לא את מעמדו כמוסד ציבורי ולא סבל אבידות בחיים, ולפחות החיים בתוכו נותרו לפליטה״. זוהי מין נחמא פורתא משונה למדי, כאשר אלפי צעירים חסונים ובריאים נרצחו, נטבחו או נשרפו חיים.

יש להדגיש, שפעולות הקהילה בוצעו בתנאי־חירום מיוחדים ותוך כדי היסוסים והרהורים. בטלטלה מתמדת בין אשליות ותקוות שאכן משהו מן המזון והביגוד יגיע לידי העצורים, למשל, לבין המציאות המרה של רציחות והמתות בלתי פוסקות, ללא משפט, ללא הצדקה, וללא נוכחות בן־משפחה לאמירת קדיש. עבודת הקהילה התנהלה ממש 'in articulo mortis', ז.א. נוכח פני המוות.

כאן עלינו להזכיר גם את קהילת ספליט, אשר דאגה ליחידים ולקהילות זוטא שנוצרו ע"י הפליטים באי הסביבה, והיא היא שקיימה את המגעים עם ארגון הסעד של יהודי איטליה, ה"דלאסם" (בשמו המלא: "Delegazione Assistenza Agli Ebrei Emigranti"; בקיצור: Delasem).

בכל הסוגיה העגומה הזאת, מן הראוי לציין שוב, שפעילי שלוש הקהילות הנ"ל (זאגרב, סאראייבו ואוסייק), לא נתמנו ע"י הגרמנים ומעולם לא היוו "יודנראט" במובנו המקובל של המונח. בעוד שהקהילות שבפרובינציה היו תלויות בשליטים ז.א. באוסטאשה המקומיים, קהילת זאגרב עמדה תחת לחץ בלתי־אמצעי של מנהיגי האוסטאשה, במיוחד של אויגן (דידו) קוואטרניק ווייקוסלאב לובוריץ', וכן של הממשלה, שדאגה לכך, שמרכז השלטון ישמש דוגמא ל"משטר החדש" לכל האזרחים, שפתאום סומנו באות "Ž" (יהודים) על רקע כפתור צהוב. (בערך באותו זמן פורסמה תקנה, שעל הפראבוסלאווים לענוד סרט כחול ועליו טבועה האות "P"; אולם תקנה זו לא בוצעה בחומרה יתירה). העיר זאגרב עצמה נהייתה תוך זמן קצר "יודנריין", דהיינו "נקייה מיהודים", הן מחמת המשלוחים למחנות, והן כתוצאה מפיזור מרצון אל ערי־השדה או מבריחה (דראגו רוזנברג מציין בזיכרונותיו, שבשנת 1941 נהגו השלטונות עצמם להנפיק תעודות מעבר עד לנקודות הגבול להונגאריה ולאזור הכיבוש האיטלקי, וזאת לאלה ששילמו את חלקם בכופר ואת מיסיהם לשנה מראש לקהילה היהודית).

הראשונים שהתמצאו בתנאים שנוצרו היו הפליטים "הוותיקים". רוזנברג בעצמו מדווח, מתוך תימהון: "זמן רב נשארו פליטים אלה משוחררים מן האמצעים שננקטו נגד יהודי קרואטיה; רבים מהם היו יכולים לעזוב את הארץ בעוד מועד ולברוח, עוד לפני שגורלם הושווה לחלוטין לזה של שאר היהודים בשטחה של קרואטיה".[55]

לרשותה של קהילת זאגרב עמד, עוד לפני המלחמה, שירות סוציאלי מעולה, שיועד

55 "מרבית הנמלטים עוד זכו לתמיכה מכספי הקהילה. המחנה האחרון שנתרוקן בצורה זו היה קרשקו, במאי 1941. אז נותרו שם עוד 59 ילדים, ואף הם הועברו לבסוף לאזור־הכיבוש האיטלקי (לסנו ברדו) ומשם לנונאנטולה שליד מודנה, בתוך איטליה גופא. זוהי קבוצה המכונה "וילה אמה". ראה יוסף איתאי (אינדיג), ב־"אלמנך היהודי" של בלגראד (Jevrejski Almanah) 1963/4, עמ' 129 ואילך, וכן בספרו "וילה אמה", הכלול בביבליוגראפיה.
עד פברואר 1942, חלק מהפליטים הועברו להרצגובינה, שהייתה בידי האיטלקים, ומשם הגיעו למחנה באי ראב, ואילו הפליטים שנמצאו במקום הנקרא דראגאניץ' (Draganić) ליד העיר קארלובאץ, הובלו בשלהי 1942 למחנות הריכוז הקרואטיים, ושם נסתם הגולל עליהם. בדומה, נרצחו הפליטים שנמצאו בעת הכיבוש בערי בוסניה (דרוונטה או ברצ'קו), ביחד עם אחיהם תושבי המקומות הללו, מיד עם כניסת הגרמנים, או מאוחר יותר, במחנותיהם של האוסטאשה.

לסעד ולהסבה מקצועית של פליטים ואחרים ואז התברר שעל־אף העובדה שהמנגנון הפיזי של הקהילה הושמד מיד בהתחלה, נשארו לשירותו זמן מה מספר מסוים של רופאים, אחים רפואיים ומורים. במשך תקופה מסוימת עלה בידי הקהילה לקיים כעין בתי־אולפנא, שהיו ממוקמים בדירות פרטיות. אולם עיקר הפעילות הופנתה למחנות — הן במישרין והן באמצעות קהילת אוסייק.

השלטונות הגיעו במהרה להכרה, שאף ההרס וההרג תובעים ארגון מינהלי הגוזל זמן, ולא רק אכזריות. מצד שני למדו גם עסקני הקהילה שעוד נותרו על משמרתם את התועלת שבסחבת וב״רווח הזמן״ — ביטוי שיש להבינו כפשוטו — להישאר בחיים ולזכות ליום הגאולה או להימלט — אם יעלה בידם לאסוף די כספים לקניית תעודות ולתשלום למבריחים. הבעיה הלוחצת ביותר שעמדה בפני העסקנים הייתה לקבוע מה עלה בגורלם של האנשים שנשלחו למחנות, אחר־כך לספק מזון ולבוש למחנות שהוקמו מיד על־ידי האוסטאשה — יאסינובאץ, קרושצ׳יצה, סטארה גראדישקה. כעבור זמן־מה התברר, שרק חלק קטן מהסחורות שנשלחו ע״י הקהילה ושהגיעו לשערי־המחנות אכן נמסרו לידי העצורים. אך, מאידך גיסא, זה ״עיצב״ את העניין שגילתה מפקדת המחנה במשלוחים אלה. כתוצאה מן האינטרסים המנוגדים הללו, עלה בידי מזכיר הקהילה, אלכסא קליין־ארנון, ״לשוות גושפנקה חוקית״ כלשהי לעבודה. כפי שהוא אומר בעצמו:

״החל מה־17 במאי יכלה ק״ק זאגרב לחדש את פעילותה בהנהלה 'קומיסארית' (מטעם) של מזכירות הקהילה כמקודם; כעבור ימים אחדים נתמנתה מועצה בת 12 איש 'והקהילה' נמסרה לחסותה של משטרת היהודים של האוסטאשה״.[56]

אחרי מותו של ד״ר מרקו הורן ומעצרו של ד״ר מקס פשרהוף, נטל ד״ר הוגו כהן (קון) לידיו את ההנהלה. הוא נשאר במעמד זה עד מאי 1943, ואז נעצר גם הוא יחד עם הרב ד״ר שלום פרייברגר, ונשלח למות. במקומו בא גליקסטאל הנ״ל. ממלא־מקומו של ד״ר כהן היה, עד ספטמבר 1942, עורך־הדין דראגו רוזנברג, עליו הוטל עיקר התפקיד של הדאגה למחנות.[57] מתוך הדו״ח שמסר בשווייצריה לנציג הג׳וינט שם, יכולים אנו ללמוד מה היה פירושו של המושג ״להרוויח זמן״. הקהילה עסקה באספקה למחנות בעיקר עד סוף הקיץ 1942, שאז חוסלו מחנות לובורגראד וג׳אקובו. עד אז הוצאו למטרה זו 40 מיליון קונות, מזה 14 מיליון (2 מיליון לחודש) על חשבון הרכוש היהודי שעוקל (באישורו של שר האוצר הקרואטי, קושאק). כמו כן נתקבלו למעלה ממיליון קונות מידי נציגי הג׳וינט בבודאפשט (כעין גמול, בהרשאתו הנ״ל של קושאק). יוצא מכך, שלמעלה ממחצית ההוצאות כוסו על־

56 חברים נוספים של הצוות בין תריסר האנשים, שקיבלו על עצמם את עול השירות בקהילה, היו: דזידר אברהם, יוסף (יושקו) אברהם, רוברט גולדשטיין, אשר קביליו, ד״ר ג׳ורו קאסטל, אוסקר (אשר) קישיצקי, דוד לוי–דלה, ד״ר פבלה שטרן ורוברט שטיין. אחרי שנעצרו ונשלחו למחנות כל המשרתים בקודש, נותר על משמרתו רק הרב הראשי החדש, ד״ר שלום פרייברגר, עד שגם הוא שולח לאושוויץ, במאי 1943.

57 הוא היה מזכיר ההסתדרות הציונית, ברח, ודרך איטליה הגיע לשווייץ וכך ניצל. משם ניסה להקים קשר עם עצורי המחנות ועם שארית הפליטה, בהצלחה מצומצמת בלבד. במלאכה זו, אשר בהעדר חברים וחיים דתיים, נהפכה לעיסוקה המרכזי של הקהילה בעת שהותו בזאגרב, עסק עד ליום בריחתו.

ידי בני הקהילה. רוזנברג קובל מרה, שמצד יהדות הונגאריה העשירה, שחייתה באותה תקופה עוד את חייה השגרתיים — לא הוגש כל סיוע.

לפי הערכתו של רוזנברג, עד קיץ 1942 שולחו 15,000 גברים ליאסינובאץ, ובאותו פרק־זמן נותרו עוד בחיים 1,500–1,200 יהודים בלבד; אכן, הזמן ה"מורווח" היה קצר עד מאוד. במחצית השנייה של אוגוסט 1942 יצאו מקרואטיה 7 רכבות־גירוש, ובכל אחת מהן 1,200–1,000 איש. (ממשלת "קרואטיה העצמאית" שילמה לרייך הגרמני הגדול 30 מארק לגולגולת, לכיסוי הוצאות המשלוח). נראה, שקרואטיה הרשמית עוד פעלה לפי ההנחה שמדובר בשילוח ל"מחנות עבודה" — מה שאיפשר לפחות לכמה מאות זקנים ובלתי כשירים לעבודה להישאר בזאגרב, "על חשבון הקהילה". ואכן, עד סיום המלחמה נותרו בחיים בתחומה של "מדינת קרואטיה העצמאית" כ־1,250 נפש בלבד, כולל תושבי בית־האבות על־שם שוורץ ויהודים בודדים, מקצתם שהסתתרו בדירות פרטיות, ומקצתם שחיו בנישואים מעורבים, עם בן־זוג או בת־זוג אריים.

רוזנברג מעיד, שבמהלך השואה נשמעו הבטחות לניהול "אוטונומי" של המחנות על־ידי הקהילה. הוא מאשר שהייתה התערבות מטעם "ראש הכמורה הקאתולית בזאגרב". כמו־כן הוא כותב, שהצלתם של אותם אחד־עשר הילדים שעלו לארץ־ישראל אופשרה על־ידי התערבותו של הארכיהגמון סטפינאץ. הוא טוען עוד, שנתקבלו הבטחות, שהביעו כוונות טובות, להעניק "זכויות אריות" לאלה ש"תרמו רבות למען קרואטיה" — אולם, כפי שנתברר, ההבטחות הללו לא היו אלא הבטחות שווא.

וכך הלכו כולם אל המוות. לא עלה בידם, לא בידי הארכיהגמון של זאגרב ואף לא בידי נציג האפיפיור, להציל ולו רק את ד"ר הוגו קון, יו"ר הקהילה ואת ד"ר שלום פרייברגר, אחרון הרבנים במדינה, ששולח כאמור, יחד עם רעייתו, לאושוויץ במאי 1943.

הפרק המעציב ביותר ב"מרווח הזמן" נוגע לעצירים במחנה יאסינובאץ: על הקהילה היה להאכילם, להלבישם, לספק להם תרופות — וכל זאת על־ידי תשלום למדינה ולפקידיה בנפרד כדי לקבל ממנה את הרשות להסיר מעל כתפיה את כלכלת עצירייה: אכן, היהודים הללו היו למעשה 'נחותים מעבדים' כהגדרתו של הסופר בנימין פרנץ. לכל אספקה כזו היה צריך למצוא כספים כולל השוחד שנתלווה לביצועה, מקורות סחורה, אמצעי תובלה וכיו"ב.

ביאסינובאץ נרצחו רבבות סרבים וצוענים, אך השפלתם של האינטלקטואלים "האדונים", נחשבה לתענוג מיוחד, ולמטרה זו שימשו בעיקר יהודים. המחנה טופח לפי קצב המעצרים; כשאוכלוסיית המחנה גדלה מעל לקיבולו, חוסלו קודם כל החלשים והחולים על־שפת נהר סאווה במקום ששמו "גראדינה". כאשר האוסטאשה בעצמם עייפו מן המלאכה, הפקידו את ההרג בידי הצוענים, שנרצחו גם הם אחר־כך. על הקורבנות היה לחפור במו ידיהם את קבריהם. בדרך זו נרצחו משנת 1941 עד אפריל 1945 כ־700,000 איש, ומזה כ־25,000 מיהודי בוסניה וקרואטיה. מסע־ההשמדה הסופי בוצע כאשר נרצחו העצירים האחרונים — כמעט כל 1060 הנפשות — שהיו באותו יום, ה־22 באפריל 1945, עדיין במחנה — על־ידי שרפה ופיצוץ הבניינים על יושביהם.

מחנה לובורגראד ראוי לאזכור מיוחד. ראשית, מכיוון שלמחנה זה דאגה, כאמור, קהילת זאגרב; ושנית — משום שגורלו של מחנה זה מוכיח בעליל את יחסם הצבוע של

האוסטאשה כלפי היהודים. הדברים אמורים בטיפוח התקווה, שניתן לקיים את "שאלת היהודים" בגבולות "נסבלים", בתנאי שהיהודים ייעלמו מן הערים, ושלקיומם ידאגו המוסדות היהודיים, כלומר, שלא יפלו למעמסה על המדינה הקרואטית. ואף בתפיסה זו לא היה ממש.

ה"מחנה" הזה הוקם במין "ארמון" מוזנח — לפני המלחמה שימש כבית־אבות — במרחק כעשרה ק"מ מתחנת הרכבת זלאטר–ביסטריצה. אף־כי מנהל המוסד הדגיש שאין בניניו יכולים להכיל יותר מ־300 נפש, ענה ראש המיליציה האוסטאשית בווראז'דין, בוז'ידאר גרגל, שלא איכפת לו כיצד יסתדרו, והוסיף: "הם יכולים להתפגר, ואז יתפנה מקום".[58] הפיקוד על המחנה נמסר לידי חברי "הקולטורבונד" הגרמני, שנקראו מאז עליית הנאצים לשלטון "פולקסדויטשה". למקום הובאו 1,300 עצירות, יהודיות וסרביות, עם ילדים עד גיל 14. רובן הובאו ממחנה־הריכוז קרושצ'יצה. על תפקידה ופעולתה של קהילת זאגרב למען קבוצה זו מספר יוסף־יושקו אברהם, אז נציג הקהילה:

"קיבלנו רשות לדאוג לכלכלתן של העצירות במחנה... הקמנו משרד באחד הבתים הסמוכים למחנה, שנוהל על־ידי אשר קישיצקי, אחרי כן על־ידי דוד לוי דלה. מקס בורוביץ' מווינקובצי ורוברט גולדשטיין מזאגרב הם שעסקו בקניית מצרכי מזון. זה לא היה פשוט לנסוע לכפרים ולקנות מזון. הכמויות הדרושות היו ניכרות, כי היה צריך להאכיל 1,500 נפש. הקמנו מתקנים תברואתיים ושירות רפואי למלחמה במגפת הטיפוס ששררה במחנה. השירות הרפואי היה בידי הרופאה, ד"ר מיליצה בנד־כהן, שנעזרה על־ידי ד"ר פבל שטרן וד"ר פייס, שמונה על־ידי המשטרה האוסטאשית למפקח על שירותים תברואתיים".[59]

המחנה חוסל בסתיו 1942. האסירות הסרביות נשלחו, חלקן לעבודה בגרמניה ("וגורלן לא נודע" — ≪סטאנוייביץ'≫, עמ' 158) וחלקן לסרביה. היהודיות וילדיהן שולחו לאושוויץ, משם לא שבה אף אחת מהן. מן הילדים ומן העצירות היו שקיפחו חייהם במקום, ולדברי ≪סטאנוייביץ'≫ "200 קברים אלמונים לאורך גדר המחנה, כמו הגורל הנורא של אלה ששולחו לאושוויץ, מעידים על מעשיהם של אנשי הקולטורבונד, הגרמניים ומשרתיהם משורות האוסטאשה".[60]

58 ר' פרטים בספר: Branimir Stanojević, *Ustaški Ministar smrti — Anatomija zločina Andrije Artukovića, Beograd, 1985*. להלן ≪סטאנוייוויץ'≫, בעמ' 156, ביחוד קטע מתוך עדותו של ד"ר ינקו פאיאס: "המשפחות וידידי העצירות שלחו למחנה כמויות גדולות של מזון, אך המזון הזה וכן פריטי הלבוש הוחרמו על־ידי מפקד המחנה (קרלו הגר, ואחיו, ויליבאלד, ואחד בשם גוליק). הוא שלח את כל המזון והלבוש לזאגרב, שם נמכרו, ובכסף התחלק עם שאר חברי צוות המפקדה של המחנה... מפקד המחנה ייסד לעצמו ולחבר מרעיו מטבח מיוחד, שם נאלצו העצירות לבשל בשבילם מאכלים מובחרים מהמצרכים שנשלחו למחנה על־ידי הקהילה היהודית בזאגרב..." ראה גם "פשעים", עמ' 74 ורומאנו, עמ' 107, המזכיר ששיפוץ הבנינים מומן ע"י הקהילה היהודית, בסך 1,300,000 קונות.

59 על הרופאה הנ"ל שסירבה להינצל ולהיפרד מן החולות, ר' "בילטן", תל־אביב, מה־1 בנובמבר 1985.

60 ר' סטאנוייביץ, עמ' 158. ראה גם מסמך של "יד ושם", מס' 20/106, באותו מועד הודיע הרב פרייברגר, שמשטרת זאגרב דחתה את בקשתו להוציא תעודות־מסע (כלומר, עבור הילדים במחנות, 39 במספר, כדי למלא את המכסה המאושרת של 50). ראה גם את ההערה הבאה.

אין לסיים את הדיון על זאגרב בלי להזכיר את המקרה הטראגי של אותה קבוצת ילדים, שלמענה נוצרה האפשרות לעלות לארץ־ישראל. על־פי הידיעות המצומצמות שהגיעו לידינו, הפעולה בעניין זה החלה ביולי או באוגוסט 1942, בעקבות יוזמה שבאה מן החוץ — כנראה על־ידי אחד המשרדים של הסוכנות היהודית (באמצעות המשרד הארץ־ישראלי שבבודאפשט). על־סמך היוזמה הזאת אמור היה מספר מסוים של ילדים לעלות לארץ־ישראל, מתוך הנחה, כמובן, שיובטח מעבר דרך הונגאריה, רומניה, בולגאריה וטורקיה. בזאגרב, פנה הרב שלום פרייברגר בעניין זה לנציג הוואטיקאן, מרקונה, בבקשה שיתערב ברומא. ואכן, ב־15 באוגוסט הורה החשמן מאליונה (Maglione) לנציגי הוואטיקאן בבודאפשט ובבוקארשט לבקש הסכמת הממשלות הללו למעבר הילדים. החשמן אנג׳לו רונקלי* ענה, ב־25 באוגוסט, שהסכמת הממשלה ההונגארית נתונה, אך באוקטובר נודע לנציגי הסוכנות בקושטא שהילדים אינם בנמצא.[61]

על־פי תזכירו של סלבקו רדיי, מעסקני הקהילה בזאגרב, נתקבלה הודעה דרך בודאפשט שמדובר במכסה של 40 ילד מקרואטיה.[62] למספר כזה לא ניתן להגיע מתוך שתי סיבות בלתי תלויות זו בזו: ראשית, הקבוצה הייתה צריכה להיות מורכבת רק מילדים, שיהיו בשעת היציאה חופשיים בהתחשב ב״כלל״, שכל מי שנכנס פעם למחנה, לא יוכל להשתחרר ממנו. על־פי ״ההיגיון״ הזה ירד מספרם של הילדים בהדרגה ל־11. שנית, הפעולה המינהלית הייתה בידי משה קראוס, מנהל המשרד הארץ־ישראלי בבודאפשט. על כך כותב רדיי: ״קיבלנו הדרכה מדויקת כיצד לצייד את 35 הילדים, אחר־כך 25, ושוב 20, עד שהפחיתוהו ל־11. מחינו דרך שווייצריה, אך דבר לא הועיל. פשוט אטמו אוזניהם בפני מחאותינו ונימוקינו״. והענין נסתיים כך: ״בערב ה־7 בפברואר 1943 יצאו 11 הילדים ברכבת להונגאריה. האירגון היה מושלם. הקבוצה לוותה על־ידי נזירה קאתולית, הילדים הוגדרו כקאתולים, כשבידיהם ניירות זיהוי קאתוליים״.[63]

* לימים האפיפיור יוחנן הכ״ג.

61 בשלהי שנת 1942 עלה בידי הקהילה היהודית בזאגרב להשיג את הרשות ליציאתם של 50 ילדים לארץ־ישראל, אולם הילדים לא הורשו לצאת מן המחנות בהם נכלאו. עד שעלייה זו בוצעה, נותרו בסך־הכול 11 ילדים שנסעו דרך הונגאריה לארץ־ישראל; השאר גורשו בינתיים למחנות מוות. פרטים להלן בטקסט עצמו.

62 מכיוון שבקבוצה הזאת היה גם בנו של הרב פרייברגר, קיים גם מסמך של דברי־תודתו למרקונה על התערבותו של הוואטיקאן. המסמך משמש את הוואטיקאן לסנגוריה על עצמו. ראה: *Actes et Documents du St. Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, ‹ed. Pierre Blet›, *Genève, N. 8, 1965–1981 (11 volumes), Doc. no 441, p. 661*. להלן ״תעודות ומסמכים״.

63 גם מנחם שלח בספרו ≪טראגדיה≫ (ראה בתחילת הקטע שלנו ״נרדפים ולוחמים״, להלן בגוף הספר), ניסה להבהיר את העניין הזה (עמ׳ 319). הוא מסתמך על אחד המכתבים, ללא תאריך, שנשלח מבודאפשט, בסוף 1943 או בראשית 1944, ככל הנראה על־ידי פליטים יהודים מקרואטיה, לכתובת אחת שבאיסתנבול. במכתב קובעים הכותבים, שמתוך 69 הילדים, שהיו רשומים ברשימת זאגרב (שלח מציין, שלמספר זה הגיעו אחרי הפחתתה של הרשימה הראשונה, בה היו 83 שמות) נותרו לטובת זאגרב רק 11 מקומות־רשיונות עלייה; היתר נשלחו למחנות באוגוסט 1942. 58 המקומות שנתפנו לא מולאו על־ידי ילדים יהודיים מיוגוסלאוויה שמצאו מקלט בבודאפשט — וזה, ככל הנראה, העוקץ במחאה — אלא בילדים מהונגאריה, מפולין ומסלובאקיה. האשמה זו הועלתה נגד קראוס, אז מנהלו

אפילו הצלחה צנועה זו עודדה לניסיונות נוספים. המוסדות היהודיים מחוץ לגבולות יוגוסלאוויה ידעו, שהפליטים בקראל׳יביצה ניסו לפעול, במיוחד כשנפוצו שמועות שגם ה״דלאסם״ מתערב.[64] ההתכתבות בעניין הפליטים, המרוכזים בקראל׳יביצה, התנהלה עם הינקו גוטליב.[65] רשימות הילדים נשלחו ליושב־ראש ״דלאסם״, עורך־דין לליו וולוברה, בג׳נובה, ולקהילה בזאגרב. הבקשות הוגשו לוויטוריו קסטלני, נציגה הדיפלומאטי של איטליה בזאגרב, אך לא היה כל ביטחון שהנימוקים ההומאניטאריים יגברו על אלה הפוליטיים־חיצוניים. ואכן, שום החלטה לא נפלה ברומא, בין היתר, מחמת מכתב־מחאתו של המופתי הירושלמי לשעבר — חאג׳ אמין אל־חוסייני — למוסוליני, אשר באותו פרק־זמן נטל לידיו גם את ענייני החוץ. הוא לא הספיק לפתור את העניין: ב־25 ביולי הודח מהשלטון והושם במעצר בבית־מלון בגרן־סאסו (משם שוחרר אח״כ במסוק ע״י סקורצני). בסוף אוגוסט ניתנה סוף־סוף ההסכמה של משרד החוץ האיטלקי — מאוחר מדי.

לעניין זה יש רקע דיפלומאטי בינלאומי שלא הוסבר עד עתה די צורכו ולא ברור אם קיים קשר כלשהו עם אותו מבצע בשם ״Action Juive״ המוזכר על־ידי קמפנר בדברו על פשעיו של אייכמן,[66] ואשר החל ב־1943 במטרה למלט 3,000 עד 5,000 ילדים יהודיים ממחנות־ריכוז שונים.

אחרי ששלטונות בריטניה הסכימו לתת 5,000 רשיונות עלייה לילדים, פנה שגריר שווייצריה בברלין, פלדשר, שייצג גם את האינטרסים של בריטניה, ודרש שיתוף־פעולה

של המשרד הא״י בבודאפשט. שלח מעיר עוד, שעל שאלתו שהופנתה אל קראוס הנ״ל, לא קיבל מענה. 11 הילדים האלה הגיעו לארץ־ישראל בסוף פברואר או בראשית מארס 1943 ונקלטו בקיבוץ שער העמקים.

64 מבצע ״קראל׳יביצה״ מתואר ע״י ד. קארפי על סמך תיעוד איטלקי — ר׳ מחקרי ״יד ושם״, Yad Vashem Studies, 1977, V. XII״, עמ׳ 109 ואילך, בהוצאה אנגלית: *The Diplomatic Negotiations over the Transfer of Jewish Children from Croatia to Turkey and Palestine in 1943*. בהוצאה העברית: כרך יב׳ (תשל״ח), עמ׳ 77–78, להלן ≪קארפי, הילדים≫. קארפי תמה, שבעוד שמפקדת הארמיה האיטלקית בשטחים הכבושים נהנתה משיתוף־פעולה של הדיפלומאטים שלה, כשמדובר היה בהגנת היהודים שנמצאו בשטח, הרי אותו מיניסטריון נקט עמדה שונה בשאלת פינוי הילדים. קארפי מייחס סתירה זו להתחשבות הדיפלומאטיה האיטלקית בערבים. ההנחה הזו נראית נכונה. בין הנספחים בספרו של סוראני, Settimio Sorani, *L'Assistenza ai Profughi Ebrei in Italia 1933–1941*, Roma, 1983. (כולל 48 מסמכים) להלן ≪סוראני≫, מצוי ציטוט, מס׳ 40 (מברק מס׳ 05002/8 של משרד־החוץ האיטלקי מה־8 בספטמבר 1943), בו נאמר שארצות הקליטה חייבות להיות ניטראליות, בצורה מוחשית, כגון טורקיה או שווייצריה, שאם־לא כן תתעוררנה ״הסתייגויות, אם בהתאם לתכניות המקוריות יתברר, שירצו לכוונם אל ארץ־ישראל, וזאת בראש־וראשונה כדי למנוע בעד תגובות צפויות בעולם הערבי בכלל, ומצד הפלשתינאים בפרט״ (ר׳ עמ׳ 280). מכיוון שבאותו יום עצמו הודיע הגנראל אייזנהאואר על חתימת שביתת־נשק עם איטליה — ובכך נותקו כל הקשרים הקונסולאריים של איטליה עם גרמניה ועם גרורותיה — הרי שגם המבצע הזה לא יצא לפועל.

65 ר׳ קארפי, שם, עמ׳ 112.

66 קמפנר, Robert M. Kempner, *Eichmann und Komplizen*, Zürich, 1961 עמ׳ 339 ואילך, להלן ≪קמפנר≫.

מצד הגרמנים, כולל מעבר חופשי דרך השטחים שהיו תחת פיקוחם. העניין נמסר לאייכמן לשיקול דעת. בהסכמה עם הימלר נוסחה תשובה עקרונית שלילית אלא אם כן יסכימו בעלות־הברית להעביר לידי גרמניה 20,000 יהודים מתחת לגיל 40, המצויים בידיהן. בדבר זה התערבו גם חאג׳ אמין אל־חוסייני[67] ומשרד־החוץ הגרמני: השגרירויות הגרמניות בארצות־המעבר המיועדות קיבלו הוראה למנוע מתן אשרות־מעבר.[68] פלדשר נותר ללא מענה (פרטים על החבלה בתכניתו של פלדשר נידונו במשפט וילהלמשטראסה*).[69]

אוסייק

הקהילה הגדולה ביותר בסלאבוניה הקרואטית הייתה זו של העיר אוסייק — ראשונה במסע השוד ואחת האחרונות בגירוש למחנות. כך ניתנה לה למשך 14 חודשים האפשרות להושיט עזרה לעצורים במחנות, בעיקר במחנה ג׳אקובו הסמוך[70] ובמחנה טנ׳יה.[71] האוסטאשה הציבו בקהילה את נציגיהם, בינדר וויין. תוך כדי כך היה באפשרותם להציג בפני המשטרה פעולות שחיתות מצד ״נאמנים״ שהופקדו על עסקים יהודיים: ״בבואה בהזדמנות זו במגע עם משטרת המחוז, ניצלה הקהילה את המצב כדי להשיג אפשרות של עבודה, עד להעברת היהודים למחנה טנ׳יה״. על ענייני הקהילה היה ממונה בלה פרידמן, על העזרה למחנות הופקד אנדרייה ריפ, בסיוע הצלב האדום הקרואטי. ההתקשרות עם הממונה על האספקה למחנה יאסינובאץ, אפשרה השגת כמויות ניכרות של מצרכי מזון.

* מדובר במשפטים שבתי־דין אמריקאיים ניהלו נגד 26 דיפלומאטים נאציים מנובמבר 1947 ועד אפריל 1949. המונח עצמו נובע מהעובדה, שבברלין מושרד החוץ הגרמני נמצא ברחוב וילהלם (על שמו של הקיסר וילהלם ה־I).

67 תזכירים לריבנטרופ, מה־13 במאי 1943 (קמפנר, עמ׳ 402) ולמוסוליני מה־10.6 ≪קארפי הילדים≫, עמ׳ 122). ואף כי אין העניין מוזכר בשום מקום (אולי משום שלא נמצאו, או לא פורסמו, התעודות), אין להטיל ספק, שהמופתי לשעבר (חאג׳ אמין אל־חוסייני) אכן פנה גם לאחיו לנשק הקרואטים, איתם עמד בקשרי אחווה, בעודו מברך את הדיוויזיה של ״חנג׳ר״, (מוסלמי בוסנייה שנלחמו בצד הגרמני) בעת הקמתה. היא הייתה מיועדת לחזית המזרחית, אך תכנית זו לא יצאה לפועל. במקום זה נוצלו חיילי הדיוויזיה למלחמה בפארטיזאנים בארץ עצמה.

68 ב־10 במארס 1943 נשלחו הוראות לשגרירות גרמניה בבוקארשט בזו הלשון: (NG 2184, ובסופיה NG — 1782): ״...Bitte Jeglicher Aus — und Durchreise von Juden... grostmoeglichen Widerstand entegenzusetzen...״ (בבקשה להתנגד במירב התוקף האפשרי ליציאתם או למעברם של יהודים״). נתפרסם ב־״Judenverfolgung in Rumaenien, Dokumentensammlung. Vorgelegt von der United Restitution Organization in Frankfurt am Main״, 1959. ר׳ ≪קמפנר שם≫, עמ׳ 398. על כך דווח גם לאייכמן; ראה במסמכי נירנברג: NG — 1780 מיום 23 במארס 1943; ו־NG — 3987 מיום 1 ביוני 1943. על שנת NG — 5049/1944.

69 מכתב האישום מסתבר, שאחרי סחבת מכוונת בברלין נתגלה שבמחנה־הריכוז ליצמאנשטאדט (לודז׳) היו עוד 5,000 ילדים בחיים. הנאשם בחבלה זו, אדולף פון שטינגראכט, נמצא אשם במשפט המכונה ״וילהלמשטראסה״.

70 לפרטים ראה: ״פשעים״ — עמ׳ 76; ״רומאנו״, עמ׳ 108.

71 לפרטים ראה: ״פשעים״ — עמ׳ 79; ״רומאנו״, עמ׳ 109.

לכשהוברר שהידיעות על המצב הנואש במחנה סטארה גראדישקה — שם היו כלואות אימהות וילדיהן — נכונות, עלה בידי הקהילה של אוסייק להשיג ולבצע את העברתם למחנה ג׳אקובו, תוך כדי הפקדת האספקה בידי הקהילה. אכן, זה הקל במקצת על סבל העצירות, ואפילו מספר ילדים הוצאו מן המחנה ונמסרו לידי משפחות חוסות בקהילה. באביב 1942 הועלתה תכנית טנ״יה: השלטונות באוסייק ציוו, שעד חודש יוני יש לסלול, על חשבון היהודים דרך עד לכפר טנ״יה, ולהכין שם אכסניה לכל יהודי אוסייק; ״השלטונות ערבו שביישוב זה יוכלו היהודים לחיות ללא הפרעות״; הושג הסכם בכתב, עליו חתמו מצד אחד נציג המחוז בארא״ה, מפקד האוסטאשה, ראש העיר אוסייק ונציג ה־״קולטורבונד״ הגרמני, ומצד שני נציגי הקהילה. ליישוב זה הועברו למעלה מ־3,000 יהודים מאוסייק ומכמה מקומות אחרים בסלאבוניה. נעשו מאמצים כדי שהחורף המתקרב (של שנת 1942–1943) יהיה נסבל, אך עוד לפני בוא החורף גורשו יהודי טנ״יה למחנות המוות. שלושה שמות מוזכרים בקשר לטיפול הנאמן ביהודים הסובלים: סלבקו קליין, מזכיר הקהילה, אנדרייה ריפ וולאדו גרינבאום.

והנה מה שנרשם בנידון בספר ״פשעים״ — (עמ׳ 80): ״ב־14 באוגוסט 1942 בא לטנ״יה קצין ס.ס. מזאגרב, ותוך 24 שעות הורכב המשלוח הראשון ובו כ־1,000 נפש, מהן 700 ילדים. המספר הגדול של הילדים במשלוח הראשון נבע מכך, שקצין הס.ס., בראותו שהיהודים מנסים למלט את ילדיהם מהמשלוח הזה, ציווה לאסוף את כל הילדים ולשלחם מיד. ב־15 באוגוסט יצא המשלוח לאושוויץ. המשלוח השני יצא מאוסייק ב־18 באוגוסט ליאסינובאץ ושם נכון להם גורל כל העצורים שם. איש לא שב״. והתוצאה הייתה בלתי־נמנעת: עשרות אנשים גרידא נותרו בחיים מכלל 3,000 יהודי אוסייק.

קהילות באזור־הכיבוש האיטלקי

הודות למיקומן באזור הכיבוש האיטלקי, ניתנה ההזדמנות לקהילות בסושאק (פיומה), במוסטאר,[72] בספליט[73] ובדוברובניק[74] לשמש כמרכזי עזרה לפליטים היהודים, בסך־הכול

72 ר׳ ספר ״היובל״, עמ׳ 98. ראה גם נספח מס׳ 26 אצל סוראני, עמ׳ 241.

73 על־אף מצבה השפיר בדרך־כלל, סבלה גם הקהילה היהודית של ספליט מהתעללותם של הפאשיסטים האיטלקיים: בשנת 1942 הותקף בית־הכנסת, המתפללים הוכו ותשמישי קדושה והריהוט הועלו על המוקד בכיכר־העם. למחרת נשדדו חנויות היהודים, ביניהן גם בית־מסחר הספרים של מורפרגו. ראה רשימתו של ד״ר ד. קצ׳קמט, *Poslednji dani splitskih Židova*, שנתפרסמה Duško Kečkemet, בקרואטית ב״בילטן״, תל־אביב, מיום 15 בפברואר 1980. ראוי לציין, כי התקריות הללו עמדו בסתירה ליחס הכללי מצד שלטונות הכיבוש האיטלקיים כלפי היהודים.

74 יהודי דוברובניק התגייסו לסיוע לאחיהם בצרה שבאו ממרכז אירופה כבר בימים הראשונים של חודש אפריל 1941, כאשר החלו להגיע הפליטים הראשונים–עוד לפני הפצצת בלגראד, ואחר־כך עם האותות הראשונים של הטרור מצד הנאצים והאוסטאשה, בסך־הכל התאספו שם כ־1,300 נפש (מספר המצוי ברשימותיה של הוועדה המחוזית לקביעת פשעי מלחמה; הערכות פרטיות אחרות מציינות מספר של 1,600). היה צורך להגיש סיוע גם לפליטים מאוסטרייה, מצ׳כוסלובאקיה ומפולין, שהיו עצורים בצ׳אפלינה (147 איש) ובגאצקו (117 איש), ואשר כולם הועברו בחודש דצמבר לדוברובניק. בעבודת הסיוע הצטיין י. מנדיל, יושב ראש הקהילה שבעצמו נספה, לבסוף, בשואה.

אלפים ספורים מכל חלקי הארץ, לרבות מאות אחדות של פליטים מאוסטריה, מצ׳כיה ומארצות אחרות, שנותרו שם עוד מימים שקדמו למלחמה. הם שוכנו בכמה מקומות קטנים לאורך החוף ובאיים (צ׳אפלינה, מאקארסקה, וולה לוקה ועוד).

פעולותיהן של הקהילות הללו מומנו בחלקן על־ידי הקהילות עצמן, וחלקן על־ידי ״דלאסם״. גם שלטונות איטליה הגישו עזרה מסוימת. בסוף שנת 1942 היה צורך בארגון מחדש, כיוון שרוב הפליטים רוכזו במחנות איטלקיים. היה הכרח לקיים קשר עם מקומות קטנים. נוסדו גם בתי־ספר: בספליט, בקורצ׳ולה ובוולה־לוקה — בתי־ספר יסודיים, ובספליט אפילו תיכון. ההוראה התנהלה בבתים פרטיים.[75] בידי הקהילה של ספליט עלה להעביר פליטים לדרום איטליה. בשיתוף עם ״דלאסם״ הועברו 50 פליטים שהגיעו מהצפון לפני המלחמה ו־280 מיהודי יוגוסלאוויה. קהילה זו הצליחה לקיים קשרים הדוקים עם השלטונות האזרחיים והצבאיים האיטלקיים. בכך נהייתה הקהילה במידה מסוימת ״משתפת פעולה״ עם הכובש, דהיינו עם ״האויבים״ של חבריה מאתמול ושל אלה שנלחמו בכובשים אלה בשורות הפארטיזאנים. ב״רוח״ ההסכם שהתקבל ע״י פאוליץ׳ ברומא ב־18 במאי 1941, הגבול בין איטליה לקרואטיה נמתח כך שמכל ערי החוף של דאלמאטיה, רק דוברובניק נשארה בידי קרואטיה ״העצמאית״. מתוך הנחה, ועל־פי חילופי אגרות, אופשר לממשלת קרואטיה לקיים שיתוף מסוים בניהול העיר ספליט והאי קורצ׳ולה. וכך התברר, בתוקף הנסיבות, שהקהילות היהודיות בכל שלושת ה״אזורים״ האיטלקיים נפגעו רק במידה מועטה מההשתוללות של האוסטאשה. קהילות אלו פעלו עד לכניעת איטליה ויציאתה מהמלחמה, בספטמבר 1943. באותה שעה הצליח מספר מסוים של יהודים להגיע לאיטליה עצמה; כך, למשל, הייתה הקהילה החדשה בעיר בארי, שבדרום איטליה, כעין יורשתה של קהילת ספליט, אמנם ללא ראש קהילתה שלה, המהנדס ויקטור מורפורגו. הוא נשאר במקומו, ובאוקטובר 1943 נעצר, יחד עם מספר פעילי הקהילה, על־ידי הגרמנים, וכולם גורשו לאושוויץ.[76]

מתוך כ־300 יהודי ספליט נספו שני שלישים. למעלה משליש מהם, ביתר דיוק — 114 איש ואישה, השתתפו במלחמות הפארטיזאנים לפי נתוניו של ההיסטוריון ד״ר ד. קצ׳קמט. אין אנו יודעים כיצד פונו היהודים שנותרו בעיר אחרי כניעת איטליה בספטמבר 1943, אך ידוע שרובם נאספו ע״י הצבא הנאצי והובלו לאבדון. עד לאירוע זה קיימה הקהילה בית־ספר יהודי, כמתואר לעיל.

75 אף־על־פי־כן נתקבלה הסכמה, כבר תחת שלטון האיטלקים, שהתלמידים ייבחנו בבתי־הספר הממלכתיים ויזכו בתעודות מקובלות. במערכת ההוראה המאולתרת עסקו: זיגמונד־פנחס שטג ומרכוס פינצי. (ר׳ ״בילטן״, תל־אביב, (Bilten) מיום 30.11.1979, וכמו־כן רשימתו של שטג עצמו בשם בספליט הכבושה, 1941–1944, ב״ילקוט״, עמ׳ 175–181).

76 אחרי כניעתה של איטליה נכנסו הגרמנים לאיטליה ביום 27 בספטמבר 1943. בספליט היו באותה שעה כ־120 יהודים. הם שולחו כולם, ב־13 באוקטובר, לאושוויץ. איש מהם לא חזר. יהודים מספר הסתתרו עדיין, אך מרביתם נתפסו במרץ 1944 ונשלחו לאושוויץ.

ק״ק דוברובניק

על קהילה זו הוטלה, כאמור, הדאגה לכ־1,300 פליטים שהגיעו לעיר באפריל 1941, וביניהם גם פליטי הפצצת בלגראד ואנשים שברחו מן הגל הראשון של רדיפות האוסטאשה בערי קרואטיה. קיימת אף הערכה, שמספרם הגיע ל־1,600 (ראה הערה 72). הקהילה נדרשה להושיט סיוע גם לפליטי אוסטריה, גרמניה וצ׳כוסלובאקיה. האחרונים סודרו: 147 בצ׳אפלינה ו־117 בגאצקו. בדצמבר של אותה שנה כולם הועברו לעיר דוברובניק. ראש הקהילה, י. מנדיל, טיפל בהם כמיטב יכולתו, ובאמצעיו הכספיים המוגבלים.

מתוך דו״חו המפורט של ד״ר ברנרד סטולי הנמצא בארכיון ״יד ושם״ אנו למדים שהשלטונות המקומיים בדוברובניק מילאו בחריצות ובנאמנות אחרי הפקודות שבאו מהשלטונות המרכזיים בזאגרב. על אף מספרם הזעיר של בני הקהילה — בסך־הכול 189 נפשות — הוטל עליהם, בין שאר ההפליות וביטול זכויותיהם האזרחיות, גם איסור הביקור במקומות ציבוריים, בבתי־קפה ובחופי־רחצה (צו מה־3 ביוני 1941). כעבור זמן־מה מצרפים אליהם גם את הסרבים, דבר שלא קרה במקומות אחרים בקרואטיה בצורה כה בוטה. על היהודים ועל הסרבים הוטל עוצר מ־7 בערב עד 7 בבוקר. חנויות היהודים סומנו.[77] ב־31 ביולי 1941 מפיצים שלטונות המחוז תזכיר סודי מס׳ 1/41 בקרב הגופים המבצעים, הכולל פקודה ״לבצע במהירות האפשרית מעצרים של כל היהודים והסרבים–הפראבוסלווים, הידועים בעבודתם ובעמדותיהם כקומוניסטים, או כנוטים לתנועה זו״. כן נקבע, שיש לנקוט אמצעים דומים גם נגד קומוניסטים ״בני דתות אחרות״, והודגש שאת הקומוניסטים העצורים, היהודים והסרבים, יש לשלוח מיד למחנה־קלט בגוספיץ׳.

השילוחים הראשונים התקיימו כבר ביוני 1941.[78] בו בזמן ערכו האוסטאשה, בשיתוף עם אנשי גסטאפו שסופחו אליהם, חיפושים בבית־הכנסת, לקחו והשמידו את כל ספרי המעמד האישי, את ארכיון הקהילה וכן את פנקסי־הקהילה, שנוהלו החל משנת 1690. אולם — וזאת כדאי לציין — ספרי־התורה ועוד תשמישי קדושה ניצלו ״באשר הוסתרו בעוד מועד אצל ידידים...״.

בסתיו 1941 הוטב המצב לפחות בכל מה שנוגע לאיום מיידי על חיי העצירים: שלטונות־הכיבוש האיטלקיים הוציאו את האוסטאשה מניהול המשרדים האזרחיים, ובכך שמו קץ לציד על היהודים, המקומיים והפליטים. הצעדים הללו של האיטלקים גרמו לכך שהגרמנים תבעו משלטונות איטליה את הסגרת כל היהודים הללו, אשר בינתיים כבר רוכזו במחנות קלט איטלקיים. המחנות הללו — רובם בתי־מלון סגורים — נוסדו החל מסתיו 1942, בקופארי ובגאצקו, בעיקר בשביל הפליטים מבוסניה וכן בשביל פליטים ״ותיקים״, בסך־הכול כאלף איש. בגרוז׳ ובאי לופוד רוכזו יהודי דוברובניק עם עצירים יוצאי מקומות

77 נראה, שהצוו הזה — וייתכן שגם צווים אחרים — לא קויימו הלכה למעשה, על־כן יצא צוו נוסף ב־30 באוגוסט 1941. (מפקדת המשטרה העירונית, מס׳ 41 — 7758, דוברובניק).

78 כלומר, בטרם התייצב מימשל הכיבוש האיטלקי — עם האפשרויות שהיו טמונות בו לגבי בריחה.

אחרים, כמאה איש, בבתי־המלון המקומיים. גם פליטים מסאראייבו ומשאר קהילות בוסניה והרצגובינה, בסך־הכול 600–700 נפש סודרו בצורה דומה.

נרדפים ולוחמים

ברור לנו, שאין זה סיכום מלא לגבי המחנות והזוועות שהתחוללו בהם. לא פירטנו, וזאת מסיבות אלו: ראשית, לא רצינו להפר את שיווי המשקל בהצגת המאורעות בסקירה זו. שנית, נושא זה עובד בהרחבה, במידה שנתאפשרה גישה לתעודות, על־ידי איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד ועל־ידי ד״ר מנחם שלח; כמו־כן לקחנו בחשבון, שכבר הובאו פרטים רבים בספר שיצא לאור, זה לא כבר, על פשעיו של ארטוקוביץ׳.[79] גם ד״ר רומאנו מביא ומפרט בספרו את מעשי־הרדיפה (אמנם התיעוד הנ״ל פתוח רק בפני קוראי סרבית־קרואטית). יוגוסלאוויה הייתה אחת הארצות המועטות, בהן קמה תנועת התנגדות של ממש לכובש. כאן — כמו בצרפת, בצפון איטליה ובמקומות אחרים — נוצר קשר כלשהו בין היהודים לבין תנועת ההתנגדות. קשר מוחשי וארגוני קיים בצרפת, ובמקצת גם בבלגיה, בצורת היחידות המוכרות של <ההתנגדות היהודית> (résistance juive). בארצות אחרות, וכן ביוגוסלאוויה, גברה המגמה להציג את חלקם של היהודים רק כאשר מדובר בהזדהות עם המאבק לשחרור לאומי. האחדות הזאת במאבק נגד הנאציזם נוצרה באופן ספונטאני ומתוך כורח המציאות. בדרך זו היו מכשולים בפולין, ובמידה מסוימת גם ביוגוסלאוויה. בעוד שבפולין הייתה הסיבה נעוצה באנטישמיות ששררה גם במערכות הפארטיזאנים, הרי ביוגוסלאוויה השפיע הפער בין האידיאולוגיה הקומוניסטית של תנועת השחרור הלאומית לבין אופיים הבורגני של מרבית היהודים שהצטרפו אליה. בכל צד קיננו הספק לגבי המטרות הסופיות של המאבק והחשש שמא אין האחדות הזאת במאבק אלא זמנית. פירוש הדבר, שקיננה גם המחשבה, שאולי הסיוע המוגש ליהודים והיוותרם בחיים, יזיקו למסייעים כשתגיע שעתם לחסל את האופוזיציה הבורגנית. זהו אחד הקווים האופייניים של המקרה היוגוסלאווי, שבא לידי ביטוי כבר בשלבים המוקדמים, בתקופת הבריחה לדרום איטליה.

ההשתתפות במלחמת־השחרור

לגבי חלק ניכר מן הנוער היהודי ההצטרפות ליחידות פארטיזאניות שנלחמו נגד הנאצים מההתחלה, מאז הפלישה הגרמנית לברית־המועצות ביוני 1941, היוותה המשך טבעי של קשר שהיה קיים עוד מקודם. באשר לאחרים, ללא קרבה רעיונית כזו, הקשר הזה התפתח הן מתוך בחירה פוליטית, בייחוד מאז כניעתה של איטליה, והן מתוך ההכרה שזו הייתה האפשרות הריאלית היחידה להצלת החיים (של אלה שלא רצו או טרם עלה בידם להבריח את גבולות המדינה הקרואטית). המידה שבה דבר זה הצליח, ושבה תרמה תנועת השחרור להצלת יהודים — תתברר בסקירה המספרית שנביא להלן.

79 ר׳ ≪סטאנוייביץ≫, שם, עמ׳ 278.

ד"ר יאשה רומאנו תיאר בשקידה רבה את קורות השתתפותם של יהודים במלחמת־השחרור הלאומי. תיאורו ערוך באופן כרונולוגי ומלווה טבלאות סטאטיסטיות, לפי השנים והגלילות השונים. אנו מגישים כאן את החומר הזה בצורה מקוצרת ומתומצתת, בלי החלוקה לגלילות. אי־לכך, התמונה שתתקבל כוללת גם גלילות אחרים, פרט לקרואטיה.

השנה	צבא השחרור הלאומי		תנועת השחרור הלאומי		נושאי "תעודות ראשונים"	סה"כ	
	הצטרפו	נפלו	הצטרפו	נפלו	(*)	הצטרפו	נפלו
1941	565	389	757	529	150	1,322	918
1942	321	109	124	18			
1943 (A (I–VIII)	177	37	2			624	164
1943 (B (IX–XII)	1299	175	600	47			
1944	502	14	34	1			
1945	129		1				
	2993	724	1578	595	150	4,571	1,319

* Spomenica ('ספומניצה') — "מדליית הזיכרון"; זהו אות מיוחד שהוענק ללוחמים שהצטרפו למרד עוד מראשיתו. בעליו זוכים להנחות, להטבות שונות ולהכנסה קבועה בגין זה.

מאידך גיסא, הפליטים היהודים שבאו מדרום־איטליה כדי להצטרף למאבק נגד הנאצים עשו זאת בהכרה לאומית ומוסרית מלאה, וגם באי ראב הצטרפו בני־הנוער לפארטיזאנים בהתלהבות ומתוך סולידריות עמוקה עם הלוחמים־המשחררים. דבר זה אופייני לגבי מה שקרה בכל חלקי יוגוסלאוויה.

אין תימה, שמאה וחמישים יהודים זכו ל"מדליית־הזיכרון", המסמלת השתתפות פעילה בקרבות נגד הפולשים מראשיתם. שנים־עשר יהודים הוכרזו כ־"גיבורי האומה" (אות־ההצטיינות הגבוה ביותר), וביניהם שלושה הם מזאגרב או שפעלו בתוכה ומתוכה (רוברט י. דומאני, אדולף מ. שטיינברגר ופבלה פאפ, שהיה חבר בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בקרואטיה). שני הראשונים נלחמו לצד הכוחות הרפובליקניים בספרד.

למקרא הנתונים הנ"ל אין לשכוח, שהם מתייחסים לשתי תקופות שונות מאוד: האחת, עד כניעתה של איטליה בספטמבר 1943, השנייה — מאז ואילך. בתקופה הראשונה הייתה הצטרפות היהודים ליחידות הפארטיזאנים על בסיס אישי, ואילו בשנייה — שהיא תקופה של מגע חופשי עם היהודים בשני האזורים המשוחררים, באיטליה עצמה ובאי המשוחרר ראב — התנהלה ההצטרפות, פחות או יותר, בדרך של גיוס־חובה.

מנקודת־ראות יהודית מתבקשות כאן שתי הערות: ההערה הראשונה מתייחסת לתקופה

הראשונה ולהעדר ארגון למען הצטרפות היהודים. הצטרפות שהייתה למעשה מוגבלת להשתייכות הטרום־מלחמתית של הנוער לארגונים אופוזיציוניים שונים. ארגון מתוכנן ומחושב מראש היה מאפשר, קרוב לוודאי, להגיע למספר גדול יותר של לוחמים. ההערה השנייה מתייחסת לציון האתני של היחידות היהודיות. עוד בטרם פינוי מחנה־הריכוז ראב,[80] ב־12 בספטמבר 1943, יסדו היהודים את הגדוד היהודי של ראב, אלא שהוא לא נשאר בהרכבו זה ואף לא בשמו המקורי. הוא סופח תוך זמן קצר למסגרת הדיוויזיה של באנייה. לאלה שגויסו במחנות־קלט באיטליה לא ניתנה אפשרות כזאת, אולי בגלל מספרם הקטן יחסית. דומה, שהכול התנהל על בסיס האמונה, שהנאצים הם אויב משותף גם של היהודים וגם של הפארטיזאנים, והקשר הזה הופעל בדרך אוטומאטית כדבר מובן מאליו, בהתאם לצרכים המבצעיים בשטח.

אולם נסיבות אלה כשלעצמן, לא היה בהן די כדי למשוך את היהודים בעוד מועד, פרט למספר מקרים מקומיים; לא נתקיימה הצטרפות קיבוצית, אפילו לא של חברי תנועת־הנוער הקרובה ביותר בין היהודים, "השומר הצעיר".[81] למעשה נתקבלו חברי תנועה זו כיחידים בלבד. המדיניות הזאת — בין שהייתה מבצעית ובין שהייתה מילולית בלבד — יצרה, בכל־זאת, תחושה של הסתייגות, שלא הייתה נעימה, ואשר על־פיה עמדה יוגוסלאוויה בקוו אחד עם מחתרות מזרח־אירופה, אך לא עם אלה של המערב.

למחבר נראה, שראשי הפארטיזאנים פעלו בעניין זה על־פי העקרונות הסטאליניסטיים לגבי אפיון עמים, ואצל סטאלין, כידוע, אין עם יהודי (ראוי לציין, שבסטאטיסטיקות המלחמתיות הסובייטיות דווקא הובלטה ההשתתפות היהודית).

בצד היהודי היה ברור — גם בעת המלחמה ולאור הקרבנות המרובים שהיא הפילה ביניהם — שהצדק המיוחל חייב לכלול פתרון לבעיית הקיבוצים היהודיים. ואכן האמור

80 באי ראב (Rab, it. Arbe) ריכזו האיטלקים את מרבית הפליטים שהיו פזורים לאורך החוף ובאיים הדרומיים שבים האדריאטי, בעיקר באיים בסביבות ספליט. בעת פירוק הנשק של היחידות האיטלקיות, בספטמבר 1943, התארגנו צעירי המחנה ליחידה לוחמת, וכך קם "הגדוד היהודי" (Rapski Bataljon). תפקידם הראשון היה לנקות את האי לושי'ן מאיטלקים ומיחידות הצ'טניצי (ממוצא סרבי) — ששימשו כוחות־עזר לפאשיסטים שהתרכזו שם. משימה זו בוצעה בהצלחה. זמן קצר אח"כ הועברה היחידה ליבשה ושם נכללו הלוחמים היהודים בחטיבה השביעית של חבל באניה (VII Banijska Divizija) וכך נתפרק הגדוד. זה היה סיומו של ניסיון יחיד־במינו זה, דהיינו של הקמת כוח לוחם יהודי במסגרת המחתרת היוגוסלאווית. ראה עדותם של אהרון קמחי ומירקו לווינגר ב־"ספר הזכרון בוסניה", עמ' 260. על הפירוק מביא רומאנו את ההסבר הבא: "פיזור הבטליון נדרש על־ידי מפקדת הגדוד היהודי של ראב מסיבות אלו: לוחמי הבטליון היהודי חסרו את הניסיון של דרכי־הלחימה הפארטיזאניות. על־כן היה הבטליון צפוי לאבדות קשות בהרבה מאלה של היחידות הרגילות. האויב היה עלול להשיג, באמצעות המודיעין שלו, את הידיעה בדבר קיום הגדוד היהודי ובדבר חוסר־ניסיונו, ובוודאי היה נוקט צעדים להשמדתו. המפקדה הפארטיזאנית הראשית של קרואטיה קיבלה את ההצעה והחליטה על פיזור לוחמי הגדוד והצבתם ביחידות שונות". בכל־זאת נעיר, שבצבא־השחרור היו יחידות לאומיות: סלובאקית (על שם יורה יאנושק, מנובמבר 1942), ואחר כך גם צ'כית, הונגארית, איטלקית ואחרות.

81 ר' זיכרונותיו של ד"ר תיאודור קובץ', "זכרונות על השומר הצעיר בחודשי הכיבוש הראשונים בנובי־סאד", ב"אסופה" מס' 3, 1975, עמ' 213–221.

לעיל משקף נאמנה את ההבנה הלקויה מצד השלטונות החדשים לגבי התהליך הפסיכולוגי שעבר על היהודים, והוא של התעוררות ההכרה הלאומית. בכל מקום, שבו ניסו הפאשיסטים, הגרמנים והאחרים, לסמן את היהודי כאויב אתני על כל פרטיו, היה זה רק טבעי, שההפרדה הזו, בין שבאה לביטוי על־ידי הטלאי הצהוב, ובין שלא, חיזקה את הכרתו העצמית של היהודי. אף יהדות יוגוסלאוויה, ששמונים אחוז מבניה הושמדו, לא היוותה יוצא מן הכלל. התהליך הזה התפתח הן במקומות בריחה ומקלט והן במחנות השבויים.[82] הוא בא לידי ביטוי מלא בעלייה, בשנים של אחרי המלחמה, ולגבי יהדות יוגוסלאוויה זה קרה בעיקר בשנים תש"ח–תש"ט (1948–1949).

הכנסייה הקאתולית בקרואטיה

שלוש סיבות מחייבות אותנו להעריך, אף במסגרת זו, את מדיניותה של הכנסייה הקאתולית בקרואטיה בימי "המדינה הקרואטית העצמאית", ואלה הן:

א. הקשר בין מדיניות זו כלפי האורתודוקסים (הפראבוסלאווים) לבין היחס ליהודים; קשר זה מתבטא ברצון לחתור לארץ קאתולית טהורה, ללא סרבים, ואילו הפיקוח הגרמני הכתיב את סילוק היהודים;

ב. עמדתה של הכמורה הקאתולית מול קריאות לעזרה מצד יהודים;

ג. המסקנות המתבקשות, תוך כדי בדיקת מאורעות קרואטיה, מצד אחד על רקע מדיניותו הכללית של הוואטיקאן לנוכח עלייתו של ההיטלריזם לשלטון, ומצד שני — לאור הערכתו את תוצאותיה הצפויות של המלחמה.

למכלול זה שייכת גם בעיית המוסריות של עצם ניהול מלחמות, אפילו תידחק בעיה זו לקרן־זוית לגבי הצדדים במלחמה, לנוכח צורכי־המאבק המיידיים. ברם, בתור צד נייטראלי, ועל־אחת־כמה־וכמה בתור מוסד דתי־מוסרי, הרי שהבעיה חייבת לעמוד בראש דאגותיו. לשון אחר: יש לבחון במיוחד את יחס מנהיגותו של הארגון הכנסייתי הגדול ביותר בעולם כלפי השמדת־עם (ג'נוסיד) שנתבצעה תוך־כדי מלחמה זו, ואף את יחסו כלפי ההיבטים ההומאניטאריים של ניהול מלחמה בכלל.

כשדנים בחלקה של הכנסייה הקאתולית בקורות השואה שפקדה את יהודי קרואטיה מן הדין להבחין בין פעולותיהם של כמרים מסוימים לבין הצהרותיו הפורמאליות של מוסד כנסייתי, כגון מועצת ההגמונים.[83] מועצה זו התכנסה מדי־פעם, כשבראשה אלויזיה

82 משום מה לא הובלטו נסיבות אלה די צורכן במאמרו של ד"ר ו. פרסבורגר, "הקצינים במחנות שבויי מלחמה בגרמניה", ב"אסופה" מס' 3, 1975, עמ' 225–269.

83 התערבותה של הכנסייה הקאתולית נעשתה אך ורק לגבי יהודים שהתנצרו או שחיו בנישואים מעורבים. לטובתם התערבה הוועידה האפיסקופאלית עוד בדצמבר 1941, אף־כי בביטויים זהירים מאוד. גם מארקונה, נציגו הכנסייתי של האפיפיור, בהתערבו לטובת יחידים, דיווח למאליונה, הממונה עליו, שהקרואטים מתחמקים ממתן מידע על היהודים (לפי ניסוחו — "הסתגרו בשקט בלתי־מובן"). באותה רוח כתב מאליונה לנציג האפיפיור בוושינגטון, אשר העביר אליו את התערבותו של החשמן ספלמן: דהיינו, שעלה בידו של מאליונה להשיג אך ורק הבטחה מטעם הממשלה האיטלקית, שהפליטים באיטליה לא יוחזרו לקרואטיה.

סטפינאץ, ארכיהגמונה של זאגרב שלעתים כונה גם ה"פרימאט" של קרואטיה דהיינו ראש וראשון של כנסייתה. אבחנה זו נחוצה מכיוון שבעוד שהיו כמרים שפעלו כמסיתים פעילים בסגנון האנטישמיות הקלריקאלית המסורתית כמו, למשל, הארכיהגמון של סאראייבו, איוואן אוואנגליסטה שאריץ' Ivan Evangelista Šarić. הכומר בוז'ידאר בראלו <Bralo> ורבים אחרים, ואף נזירים — בראש וראשונה מבין חברי המסדר הפראנציסקאני, כגון מירוסלאב פיליפוביץ'–מאיסטורוביץ' [Miroslav Filipović-Majstorović][84], אשר בפגיון או ברובה בידם השתתפו במעשי־הרצח, הרי הכנסייה הממוסדת לא הציגה במישרין תביעה לרדיפת יהודים. מכאן שיחסה ליהודים אינו ניתן כלל להשוואה לפזיזות ולהתלהבות בה התייחסה הכנסייה לסיכויי המרת דתם של האורתודוקסים (הפראבוסלאווים) וקבלתם את הקאתוליות.

מתוך מסמך רשמי שנתפרסם על־ידי הוואטיקאן, והמצורף לפרק זה, מסתבר כי במשך שנת 1941 היו פניות רבות לרשויות של האוסטאשה, בהן הובעה דעת הכנסייה שיש לרכך את הצעדים נגד היהודים, וכעבור פחות משנתיים, סטפינאץ שלח מחאה אל פאווליץ'. בהקשר זה, אין אזכור שמדובר ב"צעדים" שמותירים בני־אדם בחיים, אלא ברציחות פשוטו כמשמעו (ועוד אכזריות עד־מאוד). הצורה שבה הוגשו הפניות הללו, ובייחוד הנסיבות הנלוות, היה בהן כדי לשכנע את פאווליץ', שאין להתחשב בהן כל־עיקר.

נותרה האפשרות שהכנסייה הצילה יהודים בדרכים אחרות. ואכן יש נתונים על כך: אותם אחד־עשר ילדים שנשלחו לבודאפשט, קיבלו ליווי של נזירות; שוכני מושב־הזקנים היהודים של זאגרב, שהוצאו מביתם, שוכנו בחוות ברזוביצה, השייכת לארכיהגמונות; הוגשה עזרה באספקת חבילות־מזון לכלואי המחנות; הנשים והילדים במחנה ג'אקובו — תחת עיניו של ההגמון אקשאמוביץ' (Akšamović) ניהלו חיים שניתן היה לסבול — "עד אשר באו האוסטאשה וגירשו את אנשי השלטון המקומי".[85]

ברם, כשמדובר בהצלת חיים, מספר הניצולים אינו עולה על שלושה או ארבעה. בהקשר זה אין לחשב את הצלת היהודים שבנישואי־תערובת, הואיל והכנסייה לא דאגה לחייו של היהודי, כי־אם למצבו המשפחתי של הלא־יהודי הנוגע בדבר. דאגה זו, אגב אורחא, לא היה די בה כדי להציל אפילו את כל היהודים שהיו בעלי מעמד כזה, ואף לא את הילדים

84 ראה ניקוליץ' "יאסינובאץ", בפרק "הכומר השטן, הכומר טורף אדם", מעמ' 360 ואילך; כן "רומאנו", עמ' 118–121 ובכל הספרות היוגוסלאווית שלאחר המלחמה אשר דנה בשואה, בייחוד ראה Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948 (Beograd 1986), לפי האינדקס — להלן ﴿נובאק﴾.

85 בעבודתו האקדמאית על השואה בקרואטיה קבץ מנחם שלח בקפידה את גילויי האהדה ליהודים; אף־על־פי־כן, נראה לנו שגילויים אלה אינם אלא מעט מזעיר. התיעוד מועט, אפילו בנוגע ליזמתו של ההגמון של ג'אקובו, אקשאמוביץ', שמחנה ג'אקובו היה בתחום סמכותו הכנסייתית. העד, סלבקו רדיי, שנשאר אז בזאגרב בזכות נישואי־התערובת שלו, מזכיר את העזרה במשלוח אחד עשר הילדים להונגאריה (ראה הערה 61), וכן את הוראתו של סטפינאץ לשכן את יושבי בית־האבות היהודי באחוזת ההגמונות. אמנם, במשך תקופה ארוכה למדי עלה בידי סטפינאץ לפרוש את חסותו על הרב פרייברגר ועל ד"ר הוגו כהן–קון, אך נראה שבמאי 1943 חברו יחד הגרמנים והאוסטאשה על־מנת להקריב לתרפיהם גם את הקרבנות האלה. רדיי מתאר בפרוטרוט את המאמצים להצלתם, שעלו בתוהו.

מנישואין כאלה. בניגוד בולט למה שאירע באיטליה, בצרפת, ביוון ועוד, היהודים לא מצאו מקלט בכנסיות או במנזרים קרואטיים ולא ניצלו, כאמור לעיל ואפילו "ידידיו האישיים של סטפינאץ" — כגון הרב פרייברגר, ונזירה־מומרת אחת נספו בשואה.[86]

אופיים והיקפם של אמצעים אלה, במשך קיומו של משטר האימים, דהיינו במשך ארבע שנים — מאשרת, למצער, את המסקנה, שהנהגת הכנסייה לא עמדה במבחן העתים, לא ביחס לעדות־המיעוטים (יהודים, סרבים וצוענים) ואף לא כלפי הכמורה עצמה, כשנודע לה על השתתפות בפועל של כמרים במלאכת־ההשמדה עקובת־הדם. גם אלה שהמירו את דתם — נותרו ללא מגן.[87]

עלינו להוסיף ולהבהיר את ההבדל הבולט הזה בין קרואטיה לבין שאר הארצות הקאתוליות; בעוד שבארצות אחרות, המעמד היחסי של הקאתוליות לא נשתנה, הרי כאן נוצר בן־לילה מצב חדש לגמרי: כנסיית מיעוט במדינה פלוראליסטית נהפכה לכנסיית הרוב, והיא מצאה עצמה מול בעלי אמונות אחרות, בפרט מול הכנסייה האורתודוקסית (הפראבוסלאווית) "הכופרת" לפי תורת הכנסייה הקאתולית, אשר כבר לא נהנתה מאותה ההגנה שעובדת הרב־גוניות הדתית העניקה לה מקודם על־פי החוק, ז.א. עד אפריל 1941. "מהפכה" זו נוצלה לרעה, תוך כדי שפיכת דם רב. תהליך זה הביא גם לתחייתה של האנטישמיות הדתית הקנאית. ומלחמתה נגד הסרבים והיהודים כאחד הפכה לסיסמה מקובלת, שהושמעה בפרהסיה.

רק מזווית־ראייה זו ניתן להבין את שתיקתה של הכנסייה נוכח התחיקה האנטי־יהודית, הביזה, ההשפלות וההרג, על־אף הקריאות לעזרה. בקרואטיה נעדרה, כאמור, התופעה שהמוסדות הכנסייתיים והמנזרים נתנו מחסה ומקלט ליהודים, ולו רק לאלה שהתנצרו.[88] וכפי שהראינו לעיל, הכמורה הבכירה לא הצליחה, ואולי אף לא ניסתה, למנוע בעד השתתפות אישית ממשית של נזירים במלאכת־השחיטה. וודאי שיש חשיבות יתירה לנדר שנדר המשטר של האוסטאשה להוריד את המיעוט הסרבי־הפראבוסלאווי, עם כל העורף החזק של כנסייתו שהייתה השלטת ביוגוסלאוויה עד 1941 לדרגה של מיעוט מבוטל

86 מתוך שתי הערות־אגב בזיכרונותיו של מאצ'ק: (שם, עמ' 233) מסתבר, שממשלת האוסטאשה החלה כבר במועד מוקדם מאוד להפחיד את הכמורה. הזכר מקרהו של הכומר ('קנוניק') בזאגרב, שהיה פרופסור בפקולטה לתיאולוגיה, יוסיפ לונצ'אר, שתלמידיו הלשינו עליו, כי בשיחה אתם מתח ביקורת על פאוליץ'. לונצ'אר נידון למוות, אך פסק־הדין לא בוצע. בהמשך מסופר על נזירה "לא־ארית" אחת, שהכנסייה לא הצליחה לשחררה מענידת הטלאי הצהוב אפילו בשעת התפילה בכנסייה. לא נאמר מה היה גורלה הסופי.

87 ככל שהזמן חלף כן גדל מספר המתנצרים. אשר לכמורה הקאתולית, ידועים מקרים, שבהם, באותה שעה שכמרים ונזירים השתתפו בהשמדה, עסקו כמרים אחרים בפיתוי המיואשים לנקיטת צעד (אף הוא ללא סיכויים) שיש בו משום אי־כבוד.

88 חומר רב על עמדתה של הכנסייה מצוי בספרו של ג'אקומו סקוטי Giacomo Scotti, *Ustascia tra il fascismo e la svastica*, Udine 1976 ("האוסטאשה בין הפאשיזם והנאציזם"); וכן בספרו של המחבר Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945*, Chicago, 1961.

ומושפל, הן באמצעות החוק והן ע"י ההשמדה. בהתחשב בתקווה זו של הכנסייה הקאתולית לניצחון ביריבות בת מאות השנים כאילו אין להן אותו "מושיע". נקל להבין, שהכמורה הקאתולית הייתה מוכנה לשלם את מחיר הבושות הזעירות, שאחת מהן, ולא הקטנה ביותר, נעוצה בעובדה שהכמורה לא הצילה אפילו את אלה, אשר, באמונתם בכוח הצלב, התנצרו, בין לפני השואה ובין במהלכה. למעשה, הכנסייה התערבה אך ורק לטובת אותם היהודים, בין מתנצרים ובין לא, אשר בן־זוגם או בת־זוגם היו קאתולים (אחרי השילוחים בשנים 1942–1943, נותרה הנהלת הקהילה היהודית בזאגרב בידי אנשים כאלה בלבד).[89]

נראה, שמנהיגותה של "קרואטיה העצמאית" ראתה מראשית דרכה את הכנסייה שלה, ובמיוחד את הוואטיקאן, כגורם העומד מחוץ לשליטתו של המשטר, ואשר יש לזכות בתמיכתו, מכיוון שהוא יכול להיהפך למסוכן באי־הסכמתו לפעולות המשטר. יתירה מזו, הם העריכו נכונה את המוסד העליון של הכנסייה המקומית כמתווך בינם לבין הוואטיקאן. היו כאן, כמובן, גם חששות שהכנסייה עלולה להיות הגרעין לאופוזיציה מיסודו של מאצ'ק, ואף להוות מכשול במדיניות של רדיפת הסרבים. ברם, עד מהרה נשמו לרווחה, כשהתברר שאין כל חשש מפני המעצמה המוסרית והמדינית הזאת! הסתבר, שתמימות־הדעים בשאלות היסוד — כגון באמונה שקרואטיה הינה, כמו תמיד, מעין "Antemurale Christianitatis", ז.א. "חומת מגן של הנצרות" בבאלקאנים — הייתה כה חזקה, עד שעניינים אחרים נדחקו לקרן־זווית.

לאור ההתפתחויות הצבאיות והמדיניות, עלתה חשיבותה של הקאתוליות במידה מרובה, באשר היא, לצד הצבא הגרמני, מהווה גורם מרכזי במאבק נגד הקומוניזם. הכנסייה הסתמנה כלוחם־בכוח בעל יכולת רבה, בכל אופן בארצות קאתוליות, כגון פולין וסלובאקיה. וכך תיווצרנה בריתות חדשות. שיקול זה היה בעל השפעה מכרעת, והוא הלך בד בבד עם רדיפת הסרבים הפראבוסלאווים בו בזמן שהשאלה היהודית כבר מצאה את פתרונה ונותר רק המאבק האידיאולוגי, תחת הסיסמה הנדושה שהקומוניזם היא "יצירה יהודית", כביכול.

מבדיקת "כתב האשמה" — למעשה מהדורה נרחבת עם פירושים, של מבחר תעודות מתקופת "קרואטיה העצמאית", שיצאה לאור על־ידי אגודת העיתונאים של קרואטיה (ללא ציון המחבר),[90] מתקבלת תמונה מחפירה של מוסד הכמורה, עם פרטים רבים על הקנאות

89 ראה לעיל, ובמיוחד הערה 56.

90 ראה בספר "תעודות סודיות על יחסי הוואטיקאן וקרואטיה האוסטאשית" (בקרואטית) *Tajni Dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb 1952 לרבות מבוא בן 144 עמודים של פרשנות, להלן ≪תעודות סודיות≫. הספר משחזר מספר ניכר של תעודות לא ממוספרות ומצונזרות באכזוריות, שמקורן בנציגות קרואטיה העצמאית על־יד הוואטיקאן. אין זה קובץ תעודות המדברות בעד עצמן, אלא חיבור פוליטי, שיש קודם לנפותו, על־מנת להכשירו כמקור היסטורי. חסרות בו ההוראות שזאגרב שלחה לנציגה בוואטיקאן. יש בו רק תצלום של מכתב פאווליץ' לאפיפיור על ייסוד המדינה הקרואטית העצמאית, החתום על־ידיו כ'ראש המדינה הקרואטית העצמאית' (בלטינית). מאוחר יותר נעשתה לצורכי הוואטיקאן מעין תמצית של עקרונות המדינה של האוסטאשה, וגם נכתב איזה "ספר אפור", אך הטקסטים חסרים.

של האוסטאשה (והשנאה כלפי כל מה וכל מי שהוא סרבי ופראבוסלאווי), לרבות פרטים על אזהרות, מנוסחות בזהירות, מצד הוואטיקאן, ש"קרואטיה העצמאית" הולכת בדרך עקלקלה, ושעתיד קשה מאוד צפוי לה. "העתיד הוא שחור" ("L'avenir est noir") — אמר החשמן טארדיני למיופה־הכוח הקרואטי. ייתכן שהאזהרות הללו לא נקלטו היטב או שאסור היה לפוליטיקאים הקרואטיים להבינן; או שמא הגיעו למסקנה, שבין אם ישעו ובין אם לא ישעו לאזהרות הוואטיקאן — היינו הך.

יש לתמוה לא רק על כך, שהוואטיקאן לא היה תקיף יותר בעמדתו המוסרית — בשביל זה היו פקידי הכס הקדוש ציניים מדי — אלא על כך, שהוא לא תבע ביתר מרץ מדיניות כזאת מצד זאגרב, אשר תאפשר לקרואטיה להגיע לסוף המלחמה במצב, שיהיה אולי מקובל גם על בעלות־הברית. הוואטיקאן שאף למבנה חדש במערב הבאלקאנים, שבו לא תקום עוד מדינה כמו יוגוסלאוויה, ושבה תהייה הכנסייה הקאתולית שוב מיעוט לעומת הסרבים–הפרבוסלאווים בעלי הרוב, או לעומת האתיאיזם הקומוניסטי. אין ספק, שהוואטיקאן ייחל לעתיד כזה, ולא לשובו של אחד משני המצבים האלה, הבלתי־רצויים לו במידה שווה.

התעודות הללו מראות בעליל, כי בידי הוואטיקאן היה מידע מהימן על המתרחש בקרואטיה. נראה, שגם סטפינאץ בעצמו היה חלקלק, ככל שזה היה במסגרת הסניגוריה על מדיניות ההשמדה של האוסטאשה, אולם היה כאן גם כתב־האישום הבולט, שנמסר לארכיהגמון אוייצ'ביץ' על־ידי הכמרים הסלובניים, שהתגוררו בבלגראד כפליטים שגורשו מקרואטיה הקאתולית, מיום ה־1 במארס 1942, (ר' שם, עמ' 97–98): "כל הידיעות מרומא מעידות על תעמולה אנטי־אוסטאשית ערה שם (ללא פרטים) — ידיעות הבאות מהמקורות שלנו". ואילו נציגה של "קרואטיה העצמאית" אינו מסביר אפילו במלה אחת מניין נובעת אותה "התעמולה העוינת" המצוידת כל־כך טוב בכל הפרטים.[91]

בעיקרו של דבר היה טווח־התמרון של הוואטיקאן מצומצם למדי, באשר מול הרתיעה המוסרית עמד הסיפוק, שאנשי הוואטיקאן בוודאי חשבוהו, למראה נסיגתה של הכנסייה הפראבוסלאווית; וזאת על אף השיטות המפלצתיות שבהן השתמשו האוסטאשה. הוואטיקאן התחשב בעובדה שקרואטיה היא בת־חסות של המעצמה הנאצית, וכמו־כן פעלה האמונה שיש לתמוך ב"צלבנים" המודרניים נגד הקומוניזם. לא הייתה מדינה אחת בין בעלות־בריתה של גרמניה, שכה התמידה להדגיש את המופת ההיסטורי של מסעות הצלב, כפי שעשו זאת הקרואטים. רשומות המאורעות — להבדיל מההרהורים הנלווים, שלא הובעו במפורש — מעידות על תמיכה בלתי־מסויגת שאכן הושיט הוואטיקאן לקרואטיה, ותהיה היא מגוונת בדקויות דיפלומאטיות ככל שתהיה.[92] אף־על־פי־כן תמוה

91 ראה, למשל, הערותיו של החשמן טיסראן לרושינוביץ' (נציגו של פאוליץ' בפני הכס הקדוש) ב־6 במארס 1942 (ב־"תעודות סודיות"). הערות אלה עוררו את חמתו של לורקוביץ' (שר החוץ הקרואטי) עד־כדי־כך, שכינה את החשמן במלים "שוטה" ו"אויב"...

92 בין ההאשמות שהועלו אחרי המלחמה היתה הטענה שהוואטיקאן לא מחה נגד הטבלתם בכוח של המוני סרבים–פראבוסלאווים לכנסייה הקאתולית. ניתן בהחלט להניח, שהוואטיקאן יכול היה לראות בכך תופעה חיובית. אך גם לו הייתה דעתו שיש בזה מדיניות מוטעית, הרי שהתנגדותו הייתה יכולה להרע עוד יותר את מצבם של הפראבוסלאווים, באשר על־ידי כך היה נחסם לפניהם גם מוצא זה

מדוע הוואטיקאן לא היה תקיף יותר בהוראותיו המוסריות, בייחוד כאשר אין ספק שהוא היה מודע לכל מה שאירע בקרואטיה. גם סטפינאץ ידע, כמובן, על הנעשה, ואף דיווח פעמיים אישית (בשנת 1942 ובשנת 1943) לאפיפיור. באשר לאב הקדוש עצמו, הוא גילה יחס של אדיבות מופגנת כלפי פאוליץ׳ ומדינתו. בגישה זו ראתה הכמורה המקומית עידוד וכיסוי כאחד.

הואיל וגם לאחר דיווחיו של סטפינאץ על פשעי המלחמה, המשיך פיוס ה־XII בשתיקתו, הרי שסטפינאץ במשפטו, בשנת 1946, יכול היה לשוב ולהצהיר ״מצפוני שקט״.

סטפינאץ תפס את עמדתו בכנסייה עוד לפני מלחמת־העולם השנייה, בין השאר, גם בעקבות העובדה שלקראת סוף מלחמת העולם הראשונה הוא השתתף בצבא הסרבי כמתנדב, בחזית סאלוניקי. ברם, בעת ההפיכה ב־1941, היו לו קשרים מצוינים עם מנהיגי האוסטאשה.[93]

בתוקף היותו ראש הארכיהגמונות הקרואטית ובנוסף לכך בעל זכות פנייה ישירה לאפיפיור, סטפינאץ היה אישיות חשובה עד־מאוד בעיני המשטר האוסטאשי. אף־על־פי שפאוולין׳ לא היה רגיל להיוועץ בו, הוא ידע כל מה שאירע במדינה — בממשלה, בכמורה ואף באופוזיציה (הסבילה), אך חסר תיעוד בשאלה אם, וכיצד, הוא התערב לטובת קרבנותיו של משטר זה. בנוגע ליהודים, אין כל ספק, שהוא ידע על ההשמדה, לא פחות ממארקונה ונציגי הוואטיקאן ששרתו בקרואטיה.

עמדת הארכיהגמונות הקרואטית הייתה עקבית עד לשבועות האחרונים של המלחמה. סטפינאץ חשש מהתקשרות יתירה של מעצמות־המערב עם הלוחמים הקומוניסטים, לרבות הפארטיזאנים של טיטו, שזכו לסיוע חומרי ניכר מצד צ׳רצ׳יל. עם זאת, קיווה סטפינאץ, כנראה, שהמערב יפנה עורף למזרח־אירופה, ואז יעלה בידי קרואטיה להציל משהו מישותה המדינית המיוחדת. ראיה לכך מהווה מנשרו מה־24 במארס 1945. במנשר, שניתן בנוכחות עוד חמישה הגמונים, נאמר: ״הן באורח אישי והן באורח קיבוצי, כמו, למשל, בכנס ההגמונים בשנת 1941, הרמנו קולנו נגד השימוש־לרעה בעקרון ההגנה העצמית ונגד בעלי האלימות, יהיו אלה אשר יהיו, ותמכנו בקרבנות חפים מפשע ללא הבדל לאום ודת... אנו גינינו כל זרם או תורה, בין מצד השמאל הקיצוני ובין מצד הימין, וכן גינינו הצעות ויחידים, שהותירו לעבור על צווי אלוהים וליטול מבני־אדם את זכויותיהם, מפאת היותם אולי שייכים ללאום, גזע או מעמד אחר״.[94] יוצא מכאן אפוא לא רק אישור עקיף לכך

להצלת חייהם. אף עבורם, כמו עבור היהודים בתקופת האינקוויזיציה, היה תקף הכלל, ״מוטב קאתולי חי מאשר פראבוסלאווי מת״.

93 עם אלה נמנה, כפי הנראה, אנדרייה ארטוקוביץ׳. במשפטו של ארטוקוביץ׳ הוזכר — בקשר ליחסי סטפינאץ־פאוליץ׳ המסובכים, כשהאחרון לא סלח לכומר על הסיוע שהגיש אישית לצבא הסרבים בשעתו — שהוא מילא תפקיד של מתווך ביניהם. בנוגע להמרת דתם הכפויה של סרבים, טען ארטוקוביץ׳ שזה היה באחריותו של סטפינאץ, שהוא תיארו בתור ≪אדם קדוש≫ אשר ≪קיבל על עצמו תפקיד זה ברצון≫.

94 בצורת ״Argumentum a contrario״ מאשרת קביעה זו, שגם לפי דעתה של הכנסייה, יש למשטרה הזכות (וה״חובה״) לרדוף את אלה ״האשמים״, כפי שטענה, ממילא גם משטרתם של האוסטאשה. מתוך זהירות לא הוגדר מי הם ה״Innocenti״ (החפים מפשע). סטפינאץ נידון ל־16 שנות מאסר, אך כעבור שנתיים שוחרר למאסר בית והכס הקדוש אף מינהו חשמן.

שבשנים 1942, 1943, 1944 ו־1945 לא נתקיימו התערבויות כאלה, אלא גם הוכחה להמעטה כוזבת של המצב העובדתי — כגון בהגדרה "נטילת זכויות אדם" במקום רצח בדם קר. זאת ועוד, שישה שבועות לפני נפילת ההיטלריזם והמשטר האוסטאשי, בדרשתו ב־18 במארס 1945 — במעמד כל ששת ההגמונים של קרואטיה טען סטפינאץ כי "הכנסייה ע"י נציגיה עשתה כל מה שהיה בכוחה, על־מנת שלא ייעשה עוול לאיש במדינה הקרואטית, שיהא בעל דת, גזע, לאום או מעמד אשר יהא, בניגוד לטענות המחוצפות והמתמשכות של ההפך מזה".

לשווא יחפש החוקר ביטויים בדבר שוויון בין בני־אדם (אף־כי אין פה אזכור מפורש של היהודים) במסמכים הקודמים. במנשר חסרה קביעה רשמית (ex cathedra), שרציחת בן־אדם, פרט למקרה של הגנה עצמית, זהו פשע, אשר כל משרתי הכנסייה, וכל מאמין, חייבים לדעת מה כבד משקלו ביום־הדין. אין כל קושי להצביע על המקרא, שאלוהים יצר את האדם "בצלמו" וגומר. ברם, הכמורה הבכירה הקרואטית הבינה, שאין לנהל דיון במישור הפילוסופי או במישור של אמונות ודעות, אלא רצוי לצמצמו לשלושת הלאווים שלה — בנוגע לכנסייה האורתודוקסית (הפראבוסלאווית), ליהדות ולקומוניזם.

אין אנו מוצאים פיסקה מסכמת טובה מזו שהביא הכומר וההיסטוריון הקאתולי־האמריקאי מורליי, בדברו על המגעים, התכופים למדי, בין אנשי הכמורה הקרואטיים, לבין הכס הקדוש, ואלה דבריו:

"בכל המגעים הללו — אולי ביוצא מן הכלל יחיד — אין כל ראיה למחאה ואין כל גינוי, לגבי האמצעים שננקטו... אכן, נשמעו בקשות בעניין טיפול אנושי וחסוד ביהודים, אך לא היה כל גינוי לכל התהליך... מארקונה ניסה מעט להגן על היהודים, אך נמנע מלהשתמש ביוקרתו האישית והכנסייתית על־מנת לסייע להם... מעשיה של קרואטיה הינם מבישים במיוחד, לא רק בגלל מספר היהודים שנרצחו, כי־אם באשר מדובר במדינה שהכריזה על מסורתה הקאתולית ושמנהיגיה תיארו עצמם כנאמני הכנסייה והאפיפיור".[95]

אחרי המלחמה הועמד סטפינאץ, יחד עם אחרים, לדין בפני בית־המשפט בזאגרב, ונמצא אשם. בקשר למשפט זה התפתח פולמוס ברחבי תבל, לעיתים פחות על חפותו מאשר על אופיו של המשטר הקומוניסטי שמולו הוא עמד. הדיונים והטיעונים הללו נסבו בעיקר, מטבע הדברים, על שיתוף־הפעולה עם משטרו של פאווליץ' כללית, ופחות על תרומתו המיוחדת, ולו בצורת מחדלים, למה שאירע ליהודים במשטר ההוא.

95 ראה ספרו של י.פ. מורליי: J.F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1933–1944,* New-York 1980, 194–*195* (הדיפלומאטיה של הוואתיקן והיהודים בתקופת השואה 1933–1944). קארלו פאלקוני מרחיק לכת — ואנו מצטטים מתוך התרגום האנגלי של ספרו: *The Silence of Pius XII*, London, Boston, 1970, p. 310 {בדבר שתיקתו של פיוס השנים־עשר} — ראה ביבליוגראפיה. ואלה דבריו:

≪סביר להניח, שהכס הקדוש נקט כלפי ההגמונים הקרואטיים עמדה זהה לזו שנקט כלפי הגמוני שאר הארצות שנפגעו במלחמה, דהיינו הכס הקדוש השאיר בידיהם את האחריות המלאה לשיקוליהם ולהחלטותיהם בעניינים מדיניים. במה שנוגע לממשלתם של האוסטאשה, האוטונומיה שהותיר להגמונים בכל אתר ואתר, איפשרה לכס הקדוש להימנע מלשרוף את אצבעותיו.≫

בכלל, אי־הזכרת השמדת־העם (הג'נוסיד), שבוצעה נגד היהודים, במסמכים הרשמיים — כולל בפסק־דינו של סטפינאץ — ובספריהם של ההיסטוריונים, כגון בספריהם של נובאק או של קריזמן[96] — מעידה עד כמה שהציבוריות הקרואטית עברה בקלות לסדר־היום על היעלמותם של יהודי קרואטיה, בין בהתחשב בחלקם בפיתוח הכלכלה והתרבות בארץ גופה, ובין במישור יחסו של העם הקרואטי אל המיעוטים שחיו בקרבו; כל האמור עד כאן הוא עדות לכך, שבקרואטיה של פאוליץ' אין ליהדות כל חשיבות באשר לתדמיתה ההיסטורית של קרואטיה בתקופה הרת־אסון זו, דהיינו בתקופת השואה.

נספח לפרק הדן בכנסייה הקאתולית

הכרך התשיעי בסדרת התעודות בדבר התערבויות הכס הקדוש לטובת קרבנות המלחמה מכיל את הערותיו של מאליונה, מזכיר המדינה בוואטיקאן (מס' 130, עמ' 218), על הרדיפות נגד הפראבוסלאווים. וכנספח, את דו"חו של הארכיהגמון סטפינאץ למאליונה מיום 24 במאי 1943, עם רשימת 34 תעודות. התעודות עצמן לא פורסמו. עורכי הקובץ מנמקים את הדבר כלהלן:

"מכיוון שאי־אפשר לפרסם את כל המסמכים שהביא עמו סטפינאץ, נפרסם רשימת 34 תעודות, שהוכנו לשם כך על־ידי מזכירות המדינה".[97] אנו נביא כאן את הסעיפים המתייחסים ליהודים בלבד:

4. במכתב מיום 22 במאי 1941 למשרד־הפנים, תובעת לשכת ההגמונים הקרואטית "כיבוד זכויות האדם";

96 בעוד שקריזמן (ראה הערה 32) משתדל לתאר את בעיותיה של המדינה הקרואטית 'העצמאית' במסגרת יותר רחבה, נובאק (ר' הערה 84 בספרו) הקדיש את ספרו עב־הכרס — 1100 עמודים בכריכה גדולה ובאותיות זעירות — בלעדית לכמורה הקרואטית, הוא לא טרח כלל לדון במימד היהודי של פשעי האוסטאשה ושל הקלריקלים. זהו משגה ומי שינסה ללמוד את אירועי העבר אך ורק על־פי נובאק (ולפי הספרות הקיימת בקרואטית), הרי שכל העניין היהודי יעלם ממנו. הוא מזכיר יהודים לעיתים רחוקות, וללא כל יחס פרופורציונאלי לנושא ואף לא לגודל ספרו. אפילו ההיסטוריונים חייבים בדברי השבועה הנוגעים לכל עד במשפט: דהיינו לומר את האמת, רק את האמת ואת האמת כולה, ודומנו שנובאק לא עמד בקריטריון זה.

97 ראה הערה 95. הערות אחדות שבתעודות מתייחסות לשני הפרסומים: פ. קאוואלי, "המשפט" F. Cavalli, *Il Processo* ו־ר. פאטי "החשמן סטפינאץ" R. Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*. ראה פרטים בביבליוגראפיה.
תשתית טובה להשוואה משמש מחקרו של קמפנר על אייכמן, שבו בא לידי ביטוי ברור, באילו ארצות היה צורך להתערב באמצעות כוח־אדם שהובא מגרמניה ומאוסטריה, כלומר, באילו ארצות הייתה חסרה יוזמה מקומית, או התהוו מכשולים מקומיים, אף־כי לא עד כדי התנגדות וחבלה. גם ביוגוסלאוויה היו מקרים נדירים כאלה במקביל להשמדה, בין מתוך התחשבות מוסרית כלשהי ("אריים של כבוד") ובין מתוך תאוות־בצע. עד כמה שערכם של החריגים הללו היה מוגבל, נמצאנו למדים מן העובדה שהגרמנים בכל זאת ראו עצמם מחויבים, לשם השלמת תכנית וואנזה, לעצור לבסוף אפילו את אלה, שהאוסטאשה בעצמם חסו עליהם.

5. במכתב (ללא ציון תאריך) למשרד־הפנים, נתבע המשרד "לנהוג באורח שווה בלא־אריים בעלי הדת הקאתולית";
8. במכתב ל"מנהיג" (Poglavnik) פאוולין', מיום 21 ביולי 1941, כלולה פנייה "למען יחס הומאני יותר כלפי הלא־אריים וכלפי הסרבים–הפראבוסלאווים, הכלואים במחנות־ריכוז";
12. ועידת ההגמונים מחליטה ביום 18 בנובמבר 1941, שיש לתבוע מ"המנהיג" להוציא מן הרדיפות את היהודים שהתנצרו, וכן שתוגש עזרה למומרים הכלואים במחנות־ריכוז;
16. סטפינאץ כותב למשרד־הפנים, ביום 7 במארס 1942, כך: "בקשר לשמועות הרווחות בדבר אמצעי מעצר והגליה נגד היהודים, מבקש שיחוסו על החפים מפשע";
17. במכתבו ל"מנהיג", מיום 6 במארס 1943, מוחה סטפינאץ נגד המגמה לבטל את הנישואין המעורבים וכן "נגד הטיפול הקשוח הנקוט לגבי הסרבים והיהודים במחנות־הריכוז";
33. מתוך הדרשה באוקטובר 1942 (חג של ישו המלך): "התייחסות ברורה נגד התיאוריות הגזעניות ונגד האלימויות שנעשו בשם תיאוריות גזעניות ולאומניות";
34. דרשה בעלת תוכן דומה, שהושמעה ב־14 במארס 1943.

מתוך המסמכים עצמם עדיין לא מסתבר אופיים המבצעי של הדיווחים הללו, באשר הם שוגרו ע"י סטפינאץ שנתיים לפני פרסומם, ורק אחד מהם מתייחס לאירוע שקדם בחודש ימים לדיווח. יתר־על־כן, היה צריך להיות נהיר, הן לשולח והן למקבל, שעל נשוא הדיווחים אבד הכלח, ושאת תוצאות המעשים שבהם מדובר בדיווחים אין להשיב. נראה, כאילו ראה סטפינאץ צורך להצטדק בפני האשמות אפשריות שלא עשה דבר, ועתה הוא מביע את טיעוניו בניירות בדיעבד. אין אנו יודעים אם האפיפיור סבר שסטפינאץ הצדיק את עצמו במסמכים אלה, ואף איננו יודעים מה, אם בכלל, נטען נגדו: האם שתמך יותר מן הדרוש במשטרו של פאוולין', או להפך, שלא תמך בו במידה מספקת? בסופו של חשבון, תמוה משום מה מצא הוואטיקאן לנכון לכלול מסמך זה באוסף כה סלקטיווי של תיעוד... הדבר אכן מעיד על מבוכה.

הערכות והשוואות

בסקירה להלן נתייחס להשוואה שנערכה בין אירועי השואה ביוגוסלאוויה לבין התבנית הכללית, בה משתמשים ההיסטוריונים — לעתים מתוך שיקולי נוחות — בפרשנות על תקופת השואה. מסתבר, שהמקרה של יוגוסלאוויה הוא מבחינות רבות, ייחודי, הן לרעה והן לטובה.

הוא חריג לרעה בכך, שההשמדה בוצעה בה תוך זמן קצר מאוד יחסית, ולרוב בשטחה של הארץ עצמה. כך זה היה בסרביה, בה דווקא ה"וואהרמאכט" הגרמני עצמו — וגם זה חריג — היה ופקד, ביעילות מרבית, על הביצוע המהיר של ההשמדה; משהו דומה לכך התרחש גם בקרואטיה, אבל על־ידי מעשיהם של המרצחים המקומיים, בחלקם מהגרים קרואטיים המכונים "אוסטאשה", אשר אך מספר ימים לפני־כן שבו ממחנותיהם באיטליה, כך שלגרמנים לא נותר לעשות הרבה בקרואטיה.

מאידך גיסא, בולטת לטובה עצם האפשרות שהייתה קיימת להימלט, ראשית לאזור־הכיבוש האיטלקי ובמידה פחותה אף להונגאריה. את האפשרות הזאת ניצלו מקצת יהודי קרואטיה ובוסניה, ובמידת־מה גם יהודי סרביה ווייוודינה.[98] הגורם המכריע לניצול או לאי־ניצול הזדמנות זו היה טמון במהירות ההחלטה ובאפשרות להפשיר אמצעים כספיים מספיקים, בעיקר מטבעות זהב. הדבר היה תלוי, כמו כן, גם במידת תחושת הסכנה, שמשהו "עומד להתרחש" ואנשים בעלי תחושה כזו היו מעטים. ייתכן שמספרם היה ניכר יותר, אילו הנהגת העדה עצמה הייתה חדורת תחושה כזו — אך לא כן היה.

בסקירות המשוות על השואה עדיין לא הוערכו כהלכה כל הנסיבות. הערכה כזו תאפשר העמקת הקביעות שהוזכרו לעיל. מחקרה של ד"ר הלן פיין מניו־יורק,[99] יכול לשמש בסיס להשוואה כזו, על־סמך הנחות המובאות בהקפדה, רובן בעלות אופי הגיוני ומופשט. היא מסווגת את קרואטיה ואת סרביה של שנת 1936, בלא ציון מקורותיה, בין הארצות בהן שוררת אנטישמיות חריפה ביותר, בשורה אחת עם סלובאקיה, ליטא, לאטוויה ויוון (סאלוניקי). לו הייתה קביעה זו נכונה, כי אז היו גם ממדי ההתנגדות, או פשוט ממדי ההגירה, רחבים יותר, וניתן היה להשוות מבחינה סטאטיסטית בין הארצות, בהן אכן הייתה קיימת, החל משנת 1936, הגירה של ממש.

אין ספק, שהאנטישמיות — אף־כי לאוו דווקא בגין היסודות הגזעניים שהנאצים הוסיפו עליה — הייתה מוצר־יצוא גרמני ממדרגה ראשונה, בעיקר לארצות אירופה המרכזית והמזרחית, לרומניה, לפולין ובמידה מסוימת אף להונגאריה ולטורקיה, אבל פחות מכול ליוגוסלאוויה ולבולגאריה, באשר בארצות הללו, להבדיל מרומניה, לא פעלה עיתונות אנטישמית גלויה ושיטתית, ואף אותם החוגים אשר החזיקו בדעות כאלה — כגון חוגי הכמורה הקאתולית (קורושץ, ההגמון שאריץ' ואחרים), ניהלו את פעילותם יותר מאחורי הקלעים ובהסוואה מאשר בגלוי.

הננו מנסים לתאר את הנסיבות, בהן נבדל המקרה של יוגוסלאוויה מתביעתה של החוקרת פיין. היא מניחה, שהצלחתן של הרדיפות גוברת ככל שקדם להן השלב של ה"בידוד" (לאו דווקא הפיזי). אם פירושו של דבר הוא שיעילותן של הרדיפות תקטן, ככל שלא תוקדמנה לכך ההכנות הנ"ל, הרי שבמקרה שלנו אין לכך כל אישור: אדרבא, שם דווקא לא אירעו הפרדה או בידוד חברתי, כלכלי, פוליטי ומשפטי בולט של היהודים, ואף־על־פי־כן, פגעי הרדיפות של שנת 1941 היו מרביים, ואילו העזרה או ההתנגדות מצד האוכלוסייה המקומית הייתה מינימאלית.

יוצא מכאן, שמרת פיין אינה מקדישה תשומת־לב מספקת ליזמה העצמית של האוכלוסייה המקומית. הגורם הזה פעל בשני כיוונים: ראשית, רדיפות היהודים ורציחתם

98 משהו מקביל אירע ליהודי דניה ונורבגיה, ואף ליהודי דרום צרפת, במשך שבועיים–שלושה, שבהם ניתן היה להימלט לשטחים כבושים על־ידי איטליה. ידועים אך מעט מקרים של בריחה מצרפת לספרד או לשווייצריה, על־אף המדיניות האנטישמית של וישי. ראויה לציון העובדה שפליטים יהודיים מצאו יתר הבנה למצבם אצל מדינה שהייתה בעלת־בריתה של גרמניה מאשר במדינה נייטראלית, ראה לעניין זה את רשימתנו ≪לדור, פליטים≫, עמ' 77 ואילך.

99 ראה — Helen Fein, *The Calculus of Genocide Explaining National Differences in Jewish Victimization during the Holocaust (First Findings)*, Harvard 1975, Stencilled, 69 p.

התרחשו ללא סיוע מינהלי ישיר מצד הנאצים (להוציא יצירת תנאים כלכליים פוליטיים מוקדמים לכך), כפי שזה בא לידי ביטוי מובהק בארצות כמו קרואטיה, סלובאקיה, ליטא ואוקראינה. מאידך גיסא, בארצות הללו לא היה כמעט כל סיוע מצד האוכלוסייה הלא־יהודית לבריחת יהודים (להוציא את קרואטיה, שם ניתן היה לעתים, על־ידי תשלום או שוחד, להבריח את הגבולות).

עם זאת נראה, שלפחות אחת מהנחותיה של הסוציולוגית הנ"ל מתאמתת לגבי יוגוסלאוויה, דהיינו, שהרדיפות תבוצענה ביעילות יתירה, בה במידה שיעדר רגש האחדות הלאומית במדינה הנוגעת בדבר. אכן, יוגוסלאוויה הייתה נטולת יציבות לאומית של ממש: סלובניה הייתה למעין "מדינה בתוך מדינה" (עם אנטישמיות מילולית־קלריקאלית אף ללא יהודים), ואילו מנהיגי קרואטיה (מאצ'ק) תכננו באותה עת הפיכה בעזרת כיבוש זר (איטלקי), כך שלמעשה סרביה בלבד נותרה עד הסוף "יוגוסלאווית". לאמיתו של דבר, הנחה זו של פיין נכונה רק למראית־עין, כאשר גלוי וידוע שהיהדות לא היוותה שום גורם בניגודים לאומיים אלה ובמקומות־התורפה הפוליטיים של הארץ, ומעולם היא לא נחשדה בהשפעה כלשהי עליהם.[100]

עוד צוין על־ידי מרת פיין, כי השיא ברדיפות הושג בארצות שהיו תחת שלטון בלתי־אמצעי של הנאצים (הארצות הבאלטיות, פולין, צ'כיה, הולנד, אוסטריה, גרמניה, יוון) וכן באותן שתי הארצות, שקיבלו את "ריבונותן" הודות לגרמניה: קרואטיה וסלובאקיה. בכל הארצות האחרות, בהן נותרה בתוקפה מידה כלשהי של שלטון עצמי, מגיע האינדקס של החוקרת לכל היותר עד 5: בלגיה, נורווגיה.

ד"ר פיין מציינת סתמית את תפקידה של הכנסייה, בלי לבדוק את הנסיבות ביתר פירוט. ככל שהעניין נוגע לקרואטיה, היא מסתמכת על תיאוריהם של קארלו פאלקוני, אדמונד פאריס וריכארד פאטי, אך הוזנחה הבעייתיות המיוחדת, ז.א. עובדת השמדת־העם (הג'נוסיד) שננקטה בקרואטיה כלפי הסרבים–הפראבוסלאווים וכן בבוסניה, בהרצגובינה ובדאלמאטיה. פירוש הדבר — שלא הובחן אחד המאפיינים החשובים ביותר של גורל יהודי קרואטיה ובוסניה. עד כאן על מחקריה הטיפולוגיים, המעניינים לכשעצמם, של מרת פיין.

ראוי פה להדגיש שוב: הקוו הבולט ביותר ברדיפות היהודים בקרואטיה הוא המהירות שבה הן בוצעו: מן הרגע שהוחלט על השמדת היהודים וביצוע ההשמדה הלכה למעשה עברו אך חודשים מספר בלבד, כולל שלב הבידוד וההפרדה. אלה שנותרו בחיים יכלו להתקיים אך ורק בחסות כלשהי, בלתי מוגדרת ככל שתהיה, כגון כיבוד גיל הזקנה. וכאשר הוחלט (על־פי דרישתם של הנאצים), שגם גורלם ייחרץ כגורל שאר היהודים, הם היו בהישג ידם של הפושעים; מי שהדבר היה לאל־ידו, מצא מסתור או ברח; למרבה הצער, כאלה לא היו מרובים.

100 מרת פיין מסווגת את הארצות של 'מבצר אירופה' הנאצי בתור ארצות מוסתות מזה, וארצות מתומרנות מזה. לראשונות נמנות, למשל, בולגאריה, פינלנד, רומאניה וסלובאקיה, ואילו בקבוצה השנייה נמצאות צרפת והונגאריה. קרואטיה וסֶרביָה שויכו לקבוצה הראשונה ולכל אחת מהן ניתן מדד של 8, לעומת 10 של פולין ושל הארצות הבאלטיות. לטריטוריות הסובייטיות לא הוענק כל מדד. האינדקס הנמוך ביותר — 1 — הוענק לפינלנד, בעוד שבולגאריה זוכה בציון 2 וצרפת ב־3.

פרק שלישי: ההיבטים הבינלאומיים

שואת יהודי קרואטיה, כחלק בלתי־נפרד משואת יהדות אירופה, היא בדיוק כזאת, שהצגת הגורם הראשי שלה, דהיינו גרמניה ההיטרלאית, יש בה כדי להאיר את המסגרת העולמית־הפוליטית הרחבה ומן החובה לראות בה את מרכיבו העיקרי של גורל יהודי "קרואטיה העצמאית", שלעומתו כל יתר המרכיבים מתגמדים. קשה לנו להשלים עם נקודת־ראות זו, וזאת משתי סיבות. הסיבה האחת נעוצה בעובדה, שאיטליה מילאה תפקיד משמעותי בהצלת כשישית מיהודי קרואטיה — על־ידי דחייתה את כל התביעות הגרמניות להסגרת יהודים אלה לידיה. לכן נראה לנו חשוב להציג את מהותם של יחסים אלה (גרמנו–איטלקיים). הסיבה השנייה היא, שגם ליחסי איטליה–"קרואטיה העצמאית" קורות משלהם, אשר עיצבו תנאים כאלה בשטח, שאפשרו לעתים את מעברם או בריחתם של היהודים לאזור שהיה בשלטון האיטלקי.

בעוד שבחלק השני של מסה זו עסקנו במצב בתוך "קרואטיה העצמאית" גופא, לא נתנו את הדעת להבטים הבינלאומיים. אלה חשובים משני טעמים, הקשורים זה בזה. ראשית, לאור התנאים בהם בותרה יוגוסלאוויה ונוצרה מדינת קרואטיה העצמאית, כשהשלטון האיטלקי מורשה להחזיק בחלקים מסויימים של טריטוריה קרואטית־יוגוסלאווית לאורך החוף המזרחי של הים האדריאטי ואף להנהיג בו מנהלה איטלקית; שנית, באשר האופן שבו התייחסו השלטונות האיטלקים, הוואטיקאן ומוסדות הומאניטאריים שונים — הינו משמעותי לגבי הניסיונות השונים להגשת עזרה לפליטים היהודיים, במצבים שונים ששארית הפליטה נקלעה לתוכם. עצם מציאות מקלט בטוח באיטליה מהווה מקרה יחיד במינו, שכן משום ארץ אחרת שהייתה תחת שלטון גרמניה, לא הצליחה קבוצה ניכרת של יהודים להבריח את גבולות השואה, ולא נודע על שום קבוצה של יהודים, שאחת מבעלות־בריתה או גרורותיה של גרמניה לקחה אותם תחת חסותה.

מכל משתתפי הדראמה הזאת, לחבורת האוסטאשֶה דווקא ההיסטוריה הארוכה ביותר של תככים ותכנון מדיני, החל ברצח המלך אלכסנדר באוקטובר 1934, כפרובוקאציה ראשונה, שהייתה לה השפעה תעמולתית עולמית.[1] באותה תקופה מצאו האוסטאשה תמיכה בהונגאריה הרוויזיוניסטית ובאיטליה השואפת להתפשטות. קשה לנו כיום להבין את ההיגיון שבקשר זה עם איטליה. הרי ידוע, שההישג היחיד, אליו שאפה מדיניותה של איטליה, יכול היה למצוא את ביטויו בכינון ממשל איטלקי — כיורש האימפריה הוונציאנית, או שמא אף הרומית — במזרחו של הים האדריאטי (תוך מבט שאפתני אל איי יוון, הרחק מזרחה, סמוך ליבשת טורקיה).[2] מכאן עניינה של רומא בביתורה של

1 לפרטים בנידון, ראה בספר ≪קריזמן — אוסטאשה≫.

2 ר׳ Elizabeth Monroe, *The Mediterranean in Politics*, Oxford Univ. Press, 1939, ע׳ 49 ואילך.

יוגוסלאוויה, כחלק מהכנותיה הבינלאומיות, ובהתניית הברית עם היטלר, שהים התיכון ועל אחת כמה וכמה החוף האדריאטי יהיה וויישאר *"chasse gardée" איטלקי; ואילו התכנית המצומצמת באה לידי ביטוי בקשרים עם האופוזיציה הקרואטית, כדי לחולל מרד נגד המשטר של בלגראד ולהגיע לצדו המזרחי של הים האדריאטי. המשא־ומתן שניהלוהו הן פאוליץ׳ והן מאצ׳ק עם ההנהגה הפאשיסטית מוכיח בעליל עד כמה היו מנהיגים קרואטיים אלה מוכנים למשכן את ריבונותה ואף את אדמתה של מולדתם. והכול — כדי למחוק את המשכנתא שנרשמה בשלהי 1918 לטובת אחדותה של יוגוסלאוויה. אולם בעוד שמאצ׳ק דרש יוגוסלאוויה אחרת, ולא קרואטיה אחרת, וחיפש את תמיכתה של איטליה רק במקרה שהמשא־ומתן עם בלגראד ייכשל, חתר פאוליץ׳, כמו מוסוליני וצ׳יאנו, לחיסולה של יוגוסלאוויה. בעקבות גישה זו נמנעו מאצ׳ק ונציגיו מלשתף פעולה עם האוסטאשה, אדוניה החדשים של קרואטיה. בנסיבות אלה, ברי שאין לדון בנושא "קרואטיה העצמאית" בנפרד מהמערך העולמי, לא לפני פרוץ המלחמה ולא במהלכה, ויהא המרחק הגיאוגראפי ממחנות השמד של יאדובנו ושל יאסינובאץ ככל שיהא.

גישה כזו מקבלת משנה־תוקף אם ניקח בחשבון, שבעיני קברניטי "מדינת קרואטיה העצמאית" האיטלקים לא היו בעלי ברית טבעיים: הם תבעו להשיג את אשר לא קיבלו בחוזי־השלום של וורסאי וסאן־רמו, מבלי לוותר, כמובן, על מה שהשיגו שם. לעומת זאת, האוסטאשה והנאצים אמורים היו להיות בעלי־ברית ללא חת. לשניהם היה אופי דומה והרי הקרואטים אף הכריזו על עצמם כצאצאי הגותים; שניהם גם נחושים היו בדעתם לחולל מהומה רבת־ממדים ככל האפשר, כדי לסכל את השתלבות ארצותיהם בסדר האירופי, השתלבות שנמשכה זה כשלושים שנה, על־מנת להביא למלחמת־עולם חדשה, ודווקא כזאת, שעשוייה "לתקן" את מה שהם כינו "העוול של חוזי־השלום משנת 1919"; הכוונה לגרמניה מקוצצת וכפיית קרואטיה להיכנס למסגרת המלכות היוגוסלאווית.[3] ואם הגרמנים יכלו לקוות שאחרי הניצחון יהיו גם האדונים בביתם, הרי לקרואטים לא יכלו להיות אשליות מסוג זה.

אכן, ההיסטוריה חזרה — אחרי "הסטייה האיטלקית" שלה — אל 'מסלולה הסביר', דהיינו ברית אוסטאשית־היטלראית. עובדה היא, שבשום ארץ אחרת לא מצאו ההיטלראים שיתוף־פעולה כה יעיל כמו בקרואטיה ובבוסניה. אכן, יהדות יוגוסלאוויה ובראש־ובראשונה יהדות קרואטיה, הייתה קרבנה הראשון של ההתנגדות לחדירה הגרמנית לבאלקאנים. כבר בהתנגשות המזוינת הראשונה, אשר הסתיימה בביתור יוגוסלאוויה —

* שדה שמור בלעדית.

3 באחד המנשרים שהפיצו מקורבי האוסטאשה עוד במארס 1941, נאמר בין היתר (הנוסח הודפס ב־"Magnum Crimen" של נובק, ע׳ 530): "חוזה וורסאי שבק חיים, ויחד איתו יפול גם כל מה שהוא יצר! ובוורסאיי נוצר גם בית־הסוהר שלנו — יוגוסלאוויה. עתה הגיעה העת שגם אנו, הקרואטים, נגשים זכויותינו ונחדל... ופעם ולתמיד... להיות לשלל, למושבת הסרבים, למקלט לכל מיני ארחי־פרחי ול׳הארץ המובטחת ליהודים׳!".

צעד, שבו דנו הגרמנים כבר לפני־כן, אך דחו את ביצועו מדי פעם, תוך ציפייה שהאמצעים הדיפלומאטיים והכלכליים של החנקה יביאו לכך ממילא, כפי שזה אירע בבולגאריה השכנה.[4]

ה"קשר" האיטלקי

עוד שנתיים לפני התפוררותה של יוגוסלאוויה המלוכנית, ביקשו הקרואטים, כאמור, את עזרתה של איטליה.[5] איטליה עמדה אז בעיצומן של הכנות להקמתו מחדש של שלטונה במושבותיה לשעבר בצד המזרחי של הים האדריאטי. לשון אחר: נקטו אמצעים לחסימת חדירתה של גרמניה. הצעד הזה היה סביר לאור סיפוחה של אוסטריה, שבעקבותיו הגיע היטלר עד לגבולותיהן הצפוניים של קרואטיה ושל איטליה גם יחד, כמאה קילומטר מהחוף האדריאטי הצפוני, הקרואטי והאיטלקי. לחיזוק טענה זו ניתן לצטט את התרשמותו של צ'יאנו מיום 17 במרץ 1939, המגלה את שיקוליו של מוסוליני וזו לשונה:

"הבעיה הקרואטית לוחצת עליו. הוא חושש שמאצ'ק עלול להכריז על עצמאותה של קרואטיה ולבקש את חסותה של גרמניה. במקרה זה פתוחות רק שתי אפשרויות, אמר: 'או שנהיה אנו הראשונים לפתוח באש על גרמניה או שהמהפכה, שיחוללו הפאשיסטים עצמם, תחסל גם אותנו. איש לא ירשה כי "המחותנים" יאחזו במרחב האדריאטי'."[6]

מכיוון שבאותו זמן ממש, שלושה ימים תמימים אחרי השיחה הנ"ל, כאשר מאצ'ק עוד היסס, בא המתווך שלו, הקבלן קרנֶלוּטי, תושב זאגרב, לבקר את צ'יאנו,[7] הוא דרש את עזרת איטליה (כדי שלא ייאלצו לבקש תמיכתה של גרמניה), והציע קונפדרציה עם איטליה. בהתאם למצב־הרוח שבו היה נתון אז, הסכים מוסוליני להצעה זו. צ'יאנו מדווח על כך לקרנלוטי ביום 21 במארס, בהוסיפו: "אל תבואו במגע כלשהו עם ברלין".[8] חודשיים לאחר־מכן, ב־18 במאי,[9] ניסח מאצ'ק את תשובתו, בציינו את הסכומים הדרושים לו וכן את

4 בעניין זה ר' ⟪צ'ארי, בולגאריה⟫.

5 המקור המהימן ביותר למידע בנידון הם זיכרונותיו של גליאצו צ'יאנו (1903–1943), שר־החוץ האיטלקי בשנים 1936–1943. אנו השתמשנו הן בהוצאה הקרואטית, זאגרב, 1948 (בליווי מבוא בלתי־אובייקטיווי וללא חתימה), והן בהוצאה האנגלית (לונדון–טורונטו, מלווה הערות). אנו מציינים מקורות אלה כ⟪צ'יאנו I⟫, ואילו בתור ⟪צ'יאנו II⟫ צוינה חוברת שהוצאה לאור בשנת 1948 ע"י מ. מאגריג' שהוציא לאור גם את יומנו של צ'יאנו תחת הכותרת, *Ciano's Diplomatic Papers*, London, Long Acre, 1948, ובה קרוב ל־200 תעודות מפרי־עטו של צ'יאנו. המקור האיטלקי פורסם תחת הכותרת *L'Europa verso la Catastrofe*, Roma, 1948 (אירופה לקראת חורבנה).

6 ר' ⟪צ'יאנו I⟫ קרואטית, בע' 53; אנגלית, בע' 48.

7 שם, שם: קרואטית, ע' 54; אנגלית, ע' 51.

8 שם, שם: קרואטית, ע' 55; אנגלית, ע' 52. צ'יאנו לא העמיד אז למאצ'ק כל תביעות טריטוריאליות — להבדיל ממה שנעשה כלפי פאווליץ' בשלב מאוחר יותר. בספר זכרונותיו מאצ'ק עובר על־כך בשתיקה. ראה: Vladko Maček, *The Struggle for Freedom*, Pennsylvania Univ. Press London, 1957.

9 ⟪צ'יאנו I⟫ קרואטית, ע' 78; אנגלית, ע' 89.

המועד שבו נועדה להתחולל ההתקוממות, ביום 26 במאי.[10] על כך נוסח תזכיר רשמי שנשלח עם קרנלוטי, שכולל הצבת צבא איטלקי בקרואטיה, אך מאצ׳ק סרב לחתום עליו.[11] רק כאשר הגיע להסכם עם בלגראד, הושם קץ למשא־ומתן זה. בומבלס* חידש את הקשר בין צ׳יאנו לבין פאוליץ׳, וכך נמצא סוכן קרואטי בתור מחליף למאצ׳ק.[12] הקשר הזה לא הופר עד הסתיו של 1941, אם לסמוך על התרשמותו של צ׳יאנו ביומנו. רק ביום 3 בנובמבר[13] נמצאת אצלו הערה על התמרמרותו של הדוצ׳ה, כאשר שמע כי פאוליץ׳ טוען, שהקרואטים הם צאצאיהם של הגותים: ״זה יכניס אותם (את האוסטאשה) תחת השפעתם של הגרמנים; יש לנו כבר ראיות חותכות לכך״. הוא לא טעה: כבר ב־19 בנובמבר רושם צ׳יאנו ביומנו,[14] שעתה ״אין אנו עומדים מול בעיה איטלקית־קרואטית, אלא מול הבעיה האיטלקית־גרמנית. זהו סכסוך, שאין אנו רוצים להפנות אליו תשומת־לב, ואין אנו רוצים לקבל על עצמנו לחולל אותו״. חודש לאחר־מכן נתקבל הרושם, שאם הגרמנים ימשיכו בחיזוק עמדותיהם בקרואטיה, ״לא ייוותר לנו אלא לקפל את הדגל ולשוב הביתה״.[15] רק הצורך הדחוף של הגרמנים להעביר את כוחות הצבא שלהם מן הבאלקאנים לחזית המזרחית, הביא לחיזוקן הזמני של העמדות האיטלקיות. אשר להרחבת אזורי־הכיבוש הצבאיים — כותב צ׳יאנו — ״אל לנו להציג זאת כהצלחתנו, כי פירוש הדבר יהיה גיוס כל הקרואטים נגדנו״.[16]

״המדינה הקרואטית העצמאית״ כבעיה איטלקית–גרמנית

מתוך התיאור דלעיל יוצא בעליל, שקרואטיה נהייתה ל״בעיה איטלקית–גרמנית״ עוד זמן רב לפני־כן. על־פי העובדות שנקבעו במשפטי נירנברג,[17] תכניתן של גרמניה ואיטליה הייתה, שאיטליה ״תחסל״ את יוגוסלאוויה, במסגרת התכנית המשותפת לחיסול כל

* הרוזן יוסף בומבלס (Josip Bombelles) היה שליחה של החצר (של הנסיך פאבלה) למו״מ עם מפלגת האיכרים הקרואטים בזאגרב. אחר־כך היה גם מנאמני הקוויזלינג פאוליץ׳. נראה, שהאיש היה סוכן כפול, דבר שנתגלה בתקופת קרואטיה הפאשיסטית, ואז הוא חוסל.

10 שם, שם: קרואטית, ע׳ 80; אנגלית, ע׳ 93.

11 שם, שם: קרואטית, ע׳ 82; אנגלית, ע׳ 96.

12 שם, שם: 21 בינואר 1940, בקרואטית, ע׳ 148; באנגלית, ע׳ 201.

13 שם, שם: קרואטית, ע׳ 276; אנגלית, ע׳ 392.

14 שם, שם: קרואטית, ע׳ 281; אנגלית, ע׳ 400.

15 שם, שם: 15 בדצמבר 1941, קרואטית, ע׳ 288; אנגלית, ע׳ 410.

16 שם, שם: קרואטית, ע׳ 289; אנגלית, ע׳ 412.

17 פסק־הדין של בית־הדין הצבאי הבינלאומי (International Military Tribunal) בנירנברג מיום 30 בספטמבר 1946 במשפט נגד פושעי־המלחמה הראשיים (Major War Criminals); אנו מסתמכים על הפרסום הברירי הרשמי של פסק־הדין, CMD 6964, ע׳ 32; לפי הסמכויות שניתנו לבית־הדין הנ״ל, היו מובאים לפניו גם פושעי־מלחמה איטלקיים, לו נשארו בחיים, אך צ׳יאנו הוצא להורג ע״י הגרמנים בחג המולד 1943 ואילו את מוסוליני הרגו הפארטיזאנים האיטלקיים, בצפון איטליה, במארס 1945.

המדינות הנייטראליות, בזו אחר זו.[18] בעניין זה היה ביקורו של צ׳יאנו אצל היטלר באוברזלצברג, ביום 12 באוגוסט 1939 מכריע. צ׳יאנו רושם על־אודות שיחה זו כלהלן: ״הפיהרר מדבר בשלווה ובשיקול דעת, אך הוא נתקף עצבנות כל־אימת שהוא מייעץ לנו לתת מכת־מוות ליוגוסלאוויה מוקדם ככל האפשר. העניין ברור לי עתה. אין כאן הרבה מה לעשות: הוא כבר החליט להלום, והוא יהלום״.[19] אף השיסוי מסוג זה — שבועות מספר לפני ההתקפה על פולין, ושוב מספר שבועות אחרי־כן — לא הניע את מוסוליני לפעולה. הוא יצא להתקפה נגד יוון, שהייתה בעיניו יריב חשוב יותר וגם נראתה טרף קל יותר, רק ב־28 באוקטובר 1940.[20] אשר ליוגוסלאוויה, מוסוליני עמד על כך שגרמניה לא תתערב, אך מאידך גיסא הוא קיים מגע עם מורדים פוטנציאליים משם. בו־בזמן השתדל להוכיח לבלגראד (שיחה בין צ׳יאנו לשגריר חריסטיץ׳ — שגרירה האחרון של יוגוסלאוויה המלכותית ברומא — ב־7 במארס 1940), כי אין איטליה תומכת בהתבדלות הקרואטית.[21] לפני היזמה הגרמנית לא ננקטו כל צעדים להגיב על מאורעות 27 במארס 1941 בבלגראד. מכל מקום, המחדל הזה, לרבות אי־ההצלחה ביוון, תרם להיווצרות מצב שבו ניתן להיטלר לקחת את היוזמה לידיו. היטלר כיבד לכאורה את הבטחתו לאיטליה לראות את יוגוסלאוויה — לפחות לגבי אזוריה המערביים, מסלובניה (שחולקה בין איטליה לגרמניה) ועד מונטה־נגרו, כולל השטחים הגובלים עם אלבאניה (האיטלקית) — כתחום איטלקי מיוחד.[22] הפעולות הצבאיות הגרמניות נגד יוגוסלאוויה ויוון, באפריל 1941, באו לאחר התבססות

18 בזכרונותיו של מי שהיה שגריר בריטניה בסופייה, ג׳ורג׳ רנדל, George Rendel, *The Sword and the Olive*, (׳החרב והזית׳), לונדון, 1957, (עע׳ 137–167) מובאת התכנית הבריטית להקמת גוש נייטראלי מהים האדריאטי עד עיראק — כמחסום בפני החדירה הגרמנית, כלומר יוגוסלאוויה, בולגאריה, יוון וטורקיה. בספר מדובר הרבה על מדיניותו הסבוכה של הנסיך פאבלה (פאול).

19 ≪צ׳יאנו I≫ קרואטית, ע׳ 100; אנגלית, ע׳ 124. כדאי לציין גם את ההצהרות שקדמו לכך; למשל, את החוזר של משרד־החוץ הגרמני מיום 28 באפריל 1938, בו אושר ״שהובהר לממשלת יוגוסלאוויה מהצד הגרמני המוסמך, שהמדיניות הגרמנית אינה חותרת מעבר לאוסטריה, ומכל מקום הגבול היוגוסלאווי יישאר שלם״. החלטה זו אושרה ע״י היטלר עצמו בעת ביקורו של הנסיך פאבלה אצלו, ביום 1 ביוני 1939. לפי המקור במשרד החוץ הגרמני: *Auswaertiges Amt 1939*, No. 2: *Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges*, No. 337, pp. 340.

20 ייתכן שהייתה זו גם הכנה לקראת הפלישה ליוגוסלאוויה. ברי, שניצחון של יוון היה סוגר את הים האדריאטי ואילו כיבוש יוון פירושו הצבת מכשול בל־יעבור עבור מגעים דרך הים בין בריטניה לבין יוגוסלאוויה.

21 יתר על כן, בשיחה עם חריסטיץ׳ מיום 29 במאי 1940 דיבר צ׳יאנו על נייטראליותה של איטליה, וכן שאין בדעתה של איטליה להדליק גפרור תחת חבית חומר־הנפץ של הבאלקאנים (≪צ׳יאנו I≫, קרואטית, ע׳ 185; אנגלית ע׳ 256). אולם, כבר ב־5 ביולי 1940, (שם, שם, קרואטית, עמ׳ 196; אנגלית, ע׳ 275) מודיע צ׳יאנו להיטלר, שמוסוליני חושב על ׳ריסוקה׳ של יוגוסלאוויה.

22 כלומר, גם לשם התקפה על יוגוסלאוויה וגם למבצע ׳מאריצה׳, דהיינו הפלישה ליוון. פרטים על כך ראה בספרו של מרטין ואן קרפלד, M. van Creveld, *Hitler's Strategy 1940–1: The Balkan Clue*, Cambridge Univ. Press, 1973 (האסטרטגיה של היטלר: המפתח נמצא בבאלקאן), ע׳ 145. מתואר שם כיצד תכנן מפקד כוחות היבשה, הגנראל הלדר, מהמפקדה הגרמנית העליונה, עוד בקיץ 1940, מעין ׳מלחמת מנע׳ נגד יוגוסלאוויה, כדי לקדם ׳התקפה על גרמניה׳ במלחמתה נגד ברית־המועצות.

עמדותיה של גרמניה ברומניה ובבולגאריה וכשהכנותיו הצבאיות של ה"וואהרמאכט" באזור מאקדוניה היוונית היו כבר במלוא היקפן. הגרמנים ניצלו כאן את עמק הנהר מאריצה בשפכו אל הים האיגאי (מכאן גם השם המבצעי "מאריצה", שניתן לפעולה). עדיפות־כוח זו של גרמניה הייתה מכרעת לגבי קרואטיה: היא פעלה באורח נמרץ יותר ובמהירות רבה יותר מאשר איטליה. במצב הנתון נוצרה "מדינת קרואטיה העצמאית" בתוקף פעולות ההכנה הצבאיות והחתרניות של הגרמנים.[23] אך מדינה זו הייתה בכל־זאת תלויה גם באיטליה — "ברוח" הנאמנות הגרמנית לבעלי־בריתה — מוסוליני מזה, ובתוקף התחייבויותיו של פאווליץ' בשם קרואטיה העתידה לקום כלפי איטליה, ז.א. ישות אשר היא קיימה וטיפחה במשך שנים, לרבות חבר "שודדיו" — כהגדרתו של צ'יאנו מזה.[24]

היחסים בין השותפות הפאשיסטיות הנ"ל הובהרו ביום 24 באפריל 1941, שמונה ימים אחרי כניעתה הפורמאלית של יוגוסלאוויה. אז הגיעו ריבנטרופ וצ'יאנו, במפגשם בווינה, לידי הסכם, שעיקריו הם: הגרמנים יחזיקו בחלקה הצפוני והמזרחי של יוגוסלאוויה, והאיטלקים בדרומי־מערבי. אולם צ'יאנו החל כבר אז לחשוד בכוונתם של הגרמנים.[25] כעבור פחות מארבעה שבועות, ב־18 במאי, חתם פאווליץ' ברומא על שורת הסכמים עם איטליה, שלפיהם "מוותרת" קרואטיה לטובת איטליה על חלק של אזור החוף האדריאטי ועל מספר איים בדאלמאטיה.[26] דירוג זכויותיה של איטליה, ז.א. הצרת השלטון האוסטאשי, צוין בסימנים: אזור I, II, III.

23 באותה עת ניהלו הגנראלים הלדר וקייטל משא־ומתן עם ההונגארים. הם הבטיחו להם ציוד מודרני לפעולה משותפת כדי להבטיח את האגפים למבצע 'מאריצה' ולהשתלט על מערך הרכבות של יוגוסלאוויה. אלה היו, בדרך־כלל, הנימוקים שהעלה הגנראל הלדר לפני הגנראל פאולוס, המפקד המיועד למבצע 'בארבארוסה'.

24 ר' Frederick William, F. W. Deakin, *Die Brutale Freundschaft*, Koeln, 1964, ובהוצאה המקורית *Mussolini, Hitler and the Fall of* ר' Deakin, *The Brutal Friendship: Italian Fascism*, London, c. 1962 and New-York 1966. קיים גם תרגום קרואטי, וכ"כ ר'.

25 היכן המפות, שהיו בידי אלה שניהלו את המשא־ומתן? האנגלים מצאו עותק מן הפרוטוקול מיום 24 באפריל 1941, שנשאר בידי המתרגם, אך ללא מפה (Series *Documents on German Foreign Policy*, D. vol. XII, 1918–1945 London, 1962, Doc. No. 398). העתק אחד בצירוף המפות נשלח להיטלר, וב־3 במאי נשלחו שתי מפות למוסוליני, באמצעות השגרירות הגרמנית ברומא. לעניין הייתה חשיבות בכל הנוגע לאזורי קוסובו ומטוכיה. באזורים אלה נוצר מצב, שללא מפות מדויקות, לא ניתן לקבוע את הישגיהן הטריטוריאליים בשטח של גרמניה, בולגאריה, אלבניה ושל יוון בעת מלחמת־העולם השנייה.

26 ניתן לומר, שמדינת "קרואטיה העצמאית" השיגה את ריבונותה רק בתוקף ההסכמים האלה, על־פי ההסכם הגרמני־איטלקי שקדם להם. רשאית הייתה איטליה וצריכה לספח באורח חד־צדדי את כל השטחים שנפלו בחלקה עם התפוררותה של יוגוסלאוויה, ממש כשם שעשו זאת הונגאריה ובולגאריה. כתמורה להסכמתו ליצירת מדינה חדשה, ודווקא 'עצמאית' (כלומר שונה, למשל, מן הריבונות שאיטליה העניקה לאלבאניה), דרש מוסוליני מפאווליץ' את מלתו המפורשת: פאווליץ' נאלץ לתת הסכמתו להסתייגויות הצבאיות, שנבעו מההסכם הקודם של צ'יאנו־ריבנטרופ — כלומר, יצירת האזורים II–III. על־פי המשפט הבינלאומי, מצב־המלחמה ביניהן חדל להתקיים מהרגע בו הוכרה מדינת קרואטיה העצמאית הכרה בינלאומית כמדינה עצמאית. לכן לא נכנס הצבא האיטלקי לשטחים אלה כצבא כובש, ועל־כן לא בוצעו כל ההנחות הקרויות 'Occupatio bellica', <תפיסה בשעת

הסימנים הללו נועדו להבדיל את אופי הכיבוש האיטלקי מכיבושי מדינות אחרות שנהנו מחיסולה של יוגוסלאוויה. ראוי לציין, שזכויות הכיבוש של איטליה נבעו במידה מרובה מן ההסכם המוקדם עם האוסטאשה הקרואטים. הדירוג של סימנים אלה הקיף שטחים מן החוף האדריאטי עד לפנים הארץ, כלומר מריבונות איטלקית מלאה עד "איזור אינטרס" צבאי בלבד.[27] הצגתם של אזורים אלה חשובה להבנת סמכותם של השלטונות האיטלקיים; כך ניתן לבחון היכן ובאיזו מידה יכלו שלטונות איטליה, הצבאיים או האזרחיים, להתערב להגנת הנרדפים.

איטליה תלתה את תביעותיה לאזורים אלה ב"זכויות" שהוכרו על־ידי בעלות־בריתה במלחמת־העולם הראשונה, דהיינו אנגליה וצרפת, שהיו לאויבותיה במלחמת־העולם השנייה. היא הסתמכה, אמנם, הסתמכות מלאכותית על "הסכם לונדון" החשאי מיום 26 באפריל 1915, שהכיר ב"זכויות" אלו; על זכויות אלו נאלצה איטליה לוותר באופן חלקי, בעקבות ההסכם עם ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים (יוגוסלאוויה) זמן קצר אחרי מלחמת־העולם הראשונה. בדרך זו נשארו בידי איטליה העיר טריאסטה, חצי־האי איסטריה, העיר זאדאר ועוד כמה איים.[28] מוסוליני השתמש בעבר האיטלקי־רומי בתור מטרה פוליטית אקטואלית, שבכוחה להלהיב המונים ולחנך דור של לוחמים שהיה בדעתו לטפחם ולהפעילם. רוויזיוניזם ואקטיוויזם איסטרטגי מסוג זה תאמו את התפיסה המדינית ההיטלראית, והם באו לידי ביטוי בהסכם, שעל־פיו התאפשר למוסוליני לספח כמה וכמה מאזורי יוגוסלאוויה המבותרת. הבעיה של סימון הגבול בין איטליה לבין "מדינת קרואטיה העצמאית" נתגלתה כמורכבת יותר משניתן היה לשער מראש: מחד גיסא — מפני

מלחמה>, כמוגדר באמנת האג החמישית משנת 1907. פרשות אחרות היוו מונטה־נגרו, שם היה לכאורה צורך לחדש את הריבונות מזה, ועל אחת כמה וכמה סרביה מזה; בזו האחרונה נדחתה מראש כל כוונה לחדש את ריבונותה. אולם המציאות בשטח הכריעה את הקו: איבתם של הקרואטים הפכה את האיטלקים לאויב ולכובש. גם התלקחות פעולות הגרילה בכל שלושת האזורים הללו הביאו לחידוש תוקפם של חוקי המלחמה.

27 איזור השפעה דומה הבטיחה לעצמה גרמניה, דהיינו מן הקוו ריבנטרופ–צ'יאנו מזרחה, עד הגבול ההיסטורי על נהר דרינה בין בוסניה ('קרואטיה העצמאית') לבין סרביה. גרמניה הפעילה בסרביה את מלוא זכויות הכובש הצבאי, מכיוון ש'מדינת סרביה' כלל לא קמה ואף לא חודשה.

28 בטריאסטה וכן ברייקה (פיומה) התקיימו קהילות יהודיות, שחבריהן היו בעיקר ממוצא מרכז־אירופי או מזרח־אירופי. מבחינתם של האיטלקים, הייתה אוכלוסייתן של קהילות אלה הטרוגנית בסיווג הלאומי־אתני. כתוצאה מראייה כזו נתהווה מצב — כפי שסוראני מדגיש זאת לעתים קרובות בדברו על פעולות 'דלאסם' בקהילות אלה, שבו השלטונות האיטלקיים המקומיים לא התייחסו לקהילות הללו כאל קהילות איטלקיות, ובוודאי לא התייחסו כך אל הפליטים שהצליחו להסתנן מקרואטיה. פליטים אלה, להבדיל ממה שאירע בדאלמאטיה, הוסגרו לרוב לידי האוסטאשה: מתוך 5,000 יהודי טריאסטה עלה רק בידי מחציתם להימלט מפני הגרמנים, לפני שאלה נכנסו לעיר בסתיו 1943. בפיקודו של 'גרופן־פיהרר' ס.ס. אודילה גלובוצ'ניק הידוע לשימצה, הוסבה ריווירה די סאן סאבה למשרפות ליהודים ולפארטיזאנים, לאיטלקים ולסלובנים — המשרפה היחידה בבאלקאנים; ר' סוראני, ע' 134. [נוסף למשרפתו של פיצ'ילי ביאסינובאץ'. הערת העורך].

שפאוליץ׳ התקשה להצדיק את סיפוחיה של איטליה באזורים שמבחינה אתנית היו קרואטיים, ובמידה מסויימת אפילו סרביים; מאידך גיסא — מפני שבקושי רב עלה בידו לקיים ״סדר״ באזורים שהיו בריבונותה הבלתי־מעורערת של קרואטיה הפאשיסטית. אי־הצלחה זו נתנה בידי האיטלקים את האפשרות להרחיב את שלטונם גם לאזור II, באוגוסט 1941. וזה מסביר את העובדה, שבאותו אזור נתקיים שלטון־אימים של האוסטאשה דווקא מאפריל עד אמצע אוגוסט 1941, עד שהאיטלקים נטלו לידיהם את השלטון.[29]

כך יש להבין את השתלשלות העניינים במובן הגיאוגראפי, אך תוך כדי התחשבות בגורם הזמן.[30] על־כן יש להבחין:

1. האזורים של סלובניה הדרומית, האיים האדריאטיים החיצוניים, דאלמאטיה (להוציא את דוברובניק) שנהיו לפרובינציות של מלכות איטליה [מה שנקרא אז ״Regno״] ועל כן כפופות למינהל האזרחי ברומא, בפיקוח המפלגה הפאשיסטית. אזורים אלה סומנו — אזור I.
2. אזורים שנכללו ב״מדינת קרואטיה העצמאית״, אך הוכרה בהם הזכות לאיטליה להחזיק כוחות־צבא — סומנו כאזור II.[31] באזור זה היו בתוקף חוקי מדינת קרואטיה, לרבות אלה שהופנו נגד היהודים ונגד הסרבים. האיטלקים אכן השלימו, פה ושם, עם יישומם. כך הוחרמו, למשל, החנויות והרכוש של יהודי דוברובניק ובוצעו מעצרים וגירושים למחנות ריכוז. העמדה הזאת שונתה כשהתברר לאיטלקים — בשעת התקרית בעיר מוסטאר[32] — שההסכם בין האוסטאשה לבין הגרמנים כולל את ״הפתרון הסופי״ גם באזור זה. לאמיתו של דבר — כפי שידווח להלן — היה הנושא הזה עניין למגעים איטלקיים־גרמניים, כאילו ״קרואטיה העצמאית״ אינה קיימת כלל.
3. מזרחית לאזורים I ו־II נמצא עוד ״אזור האינטרס״ האיטלקי, הוא הוא האזור המסומן

29 בדברינו על הפשעים שביצעו האוסטאשה בפאג וביאדובנו, כבר מסרנו נתונים על חשיבותה של הרחבת סמכויותיהם של האיטלקים במדינת קרואטיה העצמאית גופא.

30 לפרטים ראה באסופה בשם *Les Systèmes d'Occupation en Yougoslavie, 1941–1945,* (Ed. Brajović) Beograd, 1963.

31 הפיקוד הצבאי מילא את תפקיד השלטון האיטלקי. שמו היה 'Supersloda' קיצור של (Comando Superiore delle FF. AA. Slovenia, Dalmazia) דהיינו, מכאן גם העניין המיוחד במפקדי הארמיה השנייה, שכן הם אלה שפיקחו למעשה על היחס אל היהודים: ויטוריו אמברוסיו (1879–1958), אפריל 1941–פברואר 1942 ומאריו רואטה (1887–1968), שהיה נספח צבאי בברלין בשנים 1942–1943 ומאריו רובוטי (1882–1955), מפברואר עד אוגוסט 1943. במרוצת כל התקופה הזאת עמד הרוזן לוקה פייטרומארקי במשרד־החוץ האיטלקי, בראש המחלקה שטיפלה בקרואטיה, בדאלמאטיה, במונטה־נגרו, ביוון ובאיי הים היוני. בעמדה מול הבעיה באילו נורמות עליה לנהוג במינהל החבלים האלה, בהם היו פעולות צבאיות והתנגשויות עם אוכלוסייה עוינת (קרואטים) והתגוררו בהם גם מיעוטים בעלי גישה אוהדת (סרבים, יהודים), נהגה 'Supersloda' בדרך־כלל על־פי אמנת האג החמישית. אמנם, היו תקריות, בהן ראתה יוגוסלאוויה שלאחר המלחמה פגיעה פושעת באמנה. ההשקפה הזאת ניכרת גם בספר ׳פשעי מלחמה...׳, בהוצאת איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלאוויה. על תקרית מוסטאר ראה להלן בטקסט.

32 ר׳ מ. שלח, ׳חשבון דמים׳, תל־אביב, 1986, ע׳ 56 ואילך — להלן ≪שלח≫.

כ־III. מעמדו של אזור זה לא הוגדר ברורות. הגבול היווה מין קוו עקלתון, החל מהעיר סאמובור בצפון־מערב ועד אגם פְּרָסְפָּה בדרום־מזרח.[33]

במצב־עניינים זה היתה איטליה מעוניינת בחיזוק זכויותיה. לפיכך היא הנהיגה מיד באזור I את דפוסי המינהל האזרחי של ה״פרובינציות החדשות״ [לובל׳אנה, זארא (זאדאר), ספאלאטו (ספליט)]. אין ספק, שזה היה בניגוד למדיניותם הן של האוסטאשה והן של הגרמנים, שנאלצו בתוקף הנסיבות לרכז את כל מאמציהם למאבק הצבאי. עבור ״קרואטיה העצמאית״ פירוש הדבר היה, שעליה לנהל מדיניות רוויזיוניסטית כלפי בעלת־בריתה איטליה, ומלחמה נגד יחידות הצ׳טניצי הסרבים, שפעלו בהשראה איטלקית, ועל אחת כמה וכמה נגד הפארטיזאנים של טיטו, שחתרו לשחרור לאומי של כל שטחי יוגוסלאוויה. בנסיבות אלה זכתה קרואטיה בתמיכתה המירבית של גרמניה, ובין השאר, גם בתביעתה להסגיר לידיה את הפליטים היהודים שנמלטו לאזורי השלטון האיטלקי. וכך נוצר מצב, ששני בעלי־ברית, איטליה וגרמניה, היו מעורבים בקרואטיה, וגם ביוון, במאבק סמוי דווקא סביב תכנית ״הפתרון הסופי״.

בריחות מקרואטיה לתוך האזורים האיטלקיים אירעו כבר מראשית המלחמה, תוך כדי תגובה סלחנית מצד האיטלקים. כך, למשל, יהודים שמצאו מקלט בדרום דאלמאטיה, הועברו קודם למחנה קאבאיה שבאלבאניה, ורק כעבור חודשים מספר לשטח מלכות איטליה.[34] תוך זמן קצר למדו האיטלקים את שיטותיהם של האוסטאשה. כאשר האחרונים אספו, בינואר 1942, 880 יהודים על־מנת לגרשם למחנה־ריכוז, פנתה הקהילה היהודית

33 ראוי לציין כי הגבול המזרחי של אזור III מזדהה עם קוו־ההפרדה בין תחומי האינטרסים של גרמניה ואיטליה. תחומים אלה אמנם חולקו על מפות, אך הם שימשו גם לפעולות צבאיות, בעיקר בעת המערכה נגד יוון. הקווים נקבעו בעת המפגש בין ריבנטרופ לצ׳יאנו בווינה בין ה־20 ל־22 באפריל 1941, תוך־כדי שינויים שהוכנסו בהם ב־1 במאי (אז נכללו פוצ׳ה וצ׳אייניצה, בעוד שיאייצה נוספה לתחום הגרמני). בצורה זו נחלקה המדינה הקרואטית לשניים: לאזור הצפון־מזרחי (מערבה מזאגרב ומסאראייבו) ולאזור הדרום־מערבי, אשר עוד הוארך בכיוון מונטה־נגרו ואלבאניה. שני חבלים אלה זכו גם לנתחים מן המדינה היוגוסלאווית המבותרת. במציאות, בתחומים אלה לא פעלה סמכות אזרחית של ממש, ו׳המינהל האזרחי׳ שהמעצמות הפאשיסטיות הותירו לקרואטיה, היה חסר־אונים מול המבצעים הצבאיים הרבים שהתנהלו בתחומו. לפי ההסכם הגרמני־איטלקי, הארמיה האיטלקית השנייה פעלה גם בכיוונים מזרחה ודרומה מן הקווים הנ״ל. ניידות זו של כוחות הכיבוש קשורה ביחסים בין האיטלקים לבין הצ׳טניצי מזה, והפארטיזאנים מזה; מכאן שיש חשיבות לתנועותיהן של היחידות השונות, אך פחות בהקשר שאנו דנים בו. הדבר נוגע במידת־מה למה שאירע ליהודים בקארלובאץ, במוסטאר, בפרישטינה ובביטולה. זאת ועוד. איטליה גילתה יחס ידידותי אף לממשלת נדיץ׳ (הסרבית, בחסדי הגרמנים), מתוך תקווה לחלוקת חבל סאנג׳אק, שמרכזו בעיר נוביּ־פאזאר, כאשר מגמתם היא לחזק את מעמדן של גרוזותיה, דהיינו של מונטה־נגרו ושל אלבאניה — לקראת קביעת גבולות סופיים (כמצופה אז, אחרי ניצחון הציר).

34 לפי הדו״ח שהגיש מפקד המשטרה האיטלקית בדאלמאטיה לממונים עליו במשרד־הפנים האיטלקי, הרי שעד 2 ביוני 1942, כלומר, במשך שבעת החודשים שבין ה־1 בנובמבר 1941 עד ל־30 ביוני 1942, הועברו לאיטליה 1,035 יהודים (לבד מ־119 שנמצאו במחנה בקורצ׳ולה). רובם רוכזו במחנה פראמונטי די טראסייה, מיעוטם באג׳נה, וגם במקומות אחרים.

במוסטאר, בירת הרצגובינה, למפקדת חטיבת "ציידי האלפים" Cacciatori delle Alpi,[35] בבקשת חסות. הבקשה הופנתה לנציב דאלמאטיה בספליט, וכתוצאה מפנייה זו הושג הסדר שלפיו הגיעו פליטים אלה בין למחנה פראמונטי (איטליה) ובין למחנה ראב שבדאלמאטיה הצפונית.[36]

במרוצת מחציתה הראשונה של שנת 1942 — דהיינו בתקופת ביצוע החלטות ועידת "וואנזה" (20 בינואר) נתהדק שיתוף־הפעולה בין האוסטאשה לבין הגרמנים, ככל הנראה ללא ידיעת רשויות־הכיבוש האיטלקיות. האיטלקים עלו על כך באקראי ביוני 1942, והגיבו במרירות.[37] התכנית הייתה "להעביר לאזורי הכיבוש הגרמני ברוסיה את כל יהודי קרואטיה, כולל אלה שבהרצגובינה". ומחבר התזכיר מוסיף: "הפיקוד העליון הזה הביא לידיעתי, כי יש להעדיף שהסכם זה לא יבוצע באזור הכבוש על־ידינו, לפחות כל־עוד מצויים בו כוחותינו הצבאיים". כשנודע, בחודש ספטמבר אותה שנה, שהקרואטים אף משלמים לגרמנים 30 מארקים בעד כל יהודי 'מפונה',[38] נציגו של צ"יאנו בסלוניה ובדאלמאטיה העיר על כך: "מלבד כל שיקול־דעת בעל אופי מוסרי, הרי הדבר הוא משחק נטול כבוד והוא משפיל, אפילו אם מתייחסים אליו רק בעקיפין".[39]

35 ר' נספח 26 (ע' 241) אצל סוראני, וכן נספחים 29/253 ו־32/267. (פרטי הספר ניתנו לעיל ור' גם בביבליוגראפיה).

36 ר' רנצו דה פליצ'י, Renzo de Felice, *Storia degli Ebrei Italiani sotto il Fascismo* רומא, הוצאה שנייה, 1973, ע' 483 — להלן ≪דה פליצ'ה≫ — וכן סוראני, נספח 26. התקרית הזאת, וכן הבעיות שהתעוררו בעיר ספליט, הניעו את המושל ג'וספה באסטיאניני (1899–1961) לפתוח בהתכתבות ב־15 במאי 1942, על הטיפול היסודי בפליטים (ר' במאמרו של קארפי, ע' 470 ואילך; אין אנו רואים סיבה לחזור על התעודות הללו בנוגע להתייעצויות הפנימיות האיטלקיות בשאלה זו. מקור המאמר — בהערה הבאה). עד כמה היטיב באסטיאניני לחזות את התפתחות המאורעות מוכיחות התקריות מה־12 ביוני 1942 בספליט; ר' סוראני, נספח 22, ע' 227 (באסטיאניני עצמו היה שר־החוץ של איטליה מיום הדחתו של צ'יאנו ועד להקמת ממשלתו של באדוליו, ובתפקידו זה הוא מופיע שוב בהיסטוריה שלנו).

37 תעודה על כך ראה בד. קארפי, D. Carpi, *The Rescue of Jews in the Occupied Croatia*, in 'Rescue Attempts in the Italian Zone Holocaust' (Proceedings of the II 'Yad Vashem' International Historical Conference, Jerusalem, 1974), Jerusalem, 1977, pp. 510–1 להלן ≪קארפי≫ ובמקביל גם בהוצאה העברית.

38 ר' ≪קארפי≫ ע' 513. אף־על־פי שמובלטים בעיקר המניעים המוסריים, הרי שאין להתעלם מכך, שהקרואטים השכילו להנחיל לאיטלקים את התחושה שהם רואים בהם, בחופו המזרחי של הים האדריאטי, אויב־כובש גרידא. באי־אלו מן התעודות האיטלקיות מצויה גם הערה, שהמיעוט הסרבי עוקב בחרדה אחר המתרחש עם היהודים. הם חוששים שהינם 'הבאים בתור' — ושעל־כן אי־שקט כזה מעמיד בסימן שאלה את יוקרתם של האיטלקים ואת הסדר הטוב בארץ.

39 ואף־על־פי־כן, דווקא באותה תקופה התקדמו האיטלקים מזרחה אל אזור III, וזאת על־פי יוזמתם הצבאית של הגרמנים. מאז נפתחה החזית המזרחית ברוסיה, העבירה גרמניה יותר ויותר כוחות צבאיים לשם, במחיר חשיפת עמדותיהם באזורים אחרים. וכך גם הוצאו כוחות גרמניים מהחבלים השונים שביוגוסלאוויה, שבהם התחוללו התנגשויות־דמים תכופות עם שתי התנועות המחתרתיות, זו של דראז'ה מיכאילוביץ' וזו של טיטו. בחפשם להסיר מעליהם את העול, וכן למטרות מיגננה, הניעו הגרמנים את האיטלקים להתקדם מזרחה, ממש עד 'קו ההפרדה', כלומר איפשרו להם את תפיסתו של איזור III. האיטלקים למדו במהרה את משמעותו של הפתגם 'תפסת מרובה — לא תפסת'. החורף הקטלני גרם להם נזקים כבדים, ועוד יותר עשו זאת ההתנגשויות עם כוחות הגרילה. ופה המקום לציין

ההתערבויות הגרמניות

לאחר הצלחותיהן בשנת 1941 הסתבכו מעצמות הציר (גרמניה ואיטליה) ונקלעו למצבים מורכבים יותר ויותר, הן בגין ההצלחות והן בגין הכישלונות במדיניותן, שהמוצא מהם נהיה פחות ופחות פשוט. ההרפתקה הצבאית של איטליה ביוגוסלאוויה הלכה ונעשתה בלתי־נסבלת. אותם האלפים הספורים של פליטים יהודים, חלקם בדרום־מזרח צרפת,[40] חלקם בשטח האדריאטי, כלומר בשני אזורי־הכיבוש האיטלקיים, תבעו אומץ־לב רב מאיטליה בדחיית התביעות הגרמניות החוזרות ונשנות לשילוח "מזרחה", אך פעלה אצלם גם רתיעה מלעשות מעשה בלתי־מוסרי ומתועב כשלעצמו.

מוסוליני ניסה בהינף־עט להעביר את כל תיעוב המעשה על הכפופים לו — מה שגרם אצל אלה מבוכה ואף מרירות מעצם המחשבה, שישתפום בעל־כורחם במעשה מסוג זה.

בשנת 1942 — הומרצו תביעות גרמניות כלפי איטליה. היה זה בשעה שהוחל בביצוע שיטתי של החלטות הוועידה בווילה שברחוב ואנזה מספר 56–58 בברלין, ביום 20 בינואר 1942,[41] ובשעה שהמאמץ המלחמתי האיטלקי הלך ונחלש. שני המאורעות כאחד השפיעו על מדיניותה של ממשלת קרואטיה והביאו לחידוש הטיפול בגירוש היהודים הנותרים. הדבר גרם חידוד היחסים עם איטליה, כולל כעסם של הנאצים בגין החסות שאיטליה העניקה ליהודים (תפקיד מסויים בנושא זה מילאה גם מורת־הרוח בשל המדיניות הדו־ערכית של האיטלקים כלפי הצ'טניצי בדרום אזור שליטתם).

בכל השאלות הללו, פעלה זאגרב בעצה אחת עם ברלין, אף כי מתועד, שנציגי ה"ווהרמאכט" בקרואטיה הביטו בביקורתיות ואף בהסתייגות גלויה על מעשי החמס של האוסטאשה לגבי האוכלוסייה הפראבוסלאווית (קרי: הסֶרבית) בקרואטיה, בנפרד ובמקביל למעשי־הזוועה כלפי היהודים.

אין ספק, שבכל הנוגע להשמדת יהודים, עלה בידי האוסטאשה לייצב שיתוף־פעולה הדוק עם הנאצים — ממש כאילו פעמה "נשמה אחת בשני הגופים".

כי עם מיכאילוביץ' הגיעו האיטלקים במהרה לידי הסכמה — דבר אשר עורר את חמתם של האוסטאשה וגם של טיטו. בקיצור, בסרבו 'להוציא את הערמונים מן האש' עבור הגרמנים, ניגש הגנראל רואטה ביולי 1942 לביצוע התכנית, עליה בישר עוד בחודש פברואר, זאת אומרת לנסיגה מאזור III. ביום 19 ביוני נחתם הסכם על־כך בזאגרב. הקרואטים ראו בזה סימן לחולשתם של האיטלקים. קוואטרניק האב מדבר על "תבוסתה של הארמיה האיטלקית השנייה" (דה פליצ'ה, ע' 87).

40 ר' ליאון פוליאקוב, Leon Poliakoff, *La Condition des Juifs en France sous L'Occupation Italienne*, Paris, 1947; הפרסום הנ"ל מכיל כתוספת את מאמרו של י. סאבילה על המדיניות האיטלקית בשאלת היהודים בקרואטיה (שבו מיוחסים לאיטלקים מעשי הצלה שלא נעשו, כמו גם באי פאג — מתוך השוואה והשערה להתנהגותם בצרפת, ללא כל תיעוד. הערת העורך).

41 תעודה זו היא אחת החשובות ביותר לגבי הדרך, בה תוכנן 'הפתרון הסופי'. היא לא הייתה בפני בית־הדין הבינלאומי שדן את פושעי־המלחמה בנירנברג. היא נתגלתה רק אחר־כך והוצגה במשפט נגד אנשי משרד־החוץ הגרמני (במשפט XI, המכונה משפט וילהלם־שטראסה — Wilhelmstrasseprozess). והאחראי מכולם, תת־מזכיר המדינה, מרטין לותר — שהיה הממונה על 'הפתרון הסופי' — מת עוד לפני המשפט. התעודה — NG–2586G — הודפסה בהזדמנויות אחדות; הנוסח המקורי מצוי ב־*Green Series*, XIII, 210–17.

אחרי רדיפת היהודים המצויים במקום ב־1941, בא הגל השני שתוכנן לשנת 1942, ואשר אמור היה להקיף גם את האזורים שבכיבוש האיטלקי; והוא היה מותנה בתמיכה דיפלומאטית גרמנית ישירה. הפעילות הזו החלה בקיץ 1942 בסיסמה "היהודים הם מרגלי האויב ומהווים סכנה בימי המלחמה".[42] לפי התעודות בכתב המציגות תמונה חלקית בלבד מן המאורעות, האמתלה הייתה תפלה: התמרמרותו של קרל שנל, מפקח הארגון "טודט–Todt", (מפעל צבאי־למחצה לביצוע עבודות הנדסיות באזורי־השליטה הגרמניים), אשר נתקל בהתנגדות חיל־המצב האיטלקי במוסטאר ביוני 1942, כאשר דרש לגרש את יהודי המקום מדירותיהם על־מנת לאכסן בהן את הטכנאים הגרמנים, שהיו מועסקים שם במכרה הבוקסיט. בהזדמנות זו הזכיר שנל, שעל־פי ההסכם שבין ממשלות זאגרב וברלין, יש מכל־מקום לעצור את האנשים האלה ולגרשם "מזרחה". מאחר שהאיטלקים דחו את התביעה, הגיב שנל מצדו במכתב־הלשנה, ששיגר ב־18 ביולי למשרד־החוץ הגרמני, ובכך תרם במשהו להחרפת אי־שביעות־הרצון, ששררה מזמן במשרד זה לגבי השותפים האיטלקיים.

מכל מקום, ריבנטרופ הבריק, ב־17 באוגוסט 1942, הוראות לשגרירותו ברומא, להגיש מחאה לממשלת איטליה על מתן חסותה לפליטים היהודים בדרום־מזרח צרפת ובאזורים הקרואטיים.[43] את ההוראה ביצע אוטו פון ביסמארק, הציר בשגרירות, והוא הוסיף בלחש, שמדובר כאן ב"חיסול" כמה אלפי אנשים.[44] בדווחם על המחאה הגרמנית, ידעו פקידי משרד החוץ האיטלקי, שעתה מודעים גם צ'יאנו וגם מוסוליני, לגורל הצפוי לפליטים אם אכן יוסגרו.[45] כפי שמעיד על כך פייטרומארקי,[46] דרש צ'יאנו לדווח על כך למוסוליני

42 ≪שלח≫, ע' 56 ואילך.

43 המידע שלנו על המאורעות הנזכרים מבוסס על התעודות המובאות בחיבורנו, וכן על שתי עדויות אישיות מהימנות. האחת היא של פייטרומארקי, שצוטט בהרחבה ע"י שלח; השנייה היא של מי שהיה ממונה על ענייני קרואטיה במשרד החוץ האיטלקי, רוברטו דוצ'י. כבר בשנת 1944 סקר דוצ'י בכתב־העת "Politica Estera" I, עמ' 21–29, להלן ≪וראקס≫, את מהלך המאורעות, שבהם לקח חלק פעיל. שני היסטוריונים טיפלו באירועים אלה בישראל, אחרי עיון בתעודות האיטלקיות: שלח ודניאל קארפי (ראה לעיל). בשני החיבורים הודפסו תצלומים של אחדות מן התעודות בנידון. דוצ'י השתמש אז בפסיידונים 'Verax'. הוא מציין, שעוד בטרם הוגשה המחאה ב־17 באוגוסט 1942 (ראה בחיבור), ידעו האיטלקים, על־פי דו"חות מזאגרב, ששם מתכוננים לתבוע את הסגרתם של הפליטים היהודיים.

44 על מהותן של לחישותיו אלה היו, לתקופת מה, חילוקי־דעות בשאלה: האם היה ביסמארק פטפטן סתם, או שמא היה ממתנגדי המשטר עצמו, שהוא היה אמור לייצגו, עד שגילה את הכוונות הנפשעות והבלתי־אנושיות שהיו כלולות בתביעה זו. ר' ≪שלח≫ ע' 68, המצטט את רוברטו דוצ'י (ראיון עמו משנת 1981), בו נאמר, שביסמארק, אף כי היה אנטיפאטי לאיטלקים מבחינה אישית, רצה למעשה למנוע את ההסגרה.

45 ר' ‹‹וראקס›› ע' 23–24. ניתן להניח, כפי שעושה זאת גם לקוויר בספרו 'הסוד הנורא' (ירושלים, שוקן, תשמ"א) — פרטים על המקור האנגלי — ר' הערה 81 — שלותר דיווח למוסוליני ולצ'יאנו על החלטות ועידת ואנזה (השגרירות בפאריז, לעומת זאת, מבקשת עוד בחודש מארס פרטים על־כך, NGO 3668). מוסוליני יכול היה להסתפק בסימון "O" ובחותמת "Visto dal Duce", כאשר דיווח לו הגנראל פיאצ'ה (Piêche) על דרכי השמדתם של האסירים במחנות־הריכוז.

46 ר' ≪שלח≫, ע' 68–69.

והורה: "נא להכין תזכיר לדוצ'ה, בלי הערות או המלצות של משרד־החוץ", אך בתוספת, שהשגרירות בזאגרב מודיעה כלהלן: "בלחץ הגרמנים ובהסכמת האוסטאשה הגיע חיסולם של יהודי קרואטיה לשלב מכריע". מוסוליני הגיב בשתי מילים: "אין התנגדות" (במקור — "Nulla Osta"),[47] אומנם ללא קביעת מועד או חיוב דיווח. היה זה "מחדל — כך מפרש קארפי — שכנראה לא היה מקרי".[48] מכל מקום, יש לראות בזה הטלת כל האחריות על הכפופים לו.[49]

אשר לתסריט בזאגרב, הרי שהשתלשלות המאורעות מתוארת בתזכירו של לותר לריבנטרופ, ימים מספר אחרי ביקורו של ביסמארק:

"/5/... השגרירות בזאגרב מודיעה, שממשלת קרואטיה מודה על המחווה של הממשלה הגרמנית, והיא תהיה אסירת תודה על שילוח היהודים למזרח...

/7/ הממשלה הקרואטית תמימת־דעים בכל הנוגע להעברת היהודים מקרואטיה. במיוחד רואה היא כחשוב את שילוחם של 4,000–5,000 היהודים מאזור II, המוחזק בידי האיטלקים (המרוכזים בדוברובניק ובמוסטאר), המהווים מטרד רציני מבחינה פוליטית, ושילוחם מזרחה יביא להרגעה כללית. העברה כזו יכולה להתבצע אך ורק בעזרת גרמניה, בשל הקשיים הצפויים מהצד האיטלקי — נמצאות בידינו עדויות על התנגדותם של האיטלקים לאמצעים האנטי־יהודיים של ממשלת קרואטיה. בין היתר הצהיר המפקד של המטה האיטלקי במוסטאר, שאין הוא יכול לתת הסכמתו לשילוח היהודים, באשר הובטח יחס שווה לכל תושבי מוסטאר.

לאחר שבינתיים, בהתאם להודעה הטלפונית מזאגרב, נתנה הממשלה הקרואטית הסכמתה בכתב לפעולה המוצעת, סבור השגריר קאשה כי 'עלינו להתחיל בשילוחים לאלתר, ולפעול עקרונית בכל חלקי המדינה. וזאת על אף ההנחה, שצפויים קשיים באזור הכיבוש האיטלקי'...".

מכיוון שבדרך זו עוצבה חזית משותפת, סברו שני חברי הממשלה הקרואטית, שר־החוץ לורקוביץ' ושר־הפנים ארטוקוביץ', וכן חבורת פקידים בכירים, שיש להעמיד את המפקד העליון של הכוחות האיטלקיים באזור הים האדריאטי בפני עובדה קיימת. בפגישתם בדוברובניק, ב־27 באוגוסט, תבעו במפגיע את הסגרתם של היהודים.[50] ברם, גנראל רואטה

47 ר' ≪קארפי≫ ע' 512. לאחר שהסכים להסגרת היהודים שמע מוסוליני מפי הגנראל רואטה, ארבעה חודשים מאוחר יותר, את השגותיו, והסכים להצעות ההשהייה של הגנראל.

48 ר' שם, ע' 476. אכן, עוד באביב 1943 חזר מוסוליני על אותן הבטחות בשיחה עם השגריר מאקנזן, אך לא הרעיש עולמות שה־"Nulla Osta" שלו מלפני שמונה חודשים לא בוצע. נראה, לדעתנו, שמוסוליני עצמו הבין שה־"Nulla Osta" שלו אינו מבוסס ונשאר ה־"Osta" בלבד.

49 ר' ≪וראקס≫ ע' 24. שם נאמר "שפשע מן הסוג הזה יכול להתבצע בדם קר כל עוד איטליה ואיטלקים נאלצו להיות נוכחים, ועל־ידי עצם נוכחותם בעת ביצועו, לא נראה נסבל בעיני אישים בעלי תפקידים של אחריות גבוהה, אישים אשר רגילים היו להסתמך על קול מצפונם, כאשר (קול זה) יעץ להם להתעלם מפקודות טפשיות או נפשעות".

50 תעודה NG–2586/J, מה־21 באוגוסט 1942, הנוסח ב־"Green Series" XIII מס' 243–249. ממחציתה השנייה של שנת 1942 ויש עוד מספר תעודות הנוגעות לענין בין תעודות ניורנברג. לפי רשימתו של רובינסון: NG–3560 מיום 27 ביולי 42; NG–2366 מיום 24 באוקטובר 42; NG–2814 מיום 20 באוקטובר 42 ו־10 בנובמבר 42.

הפנה אותם אל "הגורמים המוסמכים ברומא". החזית האוסטאשית־נאצית אושרה מחדש, כאשר נקרא פאווליץ' לזאלצבורג, ביום 24 בספטמבר, כדי למסור דין־וחשבון להיטלר.

כאשר חלפו מספר חודשים והאיטלקים עדיין לא "סיפקו את הסחורה", הציעה ממשלת קרואטיה בחודש אוקטובר פשרה: האיטלקים יעבירו את היהודים ל"איטליה הישנה" (וכך תיהפך מדינת קרואטיה נקייה מיהודים — Judenrein), אך את רכושם של היהודים ימסרו האיטלקים לקרואטיה.[51] לבסוף החליטו האיטלקים על נקיטת אמצעי־פשרה: ריכוז היהודים במחנות סגורים, תוך סברה, שמצד אחד זה יאפשר להם להגן על היהודים מפני הקרואטים או הגרמנים, ומאידך גיסא יוכלו להסביר לגרמנים שהיהודים לא יהוו עוד שום "סיכון ביטחוני", כפי שגרס הנימוק הגרמני הרשמי.[52] לקרואטים הודיעו, שאין הם רוצים במשא־ומתן אתם.

בעוד שהגרמנים והאוסטאשה דרבנו, האיטלקים בלמו. רק ב־29 באוגוסט הובא העניין לידיעת המפקדה האיטלקית העליונה, שהייתה השלטון המוסמך לשטחי הכיבוש, בדרישה לקבל נתונים על עצירי המחנות, ובתוספת הערה "שהדבר נמסר לרשותה של המפקדה העליונה כדי להגיע להסכמים בעל־פה".[53] בשיחות אישיות הגיעו "הממונים", דהיינו משרד־החוץ, המפקדה העליונה ומפקדת הארמיה השנייה — להסכמה הדדית, שיתחילו לכאורה ב"עבודת הכנה" — וזה מה שהודיעו לגרמנים. ואכן, חלף חודש ימים עד שהארמיה השנייה מסרה את הנתונים הסטאטיסטיים תוך הודעה, "שהסגרת היהודים הייתה מזיקה ליוקרתה של איטליה, ולכן נמנעים, עד לפקודה החדשה, מצעד ספציפי כלשהו בנידון".

הגרמנים הבינו את כוונת האיטלקים, ומכאן מחאתו של פון פולסן, יועץ השגרירות, אולם בינתיים הספיקו היועצים המשפטיים של משרד־החוץ האיטלקי להכין תגובה; הם טענו שיש לקחת בחשבון, שטרם נקבעה נתינותם של הפליטים,[54] באשר יש בין הפליטים אנשים, שאין להם כל שייכות לנתינות הקרואטית, וכן יש כאלה הקשורים באיטליה, ולהם זכויות בכוח לנתינות איטלקית.

מסתבר, שגם לאיטלקים לא היה נוח, שהשאלה הזאת נותרה פתוחה. בסוף נובמבר (או בראשית דצמבר) נתקבל רואטה על־ידי מוסוליני, ונידונו אפשרויות שונות, ביניהן גם הצעתו של פריץ' מלפני מספר שבועות, שיש להעמיד את היהודים–הפליטים בפני

51 ר' מנחם שלח, הטראגדיה של יהודי קרואטיה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, ע' 214. כמו־כן ר' ﴿קארפ﴾ עע' 483–484. בכל זאת נראה, ששליטי זאגרב נבהלו מחוצפתם של עצמם, ועל כן, באותו יום שבו דובר על כך ברומא, דרש שר־החוץ הקרואטי לורקוביץ', בפגישתו עם השגריר הגרמני קאשה, את הסכמת ארצו. קאשה יעץ לממונים עליו למנוע בעד הסכמתם.

52 התעודות נמסרו לידי פון־ביסמארק ב־11 בנובמבר; ר' ﴿קארפ﴾, ע' 491.

53 ר' ﴿וראקס﴾, ע' 24.

54 ר' ﴿וראקס﴾, ע' 25: "הואיל והוחלט שהנוגעים בדבר (הכוונה לפליטים מקרואטיה) בשום אופן לא יימסרו לידי השלטונות הגרמניים, נתקבלה ההגדרה הרחבה ביותר. למעשה, נחשבו לשייכים לקבוצה זו לא רק ילידי האזורים הכבושים, אלא גם אלה שהיו תושבי המקומות הללו במשך זמן רב, או שהיו להם קרובים עד הדרג השלישי, או שהיו בעלי נכסי־דלא־ניידי שם; לבסוף, כל אלה שעמדו לזכותם מעשים לטובת איטליה או כלפי צבא הכיבוש שלה".

האלטרנטיווה לוותר על נתינותם, ובו־זמנית יוותרו מרצונם על רכושם שהשאירו בקרואטיה.[55] מדיניות זו האיצה את תהליך ריכוזם של היהודים במחנות, וקודם־כול במחנות בדוברובניק, בספליט, בלופוד, בצריקוויניצה ובקראל׳ויצה. ואף כי לגבי ממשלת קרואטיה פירוש הדבר היה, שהפליטים יישארו מוגנים במחנות, הרי הגרמנים, שככל הנראה לא ידעו על המהפך, חזרו על דרישותיהם, והפעם בקלפים גלויים: ביסמארק תובע ב־9 בדצמבר, שהיהודים יועברו ישר לטריאסטה. משם יעבירו אותם הגרמנים הלאה — לאו דווקא לקרואטיה. תשובת האיטלקים הייתה שאין ברשותם די אוניות להסעתם... תוך־כדי הבטחה, שהיהודים יישארו במחנות סגורים, תחת פיקוח איטלקי.

ברם, בעת ביקורו ברומא, בדצמבר 1942, חזר רואטה להצעתם המקורית של הקרואטים: אם האיטלקים דווקא רוצים בכך, יחזיקו ביהודים, אך הקרואטים יזכו ברכושם, בתוקף נפקדות הבעלים. מוסוליני הסכים הפעם לפתרון זה, אך בלי שהיהודים ירוכזו בשטחה של איטליה גופא. באותו פרק־זמן רוכזו במחנות איטלקיים בסך הכל 1,161 נפשות, רובם באזור החוף. הסיכום הסופי נותן את התמונה הבאה: בסך־הכול רוכזו 2,661 יהודים, מזה 283 נתינים זרים, 893 שהיו להם תביעות לנתינות איטלקית ו־1,485 ״קרואטים״. ועל־פי מקום מגוריהם: 1,172 בצרקוויניצה (בתחום שיפוטו של הקורפוס האיטלקי החמישי), 615 באיים חבאר ובראץ׳ (הקורפוס השמונה־עשר), 874 בסביבות דוברובניק (הקורפוס השישי). נראה, שמלבד אלה היו עוד יהודים שהסתתרו, כך שמספרם בעת איסופם הסופי באי ראב היה גבוה ב־600 מן הסיכום הנ״ל.

שלטונות איטליה הבינו, שבשאלה זו יש לדון עם הגרמנים ולא עם הקרואטים: נציגו של האפיפיור דיווח לכס הקדוש ב־5 בנובמבר, שהגרמנים תובעים הסגרתם של 2,000–3,000 יהודים מהאזור האיטלקי, וכי מזכירות המדינה של הוואטיקאן התערבה ״כדי למנוע במידת האפשר את הסגרתם של האנשים הללו״. בדצמבר 1942 הציעו הגרמנים, שהאיטלקים יסיעו בדרך הים את היהודים עד טריאסטה, שם יקבלו אותם הגרמנים לידיהם. בסוף פברואר 1943 ביקר ריבנטרופ ברומא, ועורר שוב את שאלת היהודים באזור־הכיבוש האיטלקי בדרום־צרפת, וקרוב לוודאי גם של אלה בקרואטיה. ושוב הסכים מוסוליני[56] לשילוח היהודים, כפי שהגרמנים הציעו, דרך טריאסטה. ואולם, בשיחה עם רובוטי שהתקיימה אחר־כך, נתן את הסכמתו לנקיטת טכסיסי השהייה וחבלה וכך ״הצטרפו״ בעל־

55 ווראקס מזכיר, שלמען הרגעת הפליטים נמסר להם, שאין עדיין כל החלטה על הסגרתם (לגרמנים או לאוסטאשה), ועל־כן ייעשה הכול להימנע מכך. הפליטים בקרל׳ויצה, 1161 במספר, הגיבו על־כך בתצהיר הודיה למפקד הארמיה השנייה.

56 בשלב זה של המלחמה נתגלו נטיות חדשות של מוסוליני. וזאת דווקא כאשר ׳השאלה היהודית׳, בדמות גורל הפליטים, אילצה אותו להחליט על חיים או על מוות — דבר שעד עתה אפילו גישתו הגזענית לא הביאתו לעשות. בעמדו בפני אחריות כזו, היסס מוסוליני. כאשר עמד תחת לחץ היטלראי כבד — ביקוריהם של הימלר ברומא באוקטובר 1942, של ריבנטרופ בפברואר 1943 ושל היינריך מילר, ראש הגסטאפו, במארס 1943 — נטה לכאורה ׳לוותר׳. כלומר הגיב כאילו ההתחשבות המוסרית אינה קובעת, כאשר מדובר בנאמנות כלפי בעל־ברית. וכך הוא חזר פעמים מספר על ה־׳Nulla Osta׳ שלו, אך בו־בזמן התחמק מלהביא את העניין לידי הכרעה שאין חזרה ממנה. נדמה לנו, כי היה מרוצה שהאחרים חיבלו ב־׳Nulla Osta׳ שלו, כאשר הוא בעצמו לא עשה דבר כדי לשמור על שמו הטוב.

כורחם בסוף יולי למעלה מ־3,000 יהודים אל "התושבים הוותיקים, הקרואטים והסלובנים, כ־15,000–20,000, שהיו כבר עצורים באי ראב".[57]

חודש יולי 1943 היה גורלי עבור איטליה. כאשר המועצה הפאשיסטית העליונה נמנעה מלתמוך במדיניותו של מוסוליני, ביום 25 ביולי, פיטר אותו מלך איטליה מתפקידו והפקיד את ראשות הממשלה בידי המרשל פיאטרו באדוליו — והארץ הוטלה במבוכה; השתררה האוירה שבה 'כל אחד יציל נפשו כמיטב יכולתו': מגבול הצפון הגיעו ידיעות על הכנות הגרמנים לעבור בכוחות רעננים את מעבר הברנר לכיוון דרום, כדי להתערב בנעשה באיטליה,[58] לבטח ללא כוונות ידידותיות. באיטליה עצמה נעשו עוד כמה פעולות־הצלה אחרונות, דהיינו הוגשמה העברת היהודים מקראֶ'וויצָה (פוֹרטוֹ רֶה), מצריקוויניצה ועוד ממקומות קטנים אל האי ראב. על־מנת שהדברים יהיו ברורים — אף באפולוגטיקה של וראקס — שיגר רוסו, המזכיר הכללי החדש של משרד־החוץ האיטלקי, את המברק הבא למפקדת הארמיה השנייה: "בכדי למנוע מהיהודים, בכל מקרה, להימלט לאיטליה גופא, כאשר יצטרכו כוחותינו לסגת מהאזור הזה, לוקחים בחשבון את האפשרות, שהם יוכלו להישאר באי ראב בו הם מרוכזים כעת תחת השגחה מתאימה. הרשויות המוסמכות שלנו יוכלו, בכל זאת, לבחון באהדה כל מקרה אינדיווידואלי, כדי לאפשר, כבר מעכשיו, לכל אחד מן היהודים המצויים תחת שלטוננו, להשיג את הסידור האישי המתאים ביותר למצבו ולמשאלותיו, אך בהתאמה לנסיבות הקיימות".[59]

במקביל, נשקלה האפשרות שהאיטלקים לא יוכלו להגן על האי ארבה (ראב) ולכן הודיע משרד־הפנים (האגף לדמוגראפיה ולגזע): "נחוץ לבחון במהירות המירבית את האפשרות של ההצעה להסמיך את הרשויות להעברה אינדיווידואלית של העצירים היהודים מן האי ראב לתחום האיטלקי".

והמפקדה העליונה נתבקשה לנקוט את האמצעים הדרושים "למקרה שיתברר כי אי־אפשר יהיה להגן על האי מפני התקפה גרמנית אפשרית".[60] כפי שידוע, האמצעים הללו לא

57 קארפי מסביר את הסחבת בכך, שהיה עוד הכרח לקבל את הסכמתו של משרד־הפנים, שבסמכותו היו נתונים המחנות בשטח הריבונות האיטלקית, ואילו וראקס כותב בע' 498, שהפנייה למשרד־הפנים נדחתה מפעם לפעם, בגלל הרכבו המפלגתי־הפאשיסטי — עד לנפילתו של מוסוליני.

58 מידע מהימן שהגיע לידיו של לליאו ואלוברה, הועבר במכתבו לשלטונות איטליה מיום 5 באוגוסט 1943. הוא צירף לכך את המלצתו, להעביר את כל היהודים, האיטלקיים והזרים כאחד, לדרום איטליה, ובראש וראשונה את אלה מאזור ליובליאנה, וכן מאזור סושאק וראב ושאר המקומות בדאלמאטיה. סוראני (ע' 111 ואילך) מצטט אזהרה זו וכן אזהרות אחרות באותו עניין.

59 אנו מצטטים לפי ≪קארפי≫, ע' 525. וראקס מצדו השתמש, ככל הנראה, בטיוטה, שבה, במקום הפסקה הראשונה שבנוסח, כתוב כלהלן: "יש למנוע שחרורם או השארתם של יהודים בידי הקרואטים, כך שייוותרו ללא כל הגנה מפני זרים ושיהיו נתונים בצורה זו לרדיפות, פרט למקרה שהם בעצמם יעדיפו להשתחרר מחוץ לאזורי־הכיבוש שלנו". והוא מוסיף: "המדיניות הגזענית שהונהגה ע"י איטליה לא מנעה מעולם בעד קיום עקרונות הומאניטאריים, שהם חלק בלתי־נפרד ממורשתנו המוסרית. קיום מורשת זו הוא חובה כיום יותר מאשר אי־פעם".

60 שם, שם.

ננקטו, אולם באותם ימים ספורים שבין הכיבוש האיטלקי לכיבוש הגרמני של האי, הציל צבא השחרור היוגוסלאווי את רוב העצירים.

בכל זאת יש להעיר, שגם הסקירה דלעיל של המדיניות האיטלקית אינה מכילה את הסיפור המלא. היו בה גם צדדים אפלים, כגון ההתנפלות על בית־הכנסת בספליט; ההערמה הנבזית על הרב בפיומה–סושאק, ואולי אירעו גם תקריות נוספות.[61] פירוש הדבר, שיש להבחין בין כמה גורמים שפעלו בשטח. ראשית, המינהל האזרחי והגופים המפלגתיים הפאשיסטיים — בעלי "החולצות השחורות" — אשר ביצעו את החוקים הגזעניים, אם מתוך משמעת ואם מתוך שכנוע פנימי (גורם זה היה אחראי לשוד ולהכאות בבית־הכנסת שבספליט). שנית, שלטונות הצבא שפעלו מחוץ לתוקפם של החוקים הללו. אלה היו, כנראה, מודעים לכך, שהטיפול ביהודים באזורי סמכויותיהם עלול לשמש דגם לטיפול במיעוט הסרבי בדאלמאטיה.[62] שלישית, גורמים במדיניות־החוץ של איטליה, אשר כפי שהראינו, ידעו לכבד את זכויות האדם,[63] ואף לקחו בחשבון שיש להכין מראש תשתית ליחסים עתידיים תקינים עם מעצמות הברית המערבית. והגורם האחרון היתה האוכלוסייה

61 בספר 'פשעים' מוקדשים לנושא זה חמישה עמודי דפוס, 118–122, וכן דו"ח על מחנות קראל'וויצה, ראב ופאג, ע' 123–131. הדו"ח ערוך בנימה של מרירות ובכוונה להוכיח, שהפאשיסטים לא היו שונים מהנאצים. יש לקחת בחשבון, שהדברים נכתבו בתקופת המתיחות החריפה ששררה בין יוגוסלאוויה לבין איטליה בעת הסכסוך סביב טריאסטה ובעקבות תביעות יוגוסלאוויות אחרות כלפי איטליה. חלק מן ההאשמות הן עקיפות, כגון ההימנעות מלפעול נגד פשעי האוסטאשה (במקרה של הטבח באי פאג).

62 בתחילה היו גם חישובים אחרים. 'פשעים' מצטט, בעמוד 121, את הפקודה הסודית מס' 7451, מיום 14 באוגוסט 1941, של מי שהיה אז מפקד הארמיה השנייה, ויטוריו אמברוסיאו, בה מוסבר מדוע יש לשמור על "נייטראליות קפדנית" בכל הנוגע לעוינות בין הקרואטים לסרבים. והוא מוסיף: "הנני מדגיש, שכמה צעדים שננקטו בעניין זה (כגון שמרשים ליהודים ולסרבים לנסוע ברכבות צבאיות, ובכלל, העובדה שאנשים אלה נהנים מהקלות במעבר הגבול), פוגעים קשה ביוקרתנו, ואני חוזר, שיש לשמור על נייטראליות מוחלטת. בשעת־הצורך יש לעקור תופעות אלו מן השורש, ואם זה דרוש, צריך גם להעניש למען יראו ויירא". שבועיים לאחר־מכן הוא חוזר, בנימה חריפה עוד יותר, על האיסור המוטל על היהודים לחצות את הגבול. באותו זמן חל גם 'התרגיל' של מושל פיומה, ג'נובזה (Genovese), שהצליח להוציא בדרך־מרמה מידי רבה של סושאק, אליעזר דויטש, את רשימת הפליטים שהסתתרו באזור. כולם נתפסו ונמסרו לאוסטאשה וגורלם נחרץ, הרב עצמו נפטר מייסורי מצפון בדרום איטליה.

63 הנציגות האיטלקית בקרואטיה הייתה מודעת היטב לטיבו של הממשל האוסטאשי. כך מסתבר מעיון בדו"ח על השיחה בין הסופר קורציו מאלאפרטה לבין פאוולי'ץ' בנוכחות השגריר האיטלקי קסרטאנו בסוף 1941. נראה כי באותה הזדמנות נדמה היה למאלאפרטה, כי סל אחד שעל־יד שולחנו של פאוולי'ץ' מכיל בתוכו "פירות ים". הוא שאל את פאוולי'ץ' אם אלו פירות מהים האדריאטי. על כך ענה פאוולי'ץ' שהסל מכיל 20 ק"ג של עיני אדם, "מתנת האוסטאשה הנאמנים שלי". לפי המקור האיטלקי Curzio Malaparte, *Kaputt*, Firenze, 1960, ע' 427. ובתרגום הצרפתי, עע' 332/3. על־כך התלחשו יודעי־דבר גם ברחובותיה של זאגרב יותר משנה לאחר־מכן. הסיפור הזה כלול בפואימה בשם "הבור", שחיבר איוון גורן קובצ'י'ץ' מהעיר ביהאץ'. היה לוחם (המחבר בעצמו נהרג ב־1943).

האזרחית;[64] לאוכלוסייה היה מגע ישיר עם הפליטים במקומות־המגורים השונים, בהם התגוררו הפליטים בתור בעלי מעמד של "confino libero".[65] מסתבר שהיו הבדלים ניכרים בטיפול בפליטים, הכול לפי המקום, לפי התקופה ועל־ידי מי. האזור הבעייתי ביותר היה אזור II, כי שם הוכר מעמדו החוקי של השלטון האזרחי הקרואטי, ורק השלטון הצבאי, לשם שמירת הסדר הציבורי, היה בידי האיטלקים. באותם המקומות, בהם עלה בידי המפקד המקומי להשליט את רצונו, כפי שזה אירע במוסטאר, היהודים היו מוגנים. במקומות אחרים, כגון בדוברובניק, למשל, נקטו השלטונות הקרואטיים את כל אמצעי ההפליה נגד היהודים. בכל זאת, אפילו כשהיו נתונים בין המצרים, לא חצו האיטלקים את 'הקוו האדום', אשר נקבע במשפט הבינלאומי, ואשר על־פי עקרונותיו, פעולות־רדיפה הן בחזקת פשעי־מלחמה או פשעים נגד האנושות.[66]

על־פי הידוע ניתן להעריך את הטיפול בפליטים, שהיו מרוכזים במחנות לא־צבאיים באיטליה גופא, ובמיוחד בגדול שבהם, בפרמונטה די טארסייה (פרובינציה קוסנצה) ובמחנה באניונה (קמפובאסו). שם רוכזו זרים, בני לאומים שונים, פליטים וגם סטודנטים מהשנים שקדמו למלחמה, אשר נבצר מהם לשוב למולדתם (להוציא את העצירים הפליליים והפוליטיים, שגם ביניהם היו פליטים). מחנות אלה נשארו לרוב פתוחים לפעולות סעד הומניטאריות (ראה להלן) וכן למעקב מסוים מבחוץ, אם לא מצד הצלב האדום הבינלאומי, הרי מצד הוואטיקאן (דבר שבאיטליה היה יעיל יותר).[67]

החיים במחנות אלה היו בדרך־כלל נסבלים ומאורגנים ע"י העצירים עצמם.[68] מתקבל

64 על כך התבססה פעולתה של Galpi (Gratitudine alla popolazione italiana "תודה לעם האיטלקי") שקמה בישראל בשנת 1984, תוך גיוס יזום של הפליטים עצמם, שניצלו הודות לאיטלקים. קובצו רשימות עם שמותיהם של כל הניצולים ונמסרו באורח חגיגי לנשיא איטליה דאז, סאנדרו פרטיני, בטקס שנתקיים ביום 29 במאי 1985 בארמון הנשיאות ברומא.

65 נספח 13 לספרו של סוראני, ע' 195, מכיל רשימה של קרוב לשלוש מאות "Località di Internamento" (יותר משישה מחנות זמניים באלבניה, ושנים־עשר בשטחי יוגוסלאוויה. בטעות נכללו ברשימה זו גם "ג'אקובו, קרושצ'יצה ולובורגראד"). המונח המשפטי "confino libero" אינו ברור; השלטונות הגרמניים ראו שטחים אלה כאילו היו חופשיים, כאשר הללו הגישו דרישות לפיצויים. העניין נשאר בחזקת מחלוקת.

66 תקריות רבות של אותם הימים הניעו את שלטונות יוגוסלאוויה, בתום המלחמה, להכניס לרשימת פושעי־המלחמה מפקדים מסוימים, כגון את הגנראלים אורלנדו ורואטה. אולם ההאשמות האלה לא מצאו את מקומן במרקם הבינלאומי. אמנם, בעלות־הברית העמידו את רואטה למשפט כבר בראשית 1945. באותה שעה איים רואטה, שהיה שלושים שנה ראש שירות המודיעין — לפני שנשלח לברלין בתפקיד נספח צבאי — שהוא יגלה תעודות שונות (בין היתר גם על כך, שנוויל צ'מברליין חשב למשוך את מוסוליני לצדה של בריטניה על־ידי הבטחה לתת לאיטליה את טוניסיה ו/או מושבות צרפתיות אחרות). רואטה, שהיה חולה־לב, אושפז בבית־חולים צבאי, שממנו ברח במארס 1945. הוא נפטר בשנת 1968 כשהוא בן 81.

67 החשודים מבחינה פוליטית בודדו. בין העצירים היו גם כאלה שבאו מהשטחים שזה־עתה נכבשו (סלובניה, דאלמאטיה). הם נשלחו למחנות־עונשין שונים (כגון המחנה בליפארי); עד כמה שידוע, רציחות לא אירעו.

68 ר' ⟪דה פליצ'ה⟫, ע' 505–511.

הרושם שהובנו אל־נכון הדברים הכלולים בסעיף 5 בצוו הממשלתי האיטלקי מיום 4 בספטמבר 1940:[69] "יש לטפל בעצירים בהומאניות ולהימנע מכל שימוש בכוח", וכן בסעיף 6: "חופש הדת והפולחן של העצירים יכובד".[70] ככה נראו העניינים אובייקטיווית. מבחינה 'סובייקטיווית' היה מצב־רוחם של הפליטים קשה כשהסתננו הידיעות על תביעות ההסגרה שהוגשו לאיטלקים; הפליטים לא היו בטוחים אם ירצו, או אם יהיה בכוחם של האיטלקים, לעמוד בלחצים אלה.

בהתחשב בכל האמור לעיל, הרי שעמדתה של איטליה בשואה, נראית כתופעה המחזירה את רגש האמונה בהומאניות של בני־האדם, הן של אלה בעמדות המכריעות והן של פשוטי־העם, האיכרים והאזרחים במקומות־מגוריהם של ה'עצירים החופשיים'. אין ספק, שאילולא היסודות 'הלא מתוכננים' האלה, לא היה מבצע־ההצלה מגיע להצלחה כזו, לא בהיקפו הגיאוגראפי ולא במובן האנושי. דבר זה נכון גם לתקופה שבה איטליה הייתה בעלת־ברית פעילה של גרמניה, ועל אחת כמה וכמה כשהאוכלוסייה האיטלקית הבינה, שיש לעזור דווקא ליהודים להינצל מהכיבוש הגרמני. במספרים מוחלטים, מבצעי־ההצלה נראים קטנים יחסית, אך ללא ספק בולט בהם החיוב המוסרי.

עם נפילתו של מוסוליני החלו שלוש תקופות קצרות: התקופה עד לכניעתה של איטליה בשבוע הראשון של ספטמבר; התקופה של התקדמותן האיטית של בעלות־הברית מן הדרום עד קוו־ההגנה הגרמני צפונית לפירנצה ('הקוו הגוטי') באוגוסט 1944, והתקופה עד לכניעת הגרמנים ב־2 במאי 1945, שבוע לפני כניעתם בצפון. מרבית הפליטים שהיו מרוכזים בדרום, שוחררו בעקבות התקדמותם הראשונה של צבאות בעלות־הברית. נותרו קבוצות־פליטים קטנות, אשר במהלך הקרבות החלו שוב לברוח, בעיקר לכיוון שווייצריה. אלה סבלו לא־מעט ממדיניותה של בֶּרן לגבי הצלתם, כאשר הפליטים, שהגיעו לגבול שווייצריה ללא אמצעי מחיה, נשלחו בחזרה. כדאי לציין, שאך מספר קטן מבין הפליטים שמצאו מקלט באיטליה, נספו במערבולת המאוחרת הזאת, וזאת אך ורק בידי הגרמנים.

הונגאריה

הסקירה הזאת, אף שיריעתה תקוצר, יש לשלב בה שלושה מחוזות, אשר אחד מהם היה בתחום קרואטיה, והאחרים בתחום סלובניה — מג'ומוריה, פרוקומוריה ובאראנ'ה. שני המחוזות הללו היו עד תום מלחמת־העולם הראשונה חלק של הונגאריה (וזה היה גם מעמדם של באראנ'ה, באצ'קה ובאנאט). עד סוף שנת 1940 ראתה אותם הונגאריה כחלקים מארצה שיש להשיבם לכתר סטיפאנוס הקדוש. רק בשנת 1940 — כנראה תחת רושם ההתפשטות הגרמנית — חלה דווקא התקרבות בין הונגאריה לבין יוגוסלאוויה, התקרבות

69 מדובר בצוו מטעם הדוצ'ה, כראש הממשלה. הוראות הנוגעות לטיפול באויבים עצירים כלולות בעיתון הרשמי של מלכות איטליה, כרך XVIII, מס' 239.

70 ראה ברשימותיו של רבה של הקהילה בג'נובה, ריקרדו פצ'יפיצ', על ביקוריו במחנה פראמונטי בין מארס 1942 ליולי 1943. בביקורו הראשון דרש הרב בערב ראש־השנה תש"ד. דבריו באותו מעמד הודפסו בספר זיכרון לכבודו, שיצא לאור בג'נובה, תשכ"ח, 1967.

שמצאה את ביטוייה הפורמאלי ב׳הסכם הידידות הנצחית׳, שנחתם בבלגראד ביום 12 בדצמבר 1940.

׳הידידות הנצחית׳ הזאת החזיקה מעמד ארבעה חודשים שלמים, והאזורים הללו ׳השתלבו מחדש׳, ללא קרבנות, במסגרת ארצות כתר סטיפאנוס הקדוש (ככתוב בסעיף XX, שבחוק ההונגארי משנת 1941). פה נפל קרבן אחד, בדמותו של ראש הממשלה ההונגארית — הרוזן פאל טֶלֶקי; הוא איבד עצמו לדעת, באפריל 1941, מתוך בושה שנאלץ להפר את ההצהרה שנתן רק ארבעה חודשים לפני־כן.

השינויים הללו נגעו גם ליהודים, שעל־פי החוק דלעיל, חלה הנתינות ההונגארית על אלה מהם שהחזיקו בה ביום 26 ביולי 1921, (ביום בו נכנס לתוקפו הסכם־השלום שנחתם בטריאנון). וכך נהיו יהודים שלא יכלו להוכיח זאת, לאזרחים קרואטיים. מספרם היה קטן וכלל את בני הקהילה של צ׳אקוביץ/צ׳אקטורניאה. מן היהודים שנעשו לנתיני הונגאריה, נחסכו באורח זמני מעשי הרצח והשוד שהיו מנת־חלקם של יהודי קרואטיה. ברם, מאוחר יותר, השיגה אותם השואה וגורלם לא היה שונה מזה של ה״נתינים הקרואטיים״, והוא השתלב בגורלה של יהדות הונגאריה.

הוואטיקאן

ההיסטוריה יצרה גוף בינלאומי מורכב, אשר אמנם נהנה, החל משנת 1870, מזכויות ריבוניות של ישות מדינית, אף כי בסמכויות אחרות מאלה הנובעות מהאחריות למהלך החיים בחבל־ארץ מוגדר. לעומת זאת, סמכותו וכן אחריותו נובעות מהיותו ממונה על ניהול עדה דתית, שהיא הגדולה, המאורגנת והריכוזית ביותר בעולם. הסמכות הזאת מתייחסת למשמעת הפנימית הדתית בתוך העדה עצמה. זה כולל מתן הוראות תיאולוגיות ומדיניות לאנשי הכמורה, בני כל האומות והתפקידים, ואף את הפיקוח על פעילותם ועל יחסיהם עם שלטונות המדינה, שבה הם משרתים. במקומות שבהם יש למדינת הוואטיקאן תפקידים נוספים, כפופים אלה לחוקיה, ז.א. לפולחנה הרומי–הקאתולי. בהתאם לעקרונות אמונתה, אין הכנסייה הקאתולית מכירה באוטונומיה דתית־לאומית — להבדיל מן הכנסייה הפראבוסלאווית, המתבססת דווקא על יחידות עצמאיות, בעלות סמכויות משלהן. הכנסייה הקאתולית מתקיימת במידה רבה בזכות כוחה הריכוזי: הסמכות העליונה של האב הקדוש (האפיפיור), האחראי והמושל בעדה כולה.

על סמך מעמדה זה, הוכרה מדינת הוואטיקאן כמדינה נייטראלית, מבחינת המשפט הבינלאומי, ביחס למדינות לוחמות. וכך גם ביחס ל״מדינת קרואטיה העצמאית״, כמובן, כבעלת־בריתן של גרמניה ושל איטליה. ממעמד זה נובעות זכויות וחובות, בייחוד חובה אחת, שהיתה מכובדת למדי במערכת המשפטית והמוסרית של הכנסייה: כיבוד הנורמות הבינלאומיות־המשפטיות המגולמות במשפט ההומאניטרי. בלי לדון בשאלה, כיצד בא הדבר לידי ביטוי בהיבטו הכללי, דהיינו בהתחשב בכל הצדדים הלוחמים, בכל החזיתות ובכל האזורים הכבושים — עלינו להגביל עצמנו להיבט אחד בלבד: לגורל יהודי יוגוסלאוויה, שהיו נתונים בעול שלטונם של האוסטאשֶׁה.

לרשות הוואטיקאן עמדו שתי דרכי השפעה: א. באמצעות היחסים הדיפלומאטיים עם

ממשלת האוסטאשה; ב. באמצעות הפיקוח הכנסייתי על הכמורה המקומית. בשני התחומים הללו, כלומר הן ביחסים הדיפלומאטיים המוכתבים ע"י הפרוטוקול, והן בפיקוח המוסרי על הכמורה — שהיה לקוי — עמד הוואטיקאן בעקביות לצדה של "מדינת קרואטיה העצמאית".

אין כל סיבה להניח שהכס הקדוש, במקרה שהבעיה היהודית הייתה נכנסת בכלל למערכת השיקולים של הכנסייה ביחס ל"מדינת קרואטיה העצמאית", היה נוקט יחס שונה כלפי היהודים, ובמיוחד כלפי התנועה הציונית. מדיניות זו הייתה מושרשת עוד מימי האפיפיורים שקדמו לפיוס ה־XII, כלומר יחסה של הכנסייה היה שלילי. באמונתה מושרשת עמוקות הדעה, שלסבלות היהודים יש משמעות תיאולוגית מיוחדת, ששורשיה הראשונים נעוצים בהגדרה הטראומאטית של מות ישו. קללה זו, שלדעת הכנסייה נתלוותה לכל לידת ילד יהודי, ניתנת לביטול אך ורק ע"י החלטתו הכנה של איש יהודי להתנצר — וזו הסיבה לכך שהכנסייה הקאתולית הייתה מוכנה להתערב (אם כי לא בתוקף) רק למען יהודים בודדים־מתנצרים ויהודים החיים בנשואי־תערובת; אך לא כן למען העדה הנושאת את השם השנוא — ישראל. וכל אימת שפיוס ה־XII תבע יחס אנושי כלפי הקרבנות (כאשר היה נהיר לו שהמדובר בהשמדת עם התנ"ך), הוא עשה כן בלי להזכיר במפורש את שם העם הזה, והותיר לשוחטים של כל האומות לנחש למי מתייחסים דברי 'האב הקדוש'... לאלה נוספה דעה קדומה אוהדת ומיוחדת לְקרואטים הקאתולים. מכאן יובן כיצד הכס הקדוש היה מוכן ומזומן להכיר בממשלה, שראתה כשליחותה להשפיל, אם לא לעקור מן השורש, את הפורשים האורתודוקסים (הפראבוסלאווים) — משימה היסטורית, אשר הכס הקדוש לא הצליח להשיגה במשך דורות רבים. יחד עם זאת היה מן החשיבות המכרעת עבורה, שהיהודים לא יוכלו לזכות בטיפול נאות יותר מן הנוצרים, כאשר אלה נאנסו ללכת 'בדרך הנכונה'...

באשר ליחסים המיוסדים על עקרונות המשפט הבינלאומי: מזכירות המדינה של הוואטיקאן שמרה בקפדנות על כללי הפרוטוקול. דה־פליצ'ה, שהיה בזמן המהפך* בבלגראד במעמד של נונציוס, ברח לבודאפשט ומשם חזר לרומא. מעמדו כנונציוס ליד ממשלת יוגוסלאוויה לא בוטל, ואף המשלחת הדיפלומאטית המלכותית היוגוסלאווית בוואטיקאן נשארה במקומה.[71] כאשר ביקר פאוליץ' ברומא במאי 1941, הוא נתקבל אצל האפיפיור, בליווי המלך המיועד לקרואטיה, הדוכס מספוֹלֶטוֹ, וביקש הכרה פורמאלית. פיוס ה־XII דחה את הבקשה, בנימוק שהכס הקדוש אינו מעניק הכרתו למדינה כל עוד נמשכת המלחמה.[72] אך במרוצת הימים מצא בכל זאת הזדמנויות לא־מעטות לרמוז

* הכוונה להפיכה של ה־27 במארס 1941 — נגד הממשלה של צווטקוביץ'־מאצ'ק שנכנעה וחתמה על אמנת וינה הפאשיסטית, יומיים לפני־כן.

71 אחד המשרתים בנציגות זו, ברנקו בוקון, תיאר את חוויותיו בספר *"Spy in the Vatican"*, 1941–1945 פראגר, ניו־יורק, 1973.

72 באותו סגנון פרוטוקולרי טיפלה "הקוריה" גם בשליחיו של פאוליץ', רושינוביץ', והנסיך ארווין פון לובקוביץ, שנתקבלו כאישים פרטיים, נטולי מעמד דיפלומאטי. ראה הערה 80.

לקרואטים, שאין זו דעתו האישית. מכאן אופייה של הדיפלומאטיה המוזרה כלשהו שהתנהלה במשך שנים מספר: הסתייגות פרוטוקולארית כלפי חוץ מזה, ורצון עז לתמוך בלוחם הזה נגד הפורשים, הקומוניסטים והיהודים, מזה.

בעצם, השיג הארכיהגמון של זאגרב, סטפינאץ, יותר מאשר פאוליץ'. ביולי 1941 נתמנה ג'וספה ראמירו מארקונה, נזיר המסדר הבנדיקטיני, בתואר 'שליח אפוסטולי'. אמנם היה זה מעמד כנסייתי ולא דיפלומאטי, אך קבוע, מתוך כוונה — כפי שראש הדיפלומאטיה של הכס הקדוש, החשמן מאליונה, כתב לסטפינאץ — לקיים מגע עם ממשלת קרואטיה.[73] מארקונה עצמו הרחיק לכת אולי יותר ממה שהוואטיקאן התכוון: הקרואטים מינוהו למשרת בתור 'זקן הסגל הדיפלומאטי' אף־כי משרה זו מובטחת ע"פ הנוהג הבינלאומי רק לנונציוסים, ז.א. לנציגיו הדיפלומאטיים הבכירים של הוואטיקאן; מאידך גיסא, העניק לו הכס הקדוש מאוחר יותר, מעמד של 'ציר אפיפיור', אם־כי מעמד זה נועד בדרך־כלל לשליחויות זמניות בלבד. מארקונה גמל לקרואטים טובה כנגד טובה: בכל הזדמנות אפשרית נהג להופיע בלבוש הלבן של מסדרו, כדי להפגין בנוכחותו שהאב הקדוש עומד לימינו של פאוליץ'.[74]

במקביל להתייצבות משטרו של פאוליץ' צצו הבעיות. הרדיפות, או ליתר דיוק, השחיטות, של הסרבים הפראבוסלאווים, החלו כבר בשבועות הראשונים וקדמו לרדיפות נגד היהודים. עובדה זו, וכן התקנת 'חוקי נירנברג', לא יכלו להפתיע את ראשי הכנסייה. הלא למאורעות בקרואטיה קדמו ה'אנשלוס' (הסיפוח של אוסטריה), ביתורה של צ'כוסלובאקיה, וכן הפלישה לפולין, לבלגיה, להולנד ולצרפת. פאוליץ' לא הסתיר את כוונותיו המדיניות. לו חשב הכס הקדוש את השמדת־העם לחטא, יכול היה לגנותו כחטא שעונשו מוות עוד בימים הראשונים לאחר שהצווים האנטישמיים נכנסו לתוקפם.

בחודשים הבאים העניק הוואטיקאן גם את ההנחיות הדיפלומאטיות לקרואטיה, מלוות

73 המעיין בתעודות הוואטיקאן מאותם הימים יצטרך להסיק בעצמו את המסקנות בנוגע לעמדה שנקט המימשל הוואטיקאני, גם על־פי הטרמינולוגיה בה השתמש: השלטונות בזאגרב מכונים שם "ממשלה", ולא משהו מוגדר פחות, כגון "שלטונות זאגרב". אבחנה זו מעידה על־כך, שהפקידות בוואטיקאן אכן רצתה שהשלטון בזאגרב יוכר בתור "ממשלה".

74 לשם חיזוק יוקרתו של המשטר הזה, שימשו גם גינוני אדיבות משני הצדדים: האפיפיור תמך במשטרו של פאוליץ' כל ימי המלחמה וגם אחריה ומעולם לא הסתייג ממנו בפומבי.
ואם היה בכל אלה רק עניין פורמאלי, "תוך כדי הסתייגות", הנה מסדר הישועים בראשות הגנראל שלו, הרוזן וולאדימיר לדופובסקי, הכיר ב"מדינת קרואטיה עצמאית" על־ידי כך שהקים 'פרובינציה' קרואטית מיוחדת של המסדר (ר' ≪נובאק≫ ע' 888). אך גם האפיפיור פיוס ה־XII העניק לסטפינאץ מעמד של 'ויקאריוס' צבאי ראשי (שם, 857) — מעשה שיש בו משום הנחה מתבקשת מראש, שמדובר בישות מדינית סדירה. על־מנת לאפשר לו למלא את תפקידו זה במירב היעילות, מינה סטפינאץ לעצמו שני סגנים, את סטיפה ווצ'יטיץ' ואת וילים צצל. שניהם היו פקידים בכירים במשרד־המלחמה הקרואטי. בהתאם לכך העניק להם למטרה זאת "את הסמכות המשפטית הכנסייתית עם כל הסמכויות המוענקות לארכיהגמון מטעם הכס הקדוש". כך נהג גם ביחס לכמורה נמוכה יותר, בהעניקו לה סמכות משפטית כנסייתית במחוזות כהונתה. סטפינאץ דיווח על התפקיד הזה לכל אזור סמכותו ב"מדינת קרואטיה העצמאית", ביום 20 בינואר 1942 (וורכבוסנה, 1942, מס' 2, ע' 70–71).

באזהרות מתונות. מתוך הפרסומים הסלקטיוויים מטעם הכס הקדוש שראו אור אחרי המלחמה, יוצא שבראשית חודש מארס 1942 העיר החשמן טארדיני לנציג קרואטיה, רושינוביץ', ש"קרואטיה היא אומה צעירה, וצעירה עוד יותר כמדינה, והצעירים שוגים לעתים קרובות... ועל־כן לא ייפלא שגם קרואטיה שגתה; זה אנושי, ניתן להבין ולהצדיק, אך האויב לא יעשה לא זאת ולא זאת... ולכן קמה מהומה רבה נגד קרואטיה...". יומיים לאחר מכן שמע אותו השגריר מפי החשמן טיסראן ביקורת גלויה. הוא היה חייב להבין, שהוואטיקאן ידע, מראשית שלטונה של קרואטיה העצמאית, על הפשעים שבוצעו שם. בהסתמכו על אשר שמע מפי קצינים איטלקיים ששירתו בקרואטיה, העיר החשמן כדלקמן: מעשי־האכזריות הם כאלה, שקשה להעלות על הדעת שאכן קרו אי־פעם: רציחות, הצתות, שוד וביזה הם ענין של יום־יום באזורים הללו... ידוע לי היטב, שגם הכמרים הפראנציסקאנים, כגון האב שימיץ' בעיר קנין (Knin), לקחו חלק בהתקפות על האוכלוסייה הסרבית־הפראבוסלאווית... 'האב' בעצמו עמד בראש הכנופיה עם נשק ביד...", וכן הלאה. אם הייתה זאת רק עקיצה של אדם מחוץ לשירות הדיפלומאטי, אמנם מצד חשמן הפועל בתוך הקוריה, הרי ששבועיים אחר־כך הדגיש מאליונה, מזכיר המדינה עצמו באוזני רושינוביץ', לאמור: "מגיעים לאוזנינו קולות לא־נעימים עליכם". נראה, אפוא, שאיחוליה הלבביים של הכנסיה הקאתולית לעתידה המאושר של קרואטיה — נשמעו יותר כאיחולי החלמה ובריאות טובה שמאחלים לשכיב־מרע...

במסגרת זו לא נשכחו היהודים. כאשר בעקבות הגל הראשון נעצרו כשני שלישים של כלל יהודי קרואטיה, וממחציתם אף נשללו חייהם, מאליונה כתב למארקונה מכתב ובו טען, שלוואטיקאן מגיעות בקשות למיניהן "כדי שתשיג ממשלת זאגרב יחס קצת יותר הומאני עבור המסכנים האלה"; ומה שהיה על מארקונה לעשות, לפי ההוראות מרומא, הוא "למשוך מחדש, עם כל הטאקט הרצוי, את תשומת לב הרשויות לנושא זה".

הננו מצטטים את הקטעים המצויים בעמ' 32 של פרסום הוואטיקאן בשם "הכס הקדוש וקרבנות המלחמה, ינואר–דצמבר 1943". המדובר בחוברת מספר 9 מסדרת "תיקים ותעודות של הכס הקדוש, המתייחסים למלחמת־העולם השנייה" בהרשאת מזכירות המדינה של הוואטיקאן ובהוצאת ספריית הוואטיקאן, 1975. שם, בעמ' 33, מובא, שמארקונה ניסה להתערב במארס 1943, כאשר גל המאסרים השני היה בעיצומו, אבל "הצעד המדיני הזה, שמטרתו הייתה להציל לפחות את הזוגות המעורבים, נחשב ע"י הנאצים כהתרסה נגד כל מדיניות הגירושים שלהם". מארקונה מדווח על התערבותו של השגריר הגרמני, קאשה, ומוסיף "אני מתפלל לאלוהים, שיעניק ל'פוגלאבניק' את הכוח להתנגד".[75]

75 ר' נובאק, ע' 188. מתוך הערה זו, וכן מרבות אחרות באותו סגנון, ניתן היה להסיק, כאילו פאווליץ' וממשלתו הגנו על מלאכים במלחמתם הלא־מוצלחת נגד השטן ועוזריו. קשה להאמין שכך יכול לחשוב אדם בעל ראייה מפוכחת. מכל־מקום, יכול היה הגנראל גלייז פון הורסטינאו, נציג הצבא הגרמני שליד ממשלת הבובות הקרואטית, להכיר את עקבותיו של השטן. גם צ"יאנו עצמו לא יכול היה להגיד שפאווליץ' עמד בעימות נגד כוחות שעלו עליו באכזריותם, ושרק בקושי עמד בפניהם.

אין דו״חות נוספים על התערבות פעילה למען הצלת הנרדפים–הנרצחים. קיימות תעודות על השתדלותו של הנונציוס בטורקיה, אנג׳לו ג׳וזפה רונקלי, למען יהודי קרואטיה — אך חסר תיעוד לגבי מה שנעשה בעניין זה בפועל. מאידך גיסא, בקובץ זה מצויות התעודות לגבי ההתערבות באיטליה גופא, למען הגנת הפליטים היהודים מקרואטיה, שישבו כבר באיטליה; בין שממשלת איטליה עצמה הייתה מוכנה לתת הגנה זו ובין שעשתה זאת בהשפעה מסויימת של הוואטיקאן, אין ספק שחסות כזו אכן ניתנה.

מאורעות קיץ 1942 משתקפים אל־נכון בדו״חות של מארקונה; לדוגמא:

״הממשלה הגרמנית תבעה שכל היהודים, הנמצאים במדינת קרואטיה יועברו תוך שישה חודשים לגרמניה, שבה, לפי מה שדיווח קוואטרניק עצמו, נרצחו בזמן האחרון שני מיליון יהודים. נראה, שאותו גורל צפוי ליהודי קרואטיה, במיוחד אם הם זקנים, או שאינם מסוגלים לעבוד. היות שידיעה זו התפשטה בין היהודים, הנני נתבע, ללא הפסק, לנקוט צעד כלשהו למען הצלתם. גם הרב הראשי של זאגרב ד״ר שלום פרייברגר, בא לעתים קרובות לבקרנו ולספר על אסונות חדשים. אני מפציר בראש המשטרה, אשר, בהשפעתי, מעכב עד כמה שניתן את ביצוע הצווי הזה. הוא היה מרוצה, לו היה הכס הקדוש מתערב על מנת לבטל את הצווי, או לפחות להציע, שכל יהודי קרואטיה ירוכזו באחד האיים או באחד מחבלי קרואטיה, שם יוכלו לחיות בשלום״.[76]

מארקונה נחל הצלחה במאמציו אלה אך ורק בעניינם של מומרים מסויימים ושל זוגות מעורבים, הודות לעובדה שלפאווליץ׳, לסלבקו קוואטרניק, למילובן ז׳אניץ׳, ואולי לעוד אחרים, היו נשים יהודיות. על־פי המסמכים, מארקונה הבין, כפי הנראה, את כוונותיה של הממשלה הקרואטית, וכאילו לא שמע — מה שהיה ידוע לכל העיר זאגרב: שאימו של אֶוגניה (דידו) קוואטרניק הבן, יהודייה למחצה, התאבדה מתוך יאוש לנוכח מעשיו הנוראים של בנה. למארקונה לא האירה ההצלחה פנים גם אצל יורשו של קוואטרניק, וייתכן אפילו שלא השתדל במיוחד להצליח. מאליונה הסביר למארקונה את העניינים כך: ״היות שהממשלה הזאת אין בכוחה להטיל את מרותה, הרי זה קל ואפילו וודאי, שהדרגים הכפופים, במקום להישמע לצווי הממונים עליהם, נוהגים המה, לעתים קרובות, לעשות מעשים קיצוניים.[77] אחרי מספר כישלונות ברומא, ולנוכח אדישותו של מארקונה, תבע מאליונה, ביום 30 במארס 1943, לתת חסות ליהודים שעדיין נותרו בחיים, מתוך הסתמכות על מידע, ששמונים אחוז מהם קיבלו את הדת הנוצרית...[78] בתשובתו, הבטיח מארקונה ערבויות לזוגות המעורבים, אך באשר לאחרים כתב שאין עוד מה לעשות.[79]

אם בראשית התקופה התייחסה הקוריה אל פאווליץ׳ כאל עובדה אובייקטיווית (אם־כי מקובלת יותר מהמשטר של בלגראד), הרי במהרה התייצבה מדיניותה, כאשר התברר לה שהאלטרנטיווה היא קומוניזם, אשר הלם ממש על החומות. במקביל לכך הלכה ונחלשה

76 ר׳ ADSS — כרך SSVG; VIII, עע׳ 601–602.

77 ר׳ שם, ע׳ 735.

78 ר׳ שם, כרך IX, ע׳ 214.

79 ר׳ שם, עע׳ 215–216. אישור בכתב של שר־הפנים, מילה בודאק, למארקונה במאי 1943 (הדו״ח של מארקונה למאליאונה, 31 במאי, מס׳ 211, ע׳ 324).

נכונותה של הקוריה להתערב — אם אי־פעם אכן הייתה קיימת נכונות כזו — אפילו כאשר התברר כל כובד הפשעים, ובכלל זה עובדת השתתפותם הפעילה של כמרים קאתוליים במעשיהם הנפשעים של האוסטאשה. גם אחרי המלחמה לא נשמעה אפילו מלה, שהכנסייה מוכנה להעמיד את הפושעים מבין כמריה לפני בתי־המשפט שלה. לא הייתה אף הצהרת צער על כך, שהוואטיקאן תמך במדיניות מחפירה ונפשעת בקרואטיה, אשר הותירה אחריה למעלה ממיליון קרבנות.

קרוב לוודאי, שנכונה הקביעה, ששדה־תמרונו של הוואטיקאן היה מצומצם, כלומר, שמול התועבה המוסרית ניצבה שביעות־רצון על נסיגת הכנסייה הפראבוסלאווית, ותהיינה השיטות שהביאו לכך מתועבות ככל שתהיינה. בכל מחיר היה צריך לתמוך בנושאי־הצלב נגד הקומוניזם; זו הייתה המטרה הראשונה במעלה, בעקבות ההתפתחויות המלחמתיות. דרך־אגב, האוסטאשה הרבו להזכיר, יותר מכל האחרים, את המופת ההיסטורי של מסעי־הצלב.

נראה, שהיה זה צעד נכון מצד הממשלה הקרואטית למנות דווקא את הנסיך לובקוביץ במקום רושינוביץ׳ כשגרירה בוואטיקאן (אף כי נסיך זה, שהיה ממוצא אוסטרו־צ׳כי, לא ידע כלל קרואטית). לובקוביץ השתייך לאריסטוקראטיה הפרו־גרמנית, שאליה התייחס פיוס ה־XII באהדה יתירה.[80] אמנם, לובקוביץ תפס עמדה חשובה בסגל הדיפלומאטי. השתייכותו לחברה הקוריאלית בתור נציג פאוליץ׳ בוואטיקאן הייתה מקבילה למעמדו של מארקונה, כנציג האפוסטולי, בחברה האוסטאשית בזאגרב.

׳הרכב השחקנים׳ עבר שינויים ניכרים בספטמבר 1943, גם בגלל השפעתן של פעולות הפארטיזאנים בעקבות נסיגת האיטלקים והתמקמות הגרמנים במקומם. פנייתה של איטליה לעבר מעצמות־המערב לא השפיעה על הוואטיקאן, אשר לא חיפש מגע עם ההיערכות החדשה. לא היה מישהו שיפעיל השפעתו על הממשלה בזאגרב או לפחות ייתן לה תמיכה כלשהי ביחסיה עם גרמניה. חיסול־החשבונות באזור קיבל יותר ויותר אופי של מלחמת־חרמה בין אחים. לא היה עוד מכשול כלשהו שיעצור את הפיכתה של קרואטיה לוואסאל התלוי בכול בגרמניה, ודווקא בתנאים הרבה יותר קשים מאשר בתקופה שהים האדריאטי היה כולו איטלקי. התגשמה ההנחה, שגרמניה תירש את כל העמדות האיטלקיות, כולל טריאסטה ורייקה (פיומה), אולי תוך תיקונים קלים לטובת קרואטיה העצמאית בדאלמאטיה הדרומית, גם זאת לשם הרגעת הרוחות בלבד. במצב־עניינים זה אין תימה, שמדיניות הוואטיקאן הייתה עוד יותר מאופקת. עובדה היא, שמעתה ואילך הופחתה הביקורת אפילו ממה שהייתה קודם, אם בכלל הייתה כזו, אף־כי דווקא בשלב זה הייתה יכולה להיות משמעותית יותר מאי־פעם.

היחסים בין הוואטיקאן לבין ׳מדינת קרואטיה העצמאית׳ מהווים דוגמא טובה לכך, כיצד נוסחאות דיפלומאטיות־פרוטוקולאריות מועברות ומתפרשות באווירה של

80 פיוס השנים־עשר, בעודנו חשמן פאצ׳לי, שימש בתפקיד נונציוס שנים אחדות בגרמניה. לובקוביץ — שהיה עוד קודם־לכן יועץ־סתר של האפיפיור 'Di cappa e spada' (כלומר עם זכות ללבוש הדר ולחגור חרב) — הלך בזכות בראש הקורפוס הדיפלומאטי, בעוד שמקומו של רושינוביץ׳ היה רק אחרי ראשי המשלחות הדיפלומאטיות הרשמיות.

התנגשויות ריאליות בשטח. פקידי הוואטיקאן היו צריכים להתפלץ לנוכח החיזיון, שהכנופיה האוסטאשית העלתה על נס, כי הוואטיקאן — נכון יותר האב הקדוש והכס הקדוש (ויהיה המינוח נעלה ככל שיהיה) — מצדיקים דווקא שיטות־מאבק אלה. איש לא העז לומר, לא ברומא ובוודאי שלא בקרואטיה, שהנימוס הדיפלומאטי אין פירושו גם הצדקה. השתיקה בנסיבות אלה היא חטא כבד.

את היחסים האלה יש לראות על רקע המידע שהיה קיים בוואטיקאן על־אודות 'הפתרון הסופי' — כולל מה שלא רצו להודות שידוע להם. מכיוון שבין מוסוליני לבין הוואטיקאן היו קשרים בלתי־פורמאליים עד ספטמבר 1943 (בהקשר זה מוזכרים שמותיהם של הארכיהגמון פרנצ'סקו בורגונצ'יני־דוקה, שהיה הנונציוס באיטליה, וכן של פיאטרו טצ'י–וונטורי), יש לשער כי כל עוד לא הוכח אחרת, כל מה שהיה ידוע ברומא החילונית, היה ידוע גם ב"רומא הקדושה": כלומר, ואנזה, במשמעות 'מה שנעשה — נעשה ואין להשיבו'.

אליבא דאמת, היה שם ידוע הרבה מאוד. לאקוויר מצטט דינים־וחשבונות מחודש מארס 1942 (נונציוס ברזיו בסלובאקיה, וברנרדיני, נונציוס בשווייצריה),[81] מחודש מאי 1942,[82] ומיולי (נונציוס אורסניגו, ברלין).

העובדה, שהקוריה לא התייחסה לדו"חות אלו, יש להבינה על־פי מניעיה השונים, יהיו אשר יהיו: חוסר־המעש של הוואטיקאן עצמו הביא בהכרח לחוסר־המעשה של הדיפלומאטיה הכנסייתית ושל הכמורה המקומית בכל הארצות. תפקיד מכריע בכך ממלא החשמן לואיג'י מליאונה, מזכיר המדינה (זה תואר הרשמי של שר־החוץ של הכס הקדוש). אפילו ועידת ואנזה לא היה בכוחה לגרום להינתקות של הכס הקדוש מההוראה, שעל־פי חוק הכנסייה יש אפשרות להגן אך ורק על יהודים שהתנצרו, על היהודים הנשואים נישואים מעורבים, ועל הילדים שנולדו מנישואים אלה, ז.א., על פי השיפוט הגזעי במובנה הטכני של המלה:[83] מעשי־הרצח השיטתיים וההמוניים נותרו ללא השפעה נורמאטיווית. עוד באוקטובר, וכן בדצמבר, 1942, טען מליאונה, על אף הדו"חות דלעיל, כי מדובר בידיעות, שלא נבחנה מהימנותן (בתשובתו לנציג ארה"ב, הרולד טיטמן),[84] כלומר, כאילו מדובר כאן בתעמולת־מעצמות־המערב, שמגמתה להגיע להישגים טאקטיים בתחום הדיפלומאטיה. כפי שאמר בשעתו טאליראן: "הימנעות מהתערבות היא למעשה תמיד התערבות — לתועלת הצד השני". שתיקתו של הוואטיקאן הייתה מוכרחה להתפרש

81 W. Laqueur, *The Terrible Secret, Supression of the Truth about Hitler's "Final Solution", 1980*, להלן "לאקוויר, הסוד". ראה גם קטע מקביל בהוצאה העברית של הספר, תשמ"א/1981.

82 J. F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust 1939–1943*, New-York, 1980, להלן 'מורליי', ראה באינדקס. העניין המשמעותי בספר זה — שהינו מדעי־אובייקטיווי באורח קפדני, שאין בו זכר לא לוואנזה, לא להיידריך ולא לאייכמן, כי אין הם מוזכרים בתעודות וואטיקאניות כלשהן. ועל כך נאמר בזלזול "De minimis non curat praetor".

83 ראוי לציין כי האפיפיור פיוס האחד־עשר, שנפטר זמן קצר לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה, התנגד בחריפות לתחיקה הגזענית האיטלקית.

84 ר' ≪מורליי≫, ע' 203.

כתמיכה בצד השני, שלטובתו שתקו. כדאי לצטט בנידון את דעתו של אחד ההיסטוריונים הכנסייתיים, הישועי ג׳ון פ. מורליי:

״הברירה הדיפלומאטית האפשרית היחידה שנמצאה בידי הכס הקדוש הייתה מחאה מדינית ברורה, תוך הוקעת הפשעים שבוצעו נגד היהודים — או ניתוק הקשרים הדיפלומאטיים. הראשונה, לו הייתה מתפרסמת, יכלה להיות אמצעי יעיל כדי להפגין את הדאגה ההומאניטארית של דיפלומאטיית הוואטיקאן״.[85]

שורשיה העמוקים של הדיפלומאטיה הזאת התגלו בעקבות מאמציה של הסוכנות היהודית לא״י להצלת ילדים יהודים. באביב 1943 פנה חיים ברלס, נציג הסוכנות בקושטא, אל הארכיהגמון אנג׳לו ג׳וזפה רונקאלי, אז נונציוס בקושטא (לימים האפיפיור יוחנן ה־XXIII), בבקשה להתקבל לשיחה — ואכן הנונציוס קיבלו, אך תוך הסתייגות.[86] בו־בזמן הגיש נציג האפיפיור בלונדון, הארכיהגמון ויליאם גודפראי, אותה בקשה, תוך ציון, שהממשלה הבריטית מוכנה להעמיד לשם כך את רשיונות־העלייה הדרושים. תוך־כדי כך פרסם אחד ממקורביו של מליאונה, מונסיניור דומניקו טארדיני, את חוות־דעתו במגמה לסלול את הדרך לתשובה שעמד לתת מליאונה. מצד אחד צידד במחאה דיפלומאטית שיש לתת לה פומבי, ומצד שני הזכיר את התנגדות הכס הקדוש להקמת בית לאומי יהודי בארץ־הקודש (שלהם, כלומר של אחרים, שאינם קאתולים); וכך, בתשובתו לגודפראי[87] ב־4 במאי, מזכיר לו מליאונה, שהכנסייה התייחסה בשלילה מאז ומתמיד לתכנית הציונית ושהכנסייה עוקבת בחשדנות אחרי האפשרות, שבארץ־הקודש ייווצר רוב יהודי.[88] שבועיים לאחר־מכן מצא מליאונה לנכון לשלוח הבהרה כזאת גם לנציג הוואטיקאן בוושינגטון (הארכיהגמון גאיטנו צ׳יקונ׳ני) תוך־כדי הוראה להודיע על כך גם למירון טיילור, נציגו של רוזוולט על יד הכס הקדוש.[89] וכך, בלי שנדברו מראש, התייצבו בשורה אחת רבים, כל אחד מנקודת ראותו, כדי לגרום לכישלון מבצע הצלת הילדים: צוות סוכניהם של ריבנטרופ ושל אייכמן והמופתי לשעבר מחד גיסא, הוואטיקאן והקומיסארים הבריטיים במזרח התיכון, מאידך גיסא.

במלים אחרות, הוואטיקאן חש שכל התערבות לטובת היהודים היא בהכרח בעייתית, באשר הצלחתה תביא להגברת הלחץ לפתיחת שערי ארץ־ישראל. כל יהודי, אשר יישמט

85 ר׳ שם, ע׳ 204. רעיון המחאה הזאת הועלה באפריל 1943 על־ידי החשמן טארדיני, ביחס למדיניות סלובאקיה, שם, ע׳ 294, הערה 2. כמו־כן היה מן ההכרח לתת פירושים לעובדה שהוואטיקאן הוסיף לקיים קשריו הדיפלומאטיים עם יצור כמו שהייתה מדינת קרואטיה העצמאית, דהיינו עם ישות מדינית שירדה לשפל המדרגה המוסרית. ≪מורליי≫, ע׳ 207.

86 ≪מורליי≫ על־פי האינדקס.

87 ר׳ מורליי, אינדקס, וגם IX SSVG, ADSS, 272.

88 שם, עע׳ 271–272. גם רונקאלי, במכתבו מיום 4 בספטמבר 1943, נוקט עמדה דומה ומביע התנגדות לניסיון לגייס את ׳לבה הטוב׳ של הכנסייה, שישמש אמצעי להגשמת ׳החלום המשיחי׳ של היהודים והמחבר מצא לנכון להוסיף — "Sentiments which were most likely shared by (other) members of the (Vatican) Diplomatic Corps", ע׳ 206.

89 ר׳ ≪מורליי≫ ע׳ 93.

מידי הרוצחים — האוסטאשה, או הנאצים ועוזריהם, ייפול למעמסה על אלה, אשר שיטות החיסול הפיזי מהם והלאה (ראה הערות 90 ו־91).

הביקורת היוגוסלאווית הבתר־מלחמתית מדגישה בעקביות את היחסים הטובים בין הוואטיקאן לבין 'מדינת קרואטיה העצמאית', במגמה להדגיש, בצדק, שקשרים אלו היוו גורם מחזק ומייצב לגבי המשטר האוסטאשי. עם זאת, נראה, שהבלטה זו פגעה במהותו של העניין. אולם, אם כוונתה הייתה להביא הוכחה לשותפות באשמה, הרי שהביקורת הרחיקה לכת, מכיוון שצורות מסוימות של הבנה בין הוואטיקאן לבין הממשלות, שלהן יחסים נורמאליים או אפילו ידידותיים עמו, הרי שזה בגדר הנורמה. קרואטיה הייתה ארץ קאתולית ולמשטרה הפאשיסטי היה גוון קלריקאלי מובהק — עובדה שעשויה הייתה להיראות רצויה מאוד בעיני הוואטיקאן. זה תקף גם לגבי היחס לקומוניזם ולכנסייה הסרבית־הפראבוסלאווית, וגם להעברת האוכלוסייה הפראבוסלאווית לחיק הכנסייה הקאתולית. יתר על־כן, ראוי לציין את החטא הקדמון: חוסר כל הסתייגות מזוועות המשטר, דבר שנתבקש מעצם העובדה, שהמשטר הזה הבליט את מסירותו הקאתולית — כלומר, קיבל על עצמו את עקרונות המוסר הקאתולי, כולל אהבת־האדם. משטר זה אכן זכה לתמיכת הוואטיקאן, הן הסמויה והן הגלויה. זאת ועוד: לא היה כל שימוש אף במערכת השיפוט הכנסייתי הפנימי, כאמור, לא במרוצת המלחמה, ואף לא אחרי המלחמה, כנגד אנשי הכנסייה שביצעו מעשים פליליים אכזריים.

ניתן לסכם, שהמוסד המוסרי העליון של הכנסייה הקאתולית התבטא פחות מכולם — ועשה עוד פחות מזה — בשאלת הענשת פושעי־מלחמה. ואילו באותם המקומות, בהם נקטו השלטונות הממלכתיים שיפוט על־פי הדין הפלילי, כגון במקרהו של סטפינאץ, ארכיהגמונה של זאגרב, הוואטיקאן הגיב בשלילה. במקום לחקור את אשמתו או את חפותו של משרת הכנסייה, ראה הוואטיקאן בעצם זכות ממלכתית זו עיוות עקרוני, מה גם שהוואטיקאן מצדו מכין הכרזה על סטפינאץ כעל קדוש רשמי של הכנסייה. ייתכן כי גישה זו גורמת נחת־רוח למאמיניה של הכנסייה. אצל אחרים היא מעוררת פליאה כיצד עדה כזאת מוותרת בעקביות על כל קשר עם הזרם הכללי של מושגי החוק והמוסר של זמננו.

90 ידועות התקנות שיש בהן ערובה ששום 'אישיות בלתי־מוסמכת' לא תוכל להגיע לארכיון של הוואטיקאן (פרט להיסטוריונים הקאתוליים). אך במקרה של סטפינאץ היה גורלו של הארכיהגמון תלוי בחומר הראיות שנמצאו בידי השלטונות אותם שירת, ואשר היו אחראים למעשיו: השלטון הזה הוא אשר הורה לו מה לעשות וממה להימנע. השלטון הזה קיבל דו"חות ממנו, ומה שחשוב יותר — גם מהנציג המיוחד שלו במקום.

91 מקצת התעודות על יחסי 'קרואטיה העצמאית' — ואטיקאן פורסמו בשנת 1952 בזאגרב על־ידי אגודת העיתונאים, תחת הכותרת: תעודות סודיות על יחסי הוואטיקאן והמדינה הקרואטית העצמאית של האוסטאשה. הספר מכיל מבוא בן 144 עמודים, פירושים ותיאור תולדות הספר עצמו. מופיעים בו מספר ניכר של תעודות ללא מיספור, ללא ציון העמוד, ואשר צונזרו ביד מחמירה; תעודות שמקורן בנציגות המדינה הקרואטית ליד הוואטיקאן. אין זה קובץ של תעודות המדברות בעד עצמן, אלא חיבור פוליטי, שיש לעמוד על טיבו. אין בו זכר להוראות שנשלחו מזאגרב לרומא, בין הוראות ובין חומר תיעודי. נמצא שם תצלום ממכתבו של פאוליץ' לאפיפיור, בו הוא מודיע חגיגית על ייסוד מדינת קרואטיה העצמאית, ושם הוא חתום בתור "Independentis Status Croatiae Princeps". אחרי־כן הוכן לצורכי הוואטיקאן "Motus Croatici 'Ustase' Principia", מעין מצע אידיאולוגי.

פעולות סיוע מחוץ־לארץ

עד בוא הפורענות בקרואטיה, הייתה כבר יהדות העולם למודת־ניסיון בכל הקשיים שנבעו מהגשת עזרה לאחיהם הנרדפים, ולא רק בסיוע להגירה, אלא גם בהושטת עזרה חומרית.[92] בריטניה, שעמדה אז יחידה במערכה, ראתה לנכון למנוע עזרה זו, באשר חשבה שפעולות אלה משחררות את הגרמנים מן החובה להכיל את אסירי מחנות־הריכוז. מאידך גיסא, הוסיף ה״ג׳וינט״ היהודי לפעול, בתור מוסד־סעד על־פוליטי של ארצות־הברית, שהייתה אז עדיין מדינה נייטראלית ושהייתה עדיין מיוצגת בכל ארצות אירופה על־ידי משרדיה הדיפלומאטיים והקונסולאריים, עד דצמבר 1941, כאשר המימשל בוושינגטון ניתק את קשריו עם כל בעלות־בריתה וגרורותיה של גרמניה הנאצית.

באשר לענייננו, גם בתנאי כיבוש וגירושים עלה הן בידי קהילת זאגרב והן בידי ׳דלאסם׳[93] לקיים עוד במשך כשמונה חודשים מגע עם ה׳ג׳וינט׳, תוך העברת ידיעות כלשהן על גורלה. התמיכה הכספית של ה׳ג׳וינט׳ הוסיפה להגיע, כפי שהצליח להסדיר זאת אלכסא קליין, נציגם ביוגוסלאוויה עוד מלפני המלחמה. בהסכמת שלטונות קרואטיה הוא נסע, בקיץ 1941, למטרה זו לבודאפשט. בינואר ובאפריל 1942 נסע שוב לשם, בפעם השנייה יחד עם דראגו רוזנברג; עד כדי כך היו אנשי השלטון של ׳מדינה עצמאית׳ זו רעבים למטבע זר. תמיכה כספית מסוימת הוסיפה להגיע דרך בודאפשט גם אחרי־כן. בנסיבות אלה הסכים קושאק, שר־האוצר של קרואטיה, לשחרר שני מיליון קונות לזכות קהילת זאגרב (מן הקרן שנוצרה מהחרמת הרכוש היהודי), וזאת רק לאחר שיוסף בלום, אחד מאנשי הג׳וינט בבודאפשט, הודיע ב־25 בנובמבר 1941, שארגונו מתנה כל תמיכה כספית בעתיד בגיוס סכום מקביל בזאגרב גופא. הקשר הזה, בכל אופן בצורה זו, נפסק עם כניסת ארצות־הברית למלחמה.[94]

92 י. לדור־לדרר — *Refugee Care: The Jewish Case*, in vol. 7, Israel Yearbook on Human Rights, Tel-Aviv, 1977, ע׳ 77 ואילך.

93 'Delasem' הן ראשי תיבות של החברה, שמושבה היה בג׳נובה, ושמה המלא היה: "Delegazione Assistenza emigranti e profughi ebrei" — ׳משלחת הסיוע למהגרים ולפליטים היהודים׳. תולדות עבודת הסיוע שלה מתוארות החל משנת 1920 עד לאחר מלחמת־העולם השנייה, תחת שמות שונים, בספרו של ס. סוראני: *L'Assistenza ai profughi ebrei in Italia* 1933–1947, Roma, 1983 קודם ל׳דלאסם׳ פעל "Comitato Assistenza Ebrei Italiani". מוסד זה פוזר לפי צוו ממשלת איטליה ביום 15 באוגוסט 1939; אך כעבור זמן־מה, ב־10 ביוני 1940, עלה בידי אלמנסי, הנשיא הנבחר של איגוד הקהילות היהודיות באיטליה, לחדש את העבודה תחת שם חדש, הפעם דווקא בשיתוף־פעולה עם הממשלה, בהגישו הוכחות על הפעולות לפינוי הפליטים לארצות שונות מעבר לים; איגוד הקהילות סייע לממשלה באחזקת קבוצות שונות של פליטים יהודים, שנמצאו על אדמת איטליה החל משנת 1941 ואילך.

94 יהודה באואר, J. Bauer, *"American Jewry and the Holocaust"*, Detroit, 1968, p. 282) (יהדות ארה״ב והשואה) — להלן <<באואר>>. בעת ביקורו בבודאפשט חייב דראגו רוזנברג את ה׳ג׳וינט׳ לכסות שני שלישים מתקציב הקהילת זאגרב, אך מאוחר יותר הורד החלק הזה לשליש. הפעולה נתאפשרה מכיוון שהאוסטאשה היו זקוקים עד מאוד למטבע זר, אפילו לפנגו ההונגארי, לפי המימרה הידועה — לכסף אין ריח. למעשה, נשלחו מבודאפשט בסך הכול 2,000 דולר, ועוד כמה סכומים קטנים בקיץ 1942, דהיינו בכל שנות המלחמה סבלה פעילותו של הג׳וינט מהגבלות והייתה נתונה לפיקוח כלכלי

היה הכרח למצוא קשרים אחרים. בחיפושיהם, תוך מבוכה וספקות, פנו אנשי קהילת זאגרב גם לאלפרד זילברשיין ולארגונו בג׳נווה (רליק״ר).[95] זילברשיין אכן מצא דרכים עקיפות, ז.א. שיטות־העברה שהיו אסורות על סאלי מאייר, נציגו של ה׳ג׳וינט׳ בשווייצריה.[96]

עם חיסולה של יוגוסלאוויה נכנס ׳דלאסם׳ לפעולה באזורים האיטלקיים החדשים. ככל שירד מספר הנזקקים אליהם יכול היה להגיע סאלי מאייר,[97] הלך וגדל מספר הנזקקים אליהם הגיע ׳דלאסם׳. לפי המצב בינואר 1942, היו ל׳דלאסם׳ נציגים ב־30 מקומות, מהם שישה באזורי יוגוסלאוויה לשעבר או בקרבתה הבלתי אמצעית,[98] ונוסף לכך 170 איש במחנות ובמקומות, בהם התגוררו פליטים יהודים במעמד של מעצר חופשי. רשת הסיוע של ׳דלאסם׳ ניצלה לפעולותיה את מוסדות־הקהילה הקיימים ואת האישים שמילאו בהן שירותי דת. עד לכניעתה של איטליה עלה בידי ׳דלאסם׳ להגיע אל כל היהודים שהיו תחת כיבוש או שלטון איטלקי, אך גם אחרי ספטמבר 1943, עוד שלח הארגון זמן־מה תמיכה לפליטים באיטליה גופא.

הקשר עם קהילת ספליט לא היה ממוסד, אך היה יעיל מאוד הודות להשתדלותו ולכישוריו האישיים של ד״ר יעקב אלטראס, שהיה מעין ׳קצין הקשר׳ עם טריאסטה ועם מחנות שונים באזור זה. עד אפריל 1943 עלה בידי ד״ר אלטראס להעביר מספליט 34 ילדים, בליווי שני מחנכים, לכפר נונטולה, על־יד מודינה. שם ב׳וויללה אמה׳ כבר הייתה קבוצת נערים מארצות שונות, שהתרכזו בזאגרב בדרכם לארץ־ישראל. אלה עברו בחודש יולי 1941 מזאגרב לְלֶסנוֹבְּרדוֹ שבסלובניה, וכעבור זמן־מה לנונטולה.[99]

צמוד של הבריטים והאמריקאים, בנוגע להקצבת מקום באוניות למשלוח חבילות. זה היה תקף לגבי כל השטחים שהיו תחת כיבוש האויב, ללא הבדל למי הייתה מיועדת העזרה. ברי, לעתים קרובות המשלוחים כלל לא הגיעו לידי הנזקקים. בחלק מהארצות היו נחוצים סידורים מקומיים; לעתים העמידו ׳קאפיטאליסטים׳ מקומיים סכומים ניכרים לרשות הקהילות תמורת מתן ערובה ש׳הג׳וינט׳ יחזיר את הכסף ״שלושה חודשים אחרי תום המלחמה״. לא ידוע לנו אם היו מקרים כאלה בין יהודי יוגוסלאוויה, אך הדבר מוטל בספק רב. נראה, ש׳הפאקטוגראפים׳ שלנו עד כה לא הקדישו לכך תשומת־לב.

95 ≪Commitee for Relief of the War-Stricken Jewish Populations≫ (Relico). הוועד הנ״ל נוסד על־ידי הקונגרס היהודי העולמי, ועל כן הוחרם על־ידי ה׳ג׳וינט׳. הוא החל בעבודתו בג׳נווה באפריל 1940. על כך ראה: *Unity in Dispersion*, World Jewish Congress, New York, 1948, pp. 197.

96 ר׳ ≪באואר≫. יש לזכור שבאותה תקופה היו שני סאלי מאייר (Sally Mayer) פעילים בעניינים יהודיים. האחד, סאלי מאיר (1875–1953) במילאנו (אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 11, טור 1146); השני, סאלי (Saly) בסאן־גאלן (שווייץ), נשיא איגוד הקהילות היהודיות של שווייץ. הוא היה איש אמונו של ה׳ג׳וינט׳ בכל הנוגע לביצוע הסיוע לנזקקים בארצות הכיבוש הגרמני.

97 ראה: לדור–לדרר, הערה 92, ע׳ 93–94.

98 ר׳ ≪דה־פליצ׳ה≫ ע׳ 508: דוראצו, פיומה, גוריצ׳ה, ליובליאנה, פרישטינה, טריאסטה (ומשם בעקיפין גם לספליט).

99 א. ווקארי, ווילה אמה, מודינה, 1960; חיה פינקוס: *Come from the Four Winds, the Story of Youth*. *Aliyah*, Herzl Press, New-York, 1970. מתרגם הספר שימש מורה בקבוצה הזאת. סוראני מתאר את הבעיות שהתעוררו בספטמבר 1943, ע׳ 129, ראה גם: יוסף איתאי: ילדי ווילה אמה, מורשת, ספרית פועלים, תשמ״ג–1983.

בשלהי שנת 1941 תמך 'דלאסם' ב־6,700 פליטים, בערך, כמחציתם מיוגוסלאוויה. במרוצת השנים תפחו המספרים, כך שבשיא פעולתו הגיש הארגון הזה תמיכתו לעשרים אלף פליטים — כרבע מהם (והקבוצה הלאומית הגדולה ביותר) מיוגוסלאוויה. יש להדגיש, ש'דלאסם' הגיע להצלחה כזו מכיוון בראשו עמד לליו וואלוברה, עורך־דין מג'נובה, שעלה בידו להשיג את עזרת השלטונות האיטלקיים, הן האזרחיים והן הצבאיים.[100] הוא היה שלוש פעמים בדאלמאטיה ובסלובניה, והתערב אצל המפקדים הבכירים, רואטה וגראציולי. עם התמוטטותה של איטליה בספטמבר 1943, והתנתקותו מדרום איטליה, שנכבשה ע"י בנות הברית (וביניהם גם הבריגאדה היהודית) משאר חלקי איטליה שהיו תחת כיבוש גרמני, נוצר מצב חדש לגמרי.

בעייתם של היהודים, ששרדו במחנות הקרואטיים, נותרה עומדת בעינה. סאלי מאייר, שלא הצליח להגיע אליהם, השיג סיוע מצד אחר — שגם הגישה אליו הייתה קשה בגין עקרונותיו הקשוחים — הכוונה לצלב האדום הבינלאומי בג'נווה. הוועד הבינלאומי של הצלב האדום יצר מגע ראשון עם 'קרואטיה העצמאית' בשנת 1943 (שליחותו של ד. די־טראז).[101] לשליחות זו לא הייתה כל תוצאה ממשית. בסוף 1943, הסכים הצלב האדום בג'נווה, בעקבות לחצו של מאייר, למנות את יוליו שמידלין, בן למשפחה שווייצרית שישבה זמן רב בזאגרב, בתור נציגו הקבוע.

נראה שכישלונותיו הצבאיים של ה'ציר' שדמה אז למקל, שרק קצהו האחד בברלין, השפיעו כלשהו על התנהגותה של המנהיגות הקרואטית: בשעה שכבר לא היו יהודים בחיים במחנות הקרואטיים, קיבל שמידלין רשות לבקר במחנות אלה.[102] יתירה מזו, הובטח לו, שהסכם ג'נווה משנת 1929 על מעמדם של שבויי־מלחמה יחול, mutatis mutandis, גם על עצירים אזרחיים. שמידלין כתב מספר דו"חות חיוביים על ביקוריו במחנות. דו"חות אלה הינם שקריים עד כדי כך, שהארכיון של הצלב האדום בג'נווה אינו מצליח למצאם.[103] עובדה היא, ששמידלין אכן חילק את החבילות ואת התמיכה הכספית שהג'וינט שלח וכך הוא כתב: "המספר הקטן של היהודים בזאגרב, קרוב לוודאי כ־1,500, הוחזקו בחיים, פשוטו כמשמעו, על ידי JDC, עד לשיחרורם ב־19 במאי 1945".[104] כמו־כן

100 ר' ≪דה־פליץ'ה≫, המעיר על כך: "נסיעותיו של ואלוברה נעשו בתיאום מלא עם מפקד המשטרה קרימונה, סנסי, ועם משרד ההגנה ונתבצעו לעתים במטוס ימי, שהכוחות הצבאיים העמידו לרשותו".

101 ר' דו"ח הוועד הבינלאומי של הצלב האדום על פעילותו לשנים 1939–1947, כרך א', ע' 159 (דו"ח לשנת 1943).

102 ר' רפורט, III, 80. שמידלין הפנה את תשומת־לבם של מפקדי המחנה על אי־הנוחות שנגרמת להם בכך שהם מאפשרים פגיעות גסות בעצורים ובמגורשים האזרחיים. אזהרה זו אכן השיגה תוצאות, והמשטר במחנות הוקל קמעא, אך למשך זמן קצר בלבד.

103 זהו, במהותו, פירושו של שלח בעבודת־הדוקטוראט שלו, (הערה 92, עמ' 21, בחוברת הנספחים) תוך־כדי ציטוט אחד הדו"חות של שמידלין, כפי שנמצא בארכיון ה'ג'וינט' (Resumé de 11 S.M Schmidlin, du 2 août 1944 — No. 762). ניצבת שם מעין 'חידה', שאנו מציעים לפרשה בכך, ששמידלין חיבר שני דו"חות: האחד, שהיה חייב למסור לשלטונות קרואטיה על־פי מהות תפקידו; והשני, ששיגר לג'נווה באמצעות קשריו. בזאגרב תפקדה כל הזמן קונסוליה שווייצרית; פעילותו 'המחתרתית' של הקונסול ד"ר קסטלי מוזכרת בספר הזיכרון של איגוד הקהילות, ע' 89.

104 ר' ≪באואר≫, ע' 284.

עלה בידי שמידלין להוציא את מנהיגי קהילת זאגרב, קישיצקי וגליקסטאל, מבית־הסוהר האוסטאשי, באוקטובר 1944.

יש להזכיר עוד נושא, שלא הובהר די צורכו: הסיוע שהושיט הצלב האדום הבינלאומי — או שהיה מוכן להושיט — לתכניות שיכלו להתבצע, כגון פינוי ילדים יהודים, חלקם גם מקרואטיה, בעיקר דרך הונגאריה, רומניה ובולגאריה (תוך עקיפת תחומה של סרביה) — לטורקיה. שם עמדו לרשותם 5,000 רשיונות־עלייה, שהממשלה הבריטית, כאמור, העמידה למטרה זו.

ההיסטוריונים של התקופה משווים, בפירושים ביקורתיים מאוד, את הצלב האדום לוואטיקאן. המשותף לשניהם הוא שעל־ידי שתיקה ממושכת נתנו אישור להנחה ולטענה הגרמנית, כאילו אין כל דופי בטיפול הגרמני ב׳מיעוטים׳. בידי שני הגופים הללו היה מידע מדוייק עוד בשלב מוקדם מאוד, על כל הזוועות שנתבצעו. לוואטיקאן היה כנראה מידע עוד יותר מפורט מאשר לצלב האדום. בעצם, ניתן לומר כי היה לו נציג בכל כפר וכפר. אך בעוד הוואטיקאן התמיד בשתיקתו — כנראה מתוך התפיסה, שבמלחמה נגד הקומוניזם, מצויים הכנסייה הקאתולית והנאציזם בצד אחד של המתרס, ואילו אחדים מן הפקידים של הצלב האדום, ובמיוחד חבר הוועד המרכזי, קרל בורקהארדט, העבירו למערב החל מיוני 1942, נתונים חשובים ומהימנים על פרטי ׳הפתרון הסופי׳.[105]

כמו־כן עובדה היא, שהצלב האדום, אם־כי מאוחר למדיי, שיתף פעולה עם המוסדות היהודיים.[106]

בארי

חשיבותה של העיר בארי בסקירה זו היא בראש־וראשונה בכך, שהיא שימשה מקלט לפליטים מקרואטיה, תחנה בין ההימלטות מידי הנאצים לבין השיקום עם תום המלחמה. היא הייתה נקודת מגע עם צבאות הברית, בדומה למקומות אחרים, בהם התגוררו מאוחר יותר קבוצות או יחידים שהיו מטופלים ע״י אונרר״א בשלבים הסופיים של המלחמה.[107]

במרחב העיר בארי נמצאו אלה ליד אלה שלטונות צבאיים עצמאיים, ראשית־כול של האמריקאים ושל הבריטים, אך גם פולנים ויוגוסלאווים (של הפארטיזאנים ושל המלוכנים,

105 ר׳ ≪לאקווירי≫ — ״הסוד״, על פי האינדקס.

106 ר׳ רפורט (Rapport), כרך III, ע׳ 561.

107 UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Agency), אונרר״א — נוסדה ב־9 בנובמבר 1943 כמוסד חסד וסעד. למרות זאת, הוא קיבל במהרה גוון פוליטי ושימש אמצעי להשגת מטרות פוליטיות שונות של בעלות־הברית באיטליה — ופירוש הדבר היה לעתים קרובות התנגשות עם האינטרס של החוסים היהודים, ועל אחת כמה וכמה עם הפרטיזאנים היוגוסלאווים. הטיפול בעקורים הועבר בשנת 1945, על־פי החלטת האומות המאוחדות, לידי IRO International Refugee) Organization), שפסק לפעול בשנת 1951, אך גם IRO לא הקדיש תשומת־לב מיוחדת ליהודי יוגוסלאוויה.

ובהם מקצת יהודים גם אצל אלה וגם אצל אלה).[108] מלבד יהודים מארץ־ישראל, ששירתו במסגרות בריטיות, הראו עניין ממשי כלפי היהודים רק נציגיה של יוגוסלאוויה החדשה. אלה היו מעוניינים בגיוס הנוער היהודי ליחידותיהם הקרביות (מספר הנופלים היה אז ניכר בחזיתות יוגוסלאוויה, בעיקר כתוצאה משליחת לוחמים לקרב ללא הכנה מספקת), אך גם כדי לארגן שיבת הפליטים ליוגוסלאוויה.[109] על־אף חוסר־האהדה מצד אונרר״א למשטרו של טיטו — בניגוד לגילויי אהדה למלוכנים וללאומנים הפולנים — נפתחה הדרך על־ידי הפארטיזאנים — כלומר דרך הגיוס והשיבה — שאורגנו במהרה ונוצלו במידה מכרעת דווקא בציבור הפליטים היהודים. מלבד הקבוצה הקטנה של ׳אורחי רוזוולט׳,[110] ופרט למבצע זה, המכונה בספרות התקופה ״אוֹסֶבְּגוֹ״ בשפתם (פורט אונטריו) על־פי שם מחנה־הקלט בארצות־הברית, לא גילו שלטונות צבאות הברית כל נכונות ללכת לקראת הפליטים.[111]

בנפרד נוצר מגע עם הבריגאדה היהודית ועם נציגי הסוכנות היהודית לא״י. מספר מסוים מבין הפליטים יכלו להגיע, על סמך הסרטיפיקאטים (רשיונות־העלייה) שהועמדו לרשותם, ישירות מאיטליה לארץ־ישראל. מגע עם הבריגאדה היהודית נוצר ברחבי איטליה, והוא

108 הארה מסוימת על פעילות המשלחת הצבאית של צבא שחרור העם מאיר מי שהיה סגן ראש המשלחת, ומאוחר יותר שגריר, ארסו מילטוביץ׳. הוא מדגיש שהיו אז ״בשטחה של איטליה כמעט מאה אלף אזרחים יוגוסלאווים, שהובאו לשם בדרכים שונות, או שבאו בכוחות עצמם, החל ממאי 1941 ועד שלהי הסתיו ב־1943״. הוא מזכיר קבוצות שונות: צ׳טניצי, ראשי הצבא של קרואטיה ומקצת חיילים (׳דומובראנים׳) קרואטים וסלובנים. היהודים אינם ראויים לאיזכור כלשהו בעיניו של מילטוביץ׳. (חמש שליחויות דיפלומטיות, בסרבית־קרואטית. חוברת 1, ע׳ 8 ואילך, ל׳יבליאנה־זאגרב, 1985). מצויים שם נתונים על משתפי־פעולה מבין האוסטאשה בוואטיקאן עצמו, שהתגוררו במוסד על־שם היארונימוס הקדוש; עוד ב־10 באפריל 1944 קוימה שם תפילה חגיגית (Te Deum) לכבוד מדינת קרואטיה העצמאית ולכבוד פאווליץ׳. שם, ע׳ 11.

109 בשאלה זו הלך טיטו בעקבות מדיניותה של ברית־המועצות. הסובייטים עמדו על החזרה בכפייה, הן מתוך רצון לעשות חשבון עם הבורגנים ׳הלבנים׳ (פליטי 1918 ואילך) והן עם העריקים שהתגייסו לצבא הפרו־היטלראי של גנרל וולאסוב, אך גם מתוך רצון למנוע היווצרות גוש של אמיגראציה עוינת. גם ליוגוסלאוויה היה אינטרס דומה.
נציגה, אלש בבלר, תמך נמרצות בעמדה הסובייטית. זוהי אחת השאלות, שבעקבותיה התעוררו במהרה הניגודים בין הצד הקומוניסטי לבין הצד ׳הבורגני׳ של הקואליציה המלחמתית. לא לגמרי ברור מה היה האינטרס של יוגוסלאוויה בשובם של היהודים, שהיה בהם יסוד בורגני מובהק. ואכן כעבור כשלוש שנים, הורשו היהודים לעלות למולדתם, ז.א. לארץ־ישראל.

110 ביוני 1944 חש רוזוולט צורך להיראות כאדם ה׳עושה משהו׳. הוא יזם את הפרדתם של אנשים מהימנים במיוחד, שהיו במחנות בצפון־אפריקה ובאיטליה, כך שבסך־הכול הגיעו מהאזורים הללו 987 נפשות לאוסבגו (״מוטב שהפליטים יישארו תחת פיקוח מאשר כמהגרים״). ראה בנידון H. Feingold, *The Politics of Rescue*, New Brunswick, 1970. הארגונים היהודיים בארצות־הברית תקפו מדיניות זו, כי באותה תקופה היו בנמצא 14,000 רשיונות־עלייה לארץ־ישראל, שטרם נוצלו.

111 זה נכון גם לגבי ההתערות באיטליה עצמה. הסטאטיסטיקה מראה, שלמעלה מ־26,000 פליטים שמוצאם מאירופה המרכזית והמזרחית הצטרפו ל־29,000 יהודי איטליה שנשארו בחיים. ביניהם היו גם מספר יהודי יוגוסלאוויה (ר׳ אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 9, טור 1138).

אכן נוצל גם לארגון עלייה ב׳, דהיינו עלייה בלתי־חוקית ל׳פלשתינה (א״י)׳ — עדיין תחת השלטון המאנדטורי־בריטי.

בנסיבות אלה נהייתה העיר בארי[112] מעין מיקרו־קוסמוס של יהודים שנעקרו מהמהלך הנורמאלי של החיים. בארי הייתה התחום בו התנגשו כל הגורמים שהכריעו את גורל הפליטים היהודים: גורמים מקומיים וגורמים חיצוניים. מבחינה יהודית, פעל אז באיטליה רק ה׳ג׳וינט׳ האמריקאי, אף הוא באמצעות ׳דלאסם׳, וגם זאת משעה, שהמצוקה הבלתי־אמצעית הוקלה כבר במידת־מה.

ייתכן, שהיה זה בלתי־מציאותי להניח, שתתגשמנה תכניות ליישובם מחדש של ה׳עקורים׳ (Displaced Persons) במועד מוקדם כל־כך של חיפוש אחרי פתרונות בארצות חדשות. היוגוסלאווים שבדרום איטליה היו, קרוב לוודאי, אחת הקבוצות הראשונות והגדולות ביניהם. מכל מקום, יהודי יוגוסלאוויה לא השתייכו, בתקופת החיסול ההדרגתי של המלחמה (תהליך שהחל באיטליה כבר בשנת 1944), לאותו גוש ענקי ואומלל של פליטים ועקורים, ואשר חלקם של היהודים בו היה עצום וקשה ביותר לפתרון. היהודים הללו פרשו מרצונם מן הזרם האדיר של אותם הפליטים היהודים, אשר זרם מתוך יאוש ותקווה אל נמלי הים התיכון, על־מנת לעלות על אחת הספינות ׳הבלתי־ליגאליות׳ בדרכן לארץ־ישראל.[113]

מרכיבי החיזיון הזה ראויים לניתוח. מתוך מבט ראשוני, יש להדגיש את דו־ערכיותה של המדיניות הבריטית, שהייתה אז מעצמת־הכיבוש העיקרית במרחב. על אף יחסה האמביוואלנטי כלפי משטרו של טיטו ואהדתה את האנשים שלא רצו לשוב לארץ קומוניסטית, המדיניות הבריטית לא רצתה לאמץ את הגירסה של עלייה המונית לארץ־ישראל (קבוצה של 120 נפשות עלתה לארץ מהמחנה ׳אל־שאט׳ שעל גדות תעלת סואץ). מבחינה סובייקטיווית לא היה לקומוניזם היוגוסלאווי, שנהנה מיוקרתו של טיטו, אותו כוח־דחייה, כפי שזה היה בפולין. ניצחונותיו של טיטו נתפשו כ׳ניקוי שולחן׳ משארית המשטרים המלחמתיים, במיוחד בקרואטיה ובבוסניה. ליהודים היו סיבות טובות להאמין, שבהיותם קרבנות הכיבוש הפאשיסטי, אכן ישולבו בתהליך התחייה והשיקום במולדתם הקודמת.

112 תודות למיקומה הגיאוגראפי — הן לחוף הים האדריאטי והן בשל הגישה הנוחה אליה כאחד הבסיסים ששוחררו בשלבים הראשונים של המלחמה על אדמת איטליה הדרומית — נהיתה בארי המרכז לחלק המכריע של הפליטים באיטליה הדרומית. סנטה־קרוצ׳ה, על־יד העיר ברינדיזי, הייתה כעין תחנת־מעבר. בבארי התארגנה ׳קהילה׳ יהודית יוגוסלאווית, שבראשה עמד שמואל אלטרץ ומזכירה היה יחיאל קמחי. בהשתדלותו ובתמיכתו של ׳דלאסם׳, הושיטו שלטונות איטליה לפליטים סיוע כספי, ואילו מתלושי המזון אורגנו בתי־אוכל (מנזה), מרפאות, מועדון ואכסניית־לילה לפליטים העוברים דרך־העיר. הוקם קשר עם ה׳ג׳וינט׳ ועם היחידות הצבאיות היהודיות מארץ־ישראל. לבארי זרמו פליטים ללא הפסק, כך שהקהילה מנתה זמן־מה אפילו 3,000 חברים. עם תום המלחמה שבו רובם למולדת. ר׳ ספר זיכרון של איגוד הקהילות, עמ׳ 108.

113 עדה סרני, ספינות ללא דגל. העליה היהודית לארץ־ישראל משנת 1945 עד 1948, תשל״ה–1975. על־פי ההוצאה האיטלקית: *I Clandestini del Mare — L'Emigrazione ebraica in Terra d'Israele dal 1945 al 1948, Milano* 1973.

לונדון

על מנת להשלים את התמונה, יש להוסיף מלים מספר על־אודות הממשלה (המלוכנית) הגולה בלונדון, שקמה בצדן של ממשלות גולות אחרות, שארצותיהן נמקו תחת הכיבוש הגרמני. הייתה זו ממשלה קואליציונית בראשותו של סלובודאן יובאנוביץ', והשתתפו בה נציגי מפלגות שונות, כולל מפלגת־האיכרים הקרואטית. חשיבותה של ממשלה זו הייתה בעצם קיומה, שסימל את ההמשכיות — כעין חוליה פרוטוקולארית בין התבוסה ובין השחרור והשיקום. מתוך היבט זה יש לראות גם את הצטרפותה של ממשלה זו למבצעים משותפים של כל הממשלות הגולות, וכן את הצטרפותה להצהרה ההפגנתית מיום 17 בדצמבר 1942, שבה גונו היחס הבארבארי כלפי היהודים מצדה של גרמניה וכן פשעי־מלחמה אחרים שנעשו על־ידיה ובהשראתה. ראוי לציין, שכל הממשלות הגולות גילו התעניינות מסויימת ביהודי ארצותיהן — פרט לממשלה היוגוסלאווית הגולה.

שרידי השירות הדיפלומאטי של יוגוסלאוויה פעלו, גם אחרי התבוסה, במספר ארצות בגוש המערבי, ובתור שכאלה עמד שירות זה לרשותם של יהודים, נתיני יוגוסלאוויה,[114] כפי שזה אירע לגבי הפליטים בשווייצריה, שמספרם הלך וגדל אחרי כניעת איטליה. מאידך גיסא, לא ידוע אם ממשלה זו נקטה צעד כלשהו, כאשר הודיעה גרמניה, אחרי כניעתה של יוגוסלאוויה, שאין היא מכירה עוד בשוויצריה כמייצגת את האינטרסים היוגוסלאווים, וכן שאין היא רואה בשוויצריה את המדינה המגינה על החיילים היוגוסלאוויים בשבי הגרמני, כפי שקובעת אמנת ג'נווה משנת 1929. ההנמקה הגרמנית: המדינה — שנתנה בשעתו יפוי־כוח — אינה קיימת עוד. באותו אופן נהגו הגרמנים גם כלפי הפולנים (ביחס לשוודיה כמייצגת האינטרסים של פולין).[115]

מובן מאליו, שפעילותה של ממשלה זו ירדה לאפס כשהתברר, שתנועת הצֶ'טניצי, שבראשה עמד דראז'ה מיכאילוביץ' בתואר שר־המלחמה של הממשלה הגולה, פשטה את הרגל. במקביל, דחתה החזית האנטי־פאשיסטית של טיטו מגע כלשהו עם ממשלה, שלא רצתה להכיר בחזית זו. גם כאן, בדומה למה שקרה בפולין, מילא הקומוניזם תפקיד של קאטאליזאטור שלילי. המשטרים החדשים, שנהנו מתמיכתם של הסובייטים, איבדו את תמיכת מעצמות־המערב. במקביל, ירדה גם אהדתם ליהודים. [זוהי אולי התמונה הכללית במזרח־אירופה המשתחררת, אך הדברים התפתחו אחרת, וחיובית הרבה יותר, ביוגוסלאוויה החדשה (של טיטו). הערות העורך.]

114 דה־פליצ'ה מדגיש במיוחד את רצונו הטוב של קיריל קוטניק: "אחד מחברי המשלחת היוגוסלאווית ליד הכס הקדוש שניסה בכל דרך לסייע ליהודים", שם, ע' 569.

115 J. Lador-Lederer, *World War II: Jews as Prisoners-of-War*, Israel Yearbook on Human Rights, Tel-Aviv, 1980, p. 70. ובעברית, יוסף לדור–לדרר, יהודים כשבויי מלחמה בגרמניה תוך שימת לב מיוחדת לחיילי יוגוסלאוויה, ב־"ילקוט תש"ח–תשל"ח — דברי מחקר ועיון ופרקי זכרונות, 30 שנה למדינת ישראל ולעליה המאורגנת מיוגוסלאוויה", התאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל־אביב, תשל"ט–1978 עמ' 157–174.

המפנה

כשם שהמלחמה פרצה — ניתן לומר — באורח סטיכי, כך בא המפנה בדרך זו, ללא כל הכנות עצמאיות מצד היהודים, לקראת התנאים החדשים[116] שנוצרו באירופה, שם נותרו רק כתריסר מדינות, שנשתמר בהן מינהל תקין. ואם היו פה־ושם הכנות כאלה, הרי שהעזרה הוגשה ראשית־כול ליהודים שהיו בהישג־יד, ורק לאחר־מכן לחוזרים. נוצר חלל ריק, שנתמלא אך בהדרגה על־ידי יסודות ארגוניים. סמכות 'ממשלתית' קיבלו על עצמם ארגונים יהודיים שונים בכל הנוגע לדאגה, לתמיכה, להגנה פוליטית וכדומה — בהדרגה, באמצעים דלים ותחת מגבלות מדיניות. בעוד שבגרמניה עוד ייחסו לפעולות אלה משמעות של הצלה, הרי שדווקא באיטליה לא נשאו מאמצים אלו את הפרי המיוחל, וחלק מן הפליטים אף התמקם שם. מכאן נובע אף התהליך של ניסיון התערות מחדש ושיקום ביוגוסלאוויה, שהגיע לסיומו רק בסוף שנות־הארבעים ובראשית שנות־החמישים, עם יישום העלייה לישראל, שהקיפה בשנים תש"ח–תש"י את מרביתה של שארית הפליטה.

המפנה לא בא בו־זמנית לגבי כל הקבוצות. אם נראה במפנה גם את התסיסה האינטלקטואלית, שהעמידה תחת סימן־שאלה את הערכים החברתיים של טרום־המלחמה, הרי שיש מן האמת בפרסום שיצא לאור לפני מספר שנים בבלגראד. פרסום זה דן בתסיסה בין האינטלקטואלים היהודים שהיו בשבי הגרמני, והיו מרוכזים שם במחנות נפרדים, בהתאם לגישה הגרמנית. לעובדה זו הייתה השפעה מכרעת על ההחלטה אם להישאר ביוגוסלאוויה, אם לאו. לשיקול זה היה אופי של ויכוח עיוני מובהק, בישיבתם מתחת ל'חרב דמוקלס', שעלולה הייתה לנחות בכל רגע על ראשם.[117]

משהו בדומה לזה, אך ללא הסכנה של החרב התלויה באוויר, התרחש גם בדרום איטליה, בתחילה במחנה פראמונטי, אחר־כך בשטח המשוחרר (בעיקר בבארי), אליו הגיעו מספר יהודים מהשטחים המשוחררים של יוגוסלאוויה (משם פונו בעקבות המחסור החמור במצרכי מזון). במחנות אלה השתררה, כאמור, תסיסה. כבר בימי המלחמה התגבשו קבוצות אחדות, שחיפשו פתרון מחוץ ליוגוסלאוויה, בלי להתחשב בדמות שזו תקבל לאחר המלחמה. הקבוצה החשובה ביותר ידועה בשם מחנה־הקלט בארצות־הברית — אוסבגו. כמו־כן חיפשו פתרון מחוץ ליוגוסלאוויה אותם הפליטים שברחו מאיטליה לשווייצריה ולא שבו ליוגוסלאוויה.

בתור שיבה למולדת יש להבין גם את האיחוד מחדש עם חיי האומה — ועל־כן אין ספק, שיש משום תחושת השיבה גם בהצטרפות הקבוצה היהודית ('הגדוד') של האי ראב לשורות צבא השחרור עוד בעת הקרבות.

116 לאור המדיניות הבריטית של סגירת שערי ארץ־ישראל לעלייה חוקית, נאלצו גם כל הסוכנויות, שתפקידן היה לעקוף איסור זה, לפעול בדרך מוסווית. לכך הייתה למרחב הגרמני–אוסטרי עדיפות על איטליה, שנהייתה רק קרש־קפיצה לעלייה ב', וגם זה בשעה שהשיבה (רפאטריאציה) ליוגוסלאוויה כבר הושלמה.

117 ר' ד"ר פרסבורגר, קצינים יהודים במחנות שבויים בגרמניה, קובץ 3, בלגראד, 1975, עע' 255–269. מחבר עבודה זו נתן גירסתו שלו על השבי הזה. ראה הערה 115 לעיל.

לתנועת השחרור של יוגוסלאוויה זכות עצומה בכך, שקלטה לתוכה מספר ניכר של יהודים ביחוד מקרואטיה ומסרביה, שהצליחו להתחמק ממעצר ולא רצו — או שמא לא יכלו — לברוח לאיטליה או להונגאריה. בין אלה בולטים אנשים, שהיו להם עוד לפני המלחמה קשרים עם תנועות השמאל; הם שהיוו באופן טבעי מעין תשתית לתנועת השחרור. מספר מסויים של יהודים היו לחברי המפלגה הקומוניסטית ולחברי ברית הנוער הקומוניסטי בעת המאבק הגורלי על חיים או מוות. מספר גדול בהרבה של יהודים השתתף בפעולות הארגונים המקצועיים, התרבותיים והפועליים, שעבדו, פחות או יותר, בהנהגת המפלגה הקומוניסטית ובהדרכתה.[118]

עוד במאי 1941 פרסם הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית בבוסניה ובהרצגובינה קריאה, ובה נאמר, בין היתר: "יהודים, אתם החשים יותר מכולם את חוסר־ההתחשבות הבלתי־אנושית ואת הנפש הפושעת של האדונים הפראנקיסטים,* מקומכם הוא במאבק המשותף עם הסרבים, הקרואטים והמוסלמים תחת הנהגת המפלגה הקומוניסטית". כדומה נאמר גם בקריאת הוועד המחוזי של מאקדוניה. ואכן, על־אף כל הקשיים, היה מספר ניכר של יהודים כבר ביחידות הפארטיזאניות הראשונות ושיעור ההשתתפות הזו הלך וגדל בהמשך המאבק.[119]

אך התפקיד החשוב ביותר במפנה זה נפל בחלקן של קבוצות הניצולים ששבו ליוגוסלאוויה, על־פי סדר כוחם המספרי: פליטים מאיטליה, מהשבי הגרמני, משווייצריה. כוחות אלה, דלים במספר, הם הם אשר חידשו את חיי הקהילות היהודיות ביוגוסלאוויה — עכשיו באמת כיהודים ללא הבדל לפי מוצאם או מחוזות מגוריהם; יהודים אלה — שהינם כיום אולי ה'יוגוסלאווים' היחידים של ממש, אכן הצליחו להתארגן ולקיים חיי חברה ותרבות ואף חיי דת משלהם באין מפריע, מן השחרור ועד עתה (המחצית השנייה של שנות ה־80), אפילו אחרי 'הקזת הדם' על־ידי העליות של שנות תש"ח–תש"ט. הם הוכיחו מה שקומץ קטן של יהודים אמיצים ובעלי תושיה מסוגלים להשיג תוך־כדי שמירה על הגחלת היהודית.

* הכוונה לקבוצת הלאומנים הקרואטים שנודעו, מאוחר יותר, בתור 'אוסטאשה'.

118 בשנים האחרונות הולכים ורבים הפרסומים — ויש לכך משמעות מרובה — שהנושא העיקרי שלהם הוא להוכיח את מידת התרומה של היהודים למלחמת השחרור העממית של יוגוסלאוויה. וזאת — הן במספרים מוחלטים והן ביחס לאחוז היהודים בתוך כלל האוכלוסייה. מגמה זו מתייחסת לכל הסוגים: לוחמים ראשונים, לוחמים שהצטרפו בארץ גופא, וכן אלה שהצטרפו באיטליה או במחנות־השבויים. מתוך נקודת ראות זו מובטח ליוגוסלאוויה, מן הבחינה היהודית, מקום מכובד מאוד, אולי הראשון בין כל הארצות הכבושות, בכל הנוגע למאבק המשותף נגד הצורר הנאצי ועוזריו.

119 ר' י. רומאנו — הספר מלא עובדות מן הסוג הזה, מתחילתו ועד לסופו.

נספח 1

ראשי־הקהל של הקהילה היהודית בזאגרב

השנה	השם:
1832–1806	יעקב שטיגלר
1838–1833	דוד בלום
1840–1838	שפיירר
1843–1840	יעקב שפיצר
1844–1843	דוד בלום
1846–1844	יהושע אפשטיין
1853–1847	דוד בלום
1854–1853	יעקב אפשטיין
1860–1854	ד״ר מאברו זקס
1873–1860	וילים שוורץ
1881–1873	יוסף זיבנשיין
1891–1881	מאקסו שטרן
1907–1891	יוסף זיבנשיין
1912–1907	ליאו הניגסברג
1919–1912	ד״ר רוברט זיבנשיין
1935–1920	ד״ר הוגו כהן (קון)
1941–1935	ד״ר מארקו הורן
1943–1941	ד״ר הוגו כהן (קון)
1946–1943	רוברט גליקסטאהל
1951–1946	פרופ׳ ד״ר ארפד האן
1978–1951	ד״ר לב (ליאו) זינגר
1986–1978	דרגן וולנר
1986	סלבקו גולדשטיין

נספח 2

רשימת המשרתים בקודש,
שנרצחו בתקופת מדינת קרואטיה העצמאית

שם העיר:	השם:	התפקיד:
באנ׳יה לוקה	זיגמונד כהן (קון)	חזן
ביילובאר	איזידור דורף	חזן
ברצ׳קו	לאון קטן	חזן

השנה	השם:	
צ'אקובץ	ד"ר אליהו גרינוולד	רב
דארובאר	יוסף גילמן	חזן
ג'אקובו	אלכסנדר רות	חזן
דובורוביניק	שלמה ברוך	חכם
קארלובאץ	דויד מייזל	חזן
קופריבניצה	ליאו וולפנסון	חזן
	ד"ר ישראל כהן (קון)	רב
קריז'בצי	ד"ר מקס אנגל	רב
	ויאקוסלב (ליאופולד) בוקסבאום	חזן
לודברג	ד"ר ליאופולד דוייטש	רב
מורסקה סובוטה	ד"ר לזר(וס) רות	רב
נשיצה	יעקב שמלצר	חזן
נובה גרדישקה	אנדרייה טרילניק	רב
אוסייק	ד"ר שמעון אונגר	רב
	פאול פרילין	חזן
	איזידור גורן	
פאקראץ	יצחק פריידס	חזן
פאנצ'יבו	איגנץ קליין	
סיסאק	ד"ר בנו רייס	רב
	יעקב קלינקנשטיין	חזן
סלבונסק פוז'גה	יוסף וויסמן	חזן
ספליט	יצחק פינצי	חכם
טראווניק	יצחק ברוך	חכם
וואראז'דין	ד"ר רודולף גליק	רב
	יעקב כהן (קון)	חזן
וינקובצי	איזידור הרשקוביץ'	חזן
	מיו פופר	חזן
וירוויטיצה	אדולף שפרינגר	חזן
וקובאר	ויקוסלאב מנדל	חזן
זאגרב	ד"ר שלום (מירוסלב) פרייברגר	רב ראשי
	דוד עטיאס	שמש
	ארנולד בש	חזן
	לאבוסלב כהן	חזן
	איאוגן מנדל	חזן
	שמואל זינגר	שמש
	דרגוטין פוגל	חזן

נספח 3

התיעוד בשפה האיטלקית

תודות למאמציהם של עסקני איגוד הקהילות היהודיות ביוגוסלאוויה–בלגראד, שהוציאו לאור את הספר "פשעים", ושל ד"ר יאשה רומאנו, מחבר הספר על השתתפות היהודים בצבא־השחרור של יוגוסלאוויה, וכמו־כן תודות לעבודותיו של ד"ר מנחם שלח על השואה בקרואטיה, מצוי בידינו חומר היסטורי מעובד, מתועד ונגיש לקהל הרחב, על השואה ועל הגבורה על אדמת יוגוסלאוויה. לעומת־זאת, פרשת הצלתם של יהודי יוגוסלאוויה, שנמלטו לאיטליה, להונגאריה ולשווייץ — לוקה בחסר. על־כן אנו מוצאים לנכון להפנות תשומת־לב הקוראים לספרו של סטימיאו סוראני: Settimio Sorani ("הסיוע לפליטים היהודים באיטליה") *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia* וכמו־כן לספרו של רנצו דה פליצ'ה, המציג תמונה כללית על המצב באיטליה Renzo de Felice "תולדות יהודי איטליה תחת שלטון הפאשיזם" — Storia degli ebrei Italiani sotto il Fascismo, 2 Vols., 1972.

ספרו של סוראני אינו ערוך כראוי. בצירוף לחלק הסיפורי של הספר, עע' 17–164, והמסתיים בשנת 1947, עם פירוקו של ארגון "דלאסם" (Delasem), יש תוספת נרחבת של 47 נספחים תיעודיים — בעע' 167–325 — שהם השלמה לחלק הסיפורי. אך בספר חסר אינדקס, וחסרה אף רשימת הנספחים, שגם הם לוקים בחסר מבחינת הסדר הכרונולוגי. מכיוון שחלק ניכר קשור ישירות לנושא שלנו (חלק שני, פרק II: הטראגדיה של יוגוסלאוויה, עע' 85–106), החלטנו, שעל־ידי צירוף הרשימה הזאת (הסדורה), נוכל להצביע על החומר המצוי בו. בשלמותה נותנת רשימה זו מושג על המצב העובדתי, ובהתאם לכך גם על עבודתו הפוריה והרבגונית של "דלאסם" (אין אנו מתייחסים לתעודות הקשורות לתקופה שלפני אפריל 1941, כלומר לנספחים 1–5 ו־14–17). תקוותנו היא, שקוראינו, אשר יעיינו בספרו של סוראני, יסתייעו בתעודות, לפי הסדר החדש שלהלן. היינו מרחיקים לכת, לו הכנסנו אותן לספרנו. לא ידוע לנו על כך, האם התעודות, שתוכנן יהודי־קרואטי, אכן פורסמו במקום אחר. רשימתנו כוללת תאריך התעודה, מספר העמוד הראשון, ומספר הנספח בספרו של סוראני והערה קצרה לגבי תוכן התעודה.

תאריך	סימון עמ'	תוכן הנספח
29.5.41	91	מכתבו של ד"ר קרלו מורפורגו על המצב בל'יובליאנה.
11.8.41	27/249	ואלוברה מדווח לברית־הקהילות היהודיות באיטליה על רדיפות היהודים בקרואטיה.
14.8.41	28/251	ברית־הקהילות באיטליה מעבירה דו"ח ואלוברה לידיעתו של הוואטיקאן.
12.9.41	20/219	תזכירה של הקהילה היהודית בספליט לבוניפאציו, הגמון העיר.
9.10.41	21/225	השלמת הדו"ח על המצב בספליט.
5.1.42	25/239	קובלנה למפקד המשטרה על יחס משטרת סושאק לפליטים.

1.42	26/241	תזכיר הקהילה היהודית במוסטאר למפקד הדיוויזיה "Cacciatori Delle Alpi"
3.42	7/178	קול־קורא של אינג׳ ישראל קלק, מילאנו: ושוב ביוני 42 (נספח 6/174).
12.6.42	22/227	דו״ח על המאורעות בספליט:
9.7.42	36/273	ואלובֶרה מדווח לברית־הקהילות ברומא.
10.7.42	23/232	תזכיר לקהילה היהודית בספליט על הרדיפות.
8.42	24/237	מזכיר הקהילה מדווח על הקשיים ברייקה–פיומה.
21.8.42	33/270	משרד־החוץ האיטלקי מדווח למוסוליני.*
27.8.42	29/253	מכתב בקשה למפקד הארמיה השנייה — רואטה, לתת חסותו לפליטים מקרואטיה.
27.8.42	32/267	הפליטים בהרליין <Hreljin, יישוב בדאלמאטיה> — פונים לרואטה בבקשת חסות והצלה מפני מסירתם לידי הקרואטים (מכסו ביכלר ושישה אחרים).
30.8.42	35/272	הנציב האיטלקי בזאדאר (זארה), כותב לואלובֶרה.
4.11.42	34/271	הגנרל פיאצ׳ה כותב למשרד־החוץ — על יהודי קרואטיה בשטחי הכיבוש הגרמני ש≪חוסלו≫ בגזים מרעילים בתוך קרונות רכבות.
6.11.42	30/255	דו״ח על הפליטים בקראל׳ויוצה.
2.43	19/216	קול קורא — ליהודי איטליה — של ״דלאסס״ למען הפליטים הזרים
1.6.43	41/281	דו״ח על פעולות ״דלאסס״ במילאנו.
26.3.43	38/277	מבצע להצלת ילדים עד גיל 16 (הודעה מקושטא)
2.6.43	37/275	הפליט ד״ר ה. גוטליב פונה (מקראל׳ויוצה) לקהילה היהודית בבודאפשט.
18.7.43	39/278	מפקדת הקורפוס החמישי באותו עניין לשגרירות איטליה בבודאפשט.
8.43	31/256	דו״ח ד״ר קרלו מורפורגו לואלובֶרה בג׳נובה.
8.9.43	40/279	משרד־החוץ האיטלקי בעניין הילדים היהודים.
16.5.44	43/291	סוראני על פעולות דלאסס אחרי 8 בספטמבר 1943.
11.7.44	45/300	סוראני באותו עניין.
20.7.44	42/288	הנזיר, מריו בנדטו, על עבודת דלאסס.
קי״ן 44	9/185	ברונו סגרה על התכנית של הוועדה לסיוע ליהודים.
	46/303	דו״ח על עבודת ״דלאסס״ רומא, 24.CII.44 — .5.VI.
8.5.45	10/188	הועד היהודי למען הפליטים כותב לוועדת השחרור הלאומי בעיר Cuneo.
27.1.46	47/319	פרוטוקול מישיבת הוועדה המייעצת של ״דלאסס״.
5.46	48/323	סוראני על עבודת ״דלאסס״, רומא.
3.48	11/190	ואלובֶרה כותב לכל ראשי הקהילות ולרבנים.
6.12.47	44/299	סוראני מוסר הסברים לסם ואגנר.

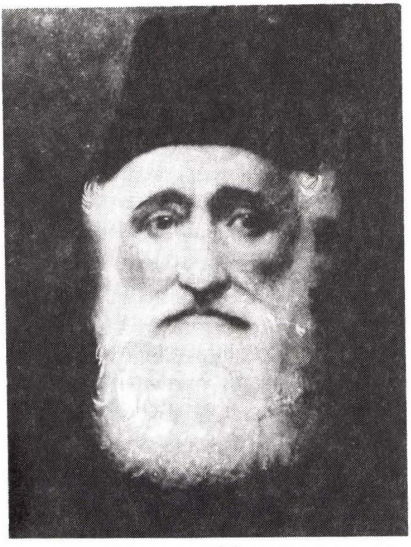
* הנוסח אינו כולל את התוספת הגורלית של מוסוליני: ״Nulla Osta״, שרשם מוסוליני במו ידיו כתגובה וכאישור. צילום המקור עם הערתו של מוסוליני, מצוי אצל קארפי — (Research Attempts, p. 512). להבנת התנאים ששררו באיטליה בתקופה הנידונה מומלץ לעיין בשני הספרים דלהלן:

סרג׳יו מינרבי: רפאל קנטוני, יהודי נונקונפורמיסט — רומא 1978 —

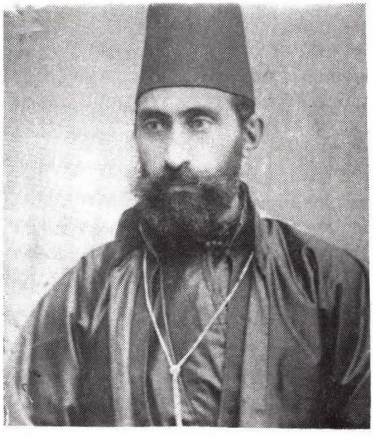
Sergio Minerbi: Raffaele Cantoni — *Un Ebreo Nonconfromista*, Roma, 1978.

לוצ׳אנו מורפורגו: ״ציד על האדם״, רומא, 1946, בצירוף תעודות —

Luciano Morpurgo: *"Caccia all'uomo"*, Roma, 1946.

יצחק (חוור) אפנדי שלום — (1884–1806)
נציג יהודי בוסניה ב׳מג׳ליס׳ (הפרלמנט) בקושטא

מרדכי צדיק קונפורטי — חכם בסאראייבו,
בשנת 1888

״מתתיה״ — הנהלת האגודה בשנים 1928/29

חברות ב"אחדות־הצופים", סאראייבו, בשנת 1924

נחמיאס — משפחה בעיר באנ'יה־לוקה בשנת 1910

מן ההוויי היהודי בסאראייבו ובערי־השדה של בוסניה בראשית המאה ה־20

מאת יקיר אבנטוב*

א. בוסניה ויהודיה בראשית המאה ה־20 (בסאראייבו ובערי־שדה)

במפקד האוכלוסין של שנת 1910, הראשון שנערך בבוסניה–הרצגובינה במאה ה־20, נפקדו מיליון ותשע־מאות־אלף תושבים. חבל זה משתרע על־פני חמישים אלף קמ״ר; הוא נמצא בלב יוגוסלאוויה וגבולותיו לא השתנו מהותית, מאז ראשית המאה. אנו למדים, כי על כל קמ״ר היו בשנת 1910 כ־37 תושבים. מספר כזה אינו מעיד על צפיפות־יתר. אף כיום, לא נחשב חבל־ארץ זה כמיושב בצפיפות. הבעיה המרכזית באזור זה הוא ריבוי וגיוון העמים והדתות בשטח הקטן יחסית. קיימים ניגודים חריפים באוכלוסייה בשל המסורות ואורחות־החיים השונים. אף המשטר הקומוניסטי של היום לא הצליח לגבש את התושבים לאחדות מלאה. ניכרים ההבדלים והמחיצות בין הסרבים לבין הקרואטים (בין האחים הסלאווים) המהווים את רוב האוכלוסייה.

במשך מאות בשנים שמרה הקיסרות העות׳מאנית ביד קשה על ייחודו של הגליל הבוסני. אחריה עשתה זאת קיסרות אוסטריה–הונגאריה עד שנת 1918, לאחר־מכן יוגוסלאוויה המלכותית, ועתה גם יוגוסלאוויה הסוציאליסטית.

מן הראוי לעיין במספר פריטים מתוך המפקד הנ״ל.

בשנת המפקד הייתה החלוקה העדתית־דתית של האוכלוסייה כלהלן:

סרבים	825.4	אלף נפש,	דהיינו	43.5%
מוסלמים	612.1	״	״	32.2%
קאתולים (ברובם קרואטים)	442.2	״	״	23.3%
יהודים	11.9	״	״	0.6%
אוונגלים (פרוטסטנטים) ואחרים	6.4	״	״	0.4%
סה״כ תושבים	1,898			100%

* בסיועו של יעקב מאסטרו.

"הבושניאקים" — בני הדת המוסלמית היושבים בבוסניה, נחשבים כיום ביוגוסלאוויה לקבוצה אתנית נפרדת. עם זאת יש לציין, שקרואטים מסוימים טוענים, שמוסלמים אלה, הם בני עמם לכל דבר, שהתאסלמו מתוך אונס במאות ה־15 וה־16, בעת הכיבוש העות'מאני. לעומת זאת אין ספק, שהיו גם תושבים סרבים שקיבלו בשעתו את האיסלם, אם מרצון או בדרכי כפייה.

עד שקמה יוגוסלאוויה המלכותית, היו רבים מן המוסלמים הללו עובדי־אדמה, איכרים, אריסים וצמיתים, שעיבדו את קרקעות האפנדים — מתנגדי הריפורמה האגרארית. מרביתם נחשבו לכפריים שמרנים, נבערים מדעת. אחוז האנאלפאביתים בקרבם היה גבוה מאד, אם כי צמחו מתוכם גם משכילים, פקידי ממשל, בעלי מקצועות חופשיים ובעלי־הון, שהיוו שכבה דקה בחברה. יחסם של המוסלמים ליהודים בתחילת המאה היה סביר. החיים התנהלו על מי־מנוחות ונראו שאננים. פירושו של דבר, שהתקיימו בדרך־כלל יחסי־שכנות תקינים בין בני הדתות והעדות השונות.

ברם, בין שתי מלחמות־העולם השתנו פני הדברים. לראשונה, הסתמנה השפעה ערבית, ונתגלתה הסתה על מנת להניע את מוסלמי בוסניה לנקום ביהודים על "כיבוש" פלסטין. במלחמת־העולם השנייה הגיעו הדברים לידי אלימות כגירושים ורציחות, שהגיעו לשיאם בעת ביקורו של חג' אמין אל־חוסייני, המופתי הירושלמי לשעבר, באפריל 1943. הוא עסק בגיוס ובעידוד שכירי־חרב מוסלמים בשביל צבאותיו של היטלר, ואכן קמה חטיבה — דיוויזיה במסגרת הס"ס בשם "חנג'ר". וזאת לדעת, שמוסלמי בוסניה היו ידועים כבר במאות הקודמות כשכירי־חרב. ה"בושניאקים" נחשבו כחיילים אמיצים עוד בימי המשטר העות'מאני. גם הצבא האוסטרי העריד את כשרונם הצבאי.

במלחמת־העולם הראשונה השתוללו החיילים ה"בושניאקים" בסרביה הכבושה, וגם נלחמו בחזיתות השונות של הצבא האוסטרי. במלחמת־העולם השנייה מוסלמים לא־מעטים שיתפו פעולה עם הפאשיסטים ולקחו חלק במעשי־הזוועה שבוצעו כלפי יהודים וסרבים כאחד, בפקודת אדונים חדשים — קלגסי הרייך השלישי והאוסטאשה הקרואטיים. יש לזכור, שגם האוכלוסייה המוסלמית סבלה אבדות קשות מידי יחידות סרביות (של "צ'טניצי") על אדמות בוסניה, ואף אחרי חיסולו של המיעוט היהודי התנהלה מלחמת אזרחים עקובה מדם.

בשני העשורים הראשונים של המאה, ובמידה מסוימת גם עד מלחמת־העולם השנייה, התנהלה המדיניות של המוסלמים בבוסניה על־ידי ההנהגה המסורתית — דהיינו בעלי־האחוזות, צאצאי הפחות, הבקים והאגות, ששירתו במימשל העות'מאני המנוון. השפעתם הקיפה הן את הכפרים והן את הרבעים המוסלמיים שבערים.

בעלי־אחוזות אלה נהגו להשכיר אדמות לאריסים ולאיכרים שסבלו מחוסר קרקע, תמורת חלקים גדולים מן היבול. הם דרשו את חלקם גם כשהיבול היה דל מאוד. תוצאות עושק זה היו תיסכול, מרירות ואי־שקט חברתי. החקלאים היו ברובם משועבדים לאפנדים.

מרבית בני העדה הקאתולית היו קרואטים, תושבים ותיקים, שישבו במשך דורות בריכוזים באזורים השונים של בוסניה ושל הרצגובינה, כגון בעיר טראוניק, למשל. מיעוטם התפזרו במקומות אחרים. בדרך־כלל, יחסם אל היהודים היה תקין, אם־כי מסוייג. אף בתקופת השלטון האוסטרי הצטרפו רבים מבין המוסלמים למאבק הקרואטי כנגד

הסרבים. אף בתקופת השואה (1941–1945), הלכו עם הזרם, ז.א. היו מעורבים במעשי הדיכוי והזוועה נגד היהודים והסרבים.

מאז כיבוש בוסניה ע״י אוסטריה ב־1878, באו קאתולים נוספים מאוסטריה ונמנו עם אנשי הממשל והמינהל. היו ביניהם גם בעלי מקצועות חופשיים.

להלן נתייחס לתולדות יהודי האזור הזה. מן הראוי לציין פה, כי בתוך אחד־עשר אלף היהודים מעל לשמונת־אלפים היו ספרדים, שחיו שם עוד מימי הטורקים העות׳מאנים משנות ה־60 של המאה ה־16. השאר היו אשכנזים, שבאו לבוסניה מאז 1878, מהם יוצאי גאליציה, בוקובינה, הונגאריה, קרואטיה, צ׳כיה, מוראוויה ואוסטריה. אך קודם־כול נשרטט את מצבה הפוליטי של בוסניה עד למלחמת־העולם הראשונה.

רוב האונגלים היו אילי־הון, שבאו מהרייך הגרמני, ושהשקעותיהם של זרים הביאום לבוסניה. היו אלה אנשי־עסקים, שניסו לכבוש שווקים לתעשייה הגרמנית ולהרחיב את השפעת גרמניה במזרח, תהליך הידוע בשם ״דראנג נאך אוסטן״ = הדחף מזרחה.

מבחינה מדינית היו הסרבים השאור שבעיסה — החלק התוסס בקרב תושבי בוסניה. בתור הקבוצה הלאומית בעלת הרוב היחסי, הם שאפו לעצב את דמות הארץ בהתאם למשקלם באוכלוסייה. ברם, בתקופת השלטון האוסטרי נכשלו כל הניסיונות של הסרבים להשיג את מטרותיהם הלאומיות במסגרת החוק, כלומר להתאחד עם אחיהם בסרביה העצמאית. הקרואטים התנגדו להם, משום שראו את חזות־הכול באיחוד עם קרואטיה וסלאבוניה ובהשתלבותם, כצד שלישי שווה־זכויות, במונארכיה האוסטרית־הונגארית. הם שאפו לקרואטיה עצמאית, שאליה תצורף בוסניה–הרצגובינה.

רק המוסלמים דגלו בבוסניה בלתי־תלויה. הם לא ראו בעין יפה את נטיותיהם של הסרבים להתאחד עם סרביה ואף לא את התוכנית הלאומית הקרואטית הנ״ל, בשעה שקרואטיה עדיין לא הייתה עצמאית.

בשנות השלושים של המאה השתלטו הניצים על כל המחנות הלאומיים בבוסניה, ובכך אפסו הסכויים להבנה הדדית רחבה ולחיי שלווה בצוותא לאורך ימים.

בעצם, המגמות המנוגדות הללו באו לידי ביטוי עוד בימיו של לאיוש קאלאי ההונגארי, שהיה מושלה של בוסניה. הם החריפו לאחר מותו בשנת 1903. מן הראוי לעמוד על שני גורמים עיקריים בתהליך זה, שעיצב את ההתפתחות המדינית של העמים הדרום־סלאוויים במרחב האוסטרו־הונגארי. הם היו: סיפוח בוסניה על־ידי האבסבורגים בשנת 1908 מזה, וניצחונות סרביה במלחמות הבאלקאנים בשנים 13–1912 מזה. סטיפן בוריאן, שהיה בארון הונגארי, ירש את תפקידו של קאלאי כמושלה של בוסניה–הרצגובינה. הוא נמנה עם היונים שבממשל האוסטרו־הונגארי. מעלתו הייתה בכך, שידע להקשיב לתביעות הסרבים הממורמרים ועשה להם ויתורים בתחום שלטון־הבית. הוא אף הכיר בזכויות מיוחדות של הכנסייה הסרבית–פרבוסלאווית (אורתודוקסית), וכן הכיר בזכות הסרבים להתארגן כקבוצה לאומית אוטונומית. במדיניות זו ניכרים הדי מאורעות הזמן — מהפכת הטורקים הצעירים משנת 1908.

המהלך המדיני הנועז ביותר, בעל המשמעות הבינלאומית במושגי הזמן ההוא, נעשה ע״י אוסטריה–הונגאריה לאחר שלושים שנות כיבוש, כאשר ב־7.10.1908 הכריז הקיסר פראנץ יוזף על סיפוח בוסניה–הרצגובינה לקיסרות ההאבסבורגית. לצעד זה היו מספר

מניעים. הסיבה הפורמאלית הייתה הצורך להחליף את שלטון־הכיבוש בשלטון חוקתי. אך למעשה, לא היה למי להחזיר את המאנדאט שהעניק הקונגרס בווינה לאוסטריה בשנת 1878.

צו־הסיפוח היה פרי עצתו של שר־החוץ, הרוזן לקסא פון אהרנטאל, אשר נכנע ללחץ מצד הצבא; מטעמים אסטרטגיים היה המטכ"ל האוסטרי מעוניין להחזיק בבוסניה בתור שער לבאלקאנים, שאמור היה להגן על גבולותיה הדרומיים של הממלכה. ברור, כי תפיסה זו התעלמה לחלוטין מן הכוחות המדינים הפועלים בשטח עצמו.

נראה, שמניעים בינלאומיים הם אשר הכריעו את הכף לצד הסיפוח. אוסטריה ניצלה הזדמנות להגשים את תכניותיה להתפשטות. "ברית הלבבות" הרוסית–צרפתית כמעט התמוטטה עקב תבוסת רוסיה במלחמה עם יפאן ובעקבות המשבר המדיני שנבע מכישלון מהפכת 1905. בשל הזעזועים שעברו עליה, רוסיה לא הייתה מסוגלת להגיב בחריפות על מאורעות־חוץ. אין תימה אפוא, שהיא גילתה נטייה לוויתורים. כאשר נפגשו שרי־החוץ של שתי המעצמות, איזבולבסקי הרוסי ואהרנטאל האוסטרי, בספטמבר 1908 רמזה רוסיה, כי לא תראה בסיפוח בוסניה אבן־נגף ולא תעורר בעיות בנידון במיקוח הבין־מעצמתי. הדבר הותנה בתמיכתה של אוסטריה בדרישת רוסיה למעבר חופשי במיצרי הדארדאנלים. דרישה זו פגעה בריבונותה של טורקיה ונגדה את האינטרסים של צרפת ושל אנגליה. מצד אחר, הקריב אז "האח הרוסי" הגדול, אגב אורחא, את שאיפות העם הסרבי הקטן, שחתר לשחרור לאומי מלא, לטובת האינטרסים הגלובאליים שלו.

ממשלת סרביה אכן הגיבה בזעם, אך מלוכה קטנה זו לא יכלה לגייס לצדה את דעת־הקהל העולמית. העולם חשש, שמסכסוך מקומי תתלקח מלחמת־עולם, שסכנתה הורגשה ממילא באווירה המתוחה של אותם ימים.

בכוונה להרגיע את הרוחות, החליטה הממלכה ההאבסבורגית להעניק לבני בוסניה חירויות מסוימות. בפברואר 1910 פרסמה וינה צווים שהבטיחו אוטונומיה קיקיונית לבוסניה, עם חוקה ובחירות לפארלאמנט הבוסני, בעל סמכויות מצומצמות. כן הבטיחו הצווים לתושבים את הזכות להתאגד ולהתאסף, אך שללו מן הפארלאמנט כל השפעה על מדיניות החוץ, הצבא והכלכלה.

באותה עת לא היה קשר בין "הסאבור"* — הוא הפארלאמנט של בוסניה, לבין הפארלאמנטים המרכזיים שבווינה או בבודאפשט, כפי שהיה מקובל לגבי ה"ארצות ההיסטוריות" ברחבי הקיסרות האבסבורגית. בצווים אלו נקבעו דרכי־בחירה מעוותים לסאבור הבוסני. ההצבעה הייתה צריכה להיערך בשלוש קוריות. הקוריות הללו סווגו על־פי דת הבוחר, מקצועו, השכלתו ונכסיו. כל בוחר הצביע בקוריה משלו. השיטה הייתה מסובכת ומסורבלת. בצורה פשטנית ניתן לתארה כך: בבית הראשון הצביעו משלמי המיסים הגבוהים, דהיינו בעלי־ההון, האמידים, בעלי־האחוזות והמשכילים. בבית השני הצביעו בעלי המעמד הבינוני העירוניים ובשלישי — האיכרים. כדי להימנע מהתנצחות

* "סאבור" — ביטוי קרואטי לפארלאמנט. בבוסניה היה מוסד זה קיים עוד מימי השלטון העות'מאני תחת השם "מג'ליס", ואילו האוסטרים אימצו את השם הקרואטי המקובל לפארלאמנט. אין להסיק מכאן שהייתה לו השפעה מדינית של ממש.

בין־עדתית, הוקצה לכל קבוצה דתית־לאומית מספר צירים קבוע מראש. לבחירה עמדו 72 מועמדים לצירי פארלאמנט, ואילו המימשל מינה מטעמו עוד 20 "ויריליסטים" (ז.א. צירים קשישים שמתמנים מטעם).

הסרבים והקרואטים כאחד טענו בכל הזדמנות, כי סידורים אלה מכוונים נגד האינטרסים הלאומיים שלהם. הם סברו, שבחלוקת המאנדאטים קופחו בהשוואה למוסלמים וליהודים המועדפים. על־פי חישוב דמוגראפי מדוייק, נכון שלא הגיע ליהודים אפילו ציר אחד, ובכל־זאת נקבע להם ציר נבחר אחד וציר שני ממונה ברשימת הוויריליסטים. מאידך גיסא, למוסלמים נקבע מאנדאט מעל המגיע להם עפ"י המפקד של שנת 1910, וכך זכו ב־24 (במקום 23) צירים. נציגי הלאומנים הסלאוויים עירערו גם על חלוקת המאנדאטים, אך ללא־הועיל, והאוטונומיה המקומית לא הורחבה.

אליבא דאמת, מהאוטונומיה הזו נשלל כל יסוד פארלאמנטארי של ממש. נציגות הסאבור מונתה ישירות על־ידי הקיסר, והיא הייתה אחראית על מעשיה רק לפניו. הפארלאמנט נשאר חסר־סמכויות. משרד־האוצר המשותף לאוסטריה ולהונגאריה המשיך לנהל את ענייני בוסניה גם לאחר הענקת שלטון־בית בשנת 1910. חילוקי־הדעות והמתיחות שבין וינה לבין בודאפשט, בין מטה הצבא לבין המימשל האזרחי, בקשר לבוסניה, הלכו והחריפו גם בזמן "האוטונומיה". את מחירם הגבוה של סכסוכים אלה שילמו, בסופו של דבר, תושבי בוסניה עצמם.

אף־על־פי שבוריאן השתדל לקרב את הסרבים ולשתפם במימשל, לא עלה הדבר בידו. הנוער המהפכני הסרבי, שאימץ לו את השם "בוסניה הצעירה", דגל בסיסמאות לאומיות ודרש באופן גלוי את עצמאות העמים הדרום־סלאוויים. מנהיגיו גויסו על־פי־רוב מקרב תלמידי התיכון והסטודנטים באוניברסיטאות זאגרב ובלגראד, וכן מבין חוגי המשכילים, בוגרי אוניברסיטאות בחו"ל (פראג, וינה), שכבר נשאו בעול האחריות בתחומים ובמקומות שונים בבוסניה עצמה. ומכיוון שהם היו גורם מתסיס, הלכו ורבו אי־השקט ומעשי האלימות. אמנם, ביקור הקיסר פראנץ יוזף, שנערך בשנת 1910 כמחווה של פיוס ורצון טוב, עבר בשלום, אך בקיץ של אותה שנה, עם פתיחת מושב הסאבור החדש, השתלשלו הדברים אחרת. סטודנט צעיר, בוגדאן זריץ', ניסה להתנקש בחיי הנציב האוסטרי, גנרל מ. וארישנין, אך החטיא את המטרה והתאבד.

בראשית שנת 1912 תפס השמרן הפולני ל. בילינסקי, ממקורבי הקיסר, את מקומו של בוריאן. נראה, שכוונותיו היו כנות בחיפוש דרכים לפתרון הבעיה הבוסנית, אך שני מאורעות, שלא הייתה לו שליטה עליהם, הכשילו את יישום תכניותיו.

המכה הראשונה שספגה מדיניותו באה באפריל 1912, כאשר ההונגארים ביטלו, ללא כל סמכות מדינית, את החוקה הקרואטית ומינו פקיד משלהם במקום הבאן הקרואטי. כ"כ פיזרו את הסאבור הקרואטי, דבר שהדאיג ועורר את זעמם של חברי הפארלאמנט הבוסני ותומכיהם.

הגורם השני שהיה בעוכריו נבע מהצלחת הסרבים במלחמות־הבאלקאן. צבאם הוכיח עליונות על צבאות טורקיה ובולגאריה. לניצחונות אלה היה הד נרחב בכל הארצות הסלאוויות, לרבות החוגים הפן־סלאוויים שברוסיה, בפולין ובצ'כיה. התושבים בני האומה הסרבית היו שיכורי־ניצחון וחזרו פעם אחר פעם על תביעותיהם לאיחוד עם אחיהם

במסגרת סרביה גדולה. בתגובה, השיג המושל הצבאי, פוטיורק, צו מאת הקיסר (במאי 1913) לפיזור הפארלאמנט הבוסני. כמו־כן נאסרו פעולותיהן של כמה אגודות סרביות, משום שעוררו את חשדו של המימשל, שהן פועלות לפי הוראות ה״נארודנה אודברנה״ (ההגנה הלאומית) שבבלגראד. רבו השמועות, שיורש־העצר האוסטרי, פראנץ פרדינאנד, נותן גיבוי לאמצעים שנקט פוטיורק, בניגוד למגמות הפיוס של בילינסקי. ביוני 1914 בא פראנץ פרדינאנד לסאראייבו כדי לחזק את ידו של פוטיורק. התוצאות הטראגיות של ביקור זה נחרתו עמוקות בזיכרון האנושות, ואין צורך לפרטן כאן.

יהודי בוסניה בעידן הפיתוח

קורותיה של גלות בוסניה קשורות קשר הדוק עם הסביבה הבוסנית, בייחוד בתקופת הפיתוח הקדם־יוגוסלאווית.

בעתות השלטון העות׳מאני, התבדלו הספרדים, ראשוני היהודים בבוסניה, שהתגאו בייחוס־אבות, כצאצאיהם של תושבים ותיקים. אין ספק, שהם נבדלו לא רק מהטורקים והסלאווים, אלא היו שונים גם מן היהודים האשכנזים, שבאו ברובם רק אחרי הכיבוש האוסטרי בשנת 1878.

החברה הספרדית הייתה סגורה זמן רב, כהגדרתו של קרושבאץ, במאמרו הדן בשינויים החברתיים בקרב יהודי בוסניה בתקופת השלטון האוסטרי. דבריו הובאו כבר בכרך א׳ של ספר זה. הוא מסתמך על דברי י. סמוקובליה, סופר ספרדי, שכתב בשפה הסרבית־קרואטית על חיי היהודים בבוסניה. לדעת סמוקובליה, שהיה חבר אגודת הסטודנטים הספרדים ״אספרנצה״ ובוגר מכללת ווינה וסופר יוגוסלאווי דגול, התנוונה היצירה הספרדית במאות האחרונות. לפי גרסתו, ספרדי הבאלקאן ״הסתגרו״ במשך דורות רבים בעולמה של הקבלה ושאבו רעיונות ועידוד בעיקר מן הזוהר תוך־כדי הזנחת לימוד התורה ופרשנותה כדי לשמור על מורשתם המפוארת.

טענה סתמית זו נפוצה גם כיום בחוגים מסוימים, אך אין היא תופסת כל עיקר. אילו צדק סמוקובליה בכך, לא היה יוסף קארו, יליד ספרד, מחבר את ה״שולחן ערוך״ בצפת ולא היו פועלים בקהילות טורקיה יותר ממאה סופרים וחכמים, עליהם דווח ר׳ דוד קונפורטי בספרו ״קורא הדורות״. כמו־כן, פריחת האולפנים ומרכזי התורה הרבים, בסאלוניקי בעיקר, אך גם בדופיציה, בסמוקוב, בבלגראד ובסאראייבו, (בה פעל הרב והסופר התורני דוד פארדו) מפריכה את הגרסה הזאת. וכל זה התרחש בזמן שבו איש לא חזה מראש את כיבוש בוסניה בידי האוסטרים.

בקשר לפעילות הרוחנית בקרב הספרדים, נביא דוגמא מקרית אחת — עבודת־הגמר לתואר אקדמאי של ר׳ מ. לוי בשם ״הספרדים בבוסניה״. חיבור זה ראה אור בשנת 1911 בסאראייבו, בשיא עידן הפיתוח הכללי של בוסניה.

עבודה זו מציינת מפנה בהיסטוריוגראפיה של יהודי יוגוסלאוויה. החיבור בולט על רקע השממה בשדה התרבות והאדישות הרוחנית, ששלטו בראשית המאה, בבוסניה כמו בשאר חלקי יוגוסלאוויה. יוצאים מן הכלל מבחינה זו היו מילונו הגרמני־עברי של מ. מארגל, והגיליונות הראשונים של ״ז׳ידובסקה סמוטרה״, שהחלו להופיע בזאגרב, והם מאשרים

את הכלל. בחיבורו של מ. לוי משתקף ייחודה של הגולה הבוסנית. בהקשר זה מן הראוי להביא עובדות דמוגראפיות. המפקד הראה, שבשנת 1910 נפקדו בבוסניה והרצגובינה קרוב לשני מיליון נפש, ובכלל זה כ־12,000 יהודים, ואילו בסאראייבו נרשמו 51,919 תושבים ש־12.3% מתוכם — 6,397 נפש — היו יהודים. במלים אחרות, יותר ממחצית יהודי בוסניה ישבו בעיר־הבירה סאראייבו. על־אף מספרם הקטן יחסית, הורגשה נוכחות ילדיהם בחינוך היסודי, וכן הייתה להם השפעה ניכרת בכלכלה הבוסנית. אי לכך, נדון בפעילותם הכלכלית של דרי הרובע היהודי בסאראייבו, עיר ששעריה מעולם לא נסגרו על מנעול וברית. נראה, כי בתקופה זו היהודים בסאראייבו היו גורם כלכלי ואינטלקטואלי, שתרם את תרומתו לעיצוב דמותו של החבל כולו.

על־אף בדלנותם של הספרדים "הזקנים", השתלבו בניהם ללא קושי בסדרי המינהל שהנהיגה הממלכה האוסטרו־הונגארית. חרף בעיותיה הפנימיות, הממלכה ההאבסבורגית הייתה אז עדיין מעצמה בעלת משאבים אדירים, שחלק מהם הזרימה לשיקומה וקידומה של בוסניה.

מבחינה מקצועית התקדמו היהודים הספרדים בתחילת המאה, אך בדרך־כלל המשיכו בעיסוקיהם המסורתיים, כגון פחחות וסחר־חוץ, תחומים בהם התבססו עוד מימי השלטון העות'מאני. סחר־החוץ התרחב על־ידי שלוחות בסרביה, בטורקיה, באוסטריה–הונגאריה, באיטליה וכו'. מי שהיו מקודם חלפנים, למדו את חשיבותו של ההון בעידן החדש. יהודים עברו ממעמד של רוכלים למעמד סוחרים של ממש. רבים פתחו משרדים, שבהם ניהלו עסקי בנקאות מבוקרים. מקרי פשיטת־רגל היו נדירים בקרבם. בתחום התעשייה היו היהודים עדיין חסרי־ניסיון, אך בכל־זאת נתבלטו אחדים מהם בין התעשיינים הראשונים, בייחוד בענף הטקסטיל. יהודי סאראייבו התנסו גם בייצור נייר ובעיבוד עורות.

מרבית העסקים עלו יפה. בעלי הסדנאות והמפעלים הקטנים התגברו בהדרגה על מחלות־הילדות של עסקיהם על רקע תנאי הגיאות של תקופת הפיתוח.

תהליך זה של תיעוש הביא גם לתוצאות אחרות, שתוארו בחלקן בכרך א'. יש להוסיף דברים על הנזק שנגרם לבעלי־המלאכה הספרדיים בשל חידושי התקופה. היו ביניהם כאלה שלא ידעו להסתגל ולא יכלו לעמוד בתחרות עם אמצעי־הייצור המודרניים.

אמנם, גם בקרב היהודים נמצאו אומנים מעולים, אך לא עלה בידי כולם להשתחרר משיטות־הייצור המסורתיות. ואכן הללו נידלדלו וחזרו לעבודת־כפיים. כזו היתה מנת־חלקם של יהודי ספורים. מול הידע המקצועי שנרכש בבתי־ספר מיוחדים בחו"ל עמד לעתים בעל־המלאכה העממי בסאראייבו חסר־אונים. באותו פרק־זמן נואשו השוליות בני הדור הצעיר מעבודת־הפרך בבתי־המלאכה המיושנים, שהשכר בהם היה מועט, והחלו עוזבים את הסדנא כדי לנסות את מזלם בזבנות או בעבודה פיסית, כפועלים בבתי־החרושת לטקסטיל. בודדים בלבד רכשו מקצועות "מבטיחים" יותר. ברם, תהליך המעבר לעידן השכלול המקצועי יצא לדרך, ובצדו גם, כאמור, תהליך הפרולטריזאציה. תהליכים אלו גרמו לקיטוב בחברה היהודית, שהגיע לשיאו בשנות העשרים והשלושים של המאה. מול המעמד הבינוני המבוסס, שכלל בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים אמידים, בנקאים ובעלי מפעלים, קם מחנה פועלים ונזקקים ברובע העוני של סאראייבו. ככל שגבר הפער החברתי, הכלכלי והרעיוני, כן הלכה והתגבשה תודעתם המעמדית של יהודים אלה. את סאראייבו

העיר פקדו מדי־פעם משברים כלכליים, שמהם נפגעו בין השאר גם יהודים.

זאת ועוד. בתקופות החדשות, האוסטרית והיוגוסלאווית, נערמו קשיים מינהליים על העתקת מגורים. כל־עוד נמצאה הארץ בתחומי השלטון העות׳מאני הרחבים, לא נתקלו התושבים במחסומי־דרכים שמנעו מהם תנועה חופשית כשהיה צורך לחפש אחר מקורות־פרנסה חדשים. כך היגרו חופשית קבוצות מבין יהודי בולגאריה הדרומית אל סרביה ובוסניה. כאשר הורע המצב הכלכלי בסרביה, ארזו הנפגעים את חפציהם ונדדו דרומה בחיפוש אחר פרנסה. רבים מהם השתקעו בערי־השדה של בוסניה וחלקם אף מצאו פרנסתם בסאראייבו עצמה.

ידועים גם מקרים של הגירה בכיוון ההפוך. למרות המלחמות הרבות במאה ה־19, נמשכו יהודי בוסניה לבלגראד. ראוי לציין כי גם בני משפחת אלקלעי באו לבלגראד מסאראייבו. השיבה לבולגאריה הייתה נדירה, אם כי היו גם מקרים כאלה. בסיסמת ״הכול זורם״ — הגדירו היוונים הקדמונים את אי־היציבות בעולם, והיא שאפיינה גם את נדודי היהודים בבאלקאנים; אך הזרם הואט בעת החדשה.

עם כיבוש בוסניה בידי אוסטריה, הוקמו מחיצות־גבול בין החבלים שהיו חלק מן הקיסרות העות׳מאנית, כגון בולגאריה, סרביה, בוסניה. המעברים אמנם לא נחסמו לחלוטין, אך הופסקה התנועה החופשית ביניהם. בו בזמן שמהגרים מארצות ״הממלכה הכפולה״ הציפו את בוסניה, התחיל לזרום זרם דק של מהגרים ספרדים אמידים מבוסניה אל מרכזי הקיסרות, שבהם יכלו ליהנות מחיי השפע והתרבות של אירופה המרכזית.

אף בתחומי בוסניה עצמה לא פסקה נדידת היהודים. במאה ה־18 הייתה זו הגירה סטיכית, הקשורה בהעברת בירת הארץ לטראוניק, אך בדרך־כלל שאפו יהודי בוסניה להשתקע בסאראייבו, שהייתה עיר ואם בישראל.

היחסים שבין יהודי סאראייבו לבין סביבתם הרב־לאומית בראשית המאה נקבעו במידה רבה ע״י היחסים במגזרים ובמקצועות השונים. יחסי־הגומלין החברתיים בין יהודים למוסלמים או סלאווים היו נדירים; הצדדים נמנעו ממגעים קרובים מדיי. האמונות הדתיות השונות וההסתגרות בת מאות השנים הקשו על קירוב לבבות וחיים חברתיים בצוותא. רק בעת החדשה החל הקרח להפשיר, ובאזורים שונים נקשרו שותפויות בין־עדתיות. הניסיונות הראשונים שעמדו במבחן זה בהצלחה היו במגזר המסחרי.

צעד ארגוני נועז נעשה בידי ברנרדו קליין, יליד וראז׳דין, שבא לסאראייבו בשנת 1893, בהיותו בן 26. מוצאו ממשפחה שעדיין לא שרפה לגמרי את כל הגשרים אל ישראל־סבא. קליין פיתח עסקי ביטוח, שעד אז לא ידעו כמותם בבוסניה. הוא אף יזם, בשנת 1905, מתוך ערנות לצורכי הציבור, את הקמתה של אגודת המסחר, שהיוותה בסיס ללשכת המסחר והמלאכה של בוסניה. האגודה חייבה את חבריה להתדיין בפני בית־הדין של החברים, בבוררות חובה, במקרה של סכסוך או חילוקי־דעות. ואכן מועדון האגודה נחנך ב־1906. בקרב 458 חברי האגודה היוו היהודים רוב. מתוך 27 חברי ועד־הלשכה, 11 היו יהודים וביניהם ד. שלום, סגן־יו״ר, אליעזר ברוך — גזבר וב. קליין — מזכיר. יש לציין, כי במשך זמן רב ריכזה האגודה, כמעין בורסה, את ענפי־המסחר השונים, ובעיקר בתחומי העץ, הפירות, התבואה, המחצבים וכו׳. האגודה עמדה בקשרים הדוקים עם לשכות המסחר והמלאכה בזאגרב, באוסייק, בבודאפשט ובווינה. באותם ימים נחשב בבוסניה הטלפון

לחידוש גדול, כמעט למותרות. האגודה הנ״ל פעלה להרחבת רשת הטלפונים. שעריה היו סגורים בשבתות ויהודי סאראייבו אף לא זומנו למשפטים בימי שבת ומועד.

אף התלמידים היהודיים לא נאלצו ללמוד בשבת. מעמד היהודים במקצוע הרפואה ועריכת־הדין — היה מיוחד במינו. בשנת 1910 היו בסאראייבו עשרה רופאים יהודים (כלליים ומומחים) וכן רופא־שיניים אחד. כולם היו אשכנזים. למרבה הצער, לא הגיע לידינו המספר הכולל של הרופאים בסאראייבו באותו הזמן. אך במפקד משנות השלושים נמצאו בעיר 110 רופאים, ומהם 28 היו יהודים.

גם במקצוע המשפט היה חלקם של היהודים ניכר למדיי.

בשנת 1900 הופיעו בפני בתי־המשפט בסאראייבו 5 (!) עורכי־דין, בלבד, ומתוכם 2 היו יהודים — והם יוסף פישר ומוריץ רוטקופף. פישר היה אז יו״ר לשכת עורכי־הדין ורוטקופף כיהן במשך שנים רבות כראש הקהל האשכנזי בעיר.

השתתפותם של היהודים במפלגות הפוליטיות בבוסניה עדיין לא נחקרה. נזכיר, כי אלכסנדר חיון, פועל דפוס, שנספה במלחמת־העולם הראשונה, נמנה בשנת 1906 עם מייסדי המפלגה הסוציאל־דמוקראטית בסאראייבו. בדרך־כלל, אין אנו יודעים אם ובאיזו מידה היו היהודים מעורים בחיי המפלגות שבקרב הלאומים השונים של בוסניה בתקופה האוסטרית. לעומת־זאת ידועים שמות הצירים היהודים בסאבור הבוסני משנת 1910 ועד 1918. עם הוויריליסטים נמנו יוסף פישר הנ״ל, שייצג בבית את עורכי־הדין, ואת מקומו ירש רוטקופף. בסוף התקופה, בשנים 1917–18, ייצג את היהודים הרב ד״ר מוריץ לוי. בבחירות בקלפי ממש נבחרו כנציגי היהודים: יהושע שלום, ראש ועד הקהילה הספרדית, ואחריו ויטה אלקלעי — העורך־דין, בינואר 1911.

על הייצוג היהודי במועצת העיר סאראייבו אנו יודעים יותר. מתוך מודעות שבארכיון העיר אנו למדים על תוצאות הבחירות למועצת העיר. לפי השיטה האוסטרית, נקבע מראש מספר המאנדאטים לחטיבות הלאומיות השונות, דהיינו 16 מוסלמים, 8 סרבים, 8 קאתולים ו־4 יהודים. בבחירות שהתקיימו ב־31 במארס 1908 נבחרו היהודים הבאים: ס. שלום, י.ז. דנון, י.ד. שלום וא.ד. אבינון. הראשון קיבל את מרב הקולות — 1,359 והאחרון זכה ב־1269 קולות בלבד. את מאקסימום הקולות קיבל המועמד המוסלמי, שזכה ב־1495 קולות. בבחירות בדצמבר 1913 נבחרו היהודים י.ד. שלום, א.ד. שלום, י.ל. פינצי וי.ע. ברוך. מביניהם קיבל את מרב הקולות י.ד. שלום (1681). המועמד המוסלמי זכה שוב ברוב הקולות הכללי (1780). מה פעלו הצירים היהודים במועצת העיר, והאם נתקלו בבעיות הנוגעות לעדתם במילוי תפקידם? אין ביכולתנו לענות על שאלות אלה. ברם, מקורות פרטיים מאירים במידת מה את המאבק על הייצוג היהודי בסאבור. ״יידישה צייטונג״ הווינאי מביא, בגיליונו מיום 12 בנובמבר 1906, מאמר מאת ד״ר יוסף שלום, ובו מובאת הדרישה לייצוג פארלאמנטרי ליהודי בוסניה. הוא מביע דאגה מהשמועות שרווחו באותו זמן, כאילו מתכוונת אוסטריה להעניק זכויות פארלאמנטאריות רק לסרבים, למוסלמים ולקרואטים הקאתולים. ד״ר שלום טוען נגד קיפוח היהודים, אשר נהנו מזכות־בחירה אקטיבית או פאסיווית עוד מימי הקיסרות העות׳מאנית. ד״ר שלום תוקף את השר בוריאן, שהגיש את ההצעה הנ״ל לאישור הקיסר. לדעתו, יפגע הדבר בזכויות־היסוד של המיעוט היהודי, ציבור הידוע ברגשותיו הפאטריוטיים הכנים.

על אותו עניין חזר ד"ר ויטה חיון בנאום שנשא לכבודו של ד"ר מוריץ לוי במלאות לו שישים שנה. הנאום נתפרסם ב"יברייסקי גלאס". בגיליון מיום 29 במארס 1939 נאמר שם, כי בעת משבר הסיפוח אכן ניסה בוריאן לשלול מהיהודים את זכותם לבחור ולהיבחר לסאבור. היהודים התקוממו נגד מזימה זו, וד"ר לוי לקח חלק פעיל במאבק זה. על כך מעיד גם מאמרו במקומון של סאראייבו "סאראיבואר טאגבלאט", שבו יצא חוצץ נגד הצעת החוק של בוריאן. כן שוגרה אז משלחת יהודי בוסניה לווינה, כדי לסכל את מזימות הקיפוח. בראשה עמד ד"ר מ. לוי. המאבק הזה הוכתר בהצלחה, והיהודים שוב זכו בייצוגם המסורתי בקוריה משלהם.

על האווירה בסאבור דאז קיימת עוד עדות. הכוונה לכתבתו של ש.פ. (כנראה, שמואל פינטו), שהופיעה בגיליון מס' 5 של "ז'ידובסקה סמוטרה" משנת 1912. המחבר מוחה על דברי־השמצה אנטישמיים שהשמיע הציר הסרבי גרז'ויץ' עקב בחירתו של ד"ר ו. אלקלעי לציר הבית. גרז'ויץ' לא החמיץ את ההזדמנות כדי להדגיש את השחיתות בבחירות שנגרמה, לדעתו, על־ידי הגזע השמי. פינטו אכן התפלמס עם הציר הסרבי והחזיר לו מנה אחת אפיים. בלי לטשטש את חומרת השמצתו של הציר הסרבי, נבהיר את הרקע הפוליטי שלה. ההתפרצות הייתה מבוססת על נתונים של מרשם התושבים, שעל־פיהם לא היה מגיע ליהודים המאנדאט שקיבלוהו בקוריה. ללא עיוות זה, כנראה, היהודים לא היו מיוצגים בסאבור כלל. ברור, שכל־עוד נהוגה שיטת הקוריות, לא הייתה הצדקה לשלול דווקא מהיהודים את זכויותיהם הלאומיות, וכך אמנם טען פינטו, דהיינו שכל־זמן ששיטת הקוריות שרירה וקיימת, מחויבים כל תושבי בוסניה לכבד גם את זכויותיהם של היהודים. מסתבר, כי עמידה זו על המשמר הבטיחה ליהודים ייצוג ציבורי רצוף עד להתמוטטות הממלכה האוסטרית בשנת 1918.

המרכז הנאמן והעממי

מבין 6,397 יהודים בסאראייבו שנפקדו בשנת 1910, 4,985 היו ספרדים, שהם 77.9% ו־1,412 אשכנזים, שהם 22.1%.

הקהילה נחשבת לשמורה הספרדית בגולת יוגוסלאוויה. חיו ופעלו בה דורות רבים של נאמני המורשה, "בני עמך" שמרנים, בצד קומץ של חילונים נאורים.

בתחילת המאה, כל בית ספרדי שמר על הכשרות. הפולקלור העממי בשפת הלאדינו טופח באהבה ובקפדנות. משכילים צעירים שאפו ללמוד, לקדם ולהפיץ את המורשת הספרדית. בשנים 1900–1901 הם נסתייעו בידי א.א. קאפון (1853–1950), שערך בסאראייבו 30 גיליונות של העיתון "לה אלבוראדה" ("השחר") בלאדינו. משכילים אחדים ניסו את כוחם גם בכתיבת סיפורים ומחזות בשפה זו, אך באותיות לאטיניות. מאז נעלמו אותיות רש"י מודפסות מדפי עיתוני סאראייבו. זמרי המקהלה "לה לירה" החלו להשתתף בעבודת־הקודש בבית־הכנסת והדבר נחשב כנועז בעיני זקני אותו הדור. מרבית דוברי הלאדינו ייחלו באמונה שלמה לביאת המשיח ולגאולת ציון, ללא סבוכים רעיוניים. מ. לוי, ש. פינטו, ש. שמואל רומאנו היו בין אלה שליקטו ורשמו מטמוני הלאדינו המדוברת

והמושרת. אוספיהם ומחקריהם חשפו טפח מן האוצר הבלום במנהגים, בניבים, במימרות ובפתגמים, ברומאנסות ובלחנים הספרדיים. רק חלק מהעבודות הללו ראה אור בתקופות מאוחרות יותר, בעיקר בשנות ה־30, ונותרו עוד אוספים שטרם פורסמו [כגון מילונו של ד״ר שמואל רומאנו הנ״ל לשפה המדוברת בין יהודי בוסניה בתוספת תרגום מקביל לצרפתית ולגרמנית. הערת המערכת].

המפגש בין שתי העדות — האשכנזית והספרדית היה מלווה מדי־פעם בתופעות של חשש, חשד, ואף ריב ומדון. על־אף התורה הציונית והמציאות של עם אחד בעל גורל משותף, לא היו, לכאורה, סיכויים מיידיים לאיחוי הקרע בין המחנות. הקנאה והרגשת האפליה הכשילו את קירוב הלבבות. אין תימה, שבראשית התקופה היוגוסלאווית התחוללו משברים בין־קהילתיים. אך במהלך החיים בצוותא בין שתי מלחמות־העולם נרגעו הרוחות, גברה ההבנה הדדית ונתגבשו דרכי שיתוף־פעולה נאותות.

בעת האינטגראציה המזורזת והפיתוח המואץ של בוסניה, השתדלו כל שכבות היהודים לקיים יחסים תקינים בחיי היום־יום עם כל תושבי האזור, לרבות נציגי הממשל. הספרדים והאשכנזים כאחד היטו שכם במאמץ לפתח ולקדם את הגליל בעל אוצרות־הטבע הניכרים. אליבא דאמת, אוצרותיה שעל פני הקרקע ואלה הטמונים באדמתה, קראו לגואל. היה ביקוש רב לכוחות־עבודה מיומנים. היהודים שמקרוב באו, על־פי הרוב אשכנזים, התייצבו והחלו מיד במלאכה. כן עשו המשכילים, בני הדור הצעיר מבין הספרדים. תהליך זה בא לידי ביטוי, בין השאר, בריבוי צורות ההתארגנות הפנימית של היישוב היהודי.

מראשית המאה ואילך גברה במיוחד פעילותם של יהודי סאראייבו (Sarajevo).

במפקד של שנת 1910 נרשמו בבוסניה 24 אגודות יהודיות, שחבריהן פעלו כמתנדבים, דהיינו שלא השתייכו למנגנון הקהילתי שמומן ממיסי הציבור. מתוכן 14 אגודות פעלו בבירה. למרבה הצער, חסר מידע מהימן על התפתחותן של האגודות הללו בשני העשורים הראשונים של המאה ה־20.

מכל מקום, יש לציין את עבודתן הברוכה של שתי הקהילות בכלל, ושל אגודת הסעד והתרבות הגדולה ״לה בנבולנציה״ בפרט.

יהודי סאראייבו מעולם לא סבלו מתסביך הלאומיות הכפולה, תסביך אשר אפיין, למשל, את האגודות היהודיות בבלגראד ובזאגרב. דיי להצביע על שמות האגודות כדי להיווכח בשוני. שמותיהן היו בלאדינו, והאגודות כונו ״יהודיות״ באופן חד־משמעי. נעדרו כינויים דו־ערכיים או דו־לאומיים. כן גם לא נמצאו מקבילות בוסניות למקהלה הסרבית־יהודית של בלגראד או לאגודה הספרותית של ״קרואטים בני דת משה״ של זאגרב.

בראש הקהילה הספרדית הוותיקה עמדו בתקופה זו בני משפחת שלום. הם מייצגים דור חדש של עסקנים קהילתיים, שלא התרפסו בפני השליטים. כראשי הקהל שימשו דניאל א. שלום עד 1900, סלמון ד. שלום עד 1909 ויהושוע ד. שלום, הנודע כציר וירילי בסאבור, עד שנת 1916. בעיני החרדים השמרנים נחשב דניאל לחדשן, משום שהורה לנהל פנקסי לידות ורישום בני הקהילה שהלכו לעולמם. סלמון ניסה לייעל את מנגנון הקהילה ובתקופת כהונתו אכן החלה השתתפותה של מקהלת ״לירה״, כאמור, על מנת לרומם את התפילה בבית־הכנסת. כאחד מכישלונותיו ניתן, אולי, לחשוב את גישתו אל א.א. קאפון, עורך ״לה אלבוראדה״, שלא נתקבל לשום משרה קהילתית, לא כחזן, לא כדרשן ולא כמורה וסופר

בסאראייבו. לבסוף מצא קאפון סיפוק נפשי בכתיבת שירה בלאדינו ובחיבור מחזות עבריים. כדאי להזכיר, שקאפון לא היה יליד המקום (הוא בא מבולגאריה), ואין זה מן הנמנע שהדבר השפיע על היחס אליו מצד פרנסי הקהילה.

הבולט בפעילי משפחה זו היה, ללא ספק, יהושע ד. שלום, שהשלים את הריפורמות שהנהיגו קודמיו. הוא נקט את הקו המנחה של דור ההשכלה וסייע בהשתלמות הצעירים הספרדים בקהילתו. בשנת 1906 נבחר לנשיאות לשכת המסחר והמלאכה. כהונתם הממושכת של בני משפחת שלום בעדתם מעידה על מעין שיטת שושלת, שבה ירשו זה מזה את ראשות הקהילה. התופעה נבעה מן השתלטנות שרווחה בחברה הבוסנית דאז מזה, ומן האדישות לענייני ציבור בקרב בני הקהילה מזה. שיטה זו נמשכה זמן ממושך למדיי, אף־על־פי שבאותה העת החלו לחזור בוגרי האוניברסיטאות בחו״ל, פעיליה לשעבר של אגודת הסטודנטים ״אספרנצה״ בווינה. אמנם, לבסוף צעירים אלה ״לקחו את הדברים לידיהם ברצינות״. הבולטים ביניהם היו: הרופא יוסף שלום, המהנדס איזידור סומבול, המשפטן יעקב חיון (1884—1914), הרב מ. לוי (1871—1943), ועורך־הדין ציר הפארלאמנט המקומי ויטה אלקלעי (1887—1935).

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, חוילו כל חייבי־הגיוס היהודים לשרת בצבא האוסטרי. בשלבים הראשונים של המלחמה פונו תושבי סאראייבו בשל הקרבה לחזית. מרביתם עברו לערי־השדה בצפון־מערב בוסניה, ויש שהגיעו אף לפנים אוסטריה—הונגאריה. עם נסיגת הסרבים חזרו הפליטים הביתה, כפי שמעידה ידיעה קצרה בעיתון ״יידישה צייטונג״ הווינאי מה־2 בנובמבר 1916. מאותה ידיעה למדנו גם על הלווייתה של קלארה נחמיאס, יושבת־הראש של ״מוריה״ — היא אגודת בנות ציוניות. היא הייתה מורה בבית־הספר היהודי. ספדו לה הרב לוי והמורה ג׳אין. בכתבה זו הודגשה העובדה, שזו הפעם הראשונה שבהלוויה משתתפות נשים ספרדיות. כמו־כן צוין, שאלברט אוזמו, מפעילי התנועה הציונית, פתח במגבית להקמת מצבה על קברה של המנוחה.

הפזורה בערי־השדה

בדומה ליהודי סרביה, התרכזו גם יהודי בוסניה ברובם בבירת הארץ. הן אלה והן אלה היו יושבי־ערים מובהקים. אחת הסיבות לריכוז היהודים ביישובים עירוניים נעוצה בעובדה, שרק ביישובים גדולים הוקמו קהילות ממש, שהיה בכוחן לספק את צרכיהם הדתיים והלאומיים של היהודים, ואילו בכפרים התקשו להקים ולהחזיק בית־כנסת, בית־עלמין ושאר מוסדות קהילתיים. עם זאת, מסתבר שהיו מספר ניסיונות לשינוי פני הדברים. על היישובים בערי־השדה נרמז בכרך א׳ (עמודים 196—197), וכאן המקום להרחיב את הדיבור עליהם.

בשנת 1583 העביר הוואלי, הנציב העות׳מאני בבוסניה, את מרכז המינהל מסאראייבו לבאניה־לוקה, עיר בשטח הסָפָר הצבאי, בצפון־מזרח בוסניה, סמוך לגבול עם קרואטיה. עיר קטנה זו הייתה מוקפת חומות גבוהות, והכול נראה בה יציב ובטוח. על אף הפיתוי לחיות בקרבת השלטון, לא נתלוו יהודי סאראייבו מייד אל הוואלי למקום־מושבו החדש, אך כעבור זמן מה הגיעו לשם יהודים ספורים.

בשנת 1649 העתיק הוואלי שוב את מושבו, הפעם לטראווניק, עיר הנמצאת במרחק של כשמונים ק״מ צפונית־מערבית לסאראייבו. במקרה זה סטו היהודים במקצת ממנהגם ועזבו את סאראייבו מרצון, נלוו אל הוואלי ועברו לגור בטראווניק. יהודים אלה נמשכו אחרי סיכויי השוק שנראו הפעם מבטיחים במרכז המינהל החדש. גורם נוסף היו הצפיפות והמצוקה הכלכלית בבירה שדחפו אחדים מיהודיה לאחוז שוב במקל־הנדודים. האמיצים והנועזים שבהם לקחו על עצמם שוב סיכון מתוך הציפייה לזכות לפרנסה טובה יותר בטראווניק.

כ־40 שנה לאחר מכן, בשנת 1687, נכבשה סאראייבו בידי הנסיך מבאדן בשם הקיסר הגרמני. האסונות וההרס לא הותירו ברירה ולא היה מדובר עוד בעזיבה מרצון. הבריחה אל היערות העבותים שבסביבה הייתה מחויבת־המציאות. עם שוך הקרבות ושובם של הטורקים העות׳מאנים נרגעו הרוחות, אלא שמאז לא דבקו עוד יהודי סאראייבו במקום־מושב זה. החלה יציאה לערי־השדה שבבוסניה ולחבלים השכנים. מאידך גיסא, באותו פרק־זמן המשיכו הקהילות בסאראייבו וברחבי הגליל לקלוט מהגרים מבולגאריה ומסרביה.

המושל הטורקי ישב בטראווניק (Travnik) עד שנת 1850, שבה חוסל סדר הנדודים והמינהל האזרחי ״שב הביתה״ לסאראייבו; ויש להעיר, כי באותה עת השלטון העות׳מאני הלך ושקע. מאז כיבוש בוסניה על־ידי האוסטרים בשנת 1878 החלו הדברים להשתנות מיסודם. באותה עת החריפו היחסים הפנים־יהודיים, ובמפנה המאות אף הגיעו עד משבר. המשבר אירע בראשית התקופה היוגוסלאווית, בשנות ה־20 של המאה ה־20. כפי שתואר לעיל, נכשל המשטר האוסטרו־הונגארי בטיפולו בבעיית הלאומים בבוסניה. לא זו בלבד שהארץ לא התייצבה מבחינה מדינית, אלא הניצוץ שניצת עם רצח יורש־העצר האוסטרי, הבעיר את אש המלחמה והביא אותה לשטחים נרחבים של העולם. ברם, אם ניקח את הקידמה בתחומי הרוח והחומר כאבן־בוחן להערכת מפעלה של אוסטריה בבוסניה, הרי יש להודות, כי היא עשתה רבות במשך 40 שנות שלטונה בבוסניה (1878–1918). הישגי המינהל והתרבות המודרניים הגיעו אל הנידחים שבכפרים. רמת־החיים עלתה בהתמדה, השתפרו תנאי החיים, והמשק הלאומי שגשג.

כל הסימנים מעידים, כי יהודי בוסניה היו שותפים פעילים במפנה חיובי זה. בין פעילי הפיתוח הנמרץ הצטיינו מספר יהודים אשכנזים. רובם של ה״חדשים״ היו ממוצא מזרח־אירופי, ולשון־דיבורם הייתה יידיש. הם נשארו נאמנים למורשת אבותיהם ותמכו במפעל הציוני שהדיו כבר הגיעו לבוסניה. המיעוט שביניהם, ז.א. אלה שבאו ממרכז־אירופה ועבדו כפקידים בממשל, או שהיו בעלי מקצועות טכניים או חופשיים, גם כן שירתו נאמנה את הממשל האוסטרי. אולם היו ביניהם גם מתבוללים שגדלו על רעיונות ההשכלה בלבד ועסקו בפרנסתם להנאתם. ברי, שרבים מן הצעירים המקומיים, לרבות היהודים הספרדים, נאלצו להסתפק בַּמעט היחסי מהפירות שהניבה האדמה בשלבי התפתחותה המהירים. זה גרם למרירות ולרוח־מדנים, שהלכו והצטברו במרוצת השנים. אין ספק, שמטרת הכיבושים הקולוניאליים הייתה בראש־וראשונה ניצול מרבי של המשאבים הכלכליים, על־אף המלל הדיפלומאטי שנשמע בקונגרס הברלינאי משנת 1878. הקונגרס אמנם קרא לאוסטריה, ״להשכין שלום בבוסניה״, אולם ביצועה המעשי של הסיסמה נשאר קולוניאלי באופיו.

בהקשר זה יש עניין מיוחד ביחסים הבין־עדתיים בין האשכנזים שהזדהו עם הקולוניזאטורים לבין הספרדים המקומיים. האחרונים נפגעו מכך, ששלטונות הכיבוש העדיפו, מטעמים משלהם, את היהודים ה״חדשים״ הללו. עם זאת, רק מיעוט מבין הספרדים, פועלים או סטודנטים, גרסו כאילו קיימים ניגודי־אינטרסים של ממש ביחסי ספרדים — אשכנזים. אמנם אין להכחיש, כי הלכי־הרוח ברחוב היהודי של סאראייבו בראשית המאה ה־20, לא עודדו רגשות אחווה בין ״שבטי״־ישראל. עדיין נשמעים פה ושם הדים מהחיכוכים הבין־עדתיים בסאראייבו, שהם נחלת העבר בעיקרו של דבר.

ערב מלחמת־העולם הראשונה, נמצא כמעט בכל כפר בוסני לפחות בית־אב יהודי אחד, אך ״כפריים״ אלה לא יכלו להקים בכל מקום יישוב־קהילה ממש. מאידך גיסא, בעיירות התנהלו חיי הקהילה בעצלתיים, באווירה של אדישות, ורק לעתים התאוששו יהודים אלה לפעילות דתית ולאומית כלשהי. עלינו לציין, שבעידן פיתוח הארץ ותוך־כדי הניצול המתוכנן של המחצבים, היערות והחקלאות, אכן החלו יהודים לא־מעטים לעבור מהעיר אל ערי־השדה. בערים וביערות הסמוכים להן נוצרו מקורות־פרנסה חדשים. מפעלים חדשים קלטו בעלי־מקצוע, זבנים ופועלים, טכנאים ומומחים הוזמנו משטחי אוסטריה השונים, וביניהם גם מספר יהודים ממזרח־אירופה.

תוך זמן קצר קמו יישובים יהודים חדשים בערי־השדה, הריכוזים ה״גדולים״ של האשכנזים קמו בעיקר בצפון הארץ. המצב בקהילת מוסטאר, בירת הרצגובינה, הוא חריג מבחינה זו.

רק מחלק מן הקהילות שבערי השדה בבוסניה הגיע אלינו מידע מספיק על קורותיהן. להלן נביא את מה שעלה בידינו ללקוט בעיירה ביהאץ׳ (Bihać). העיר נמצאת במרכז אזור־הספר הצפון־מערבי, ומעולם לא ישבו שם יהודים רבים. המקום שוכן באזור הררי, אשר תושביו החזיקו מעמד זמן רב מול התקפות הטורקים במאות ה־15 וה־16, כשריד אחרון של עצמאות בוסניה. לבסוף נכבש גם המקום הזה בידי הטורקים ושימש להם במשך יותר משלוש־מאות שנה קו־הגנה חשוב במגזר המערבי־הקיצוני, כנגד שטחי קרואטיה, שהשתייכו לאוסטריה־הונגאריה. מתיישבים ספרדים באו למקום, השוכן על שפת הנהר אונה, במישור שלרגלי ההר בילאשניצה, במחצית המאה ה־19. ביניהם בלטו יוצאי טראוניק, שמרביתם היו סוחרים. היתר היו יוצאי סאראייבו ובאניה־לוקה, מהם שהתפרנסו כמוכסים. יהודים אלה היוו אך מיעוט קטן מתוך 922 אלף התושבים שנפקדו במחוז ביהאץ׳ בשנת 1910. 275 בלבד מבין התושבים היו יהודים, רוב התושבים היו סרבים ומוסלמים. מאז ירד מספר היהודים בביהאץ׳ בהתמדה ובערב השואה — בשנת 1941 — נפקדו במקום 92 יהודים בלבד. גם משם נתקיימה ההגירה לערים אחרות ברחבי המדינה.

מצבת־הקבר העתיקה ביותר בבית־העלמין בביהאץ׳ היא משנת 1875. בית־הכנסת במקום נבנה בשנת 1906. הקהילה הייתה משותפת לספרדים ולאשכנזים. פעלו בה חכמים שהרביצו תורה לילדי ישראל ב״מלדר״. שלושה רבנים כיהנו במקום. שניים מהם, דוד פירירה ובנימין אלהלאל, עשו זאת שלא על מנת לקבל שכר. האחרון שבהם — אברם י. עטיאש, נספה בשואה בשנת 1941.

פרנסתם של יהודי ביהאץ׳ הייתה בעיקר על המסחר, על פרקמטיה במוצרים תעשייתיים מוגמרים תמורת תוצרת חקלאית של איכרי הסביבה, והיו גם אומנים ובעלי־מלאכה

ביניהם. בראשית המאה ה־20 התגוררו בביהאץ׳ ובסביבתה בני משפחות אבינון, עטיאש, אלטרץ, ברוך, כוויסון, מרכוס, לוי, מאסטרו, פאפו ופינטו, ואילו בין האשכנזים נזכרים בני משפחות זילברשטיין (צלם), ניימן (שופט) פרידמן (רפד), ד״ר קרבל (רופא), רכניצר ושיין (מלונאי). מכאן אנו למדים, שגם יהודים מבורגנלאנד מצאו מקלט זמני בבוסניה בטרם ירדה השואה עליהם. בתקופה המתוארת התפרנסו רק מעטים ממקצועות אקדמיים. בית ספר־תיכון הוקם במקום רק בשנת 1912.

נעבור לפריידור (Prijedor), השוכנת כ־80 ק״מ צפונית־מזרחית לביהאץ׳, למרגלות ההר קוזארה, על שפת הנהר סאנה. עיירה זו מחוברת למסילת הברזל נובי־באניה־לוקה והתפתחה בראשית המאה ה־20 הודות למוצרים מקומיים — לדברי עץ, לתוצרת חקלאית, לפחם ולעפרות ברזל, וכן בוכסיט.

רוב היהודים בעיירה זו היו סוחרים, ובודדים היו רופאים, רוקחים ופקידים במפעלי־העץ. הם לא השכילו להקים לעצמם מוסדות־קהילה משלהם. מלכתחילה, מספרם היה קטן מכדי להתארגן כהלכה, ולכן התחברו אל הקהילות בבאניה־לוקה הסמוכה. מן הראוי לציין, ש״נישואי תערובת״ ראשונים בין ספרדים לבין אשכנזים נערכו דווקא בעיירה זו, והתופעה התפשטה בכל החבל.

ערב השואה עלה בכל־זאת בידי קומץ יהודי פריידור לייסד קהילה משותפת עם אחיהם מן העיירה סאנסקי־מוסט, השכנה מדרום. רב הקהילה ישב בסאנסקי־מוסט וביקר פעם בשבוע בפריידור. כמו־כן ראוי להזכיר את ראשוני הציונות שפעלו בפריידור, כגון השען ג. זיידמן (ראה עליו להלן), שהיה גם בעל חנות הספרים, ואת הסוחרים י. מבורך, ד. שטרן, וכן את הרופא מ. שיפר ואת הרוקח ל. הירשמן.

בין ערי־השדה הבוסניות בלטה בתקופה זו באניה־לוקה (Banja Luka). העיר יושבת בשטח רחב־ידיים, סביב הנהר וורבאנייה, שבו נמצאים אוצרות־הטבע של המחוז, ובראש־ובראשונה מכרות־הפחם. כ״כ פעלו שם מנסרות גדולות לעיבוד עץ שהובא מהיערות העבותים שבסביבה. המוצרים המקומיים המוגמרים או המוגמרים־למחצה קנו לעצמם מוניטין בשוקי העולם. מפעלים אלה שימשו מקור פרנסה לאנשים רבים, וההון שהושקע בהם בא ממקורות זרים, בעיקר מבנקים בווינה ובבודאפשט.

בעיר זו חנו גדודי־צבא רבים והיא הייתה מרכז תעבורתי חשוב של בוסניה. היה בה גם מסוף למסילת־הברזל הגדולה, בעלת קוטר אירופי רגיל, שחיברה את בוסניה לרשת המסילות של אירופה המרכזית.

בשנת 1910 נפקדו בבאניה־לוקה 14,800 תושבים, מתוך אוכלוסייה של 403,800 נפש במחוז כולו. מהם היו 236,000 סרבים, 93,000 קרואטים, 6,000 קאתולים־יוונים ו־70,000 מוסלמים. בכל המחוז היו אז 1,068 יהודים, מהם 481 ספרדים ו־587 אשכנזים. חסרים נתונים לגבי מספר היהודים בבאניה־לוקה עצמה באותה שנה. מכל מקום, ידוע שהיישוב היהודי במקום נמנה עם הגדולים שבערי־השדה הבוסניות. על־פי המפקד שערך איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד ערב השואה בשנת 1941, התגוררו בבאניה לוקה 392 יהודים. היה זה היישוב השני בגודלו בבוסניה.

יישוב יהודי זה מוזכר כבר בשנת 1713. באותה שנה פנו סוחרי באניה־לוקה היהודים לממשל הצרפתי, כדי שימנה אחד מהם לקונסול מסחרי של צרפת במקום. אין מידע מתי

בדיוק הוקמו מוסדות הקהילה במקום. ב״יברייסקי גלאס״ (סאראייבו) מה־5 באוקטובר 1935 מסופר, כי הספרדים בבאניה־לוקה החליטו לבנות בית־כנסת חדש בשנת 1880. הבניין אכן הוקם במרכז העיר תוך חודשים מספר.

מוסדות הקהילה האשכנזית בעיר הוקמו בסדר הבא: בית־עלמין בשנת 1883, בית־הכנסת סמוך לטיילת, בשנת 1902.

הספרדים היו על־פי רוב סוחרי הטקסטיל או הסדקית. נתבלטה משפחת פוליוקן־לוי, שאחדים מבניה ונכדיה מילאו תפקידים נכבדים בציבור היהודי עד השואה. מהם עמדו בראש הקהילה הספרדית במקום. גם בני המשפחות חביליו, נחמיאס וסראפין׳ נטלו חלק בעבודת הכלל, הדור הוותיק בקהילה היה דתי ושומר מסורת. בכך לא נבדלו הסוחרים והמתווכים מבעלי־המלאכה; בשבת ובמועדי ישראל שבתו כולם ממלאכתם. עד שנת 1928 היה רבם מנחם רומאנו, שעבר אח״כ לזאגרב, ולבסוף לסאראייבו.

בתקופת הראשונה אחרי הכיבוש האוסטרי היו בין האשכנזים קצינים בדרגים שונים. אחריהם באו בעלי מקצועות שונים, לבלרים, בנאים, טכנאים, מהנדסים, עורכי־דין ורופאים. קהילתם נוסדה, כאמור, בשנות ה־90 של המאה הקודמת בשם ק״ק אוסטרית־הונגארית. בין מייסדיה היו העורך־דין פרנק והרוקח ר. בראמר. אחריהם כיהנו בתפקיד ראש הקהל א. מיטלר ומ. גרינוולד. ערב השואה פעל מ. הרצוג בתפקיד זה. רבני הקהילה היו, בזה אחר זה, מ. פרנקפורטר ופ. קלר המכונה ׳מרתף׳, שניהם מלומדים ומורים מעולים, שתרמו רבות להפצת השפה העברית בשטחי יוגוסלאוויה השונים.

היחסים בין הספרדים לבין האשכנזים בעיר היו טובים. במרוצת הזמן הפכה באניה־לוקה למרכז ציוני בזעיר אנפין. הן הספרדים והן האשכנזים שיתפו פעולה בעבודה הציונית, למען מטרה קדושה ומשותפת. ראויה לציון המסורת שהייתה נהוגה בין הספרדים של באניה־לוקה — לעלות לרגל לארץ־ישראל. זה התרחש עוד לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, בה בשעה שבקרואטיה השכנה, נלחמו פרנסי הקהילות עד־חרמה ברעיון החדש של הציונות. אמנם, אף בעיר זו נמצאו מתבוללים, שהתנגדותם נבעה מעצם עבודתם אצל האוסטרים או ההונגארים. עמם נמנה שמעון זלוסצר, חניך האסכולה הסוציאל־דמוקראטית בווינה; לעומת זאת, אחיו עלה ארצה. גם עבודת הסעד והצדקה לא הוזנחה, וראיה לכך עבודתה הברוכה של אגודת הנשים ״ברוריה״, שבראשה עמדה במשך שנים רבות ארנה פוליוקן, רעייתו של ראש הקהל י. פוליוקן.

בלב חבל פוסאווינה, מצפון־מזרח לבאנייה־לוקה, שוכנת עיר הנפה דרוונטה. שפת־אימם של בני המקום היהודים הייתה לאדינו. רובם שמרו על המסורת ועל מנהגי ישראל. מן המשפחות שנשאו בעול העבודה הציבורית נוכל לציין את בני ברוך, גאון, חביליו, כהן ופסח.

בין המשפחות האשכנזיות בלטו משפחת העורך־דין י. לאופר ומשפחות הרופא ד״ר גרינברג והרוקח זוסמן.

אצל האשכנזים, דיברו יידיש בבתי המשפחות בוכהלטר (אופה), וריכטר (סוחר).

בשנת 1910 עלתה דרוטנה לכותרות העיתונים. על־פי כתבה ב״ז׳ידובסקה סמוטרה״, אוסייק, מה־26 באוגוסט 1910, נפלה אשת הסוחר מ. שטרן קורבן לעלילת־דם. המידע על המקרה נשאר קטוע, ואין אנו יודעים מה עלה בגורלו של המעליל.

לפי עדותו של מוריץ חביליו, ראש הקהל האחרון של קהילה זו, התפללו יהודי הקהילה בבית־הכנסת הקטן שנבנה בחצרו של לוי דוד פסח–בכור, עוד לפני 1900. בשנת 1908 הוקם שם בית כנסת גדול. הוא עמד ברחוב "בכור" על שם הנדבן ל.ד. פסח־בכור, שתרם רבות לשיגשוגה של העיר דרווטנה כולה.

כחכמים שימשו: ד. חביליו, ח. אלקלעי וי. פאפו. בין ראשי הקהילה כבר הזכרנו את ל.ד. פסח־בכור; אחריו באו: ה. דויטש וד.ל. פסח. מספר הנפשות בקהילה זעירה זו נע בין 80 ל־150. השואה שמה קץ לקיומה.

ב. מניצני הציונות בראשית המאה בערי־השדה של בוסניה

במפקד האוכלוסין משנת 1910 נפקדו במחוז טוזלה 425,500 תושבים, מהם 1,616 יהודים. מכאן שמספר היהודים היה 38 מאיות האחוז מסך התושבים.

על־אף המספר המצומצם, היה במחוז טוזלה הריכוז היהודי הגדול בפרובינציה הבוסנית. מלבד טוזלה היו בו קהילות יהודיות בביילינה (Bjelina) ובברצ׳קו (Brčko). בטוזלה היה רוב אשכנזי. בביילינה ובברצ׳קו הרוב היה ספרדי.

יהודי טוזלה היו מאורגנים בקהילה מאוחדת, אשכנזית־ספרדית. תופעה זו הייתה בעבר נדירה, אך מצאנו קהילות ספרדיות־אשכנזיות גם בטראוניק, בברצ׳קו, בביילינה ובעיר מוסטאר (Mostar), בירת הרצגובינה. אין ספק, שמספרם המועט של יהודים בעיירות אלה גרם לאיחודם בקהילה אחת.

הקהילה בטוזלה (Tuzla) נוסדה קרוב לשנת 1890, בברצ׳קו — בשנת 1881 ובביילינה בשנת 1895. היו אלה קהילות קטנות, ללא מסורת ארוכה. יהודי הקהילות האלה, חלקם יוצאי מזרח־אירופה, ריכזו את פעילותם לקידום פרנסתם ומעמדם בסביבה החדשה. היו ביניהם בעלי־מקצוע, וכן פקידים, רופאים, רוקחים ועורכי־דין. הספרדים עסקו במסחר, במיוחד בתוצרת חקלאית (ייצוא שזיפים בעיקר).

בית־הכנסת בטוזלה נבנה בשנת 1902. לראש הקהל הראשון נבחר הכימאי א. גראואוג. אחריו כיהן במשרה זו מ. ליסקה, קבלן לניצול יערות. מנהל בית־החרושת לספירט, ל. שוסברגר, ירש את מקומו. בשנים שבין שתי מלחמות־העולם עמד בראש הקהילה ב. רוזנר, שנספה בשואה.

רבה הראשון של הקהילה היה ד״ר אמיל שפיצר. אחריו בא ד״ר הינקו אורבך (שעבר בשנת 1909 לעיר זמון, ומשם בא לסאראייבו). הרב האחרון היה ד״ר שמואל קליין, שכיהן בשנים 1910–1913, ושנודע לאחר זמן כמדען וכפרופסור לטופוגראפיה תנ״כית באוניברסיטה העברית בירושלים. מאז 1913 לא כיהנו עוד רבנים מוסמכים בטוזלה.

רבנים אלה השתדלו להפיח רוח חדשה בקהילה. בסוף העשור הראשון של המאה הנוכחית הופיעו במקום ציונים "צעירים" כמו לוייזה זלוסצר וכן ש. אבינון, א. חרון, יהודה אלקלעי ויהודה ויזלר; בבחירות לפארלאמנט הבוסני, בשנת 1910, תמכו היהודים במועמד הציוני, ד״ר ויטה אלקלעי.

בפינה הצפונית־מזרחית של מחוז טוזלה שוכנות שתי העיירות ברצ׳קו וביילינה,

הנודעות בשזיף הבוסני המפורסם (שממנו מייצרים את הי״ש הקרוי ״שליבוביצה״).

קהילת ביילינה, שמספר נפשותיה הגיע ל־300, הייתה פעילה ותוססת. בתקופה מאוחרת יותר עזבוה רבים, שהעדיפו לעבור לטוזלה או לסאראייבו, ביניהם אברהם לוי, שהיה ראש הקהילה. הוא עבר לסאראייבו ונמנה שם עם מייסדי אגודת ״בני־ציון״.

היהודים עסקו בראש־וראשונה בשיווק הפרי ומוצריו. אך היו ביניהם גם חקלאים, והנודע שבהם היה אברהם פ׳ינצי, שהקים חווה חקלאית על שטח של 1,000 דונם. בחווה זו הוקמה בשעתו ההכשרה החלוצית הראשונה ביוגוסלאוויה. משה־מוריץ פינצי, בנו שלמד אגרונומיה, עלה לארץ־ישראל ונודע בטיפוח ענף הצאן בארץ, במיוחד בגידול הכבשה האווסית. אחיו של אברהם, ד״ר יוסף (צ׳וצ׳ו) פ׳ינצי, היה רופא־שיניים, כיהן שבע שנים כראש קהילת ביילינה והיה ציוני פעיל (1839–1878). בין פעילי הקהילה נזכיר עוד את י. אלקלעי, צ. ברוך, ל. נוסבאום, ומ. פאפו.

הם אשר הקימו את מוסדות הקהילה: ״חברה קדישא״, בית־הכנסת ובית־העלמין, אולם בשואה נהרס הכול.

הרב הראשון של הקהילה היה משה רומאנו. הוא בא מטראוניק. בדרכו הלך גם בנו, בוקי רומאנו, שהיה פעיל בקהילת ביטולה (מונאסטיר).

בביילינה פעלה מקהלה בשם ״זמיר״, תופעה ראויה לציון בסביבה הבוסנית, המצביעה על פעילות תרבותית אף בעדה הקטנה. בין הציונים הראשונים נזכיר את נתן לנדאו (1834–1916), מורה לשפה הגרמנית. עד להקמת המרכז בסאראייבו הוא עמד בראש הפעולה הציונית בבוסניה. הצטרפו אליו חיים אלקלעי וצדיק ברוך.

בנו של לנדאו, יעקב, היה בין החלוצים הראשונים שעלו לארץ־ישראל בשנת 1921.

בין המשפחות המקומיות נזכיר עוד את השמות של אוזמו, אלטרץ, אלמוזלינו, אלקלעי, דנון, חביליו, חיון, מאסטרו, מונטיליו, מוסאפיה, פינטו, פאפו, פירירה, קלדרון ושלום. מבין האשכנזים תצויינה המשפחות גרינברגר, גרינפלד, וולק, ויל, וילדפייר, וייזר, וייס, וינר, טישלר, מלץ, פישלר, פלש, קאף, קראוס, שוויצר, שוורצברגר וצוקרמן. מכל אלו שרדו בתום השואה רק מעטים, שעלו לארץ־ישראל בשנים תש״ח–תש״ט.

האמור על קהילת ביילינה יפה אף לגבי ברצ׳קו, אלא שזו הייתה קטנה ממנה. באותה תקופה ישבו בה, בין השאר, המשפחות אלקלעי, לוי, פ׳ינצי, שלום וקטן.

יהודים ישבו בעוד מספר עיירות במחוז טוזלה, ולכולם קורות קצרות יחסית, דהיינו החל מאמצע המאה ה־19 ועד השואה ב־1941. מדובר במקומות־היישוב הבאים: גראדאצ׳ץ, גראצ׳אניצה, לוקאבאץ, קריקה, ז׳פצ׳ה וזאווידוביצ׳י.

התושבים היהודים במקומות האלו השתייכו לקהילות המאורגנות במחוז. פה ושם נבנה בית־כנסת, כמו בז׳פצ׳ה (Žepče). באזור־תעשייה חדש זה ישבו משפחות חביליו, מוסאפיה, שטרן, זוננפלד, פולץ, באנד ושמולקה. בגראדאצ׳אץ הייתה משפחת הרוקח קראוס, ובגראצ׳אניצה התגוררה משפחת דנון הענפה.

מן הראוי להזכיר גם את העיירה בוסאנסקי שאמאץ (Bosanski Šamac). שם גדלה רוזה הקר לבית הרמן, שבמרוצת השנים הייתה לאחת הנשים היהודיות הבולטות בארץ כולה (בתור מזכירה כללית של ויצ״ו).

עוד קהילות זעירות

למרבה הצער, לא נמצא עד־כה תיעוד על תולדותיהן של מספר קהילות קטנות בפרובינציה הבוסנית, כמו גוראז׳דה, יאיצה, לובנו, רוגאטיצה ועוד.

להלן נביא סקירה תמציתית על קהילות בוסניות קטנות, לפי הרשום והידוע לנו עליהן:

אף כי מספר הנפשות של קהילת מוסטאר, בירת הרצגובינה, היה יחסית מועט, יוחד לקהילה זו מקום חשוב בתולדות היהודים בפרובינציה הזאת.

במפקד של שנת 1910 נרשמו במחוז מוסטאר 267,000 תושבים, ביניהם 397 יהודים בלבד. מהם היו 96 ספרדים והשאר אשכנזים. על־פי המסורת באו לשם ראשוני הספרדים בסוף המאה ה־18, ואילו האשכנזים החלו להגיע החל משנת 1878, היא שנת הכיבוש האוסטרי. הוקמה קהילה מאוחדת. בית־הכנסת נחנך בשנת 1902 ושימש בית־תפילה לשתי העדות, בלי לפגוע בנוסח של אחת מהן.

פרנסתם של היהודים באה מענפי כלכלה ושרותים שונים. היו ביניהם אנשי צבא־הקבע (צ׳אצ׳ק), עובדי רכבת (ברגמן, חיון, פ׳ישר, קליין). בעלי־מלאכה — לרוב פחחים (פרומר, קמחי), חרטים (כהן), מלונאים (בויים), וכן יצואנים וסוחרים (גוטמן, דנון, כהן, חיון, קונפורטי, שוורץ). היו גם פקידי מינהל ושופטים (מאנדולפו, שטוקהאמר, חולס, שיף). ככלי־קודש שירתו משפחות מאסטרו, פישביין ופירירה.

ראויה לציין אישיותו של אבא כהן. בשנים 1910–1912 למד בגמנסיה ״הרצליה״ בתל־אביב הקטנה. בשובו לכור מחצבתו היה בין הציונים הפעילים ברחבי בוסניה. נמנה עם מייסדי סניף ״פועלי ציון״ בסאראייבו.

מכאן נעבור לעיירה בוגויינו (Bugojno) על גדות הנהר וורבאס, שאליה באו במרוצת המאה ה־19 מספר משפחות ספרדיות: עטיאש, אלטרץ, לוי, פאפו ושלום. מבין האשכנזים הגיעו משפחות גרוף, הרמן, קורמס ושלזינגר. רובם עסקו במסחר. לא קמו מוסדות קהילה, כנראה, מפאת מיעוט היהודים בה. גם על עדה קטנה זו בא הקץ ביום ט׳ באב תש״א (1941), כאשר נעצרו והובלו כל יהודי העיירה לטבח. במהלך השואה נודע, כי דווקא בבוגויינו גויסו ״גדודי השוחטים״ מהזוועתיים שבין צוררי־ישראל, שעשו את מלאכתם הבזויה בשליחות המדינה הקרואטית הפאשיסטית.

על ק״ק טראוויניק

קהילת־הקודש טראוויניק היא הוותיקה בחבל בוסניה. העיירה שוכנת בין ההרים ולאשיץ׳ ווילניצה ומצטיינת באקלימה הנוח. הוואלי (המושל) הטורקי בחר בה למושב שלטונו, ובעקבותיו התיישבו בה גם יהודים מספר.

במפקד התושבים משנת 1910 נמנו במחוז טראוויניק 285,000 תושבים, בתוכם 1,266 יהודים (904 ספרדים ו־362 אשכנזים), פחות ממחצית האחוז מכלל האוכלוסייה. הקהילה המשותפת לספרדים ולאשכנזים מנתה אז 404 נפשות, מאז ירד מספר היהודים במקום. בשנת 1930 מנתה הקהילה 364 נפשות. בשנת 1941 התגוררו בה 261 יהודים בלבד.

מקורות המידע על קהילה חשובה זו דלים עד־מאוד. בכרך א׳ של ״תולדות יהודי

	מס׳ היהודים במקום (1940)	שנת הקמת בית־הכנסת	בית־העלמין	אגודות ציוניות (פעילים בהן)	חכמים ו/או חזנים	פרנסים	מספר קרבנות השואה	הערות
ויסוקו	126	1884	1890 (בקירוב)		יהודה פ׳ינצי אברהם רומנו	בני משפחת ברוך ודשן	119	
וישגראד	כ־100	1905	1875	גבריאל פאפו	יעקב מאסטרו יוסף לוי	גבריאל פאפו ויליאם צילר	כולם	
ולאסניצה	60		1875			אהרון אלטרץ שלמה פארדו	כולם	
זבורניק	78	1902		אברהם לוי בלהן פ׳ישר	נסים — מונטיליו בנימין הרן דוד אורדנטליכר	נחמן חיון משה בר־אהרון הרמן גינסברגר		הקהילה לא חודשה
זאווידוביצ׳	117			ד״ר בנדא	יצחק חביליו	יוסף חביליו י. זוננפלד		הקהילה לא חודשה

	מס׳ היהודים במקום (1940)	שנת הקמת בית־הכנסת	בית־העלמין	אגודות ציוניות (פעילים בהן)	חכמים ו/או חזנים	פרנסים	מספר קרבנות השואה	הערות
זניצה	195	1903	1747	״נעורים״: אוטו וייס שלמה טרינקי סאמי פאפו	יהודה פ׳ינצי מוריץ אלטרץ	יהודה מונטיליו הרמן ל. ליבלינג		לא שוקמה. בניין בית־הכנסת הפך למוזיאון עירוני
ד׳פצ׳ה	58	1903			משה מוסאפיה שלמה חביליו	יצחק מבורך	כמעט כולם	
פריידור	43			״בני־ציון״ משנת 1923: גוסטב זיידמן לאה הירשמן דוד חביליו	יצחק פאפו		כמעט כולם	

(טבלה זו הוכנה על ידי המערכת, על סמך נתונים שריכז המחבר, בתוספות מ״ארכיון אבנטוב״)

יוגוסלביה" (ע' 197) צוין, כי הקהילה נוסדה בשנת 1768, ובשנת 1769 כבר הוקם בית־הכנסת במקום. בין חכמי טראוניק יש לציין את הרב אברהם אבינון, שכיהן גם כרב בסאראייבו בשנים 1897–1902. יורשו בכהונה היה משה רומאנו. אחריו בא הרב "המודרני", והכוונה היא לשבתאי ג'אין, ששהה במקום בשנים 1904–1905. עם עזיבתו, בלחץ החוגים השמרניים, שימש בקודש דוד אלקלעי.

יהודי טראוניק לא נחשבו כגורם בעל משקל פוליטי, אף שהיו מודעים למצבם והצטיינו בכושר־תמרון כמיעוט. ואכן, הם שותפו בניהול ענייני העיר; עד השואה ישב במועצת העיר נציג העדה. היהודים השתדלו לטפח קשרים תקינים עם יתר העדות ובתחילת המאה ה־20 שופרו הקשרים גם עם המוסלמים. במידה מסוימת השפיעו על כך חוקי הכשרות. במרוצת השנים הורעו היחסים, וערב השואה אף הפכו לעוינים. התעמולה האנטישמית מצאה אוזן קשבת אצל לא־מעטים מתושבי טראוניק.

ברם, ערב מלחמת־העולם הראשונה היו עדיין יחסים תקינים. עדות לכך ישמש שיתוף־הפעולה לשיקום העיר, אחרי השריפה הגדולה משנת 1903, שכילתה את רוב חלקיה. בכוחות משותפים ובעזרת הממשל האוסטרי נבנתה העיר מחדש.

מצד שני, קרו גם מקרים של איבה גלויה. בשלהי מלחמת־העולם הראשונה השתוללו אנשי "הקאדר הירוק", עריקי הצבא האוסטרי, והם לא פסחו על קהילת טראוניק. הם בזזו את רכושם של סוחרים יהודים והרסו כל מה שנקרה על דרכם. בקורותיה הקצרים של יהדות יוגוסלאוויה, קדמה גזירת "הקאדר הירוק" לזוועות השואה ההיטלראית שהחלו באפריל 1941.

אם־כי ברור שאין להשוות בין שני האירועים כל־עיקר, השוד והביזה שנתבצעו בחבלי בוסניה וקרואטיה השונים היוו מעין אות אזהרה, שנשכח במהרה ולא גרם לתנועת־הגירה ממשית. היה זה סימן לדרגת ההתמצאות וההסתגלות הגבוהה של היהודים לחבל־הארץ בוסניה ולתנאי החיים שבו. אירועי "הקאדר הירוק" נותרו אפיזודה חולפת, ואיש לא ניסה (או לא הצליח) ללמוד ממנה לקח לעתיד.

היחסים בין הספרדים לאשכנזים בקהילה המשותפת היו טובים. עד לשנת 1878 הייתה הקהילה ספרדית טהורה ופעלה לפי תקנות בשם "סטאטוטו די לה קומוניטה דל קהל קדוש טראוניק"; עם הכיבוש האוסטרי באו לעיר גם אשכנזים והצטרפו לקהילה. במועדי ישראל הורגש יותר הגורם האשכנזי, כי אז באו "הכפריים" האשכנזים מעיירות הסביבה, כדי להשתתף בתפילות.

מה"חדרים" ("מלדרים" ספרדיים) ומהישיבות לא נשאר הרבה בתחילת המאה ה־20. בעבר יצאו מהם חכמים ורבנים ספרדיים.

אמנם, ילדי טראוניק המשיכו ללמוד תורה. עוד ב־1903 היה קיים בית־ספר יהודי בעיר, בו למד הילד היהודי אצל ה"רובי" את המקרא על טעמיו עם פירוש רש"י, ואת סידור התפילה. הלימודים נמשכו ארבע שנים. אלה שהמשיכו כדי לקבל הסמכה לחזנות או לרבנות, למדו, עד לנישואיהם, במוסד שנקרא "לכה" (הלכה).

במרוצת השנים המשיכו הילדים את לימודיהם בבתי־ספר כלליים, שנוהלו בדרך־כלל בידי נזירים ונזירות. התלמידים המוכשרים יצאו ללימודים באוניברסיטאות של וינה, פראג וזאגרב. בעשורים הראשונים של המאה, למדו מרביתם רפואה.

בנות האמידים נשלחו לפנימיות בווינה, בבודאפשט, בטריאסטה ובזאגרב. בנות העניים יצאו לעבודה כפועלות פשוטות, ורק מעטות רכשו השכלה ופעלו, על־פי־רוב, כמורות.

מבין מוסדות־הצדקה ראויה לציון אגודת "עזרת דלים", שתמכה בנצרכים ובמיוחד דאגה ל"שוגר" ("נדוניה") לנישואי כלות עניות. בהשפעת נתן רוזנצווייג, יליד טרנופול ועסקן ציוני ידוע, נרתמה האגודה, בשנת 1910, אף לתפקידים הלאומיים. כדי לאסוף אמצעים למטרותיה, ארגנה האגודה מסיבות ונשפים, שהצטיינו בתכניות פולקלור עשירות וגם במטעמי המטבח הספרדי שהוגשו לנוכחים.

לגבי הפרנסות ראוי לציין כמה עובדות אופייניות. רוב יהודי טראוניק התפרנסו מענפי המסחר השונים. בשנת 1913 היו 20 מתוך 68 החנויות הרשומות בעיר — בידיים יהודיות. ואם להרחיב את היריעה עד שנת 1941, הכוללת 209 בתי־אב יהודיים בעיר זו ובסביבתה הקרובה, מסתבר כי מסך הנפקדים, 33% היו סוחרים ו־18% אומנים. כמו־כן מסתבר, שכמעט 29% מהנפקדים נמנו עם מקצועות יצרניים: אומנים, טכנאים, חרשתנים, חקלאים, יערנים ועוד. הנותרים נמנו עם מתווכים ועובדי שירותים: סוחרים, פקידים, רופאים; יש לזכור, כי בתנאי הגולה זהו סיכום חיובי. היו ביניהם בעלי־מלאכה: במשפחות עטיאש פעלו סנדלרים וחייטים, בני אלטרץ ומאסטרו היו פחחים, בני פאפו היה רוקעי נחושת, ואילו משפחות אבינון, פינטו, קונפורטי ושלום נודעו כסוחרים. רק כתריסר יהודים היו אמידים; כעשיר נחשב הסוחר שלמה אלטרץ. היתר היו סוחרים זעירים ורוכלים. מבני משפחת גאון, שעסקו במסחר זעיר, נודעו, בתקופות מאוחרות יותר, שלמה גאון, רבה הראשי הספרדי של יהדות בריטניה לשעבר (כיום מראשי המורים ב"ישיבה יוניברסיטי" בניו־יורק, שם הוא מלמד את המורשת הספרדית) והרופא־המדען, יעקב גאון. בנו של דוד גאון, משה דוד, היה חוקר ולקסיקוגראף ירושלמי נודע. הוא חיבר ספר, בשני כרכים, על יהודי המזרח בארץ־ישראל. מפעלי־תעשייה היו מועטים. שמואל פלדבאואר היה הבעלים של בית־חרושת ללבנים שרופות. בני משפחת מונטיליו שיווקו יי"ש, עשוי מהשזיף הבוסני המשובח. בבעלותה של משפחת שלום היה בית־חרושת לגפרורים.

בין טראוניק לסאראייבו

כדאי להתעכב קמעא על אילן־היוחסין של האחים ברוך, ילידי וישגראד העיר שעל נהר דרינה. מצד אימם, פלורה לבית אבינון, מוצאם היה מטראוניק. המדובר ביעקב ברוך, שהיה עסקן־צדקה ובעל מנסרות־עצים, ובקלמי ברוך הסופר, הבלשן (ומומחה לשפת לאדינו) והוגה־דעות. האח השלישי, השופט אברהם ברוך, היה ראש קהילת סאראייבו אחרי השואה. שלושת האחים ברוך הנהיגו, כל אחד בתחומו, את עדתם ברוח נאורה. המפורסם ביניהם הוא ד"ר קלמי ברוך, היספאנולוג וחוקר ספרויות המערב, אשר נספה בשואה (מת בברגן־בלזן, ימים ספורים אחרי השחרור).

בעת עבודתו בסאראייבו, בין שתי מלחמות־העולם, הוא התפרנס כמורה בבי"ס תיכון (לשפה הגרמנית), אך נתפרסם בעיקר הודות לפעילותו החברתית והתרבותית הענפה בסאראייבו, בתוך העדה ומחוצה לה.

נעיף עתה מבט על כמה משפחות אשכנזיות של העיר, שרק מועטות מהן זכו לשבת במקום יותר מיובל שנים.

כבר הוזכר, שמאז מלחמת־העולם הראשונה החלו בני הדור הצעיר לעקור לערים הגדולות. באווירה זו של עזיבת פרנסות צנועות, שנרכשו בעמל רב, חיו קומץ של יהודים אשכנזים. יהודים אלה הגיעו לשיא התפתחותם ערב מלחמת־העולם הראשונה.

בין הרופאים נזכיר את אורליק, בלוך, בנאו, גליק, צאודרר, בין הסוחרים נמנו: דרוטר, זייפמן, פירטל, שוורצברט, וכן מוכר־הספרים ווייזר. פקידי־בנק היו בישיצקי ורוזנצווייג הנ״ל. פירזצר נחשב לנגר מעולה. מלונאים היו בני משפחות דרוקר, הופר, טישלר, ובעלי הפונדקים היו דרייר ושנוטרהל.

ריכוז אשכנזי צפוף יחסית נמצא במושבת־יער בשם בטורבה (Turbe), ליד המפעל לעיבוד עצים. תחילה עבדו במינהלת המפעל הזה החרשתנים שווארצקופף, גלאס ומנדלבאום, המהנדס שטיינר והפקיד שטוטר. לאחר זמן הצטרפו למושבת־יער זו גם משפחות ספרדיות. מרבית יהודי המושבה הושמדו בשואה, ורק בודדים ניצלו, ביניהם ירחמיאל שקד (מנדלבאום), מחנך במדרשת שדה־בוקר. בשנים האחרונות לחייו התגורר בקצרין. כמו־כן ניצל ארתור שטוטר, לימים פרופסור בטכניון העברי בחיפה.

הציונות בראשית המאה

בתחילת המאה ה־20 הייתה הגולה שרויה בציפיה לבוא המשיח; בייחוד הורגשה מתיחות זו בבאלקאנים ובאגן הים התיכון.

״ז׳דובסקה סמוטרה״, הביטאון הציוני בזאגרב, מסר בגיליון מאי שלו, בשנת 1912, על קבוצה של שלושים וחמישה יהודים ספרדים מבוסניה, שעלו לרגל לארץ־ישראל. מחבר הכתבה הדגיש, כי מניעי הנסיעה לארץ־הקודש היו נעוצים בגעגועים לאבא־אמא, שעלו לירושלים להיקבר בה, וכן בחובה לבקר קברי־אבות על ״הר הזיתים״. היה גם מניע חדש לנסיעה לארץ, דהיינו כדי לבקר במושבות החדשות ובתל־אביב הקטנה. מאה וחמישים איש ליוו את הקבוצה עד עיר־הנמל דוברובניק, שממנה הפליגו למצרים ולארץ־ישראל. עלייה־לרגל זו הייתה עד אז מאורע חד־פעמי בקרב יהודי הארץ כולה.

במקביל, נראו באותה תקופה הסימנים לתהליך של ירידה בדבקות הדתית בבוסניה. היו אלה אנשים צעירים, בעלי־השכלה, חדורי רצון להפיץ קדמה בין השכבות המפגרות שבעם. רק הופעת הציונות, המדינית והרוחנית, היה בכוחה לחסום נטייה זו ולהציע אלטרנטיווה מעשית. למרות כל פיתויי ההתבוללות, ועל־אף ההסתגלות הלשונית־התרבותית הַמְּרַבִּית לסביבה, עמדה גולה זו ביהדותה השורשית עד השואה.

הראשונים שהרימו את נס הציונות היו האשכנזים, שזה מקרוב באו. הם הביאו עמם את התורה הציונית, זו המנוסחת על־ידי הרצל וגם זו שבכתבי אחד־העם.

מגאליציה ומבולגאריה

התועמלנים הציוניים הראשונים באו לבוסניה מגאליציה, מבוקובינה, מהונגאריה ואף מווינה, שבה ישב אז הוועד־הפועל הציוני. לא פעם נכשל ועד זה במשימתו להקים תאים

ציוניים בתפוצות, שעל ייסודם הוחלט עוד בקונגרס הציוני הראשון בבאזל, בשנת 1897.

שני התאים הציוניים הראשונים בבוסניה אכן נוסדו בשנת 1897, בערים ברצ׳קו ובביילינה. היו אלה ארגונים צנועים, שעסקו בהפצת השקל הציוני. הם הוקמו על־ידי המורה נתן לנדאו, יליד טארנופול, שנקלע בסוף המאה ה־19 לביילינה. לנדאו נשא במשך שנים בעול העבודה הציונית בבוסניה. הוא אסף תרומות לקרן הקיימת ומכר את מניותיו של הבנק להתיישבות בא״י. זה קרה עוד לפני שקם המרכז הציוני בסאראייבו.

לנדאו ״הזקן״ היה גם הרוח החייה בהסתדרות הציונית בארצות הסלאווים הדרומיים, שהוקמה בשנת 1909. הוא היה פעיל בה עד למותו בשנת 1916.

בראשית המאה החלו להופיע עסקנים ציוניים משורות העדות הספרדיות.

בשנת 1902 חל מפנה בעבודה הציונית בבוסניה, עם ביקורו של יעקב־ז׳קו משה כלב, חבר הוועד־הפועל הציוני בבולגאריה.

כלב ייסד אגודות ציוניות בניש שבסרביה, אך בעיקר בבוסניה — בטראוניק, בביילינה, בבאניה־לוקה ובסאראייבו. על קורות האגודות הללו אין לנו תיעוד, למעט מברקי־ברכה ששוגרו לוועד־הפועל בווינה. עסקן זה הביא להתעוררות ציונית וחיזק את התודעה הלאומית בשכבות העם, שעד אז לא באו במגע עם מנהיגי התנועה.

פריידור ובאניה־לוקה

המוקד השני לפעילות ציונית קם בפריידור ובבאניה־לוקה, במחוז־הספר הצפוני־מערבי של בוסניה. את בשורת הציונות הביא לשם גוסטב זיידמן (1871–1938), שען, יליד חבל הסודטים, שבא בשנת 1897 לבאניה־לוקה. כבר בגיל 21 שנה היה חבר וועד האגודה הטרום־הרצליאנית של ד״ר נתן בירנבאום, ד״ר שנירר וקוקש, היא אגודת ״אדמת ישורון״ בווינה. במרוצת השנים כתב זיידמן סקירות בעיתונו של בירנבאום, ״זלבסטאמאנציפאציון״,* ב״די וולט״, ב״זלבסטווור״ בפראג, וב״יידישה צייטונג״ — שבווינה. בשנת 1898 עבר לעיירה הסמוכה פריידור ונשא את פרנציסקה לבית קאופמן מפראג לאישה. בפריידור פתח חנות ספרים ומכשירי־כתיבה.

בעת ובעונה אחת המשיך זיידמן בפעולתו הציונית. הוא נבחר לוועד המרכזי של ציוני הארצות הדרום־סלאוויות הנ״ל. כן פעל למען הקרן־הקיימת. בתקופתו באו תרומות ניכרות יחסית דווקא מבוסניה. על כך הוא זכה להוקרה ונבחר לוועד הארצי של הקרן־הקיימת, שמושבו היה בזאגרב. בחירתו כציר לשני הקונגרסים, בבאזל (1897), ובקרלסבאד (1921) הייתה גולת־הכותרת לפעילות הציונית ביוגוסלאוויה (שעזב אותה בשנת 1921).

בימי מלחמת־העולם הראשונה התנהלה הפעולה הציונית במחתרת. מכיוון שהיה פטור מגיוס בגין נכותו, יכול היה זיידמן להמשיך בפעילות גם בתנאי מלחמה. הוא הוסיף לכתוב ב״רונדשאו״ (הכוונה לשבועון Juedische Rundschau), ביטאונה של ההסתדרות הציונית

* במקור ״Selbstemanzipation״, דהיינו שחרור על־ידי מאמצים עצמיים. בשבועון נתפרסמו גם כתבותיו של חג״ן, הוא חיים גבריאל נחמיאס, מהעיר שאבאץ (Šabac) שבסרביה — בדבר ניסיונותיו של האחרון לארגן עלייה והתיישבות בא״י. ניסיונות אלו לא נשאו פרי.

הגרמנית, שהופיע בברלין עד לעצם ימי השואה. בין משתתפיו הקבועים של השבועון ידועים מרטין בובר, רוברט ופליקס וולטש, נחום גולדמן ורבים ממנהיגי יהדות מרכז־אירופה. העיתון הצטיין בעמידתו הגאה אף בתקופה ההיטלראית. כן המשיך זיידמן לשלוח כתבות גם ל"יידישה צייטונג" בווינה.

בשבתו בפריידור, טיפח זיידמן קשרים לבביים עם חברי התנועה בבוסניה, ביניהם עם טאו, לנדאו, אלברט אוזמו ואוסקר גרוף.

לימים בא לפריידור יעקב מבורך מבלגראד, עיר הולדתו. מספר שנים שהה בבאניה־לוקה והתבלט כעסקן ציוני בעל־מרץ. הקים בית־מסחר גדול לפרנסתו ונחשב במהרה לאחד מעמודי־התווך של הקהילה הקטנה.

קהילת פריידור מנתה אז כתריסר משפחות. מבחינה כלכלית התעצם המקום הודות למיקומו כעיירת־ספר. אך גם כאן החלו הצעירים לנטוש את בתי־האבות, בחפשם מרחב־פעילות בעיר הגדולה. רק משפחת מבורך התברכה בצעיריה, שהוסיפו לשבת בעיירה.

מן הראוי לציין את שלמה־סלומון מבורך, בנו הבכור של יעקב. שלמה־סלומון נמנה עם משכילי הדור ונודע כתומך ברעיונות "פועלי־ציון". יחד עם אבא כהן ממוסטאר, נחשב שלמה כאחד מראשוני הפעילים למען ציונות מתקדמת בחבל־ארץ זה.

אהבת ציון של מייסד בית־מבורך בפריידור באה לידי ביטוי נוסף. עדי־ראייה מספרים, כי האב יעקב לא החמיץ שום הזדמנות להניף את הדגל הציוני (תכלת־לבן). השלט מעל חנותו כלל תמיד מגן־דוד.

התקיים קשר הדוק קשר בין ציוני פריידור לבין יהודי באניה־לוקה. בין מבורך לזיידמן מזה, בין יוחנן טאו (1880–1918) ונתן (וילי) רוזנצוויג (1872–1931) מזה, התפתחה חברות כנה.

מפעילותו של יוחנן טאו

יוחנן טאו, יליד דוברובניק ובן למשפחה מתבוללת, למד משפטים בווינה. שם הכיר סטודנטים מגאליציה והצטרף לאגודת "בר־כוכבא". הוא נכח בכנסים עם ד"ר תיאודור הרצל והתרשם מקסם אישיותו. בווינה הכיר את רוב האישים המרכזיים שבתנועה הציונית. בשנת 1902 ייסד, יחד עם דוד פורמן, את "בר־גיורא", אגודת הסטודנטים היהודים, שבאו מארצות הבאלקאן.

יוחנן טאו פתח את הקאריירה האישית שלו בשנת 1907, כעובד־מינהל אוסטרי בבאניה־לוקה. על־אף המגבלות להן היה כפוף בתור עובד ציבור, הוסיף לפעול בתנועה הציונית. עסק במיוחד בהפצת השכלה יהודית. בירחונים קרואטיים וסרביים פרסם תרגומיו לסיפורי מנדלי, פרץ, אש ואחרים. בֶּן סקר ברשימותיו בקביעות את אירועי הקהילה היהודית בבוסניה בביטאון הציוני שבזאגרב, "ז'ידובסקה סמוטרה". מאמרו הראשון בעיתון זה נתפרסם בנובמבר 1906.

בחוגי הציונים בבוסניה ובמרכז שבזאגרב העריצו את עבודתו של טאו. הוא היה בין מקימי האגודה הציונית "קדימה" בבאניה־לוקה, אמנם, זה לא היה התא הציוני הראשון בבאניה־לוקה, והראיה נמצאת בדיווח של "די וולט", השבועון הציוני המרכזי בווינה

(בגיליונו מ־22 באוגוסט 1902) לאמור: "ב־8 באוגוסט כינסו ציוני באניה־לוקה אספת תעמולה במסעדה של הרכבת הצבאית. באו הרבה ספרדים, ומר כלב, עורך "השופר" מפלובדיב, נאם פעמיים, כדי להסביר את חשיבותה של ההתארגנות הציונית. הודות למר רוזנצווייג ולמר אברהם שלום הוקמה ועדה מכינה. לוועד נבחרו אדולף מיטלר, רפאל פוליוקן, אברהם שלום ורוזנצווייג..."

הניסיון לא עלה יפה, ועד לשנת 1907 לא נתבצעה פעילות ראויה לשמה. גם בואו של הרב משה פרנקפורטר למקום לא הביא להחייאת הפעילות הציונית (כעבור זמן קצר הוא עזב את המקום).

משנת 1907 ועד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה ב־1914 היה טאו מופר כמנהיג ציוני בבוסניה כולה. בפעולתו נעזר על־ידי חברו אוטו גולדשטיין, מורה והוגה־דעות, ועל־ידי הרב פנחס קלר — "מרתף", שכיהן אז בתור רבה של באניה־לוקה. בתקופה זו נעשתה עיר זו למרכז ציוני. על־פי סקירת האגודה האקדמאית "יודיאה" לשנת תר"ע (1909–1910), היא עמדה בראש התורמים לקרן־הקיימת־לישראל בארצות הדרום־סלאוויות. הקהילה האשכנזית הייתה בין הראשונות, שהקציבה הקצבה שנתית לקרן זו. וזאת לדעת, התרומות לקרנות הלאומיות שימשו קנה־מידה חשוב להערכת הפעילות הציונית בגולה.

באותו זמן נוסדה גם אגודת־הנוער "בני ציון", שבה התארגנו בעיקר תלמידי בית־הספר התיכון. הנערים הודרכו על־ידי האקדמאים שסיימו לימודיהם בווינה ובזאגרב ושהיו חברי "אספרנסה" או "בר־גיורא". הבולטים שבהם היו ג. ילינק, המהנדס מ. לוי, הווטרינאר ס. שלום וב. פוליוקן.

המלחמה פגעה קשות בתנועה. בין הפעילים שנפלו בקרב היו ד"ר אוטו גולדשטיין הנ"ל, בנו של החזן בק, ש. רוזנראוך, מ. פ'ישר, מ. פוליוקן וק. ישראל.

עסקנים בקהילות הקטנות

מן הראוי להבהיר את העובדה, כי התנועה הציונית בקהילות בוסניה הקטנות, עדיין לא נחקרה די־צורכה.

למרבה הצער, בשנות השואה הושמד כל החומר התעודי בנידון. לא נשארו פרוטוקולים מהישיבות של האגודות הציוניות או מאלה של וועדי־הקהילות, לא נשתמרה אף עדות. אין אפוא תימה, שתחסרנה חוליות אחדות מן השרשרת. מצדנו נמסור להלן את המידע שנלקט עד כה בענין זה.

עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה הקים הנוער אגודה ציונית בעיירה דרוונטה (Derventa). בגיליון אוגוסט 1909 של הדו־שבועון הציוני "ז'ידובסקה סמוטרה", שהופיע אז באוסייק, נתפרסמה הצהרה תמימה אך מעניינת מטעם יהודי העיירה גראצ'אניצה (Gračanica). יהודים אלה מביעים שם תמיכתם ברעיונו של ארווין קראוס, מנהיג הציונים בקרואטיה ובסלאבוניה דאז, להקמת מסגרת ארגונית אחידה לציונים בארצות היוגוסלאוויות שבתחומי הקיסרות ההאבסבורגית. רוב החתומים על הצהרה זו היו בני משפחות דנון־רפאל והם דוד, חג' משה, צדוק, יהושע ויצחק.

גם בטוזלה, שבה הייתה קיימת נטייה לכיוון ההתבוללות, ניכר מפנה עם היבחרו של א.

הרמן הציוני, לוועד הקהילה. נרשמה עלייה בתרומות לקרנות הציוניות. עם צירופו של ספרדי, ש. אלקלעי, לוועד הקהילה, שהיה עד אז על טהרת האשכנזים, חל שינוי לטובה גם בתוך הקהילה עצמה. במשך הזמן יצאו לטוזלה מוניטין כתא ציוני מובהק, וזאת בעקבות התנועה החלוצית, שראשוניה הופיעו בבוסניה בשלהי המלחמה הראשונה, עם שובם של החיילים המשוחררים מהחזיתות.

מטוזלה יצאו לדרך שני אגרונומים־חלוצים: יצחק גולדשטיין והוגו זלוסצר הנ"ל. זלוסצר זכה לקדם בארץ את החקלאות בהתיישבות העובדת, שהתחילה בתנופה גדולה לאחר מלחמת־העולם הראשונה. אגרונומים אלה נמנו עם נחשוני החלוצים, שעלו מבוסניה משנת 1921 ואילך ביחד עם יעקב (יעקיצה) ברוך מביילינה, שלמה בן־משה (מאסטרו) ויוסף אברהמי (פיקו פאפו), שניהם מסאראייבו.

עוד על ק"ק טראוניק

הדברים התפתחו אחרת בטראוניק. החיים הציוניים התנהלו על מי־מנוחות. ההפגנה הציונית הראשונה נערכה בקיץ 1902, בעקבות ביקורו של מ. כלב, השליח הציוני הנ"ל מבולגאריה. בארכיון הציוני בירושלים (תחת הסימן ZI/1336) גנוז מכתב, הנושא תאריך ט' באב תרס"ב. המכתב חתום בידי ירוחם יעקב קונפורטי, מואיז (משה) שלום וסלומון (שלמה) מונטיליה, בו הם מודיעים לוועד־הפועל הציוני בווינה, שהוקמה אגודה ציונית ומביעים הזדהותם עם תכנית באזל.

במכתב מדובר על התעוררות לאומית בקרב יהודי העיר ונאמר שם, בין היתר: "...לאחר הקונגרס הציוני הראשון נודע שמו של ד"ר תיאודור הרצל בכל בית יהודי, ולכל נער יהודי היה שם זה נהיר. בביתו של משה יעקיץ' נהגו הצעירים להתאסף למסיבות שירה ולשיחת רעים. בילינו יחד בשירה, בבידור, בהקראות, בדקלום רומאנסות ספרדיות ובזמרתן. אך עיקר עבודתנו התבטאה בקריאת חומר־הסברה ציוני, שהגיע אלינו מזאגרב..." — ולאחר שהזכירו ביצוע מחזמר בשם "לה ארמוזה רחל" = "רחל היפהפיה" — מציינים עוד הכותבים, שאת התמליל חיברו במשותף יליד טראוניק — משה דוד גאון ודוד צדוק קונפורטי...". גם חיים פאפו הוזכר שם, כמפיץ השקל.

בשנת 1904 בא לעיר הרב שבתאי יוסף ג'אין. מאוחר יותר הוא כיהן ברבנות גם בביטולה (מונאסטיר) ולימים פעל בשליחות ההסתדרות הציונית העולמית בארגנטינה, שם נפטר. הרב ג'אין הרחיב את חינוכו של הנוער היהודי. ביזמתו ערכו תלמידי בית־הספר מסיבות חג, שתכניתם כללה נושאים ציוניים. וכך דווח: "בשנים 1904–1905 לימד סניור ג'אין את חניכיו לא רק קרוא וכתוב עברית, להתפלל ולצטט מן המקרא... אלא הקנה להם יסודות הלשון העברית... כבר פטפטנו משפטים קצרים בעברית בסיסית..." וכן נאמר שם: "אף התנסינו בשירה בציבור של שירים עבריים ..."

בשנת 1905 נאלץ ג'אין, כאמור, לעזוב את טראוניק בלחץ זקני הקהל, שלא ראו בעין יפה את חידושיו ולא שבעו נחת מביצוע תפקידו כחזן, שוחט ובודק.

בין הציונים המקומיים הצטיין ד"ר ברנרד צאודרר (1851–1928), יליד נובי־סונץ'

שבגאליציה. כרופא צעיר שירת בצבא האוסטרי. במאי 1881 נתמנה לרופא הנפה בפוצ׳ה, ומשנת 1891 פעל כרופא מחוזי בטראוניק. הודות לתכונותיו הנאות כרופא וכאדם התחבב על האוכלוסייה כולה. בשנת 1920 זכה להיבחר כאזרח־כבוד של העיר על תרומתו בתחום הרפואה.

ד״ר צאודרר הצטרף לתנועה הציונית עם הופעתו של הרצל. תרומתו הייתה רבה מבחינה רעיונית, וכציוני נלהב הוא שילם את ״שקל הזהב״ בגובה מחצית רכושו. השתתף במגביות של הקרנות הלאומיות. מעמיתיו למקצוע הצטרפו ״לציונות נוסח צאודרר״ ד״ר חיים אלטרץ וד״ר וילהם־וילים אולריך. ד״ר אלטרץ היה בשנים 1910–1914 חבר אגודת ״בר־גיורא״ בווינה. בחופשות נהג לשוב הביתה להדריך את הנוער בפעולה הציונית.

בקיץ 1910 חזר ד״ר חיים אלטרץ מווינה בחברת אברהם אדולף בנאו, גם הוא סטודנט לרפואה, וכן הוגו פלדבאואר. שלושתם נסעו לכינוס הסטודנטים באגודות ״בר־גיורא״ ו״אספרנסה״ שנועד להתקיים באוגוסט בבניין התיאטרון בסאראייבו.

בצלה של מלחמת־העולם הראשונה

עם פרוץ המלחמה ב־1914 נאלצו הסטודנטים להפסיק את לימודיהם. גם חיים אלטרץ וא. בנאו גויסו ושירתו במדים ארבע שנים ארוכות. בשנת 1918 ניצל חיים חופשה קצרה, חזר מהחזית ועמד בבחינת־סיום בטרם ינוצחו מעצמות המרכז. מאז עבד כרופא במקומות שונים ביוגוסלאוויה. (בשנות השואה עברו עליו אימי המלחמה. לאחר המלחמה, עלה לישראל והקים משפחה, אך לא האריך ימים).

אין ספק, שבטראוניק נעשה לפני מלחמת־העולם הראשונה חלק נכבד מן העבודה הציונית של בוסניה.

לאחר עזיבתו של ג׳אין שככה הפעילות במידת־מה, אך עם בואו של רוזנצווייג בשנת 1908 החלה תנופה חדשה.

התא הציוני נפגש בביתה של אגודת־הצדקה ״עזרת דלים״, ובשנת 1910 נפתח שם אולם־קריאה. נזכיר אחדים מבין פעילי התנועה מאותם הימים, כלהלן: איסו הרמן, אבינון, עטיאש, אלטרץ, אלקלעי, מונטיליו, יוליוס דויטש, מ. ישראל, ל. לוי, מ. מאסטרו, יהודה פינטו, ל. פ׳ינצי, יעקב ומשה קונפורטי, וש. שלום.

רוזנצווייג הקדיש תשומת־לב מיוחדת לנוער, שאותו הדריך והפעיל. הקים להקת חובבים לאמנות הדראמה וגם מקהלה מעורבת, שהשמיעה שירי־עם, לרבות שירים ציוניים. עד 1914 ניצח רוזנצווייג על מלאכת־תרבות זו. השנים הללו היו מעין תקופת שיא הפעילות הציונית בטראוניק. לא נמצא אז יהודי מבוגר בעיר שלא שקל את השקל, ולא היה בית ללא קופסת התכלת־לבן של הקרן־הקיימת.

כמו באזור כולו, כך הופסקה גם בטראוניק הפעילות הציונית בזמן מלחמת־העולם הראשונה, ואילו בתקופת השואה היישוב היהודי הוותיק הזה נהרס עד היסוד. רוב בניו נספו. הניצולים המועטים התפזרו לכל חלקי העולם, וכמה מהם עלו לישראל. ואין עוד יהודים בטראוניק.

ציונות בהרצגובינה

ראוי לציון גם התא הציוני שקם במוסטאר, בירת הרצגובינה. הארגון הציוני הראשון הוקם בשנת 1912. מאי של אותה שנה יסדו בני־הנוער אגודה בשם "קדימה". האגודה עסקה בעריכת הרצאות, בהפצת השקל ובהתרמה לטובת הקרן־הקיימת. היוזמים היו חברי "בר־גיורא" מווינה וסטודנטים מאוניברסיטת זאגרב, שהיו מאוגדים ב"יודיאה". בראש האגודה המקומית עמדו מקס לאופר, ארנסט הימלאואר, אוסקר רוזנפלד, יעקב קונפורטי וז'יגה פ'רומר. עם הפעילים נמנו אלכסה קליין־ארנון, אבא כהן והסוחרים הצעירים דנון, לייכנר ושירץ.

הפעילות הופסקה בימי מלחמת העולם הראשונה, אך חודשה ביתר־שאת זמן קצר לאחריה. בתקופה זו התפתחה האגודה לגורם חברתי־השכלתי של ממש. אך גולת־הכותרת הייתה הקמת הכשרה חקלאית חלוצית בשם "גאולה" בכפר הקרוב איליצ'. להחזקת ההכשרה דאגו חברי "קדימה", המשרד הארצישראלי, שמושבו היה אז בסלאבונסקי ברוד, וההסתדרות הציונית הארצית. יוזם המפעל היה אבא כהן הנ"ל.

הוא הודיע לוועד־הפועל הציוני בחודש יולי (1914) כי ייסע לבקר בכל הארצות היוגוסלאוויות, כדי להתחקות על מצבן הציוני, והוא ממשיך: "...בוועידה הארצית אמסור לכם את התרשמותי. יחד עם זאת אציע הצעות לתיקון המצב הירוד... נסיעתי תוקדש גם לתעמולה. אם לוח הזמנים ירשה, אסע גם לסרביה החדשה".

אמנם לוח הזמנים שלו שובש. בסוף יולי 1914 הגיעה המתיחות המדינית לשיאה, וכל בר־בי־רב ידע, שאם לא יקרה נס, תפרוץ המלחמה בקרוב.

כהן הציע להשתית את העבודה הציונית בארצות היוגוסלאוויות על בסיס פדראלי. לדעתו, יש להקים ארגון בקרואטיה ובסלאבוניה, שמרכזו יהיה בזאגרב. גם בבוסניה והרצגובינה יהיה ארגון עצמאי, ומרכזו בסאראייבו. מושב הפדרציה ייקבע באוסייק.

בהמשך לתפיסתו הארגונית תחולק דאלמאטיה לשתיים: בעיר ספליט תקום אגודה עצמאית, שתסופח, יחד עם כל השטח המשתרע דרומית ממנה, להסתדרות הבוסנית. השטח הצפוני מספליט יסופח להסתדרות הקרואטית.

ההתפתחות אמנם לא הצדיקה לגמרי את הריפורמה הזו, אך יש להדגיש את תעוזתו של האיש הצעיר לגשת ישר לבירור העניינים האקטואליים ואת העובדה, שיסודות אחדים מתפיסתו אכן יושמו כעבור חמש שנים.

יוצא, שבתחילת המאה ה־20 נשאו חלוצי התנועה בערי־השדה של בוסניה בעולה של העבודה הציונית, עוד בטרם נוסד המרכז הציוני בסאראייבו. ראינו, שבאניה־לוקה, טראוניק ומוסטאר היו בזמנים שונים שלפני מלחמת־העולם הראשונה מוקדי התנועה.

ברם, כבר אז אובחנה בעית הקאדרים הפעילים והעתודות הציוניות, שעלולה הייתה להיות לה לרועץ. "מציאות החיים" תבעה הסתגלות לתנאי־הסביבה. אז עוד לא נראתה המדיניות הציונית כגורם מוחשי בחיי הגולה היוגוסלאווית ולא נתגבשה השאיפה לעלייה לארץ־ישראל השוכנת הרחק בשממה האסיאתית; רק יחידי־סגולה חשבו בכיוון זה. היו אלה ה"משוגעים לדבר", שהשפעתם הייתה מצומצמת. בר־זמנית "התקררה" אמונתם הציונית של רבים מבין הציונים משורות המשכילים. בשלב זה הם מצאו עניין בזירה התרבותית או המדינית הכללית.

הנהירה לערים הגדולות בלגראד, זאגרב או סאראייבו דיללה את הפרובינציה הבוסנית מפעיליה, אלא שבסאראייבו הקרובה עלתה שוב הפעילות, למרות הקשיים שנתעוררו מדי־פעם בדו־קיום הספרדי־אשכנזי. על מרכז ציוני זה, עיר ואם בישראל, ידובר להלן.

השאיפה לציון בסאראייבו

בסקירה על דיוני הקונגרס הציוני הראשון בבאזל מנסח השבועון "די וולט", בגיליונו מס׳ 10 מ־3 בספטמבר 1897, את מטרת הציונות בזו הלשון:

"הציונות שואפת להקים לעם היהודי בית לאומי בארץ־ישראל, שקיומו יובטח על־ידי המשפט הבינלאומי הפומבי".

מטרה זו, שנוסחה בלשון משפטית, תוגשם לדעת הקונגרס, בדרכים שונות. הקונגרס הגדירן בארבע תקנות. תקנה מס׳ 3 מדברת על חיזוק התודעה היהודית.

אם אמנם זה תנאי מוקדם לגאולה, הרי לא יהיה מוגזם לומר, כי סיכויי הציונות בסאראייבו, בתחילת המאה, היו מצוינים: בשלושים הגיליונות של "לה אלבוראדה" (1900–1901), השתדל ביטאון זה להבהיר ליהודי העיר את הרעיון הציוני, בנוסף לטיפוח ההשכלה והמורשת הספרדית. עורכו, א.א. קאפון, היה אחראי לקו זה, ולימים אף הוכיח עמדתו הציונית גם בתור עורך "השופר", ביטאונה של הציונות בבולגאריה.

הזכרנו לעיל את ביקורו של יעקב משה כלב בסאראייבו בקיץ 1902. הצלחת שליחותו באה לידי ביטוי בשיתוף־הפעולה עם מקהלת "לה לירה", שנמנתה עם הארגונים היהודיים הראשונים, שהצהירו על הזדהותם עם תכנית באזל. אמנם, היו בשורותיה גם הססנים, שחששו מתגובה שלילית של השלטון האוסטרי, כי גם בבוסניה נאסרה אז פעילותן של כל "התנועות הבינלאומיות".

המוני היהודים הספרדים בסאראייבו לא נזקקו לפירושים על תכנית באזל. הם חיו את יהדותם על־פי דרכם המקורית והעממית. אכן, היה יסוד להאמין, שהרעיון הציוני ייקלט במהרה בקהילה זו, פאר היהדות הבוסנית עוד מתקופתו של הרב דוד פארדו (במאה ה־18).

על הנחה זו נשען גם יוחנן טאו שכתב, בנובמבר 1906, בגיליון א׳ של ה"ז׳דובסקה סמוטרה". שם הוא מוסר על ביקורו של ד"ר דוד אלקלעי מבלגראד, שהיה חבר הוועד־הפועל הציוני; ד"ר אלקלעי סקר בפני מאזיניו את אירועי הקונגרס הציוני השביעי, שהיה הראשון אחרי מותו של הרצל. עצם הביקור מצביע על שיתוף־פעולה בין ציוני סאראייבו (היא "שראי דמן בוסנה" במקורותינו העבריים) לבין עמיתיהם בבלגראד.

כבר בנובמבר של שנת 1904 נעשה ניסיון להפעיל את יהדות סאראייבו במסגרת הציונות המדינית. פעילים אחדים פנו אז בקריאה לאוהדי התנועה להצטרף לאגודת "בני ציון". על פנייה זו חתמו ברנרד ל. פינטו כיו"ר, ד"ר לאופולד לויפלר כסגנו, יוסף פליישמן כממונה על הקרן־הקיימת, המהנדס אנרסט הוימר כמזכיר. וראויים עוד לאיזכור: מזכיר "לה לירה" רפאל ישראל, שעוד ב־1902 ארגן את ביקורו של י.מ. כלב, והגזבר א.ד. לוי. כ"כ הספרן מקס טייק וחברי הוועד: ד"ר י. ישראל, ד"ר אלכס פרידמן, ד"ר מוריץ סאטלר, חיים וייצנר, בנציון מ. פינטו ואברהם מ. אלטרץ.

משה רפאל עטיאס המכונה
"זקי אפנדי" (1844–1916)

"יהודה הלוי" — אגודה בסאראייבו — ביקורה על קברו של הרצל בוינה

ד״ר שמואל רומאנו — מחנך ומתרגם של הספרות העברית. (עם אשתו ברתה)

אוסקר גרוף — מזכיר הקהילה האשכנזית בסאראייבו

ד״ר ליאון פריץ׳ — יו״ר הסניף הציוני בסאראייבו

היה זה ניסיון ראשון לשתף ספרדים ואשכנזים בפעולה ציונית מאורגנת. האגודה לא הצליחה במשימותיה, והיא חדלה לפעול לאחר זמן קצר. גורמי הכישלון אינם ידועים בבירור; נראה, שהחברים באגודה לא מצאו שפה משותפת. ניתן להניח, שאף סכסוכים על רקע עדתי תרמו את חלקם. בסאראייבו לא עלה יפה, בשלב זה, המיזוג העדתי, ואפילו על בסיס ציוני לא הושגה אחדות־פעולה. בתקופה האוסטרית, אי־ההבנות והמתיחות נובעות בעיקר מאי־היכרות ומאי־הכרה הדדית, אך גם בתקופה שבין שתי המלחמות נתנה מתיחות זו את אותותיה מדי־פעם, אם־כי התגבשו בינתיים הדפוסים הציוניים המשותפים.

היו משכילים ספרדים, כמו אלברט אחמו, מיכאל לוי, רפאל ישראל וליאון פ׳ינצי, שדגלו כבר אז ביהדות אחידה ובציונות אינטגראלית, בעוד שהמתבדלים הרימו על נס את העיקרון של פיתוח העדה הספרדית בבוסניה וטיפוחה החברתי־תרבותי כמטרה ראשונה במעלה. מה שלא עלה בידי המבוגרים, הצליח ביזמת צעירים יהודים, תלמידי בית־הספר התיכון. הם התארגנו באגודת ״יהודה המכבי״ (1905–1909) ובאגודת ״בני־ציון״ (1909–1911). מפעיליה היו, בין השאר, הסופר יצחק סמוקובליה, א. טרפה ומיכאל לוי.

עד היום מרשימים הדי פעולותיה של ״האגודה להשכלה של הנוער היהודי בסאראייבו״ (״זֶלְבְסְטבִּילְדוּנְגְספֶֿרַיין דֶר אִיזְרָאֶלִיטִישֶן יוּגֶנְד״) על־פי עדויותיהם של בני־הזמן. האגודה פעלה משנת 1903 ואילך. מטרתה המוצהרת הייתה הפצת ההשכלה בין הנוער היהודי. מרבית חבריה היו אשכנזים, אך היו בה גם ספרדים כגון מיכאל לוי, צזר דנון ושני בניו של א. קאפון. ב־1905 שינתה האגודה את שמה ל״בני הנעורים״. המהנדס דייטש, שהיה עסקן ציוני, נבחר כיושב־ראש. באגודה התנגשו שתי מגמות: המגמה המתבוללת, שדוברה המובהק היה הרמן טאוסק, עורך היומון ״בוסנישה פוסט״, והמגמה הציונית. הקו הציוני הלך וגבר, עד שחברי האגודה קיבלו על עצמם להפיץ את השקל הציוני, וכן התנדבו להתרים למען הקרן־הקיימת. בשנת 1909 נבחר ד״ר איזידור שוורץ ליו״ר האגודה.

ציוני סאראייבו שיגרו משלחת לוועידה הארצית, שהתכנסה באוגוסט 1909 בסלאבונסקי ברוד. בכינוס זה הונח היסוד לארגון המשותף של ציונים מכל החבלים הדרום־סלאוויים במסגרת המונארכיה האוסטרו־הונגארית. ראוי לציין כי מתוך 115 צירי־הוועידה, 41 היו מבוסניה והרצגובינה. ללשכת הוועידה נבחרו ליאו אלקלעי מסאראייבו ונתן לנדאו מביילינה.

האגודה שיתפה פעולה עם הסטודנטים יוצאי ״אספרנסה״, ״בר־גיורא״ ו״יודיאה״. אגודות אלה ערכו, באוגוסט 1910, את ועידתם המשותפת האחרונה לפני מלחמת־העולם הראשונה. דוד אלבלה מבלגראד היה הנואם המרכזי באירוע זה. באותה עת הוקמה בעיר גם אגודת בנות בשם ״מוריה״.

ברי, שהמאורעות בעולם היהודי השפיעו על הלכי־הרוח בין יהודי בוסניה, שהיו רגישים למתרחש בקרב אחיהם. העשור הראשון למאה העשרים היה עתיר־פורענויות — בקישינוב, באוקראינה ובפולין, ואילו תנועת התחייה היהודית הייתה עדיין בחיתוליה. התפוצות התארגנו לפעילות הצלה, ויהודי בוסניה לא פיגרו אחריהן. בכספי המגביות מומנה הגירתם של יהודים נרדפים לארצות מעבר לים.

בינואר 1914 התכנסה בזאגרב ועידה של ציוני הארצות הדרום־סלאוויות. אז נבחר הוועד־הפועל הארצי, ובו רק ספרדי אחד — הוא הרב הצעיר מסאראייבו, ד״ר משה

(מוריץ) לוי. אט־אט התקרבו להנהגה גם עסקנים ספרדים נוספים. הרב לוי נמנה עם חברי המשלחת שהשתתפה בקונגרס הציוני העולמי הי״א, שהתכנס ב־1913 בווינה. כן השתתף בה אלברט אוזמו, שכבר נזכר לעיל — והוא בעל זכויות על פעילותו לטובת הקרן־הקיימת ולמען הפצת מניות הבנק להתיישבות בארץ־ישראל.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה לא היה עוד מקום לפעילות ציונית. עם התקרב החזית לשערי־העיר, הוחל בפינוי תושביה לערי־השדה בצפון הארץ, בסלאבוניה ובקרואטיה. בעת שובם של הפליטים העירה, השתדלו חברות ״מוריה״ לחדש את פעילותן. קלרה נחמיאס, מורה בבית־הספר היהודי, הייתה הרוח החיה באגודה הנ״ל: היא ביקרה בקונגרס הציוני בווינה. חלתה ונפטרה בפברואר 1916.

בשנת 1919 נבחר הרב הספרדי הראשי, ד״ר משה מוריץ לוי, לסגן יו״ר ההסתדרות הציונית הארצית בממלכה החדשה, היא מלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים (יוגוסלאוויה). מלכות זו הייתה ידועה גם בקיצור שמם של מרכיביה העיקריים הנ״ל (S.H.S בלועזית). השם יוגוסלאוויה נתקבל רשמית רק בשנת 1929.

אקדמאים בין וינה למולדת

מדי־פעם הוזכרו לעיל האגודות ״אספרנסה״, ״בר־גיורא״ בווינה מזה, ו״יודיאה״ שפעלה בזאגרב מזה. מן הראוי לציין, שעל־אף הגבולות המדיניים שהפרידו בין ארצות הבאלקאן, מצאו הסטודנטים היהודים בווינה דרך להבנה הדדית ולהקמת אגודות משותפות.

חרף ההפסקה מאונס, שנגרמה על־ידי מלחמת־העולם הראשונה, נמשכה פעולתן של האגודות האלה אחרי המלחמה. אולם עם הופעת גורמים חדשים בזירה הבינלאומית, איבדו האגודות מחשיבותן.

מאז תחילת המאה ה־20 נמשכו סטודנטים בעיקר לווינה אך נפוצו גם בכל ארצות המונארכיה ההאבסבורגית; שם באו הסטודנטים מבוסניה במגע עם פעילי התנועה הציונית, לרבות יהודים מרוסיה.

צעירים אלה שאפו להשכלה ולתואר אקדמי. הם הצטיינו בשקידתם באוניברסיטה המפורסמת, בעלת המסורת הארוכה. על־אף חיזוקה של התודעה היהודית הלאומית באותו פרק זמן, מעטים בלבד היו תלמידי בית־המדרש הווינאי לרבנות, שנודע במוריו המעולים בעולם היהודי הרחב.

מעדויותיהם של חברי האגודות, שזכו לאריכות־ימים והספיקו להעלות זיכרונות בכתב, אנו למדים על מעשיהם הציבוריים. השבועון הציוני ״די וולט״, מביא, למשל, בגיליונו מיום 22 בנובמבר 1902, את שתי הידיעות הבאות:

1) האגודה האקדמאית של היהודים הספרדים בווינה, ״אספרנסה״, ערכה ב־15 לחודש את ישיבתה הספרותית הרגילה, ה־36 במספרה. ד. אלבחרי הרצה על ״חגיגה מלכותית בישראל״.

2) ״באגודת הסטודנטים ׳בר־גיורא׳ נבחרו לוועד לסמסטר החורף 1902–1903, החברים הבאים: י. טאו, יו״ר, ד. פורמן, סגן יו״ר, פיל מ. לוי, מזכיר; ש. רוזנטל, מזכיר שני, מ. רוזנברג, גזבר, מ. דייטש, ספרן ופ. רוזנברג, סגן״.

מן הראוי לעמוד על המסיבות הספרותיות של האגודה. השבועון הציוני נוקט מספר סידורי של 36. הוא עשוי לעזור בחישוב אורך חייה של האגודה, שהתיעוד עליה אבד.

מתוך עדויות ותיקי האגודה שעלו ארצה, א. ניסים ומ. ג׳ראסי, מסתבר כי טיפוח המורשה הספרדית היווה את היסוד לפעולות ״אספרנסה״. השיחות וההרצאות התנהלו בשפת לאדינו. הישיבות התקיימו פעמיים בחודש. אם לחשב את שנת הלימודים האוניברסיטאית לשמונה חודשים, הרי סביר להניח, כי נתקיימו במשך שנה 10 עד 15 מסיבות־ספרותיות. על־פי חישוב זה נערכו 36 מסיבות בשלוש שנים. מכאן ניתן להסיק, כי מועד ייסוד האגודה חל בשנים 1899–1900.

עם המייסדים נמנו סטודנטים מבוסניה, מסרביה ומבולגאריה, שאליהם הצטרפו מספר תושבי וינה. אם־כי האגודה לא נמנתה עם ההסתדרות הציונית, רוב חבריה שקלו את השקל הציוני. חבריה שיתפו עצמם בפעולות ציוניות, אך לא השתייכו לחבורות־הסייף היהודיות, שהגנו על כבוד ישראל, מדי פעם, בדו־קרב עם סטודנטים אנטישמיים.

בין נושאי ההרצאות הוקדשו אחדים גם לדיון בשאלות כלל־יהודיות. ד״ר נסים מספר על הרצאותיו שלו על ״הפיוט שבספר תהילים״. החברים הרבו לצאת לטיולים בסביבות וינה. כן פעלו למען הרשימה הציונית בבחירות לוועד־הקהילה. בשובם הביתה לחופשת־קיץ עבדו בקרב הנוער המקומי והקימו שם תאים ציוניים.

בשנים 1908 ו־1910 שיתפה ״אספרנסה״ פעולה עם ״בר־גיורא״ הציונית, בעריכת מפגשי סטודנטים בזמון ובסאראייבו.

מתוך ״אספרנסה״ יצאו גם מייסדי תנועת יהודי ספרד, שתלבש במשך הזמן גוון אופוזיציוני כלפי התנועה הציונית העולמית. בטיפוח המורשה הספרדית ובמתן עדיפות ראשונה לה דגלו ויטה חיון וקלמי ברוך, חברי ״אספרנסה״, ילידי בוסניה.

עם מייסדי האגודה נמנו הרופאים שלמה אלקלעי ובוקיץ׳ פיאדה, שלימים היו מעמודי־התווך של הסניף הציוני בבלגראד. ד״ר נסים מציין שמות נוספים, כגון הרב יצחק אלקלעי, הרופא ל. כהן, ד״ר ב. ברכה, ד״ר ר. מרגליות, ד״ר יששכר, המשפטן י. חיון, והמהנדס א. זומבול.

בשנים 1910–1911 נמצאו בין חברי האגודה: הרופאים — הסופרים, יצחק סמוקובליה מבוסניה וז׳ק קונפינו מסרביה, ויו״ר האגודה דאז — ויטה חיון, וכן האדריכל ש. זומבול, והשופט א. ברוך.

מזיכרונותיו של ג׳ראסי הירושלמי עולה, כי על־פי תקנון ״בר גיורא״, לא יכול היה סטודנט, חבר ״אספרנסה״, להיות בעת ובעונה אחת גם חבר ״בר־גיורא״. ג׳ראסי היה בן להורים מ״נישואי תערובת״, ספרדי־אשכנזי ו״גזירה״ זו פגעה בו קשות. אך כנגד זה מדברת העובדה, שהרב מוריץ לוי היה חבר ״בר־גיורא״ מאז ייסודה ב־1902.

כינוסים בסביבה הביתית

בשנת 1904 פתחה אגודת ״בר־גיורא״ בפעולה ציונית ענפה. היא אירגנה את הכינוס הראשון של סטודנטים ושל בוגרי בית־הספר התיכון בארצות הדרום־סלאוויות, למעט את סרביה. הכינוס נערך באוסייק, והוא נתן הן למתבוללים היהודים והן, להבדיל, לאנטישמים

הקרואטיים, הזדמנות להרים קול צעקה ולהפגין נגד היהודים. בעקבות אי־השקט הפסיקו השלטונות את דיוני הכינוס בטענה, שיש להרגיע את הרוחות. העיתונות העוינת של אוסייק, ובראשה "נארודנה אודבראנה", הוסיפה שמן למדורה בהסתה ארסית נגד היהודים "הבוגדנים". המשך הכינוס נערך מאחורי דלתיים סגורות. את הדיונים הנחה ד"ר הוגו שפיצר, יו"ר וועד הקהילה באוסייק וציר בקונגרסים הציוניים הראשונים. הוא נעזר בחברי "בר־גיורא" ה. רוזנצווייג, בעל הכינוי "בראדה", וד"ר א.ל. שיק. עידוד מעשי בא מצד משכיל ופוליטיקאי לא־יהודי, ד"ר איוון לורקוביץ', יו"ר מפלגת הקדמה הקרואטית, שבנאומו הלהיב את באי הכינוס (אותו פוליטיקאי היה חבר בממשלת־הבובות הפאשיסטית של קרואטיה בעת מלחמת־העולם השניה. — המערכת).

גם הכינוס השני של הנוער האקדמאי, שנערך באוסייק ב־15 באוגוסט 1906, נוהל בידי פ. רוזנצווייג, אך הרוח החייה בדיוני הכינוס היה הפעם ד"ר אלכסנדר ליכט. הייתה זו הופעתו הפומבית הראשונה. בכינוסים אלה התבלטו עסקנים שעתידים היו למלא תפקידים חשובים בציונות היוגוסלאווית, כגון פריץ־מירוסלאב לדרר, אריה־לב שטרן, לבוסלב שטיינר, אלפרד סינגר ("רבה"), יוסף סמניץ, מרקו הורן, הינקו גוטליב, ארווין קראוס, וילים שמוקלר. לאחר נעילת הכינוס הייתה גם אספת אזרחים, בה נאם ד"ר לאופולד כהן, חבר הוועד־הפועל הציוני מווינה. לפי הצעתו הוקם בו־במקום האירגון הציוני הראשון בשם "תיאודור הרצל", שריכז את הפעילות הציונית באזור זה עד הקמתה של ההסתדרות הציונית הרשמית, דבר שאירע בקיץ 1909, בעיר סלאבונסקי־ברוד.

הכינוס השלישי נתקיים בשנת 1908 בעיר זמון. בהכנתו השתתפו גם חברי "אספרנסה". צירי הכינוס ערכו טיול לבלגראד הסמוכה, בירת סרביה. קבלת־הפנים שזכו לה מצד יהודי בלגראד הפגינה את האחדות הציונית, שלא הכירה במחיצות־גבול.

הכינוס הרביעי נערך בקיץ 1910 בסאראייבו. הפעם הייתה זו הפגנת אחווה ספרדית־אשכנזית. נאומיו של דוד אלבלה העמידו את הרופא הצעיר מבלגראד בשורה הראשונה של העסקנים הציוניים. בין המרצים היו עזרא חיון ואלימור טרפר.

בלי להפליג בחשיבות העובדות שפורטו לעיל, נראה, שהן היו אבני־יסוד לתנועה הציונית, שהוקמה אחר־כך ביוגוסלאוויה. כבר בשנת 1903 ניכר שינוי־ערכים ב"בר־גיורא". האגודה פנתה בקריאה ליהודים בארצות הדרום־סלאוויות, לרבות סרביה, להרים תרומה לשיקום ניצולי הפרעות (ה"סערות בנגב" ברוסיה הצארית), ונענתה בחיוב. בשנת 1903 מופיעה, בהוצאת "בר־גיורא", החוברת הציונית הראשונה בשפה הסרבית־קרואטית. מדובר בה ב"הציונות", מסתו של מקס נורדאו.

מקס לדרר מווינקובצי השתדל כבר אז להוציא ביטאון בשביל יהודי קרואטיה ובוסניה, אך ניסיונו נכשל. לעומת זאת הוקמה בווינקובצי, על־פי יוזמת "בר־גיורא", אגודת "ציון" ראשונה מסוגה בקרואטיה ובסלאבוניה.

החיים היהודיים בארצות אלו התנהלו על מי־מנוחות על־אף תופעות אנטישמיות פה ושם, שגרמו לאי־נוחות מסוימת. בכל אופן, איש לא חשב על הגירה. היה יוצא מן הכלל: יהודי מאקדוניה שבדרום החלו להגר, רובם לארצות־הברית ולצ'ילה, בלחץ תנאים כלכליים שהשתנו לרעה. אך בדרך־כלל, היהודים לא חשבו לעקור ממולדתם. ארץ־ישראל טרם הוכשרה לקלוט המונים, במיוחד לא משכילים.

בעת מלחמת־העולם הראשונה

בשנים 1914–1918 שבתה "בר־גיורא". חבריה התפזרו בכל חזיתות המלחמה. בפעולות־האיבה נפלו רבים מחברי האגודה בשבי איטליה ורוסיה. לעתים חלפו שנים עד לשובם הביתה. אך האווירה הכללית השתנתה לאחר המלחמה. עבודתה המחודשת של "בר־גיורא" הייתה שונה מזו שלפני שנת 1914. היא אמנם המשיכה בתפקידה בקרב הנוער הציוני, אך קמו גורמים נוספים, שניזונו ממקורות־השראה חדשים, ובראשם מתורת ארץ־ישראל העובדת.

בארכיון התאחדות עולי יוגוסלאוויה (כעת ב'ארכיון אבנטוב' בתוך הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים) שמורים פרטים מאלפים על 136 חברי "בר־גיורא", החל מייסודה ב־1902 וכלה ב־1927, היא שנת פירוקה.

לפי המידע שבידינו, עלו לארץ־ישראל 22 מתוך 136 חברי האגודה, שהם כ־16% מכלל חברי "בר־גיורא". בסיכום תיאורנו על אגודת "בר־גיורא", חלוצת הציונות בארצות הדרום־סלאוויות, ראוי להדגיש את הפעילות התרבותית שנמשכה עד סוף קיומה. במרכזה עמדו נושאים כלל־יהודיים וציוניים. בדו"ח האגודה לשנת תרע"ב (1911–1912), אנו מוצאים את נושאי ההרצאות שנערכו, כגון דו"ח על הקונגרס הציוני העשרים בבאזל (ד"ר אדמונד אלטמן), "התרחשויות בחופשת־קיץ" (המהנדס י. גרוף), "הספרדים ויעדי בר־כוכבא" (ד"ר דוד אלבאלה), "משה מנדלסזון ותוצאות הרפורמה שלו" (חיים אלטרץ), "שבתי צבי" (יוסף דנון), "היהדות בעולם ורעיון המשיחיות" (א. בנאו), "תופעות של הפרעות נפשיות לא־נורמאליות בתנ"ך" (א. אפטה). מכאן ניתן לקבל תמונה, על הלכי־הרוח והנושאים שהעסיקו את הצעירים היהודים בעת לימודיהם האקדמאיים.

מ"ירדן" ל"יודיאה" — אקדמאים יהודים על אדמת המולדת

בשנת 1905 הופיעו הסטודנטים היהודים באוניברסיטת זאגרב בפעם הראשונה בפומבי. הם יסדו את "אגודת הצדקה של האקדמאים היהודים" (בלעז Ž.A.P.D, בראשי־תיבות). בינתיים הלך ורב מספר האקדמאים בעלי תודעה לאומית.

בשנת 1907–1908 הוקם החוג בשם 'הירדן'. בסמסטר־החורף של שנת 1908–1909 שינה החוג את שמו ל"יודיאה", הוא מועדון האקדמאים היהודים. אסיפתו הכללית הראשונה התכנסה ב־1 בנובמבר 1908, ובה הופיע הנוער הציוני לראשונה כקבוצה לאומית עצמאית לפני הציבור: ב־21 בנובמבר הודיעה משלחת מיוחדת ל"רקטור מאגניפיקוס". ד"ר ג. יאניצ'ק, על ייסוד מועדון "יודיאה" ועל מצעו. במסרה לו את התקנון, ביקשה המשלחת את המלצתו לאישור מטעם הרשויות.

אנשי המועדון החדש ניגשו מיד לפעולה. עיקר המשימה היה לחזק את תודעתם היהודית של חברי המועדון ואת מודעותם לתהליכי ההיסטוריה היהודית; לא קופחו האמנות והפולקלור היהודיים. התקנון הטיל על חברי המועדון גם טיפוח תרבות־הגוף. כמו־כן טופחו דרכי התקשורת עם הקהל היהודי ויחסי־ציבור עם כלל התושבים.

אף כי מטרותיהם נראו ברורות, נתקלו הפעילים בראשית־דרכם בקשיים. כעבור זמן־מה

הצטרפו טובי הנוער האקדמאי למועדון מתוך מחאה נגד המתבוללים, ששלטו אז בקהילת זאגרב.

אולם שלטונות קרואטיה לא אישרו את תקנון "יודיאה" המוצע, והאגודה נאלצה לשנות ניסוחים מסוימים. ייתכן, כי הסירוב הממשלתי נובע מצרות־עין פרובינציאלית; לא מן הנמנע, כי בסירוב לאשר את התקנון היו מעורבים חוגים יהודיים מבין המתבוללים, שהיו מקובלים על השלטון. מכל־מקום, לאחר תיקונים "קוסמטיים", אושר התקנון וקמה גם רשמית "יודיאה" — מועדון לתרבות של האקדמאים היהודים.

בזה ניתן אור ירוק לפעולות המועדון. חבריו שמעו הרצאות על נושאים, שעמדו אז ברומו של העולם היהודי. המרצים היו, על־פי־רוב, חברי המועדון עצמו, אך הופיעו גם מרצים־אורחים, כגון הרב הושע יעקבי ואלכסנדר ליכט, שכבר אז נחשב למנהיג. באחת ההופעות הפומביות של "יודיאה" נפתחה האסיפה בנאומו של הסופר א. קורלניק על תיאודור הרצל. בדרך־כלל שיתפה "יודיאה" פעולה עם החוגים הציוניים בזאגרב, שהיו מאורגנים באגודת "אחדות". לכל האירועים הפומביים הוזמנו גם אוהדים וגם מתנגדים.

על חוברת־הסברה ציונית אחת

בשנת 1910 פרסם המועדון "יודיאה", את דו"חו השנתי הראשון לתר"ע (1909–1910) בחוברת מיוחדת. ההוצאה מומנה, כנראה, בחלקה על־ידי מודעות מסחריות, כמקובל בפרסומים חד־פעמיים.

בחוברת צנועה זו מצויים דברים הראויים לציון. כך מופיעים בה, בין המפרסמים פרסום מסחרי, לא רק ציונים, כמו ז'יגה שולהוף ובעל המסעדה הכשרה הרמן שוורץ, אלא גם מתנגדים, כגון החרשתן ארמין שריינר. בין הרשימות השונות משתרבבים גם שמותיהם של מתנגדים מובהקים לציונות, כגון הסוחר ש. ואסרטאל, מירקו בראייר, בעל בית־מסחר נודע לספרים, ולאחר זמן ראש האגודה "נארודני ראד", שנלחמה בתנועה הציונית.

פנינה מיוחדת כלולה בחוברת זו. זהו תרגום לקרואטית של "התקווה", פרי עטו של אלכסנדר ליכט הצעיר. מן הראוי להצביע גם על מאמרו של משה מארגל, אז רב בעיירה פוז'גה. הוא כותב על "תולדות הדראמה העברית", נושא נועז בימים ההם. בהקשר זה נציין, כי באותו פרק־זמן התקדמה במהירות רבה האקולטוראציה לסביבה הקרואטית, תוך־כדי נטישה חלקית, לפחות, של המורשת הלשונית התרבותית הקודמת (הגרמנית וההונגארית).

על מייסדיה ופעיליה של "יודיאה"

בין מייסדי המועדון החדש נמצאו, כמובן, חברי "בר־גיורא" הווינאית לשעבר. עמם נמנו, למשל, שני אקדמאים, שעתידים היו לערוך את ה־"ז'ידובסקה סמוטרה" — ש. פינטו מסאראייבו וא. סינגר מזמון. וכן ר. גליקסטל, העורך האחראי של הביטאונים הציוניים, שהלכו ורבו בסוף התקופה האבסבורגית ובתחילת השלטון היוגוסלאווי. ליושב־ראש ראשון של "יודיאה" נבחר ה. באואר, יליד העיירה פוז'גה. בוועדי "יודיאה" הראשונים בלטו האחים יוסף ואלכס סמניץ, שניהם מורים. כעבור עשר שנים הצטרף אלכס למערכת

השבועון "ז'ידוֹב" — "היהודי" (1917–1941). אלכס ערך זמנית גם את ירחון הנוער, "גדעון", ואת עיתון־הילדים "האביב". כל העיתונים האלה הופיעו בלשון הקרואטית והופצו מזאגרב ברחבי המדינה.

ועוד נמנים עם מייסדי "יודיאה" אישים שכדאי לשמור על זכרם, ביניהם י. שלזינגר־סטאניץ' מווינקובצי וור. הרצר איש זאגרב, שהיה משפטן, אך תיפקד בשנות העשרים כמזכיר ההסתדרות הציונית.

בין המצטרפים ל"יודיאה" מאז 1911, ראויים עוד לציון: ק. צוויבק ואוטו בראון — ממייסדי "מכבי" בזאגרב ומפעילי הספורט היהודי ביוגוסלאוויה אחרי 1918.

עד לשנת 1914 פעלו באגודה גם ל. שיין, פ. ברוך־בוראן, י. וינר — מזכיר ההסתדרות הציונית היוגוסלאווית ערב מלחמת־העולם, ורוברט פ"ייט, מבקר אמנות ומשורר, ובמשך שנים רבות מזכירה הכללי של ההסתדרות הציונית הארצית. הוא היה חבר במערכת הראשונה של "ז'ידוב" בשנת 1917 ונשאר פעיל בה עד לשנת 1941.

התקופה הפורייה של "יודיאה" התחילה עם סיום מלחמת־העולם הראשונה בשלהי שנת 1918. המגויסים חזרו אט־אט מהחזיתות. הציונים שביניהם יזמו תכניות נרחבות. בשנת 1919 הוציאה "יודיאה" לאור את החוברת בשם "תנועת נוער, רעיונות והנחיות" מאת י. אלטרץ (אלטיס). יחד עם חברי "בר־גיורא" הווינאית הם הכשירו את הקרקע למפגש הנוער היהודי מכל חלקי יוגוסלאוויה החדשה. הכינוס הראשון של הנוער נערך לאחר המלחמה, בשנת 1919, בסלאבונסקי ברוד. בין דַּברי "יודיאה" היו יהודה אלטמן — שהיה בין העולים הראשונים ארצה בשנת 1921 — וריכרד (דונדו) שוורץ, לימים מנצח ומוסיקולוג (נספה בשואה). מטעם "בר־גיורא" הרצה ליאון פריץ־מאסטרו* על איגוד־הנוער העתיד לקום. הייתה זו הפעם הראשונה, שבמפגש המשותף לקחו חלק עסקנים ציוניים צעירים מבלגראד (ד. וצ. אלקלעי ומשה די מאיו). השתתפו בו גם לא־אקדמאים במספר ניכר — ושם הוחלט על הקמת איגוד הנוער היהודי הארצי, שיופעל כעבור שנה במפגש ("סלֶט") שאכן נתקיים בעיר אוסייק.

"יודיאה" פעלה עד שנות השלושים המאוחרות של המאה. סטודנטים רבים היו חברים בה. הציונות בזאגרב גדלה והתעצמה, הכתה שורשים ונעשתה לתנועה עממית ולגורם קובע בציבור היהודי. מרבית האקדמאים הציונים היו חברי "יודיאה" ותרמו תרומה נכבדה להתפתחותה.

במרוצת השנים ירדה חשיבותו הבלבדית של המועדון. קמו תנועות נוער חדשות, שגדלו על רעיונות חברתיים חדשים, על חלוציות ועל עלייה לארץ־ישראל.

למען האמת, רובם המכריע של חברי "יודיאה", לא בחרו בעלייה כדרך להגשמת הציונות. לפי אומדן זהיר, נמנו בשנים 1908–1914 כמאה חברים ב"יודיאה" בזאגרב. רק חמישה מהם עלו לארץ־ישראל. שמותיהם זכורים יפה לתושביה היהודים של זאגרב שמלפני 1914: אוטו בראון, ר. גליקסטל, ר. הרצר, ז'גה ניימן ור. פ"ייט הנ"ל.

* לימים יו"ר הסניף הציוני בסאראייבו. עבד כרופא במרפאת מחנה־המוות יאסינובאץ ונרצח שם ימים ספורים לפני חיסול המחנה, דהיינו לפני בריחת האוסטאשה משם בסוף אפריל שנת 1945. ביער בן־שמן של הקרן־הקיימת ניצב גל־עד לזכרו. המערכת.

כמו בכל הציבור היהודי, עשתה השואה שַׁמּוֹת אף בשורות "יודיאה". מן המעטים ששרדו עלו אחדים למדינת ישראל, וכך סגרו את המעגל בקורותיה של "יודיאה" במעשה חיובי, באשר סו"ס חלק מאנשי "יודיאה" אכן הגיעו לארץ יהודה והתנחלו בה. חבל רק שמספרם לא היה גדול יותר.

ד"ר יעקוב חיון — בהנחת אבן־הפינה לבית הכנסת החדש בסאראייבו בש' 1926
(הנואם היה יו"ר אגודת "לה־בנבולנציה")

יעקב מאסטרו

קהילת סאראייבו בין שתי מלחמות העולם

מבוא

היריות שנורו בעיר סאראייבו ביום 28 ביוני 1914 ופגעו בפראנץ־פרדיננד, יורש העצר של הקיסרות ההאבסבורגית, הציתו את התבערה של מלחמת העולם הראשונה. המתנקש, גברילו פרינציפ, שלח את כדורי המוות בשם תנועת המחתרת הסרבית, שחרתה על דגלה את שחרור העמים הסלאוויים־הדרומיים מעול השלטון האוסטרו־הונגארי ואיחודם בממלכה עצמאית. היריות הגורליות שיחררו את המתחים הבינמעצמתיים, שלחשו כמו גחלים תחת מעטה השאננות של שלום, שבו היו שרויים עמי אירופה. התחרות בין האימפריות, הבריתות ובריתות־הנגד, מירוץ החימוש ופיתוח מערכות נשק, השאיפות הלאומיות של העמים המשועבדים וכן בעיות כלכלה ומתחים חברתיים, שימשו רקע להתלקחות מלחמה בהיקף עולמי. המלחמה, שהביאה סבל רב והפילה קורבנות אין ספור, לא פסחה גם על הקהילה היהודית של סאראייבו. רבים מאוד מבניה גוייסו לצבאות האוסטרו־הונגאריים, רבים נפלו בחזיתות השונות של המלחמה, בעיקר בחזית המזרחית ובחזית איטליה, ומהם ששבו פצועים והיו לנכים לכל ימי חייהם.

כאשר התקרב הצבא הסרבי בחודשים הראשונים של המלחמה לעיר סאראייבו, פונו יחד עם אוכלוסית העיר הלא־לוחמת גם היהודים, בעיקר נשים וילדים. הם פונו למחוזות רחוקים מן החזית ועד להונגאריה דהיום הגיעו.

חיי הקהילה נפגעו קשה במלחמה. כל הפעילות החברתית והתרבותית העניפה, שהתפתחה החל מראשית המאה העשרים, נעצרה לחלוטין. אמנם שתי הקהילות שבסאראייבו, הספרדית והאשכנזית, המשיכו לתפקד במסגרת חייהן הקהילתיים בתחום הפולחן הדתי והעזרה על בסיס פילנטרופי ככל אשר יכלו, אך החברה היהודית של העיר, שבמרוצת עשרות שנות השלטון ההאבסבורגי פרצה את המסגרת החברתית והכלכלית המסורתית והחלה לגבש דפוסי חיים מודרניים בהשכלה, בכלכלה ובתרבות, הוכתה קשות. הכוחות הצעירים, רבים מהם אנשים שרכשו השכלה גבוהה ופעילותם ניכרה מאוד, גוייסו ונשלחו לחזיתות רחוקות. אין תימה, איפוא, שחל שיתוק גמור וככל שהמלחמה נתמשכה, היו פגיעותיה קשות יותר. הרעב והמחסור, שהיו מנת חלקה של כלל האוכלוסיה, לא פסחו על היהודים, ובסוף המלחמה היתה הקהילה היהודית בסאראייבו מדולדלת.

בראשית חודש אוקטובר 1918 נכנסו צבאות סרביה לעיר סאראייבו ופרק נוסף בהיסטוריה רבת השנים של הקהילה נסתיים. החלה תקופה חדשה — זו של ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים — יוגוסלאוויה. קהילת יהודי סאראייבו עמדה להיכלל בישות המדינית החדשה. בתום מאת שנות שלטון עות'ומאני ואחרי האפיזודה קצרת הימים אך רבת ההשפעה של השלטון ההאבסבורגי.

השנים הראשונות בממלכת יוגוסלאוויה

באחד בדצמבר 1918 הכריז עוצר המלכות אלכסנדר על הקמת ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים. המדינה החדשה ניצבה מול בעיות חמורות מבית ומחוץ. השאלה הלאומית היתה אחת הבעיות המעיקות. הרכב האוכלוסיה היה אמנם סלאווי בעיקרו, אך היו הבדלים בולטים בדת, במסורת, במיבנה הכלכלי ואף בשפה בין העמים שנכללו במסגרת החדשה. כל אלה האטו והפריעו להגשמת האחדות המיוחלת. המבנה התחוקתי של המדינה גרם למתחים בין שני העמים החשובים ביותר: הסרבים, שדגלו במשטר ריכוזי והקרואטים, שדרשו משטר פדרלי. בעיה זאת לא חדלה להיות מרכזית ביוגוסלאוויה עד לנפילתה בשנת 1941. היא השפיעה, במעט או בהרבה, גם על מעמד היהודים בתוכה. ב־28 ביוני 1921 אושרה בפרלמנט חוקה ריכוזית, ועל פיה הושתת כל המבנה המדיני הפנימי.

יהודי סאראייבו, כמו יתר יהודי המדינה, לא נשארו מחוץ למאבק הזה. למדינה החדשה, שקמה בשנת 1918, נכנסו יהודי סאראייבו מתוך ציפיות להיות לאזרחים שווי זכויות במדינה דמוקרטית. בעקבות השינויים החברתיים והכלכליים שחלו בארבעים שנות השלטון ההאבסבורגי, התעוררו תקוות מבוססות, שבמדינה החדשה יובטחו ליהודים הזכויות המלאות בכל התחומים, המדיני, הלאומי, התרבותי והחברתי. תקווה זאת הזינה גם את הקהילה של סאראייבו, שבניה החלו חוזרים מחזיתות המלחמה. רבים מהם היו חדורים בתקוות חברתיות חדשות, שהחלו להתעורר עם התמוטטות המשטרים הישנים. הממלכה החדשה כללה לראשונה את קהילות ישראל בארצות שהיו מנותקות זו מזו וגבולות מדיניים הפרידו ביניהן. נוצרה ההרגשה, כי מעתה יוכלו יהודי יוגוסלאוויה לפתח פעילות עניפה, להדק את הקשרים ולחזק את רגש ההשתייכות ההדדית. לקהילת סאראייבו, שבה היתה הקהילה הספרדית הגדולה והמרכזית במדינה, נועד תפקיד מכריע בכך. אך הנסיונות, האכזבות והמאבקים לא איחרו לבוא.

מאבקם של יהודי סאראייבו למען שוויון זכויות אזרחי ולאומי

המדינה הצעירה התבלטה בבעיות כלכליות ולאומיות קשות. ההכרזה על העצמאות המדינית ועל איחוד העמים הסלאווים הדרומיים היתה מעשה חגיגי חד פעמי. אך כבר למחרת היום התעוררו השאלות: העדר חוקה, המבנה האדמיניסטרטיבי, שאלות כלכלה ומטבע אחיד, טיפול בחיילים משוחררים, בפצועים, באלמנות וביתומים, במדינה שהורכבה מחבלים שחיו מאות בשנים במשטרים שונים. לכל אלה לא היה בנמצא פתרון מיידי וקל.

כידוע, באו היהודים האשכנזים לסאראייבו ולשאר חלקי בוסניה והרצגובינה עם השלטון האוסטרו־הונגארי, בשנת 1878. במרוצת ארבעים שנות השלטון ההאבסבורגי התבססו האשכנזים בענפי הכלכלה השונים, פיתחו תעשיות, מילאו תפקידים חשובים במינהל האזרחי ואף הצבאי. היו ביניהם רופאים, מהנדסים, עורכי דין ובעלי מלאכה ואומנים, שהצטיינו בהישגיהם המקצועיים. הם ייסדו בסאראייבו קהילה נאה ומאורגנת, בנו בית כנסת שבלט ביופיו, הקימו אגודות סעד ותרבות. בפרוס מלחמת העולם הראשונה

היתה זאת קהילה שצפתה בבטחה לקראת העתיד. המלחמה אכן פגעה בקהילה זו, כמו באחותה הספרדית, אולם זאת לא היתה פגיעה אנושה. לאחר המלחמה החלו רבים מבני הקהילה האשכנזית לעזוב מרצונם הטוב את סאראייבו ואת בוסניה בכלל. חלקם לא מצאו את מקומם בממלכה החדשה והעדיפו לשוב אל הארצות שמהן באו, הם או אבותיהם, ואשר זה עתה זכו לעצמאות מדינית, כגון צ׳כוסלובקיה, פולין ועוד. ואולם רובם נשארו במקום, שבו יסדו משפחות; ילדיהם התחנכו ובגרו בסאראייבו, דיברו בשפת הארץ וראו עצמם שייכים לקהילתם. ואז באה המהלומה. בצו שהוציא המושל שנתמנה על ידי הממשלה המרכזית בבלגראד עמדו כל היהודים האשכנזים להיות מגורשים בן לילה מבוסניה. בהנמקה לצו הוטחו נגדם האשמות כבדות ביותר. הם הוצגו כיסוד בלתי מהימן ובוגדני, ששיתף פעולה עם השלטונות האוסטריים בדיכוי הסרבים. היהודים האשכנזים תוארו כרוכלים שבאו בעקבות צבא הכיבוש האוסטרי, כאנשים ללא שורשים, זרים, שמקומם לא יכירם בממלכה החדשה.

צו הגרוש עורר את הקהילה היהודית בסאראייבו לפעולה נמרצת לביטול הגזרה. משלחת של יהודים מסאראייבו נשלחה לממשלה בבלגראד ובסיוע הקהילה של בלגראד, שלה היתה השפעה חשובה, בוטלה הגזרה. שר הפנים פריביצ׳ביץ׳[1] שלח הוראות מתאימות לשלטונות המקומיים, אבל בכך לא פסקו הרדיפות, המאסרים ונסיונות נישול האשכנזים מדירותיהם ומעסקיהם. השבועון היהודי של סאראייבו, ״התודעה היהודית״[2] מחה נמרצות נגד מעשי ההתנכלות מצד השלטון המקומי נגד היהודים.[3]

כדי להעריך נכונה את ההתמרמרות ואת המחאה של הציבור היהודי בסאראייבו, מן הראוי להביא כאן מובאה מן המאמר הראשי בשם ״הגם את, יוגוסלאוויה?״ (מפרי עטו של מיכאל לוי), שהתפרסם ב״תודעה היהודית״, גליון מס׳ 58–59 מיום 6 בפברואר 1920, לאמור: ״מאז המהפך השלטוני היה עלינו להתנסות זה כמה פעמים בנסיונות קשים ומרים ומדי פעם הנחנו והשלינו את עצמנו, אך ככל שחלף הזמן, כן פחת האמון. שאלנו את עצמנו, האם כל העוולות, ההתנכלויות, הרדיפות, הנם רק מקרים בודדים או שמא הם סימנים מאיימים של יום המחר. בתחילה נשאנו ללא מחאה את מעשי העוול, מתוך השליה עצמית, שאלה הן תופעות חולניות של תקופת המעבר והעוויתות האחרונות של ירושת ימי השיעבוד, שתחלופנה במהרה, בהשפעת רוחה הרענן, סובלנותה ואהבת הצדק של סרביה. כיום ברור לנו שלא מדובר עוד בתופעות חולפות, אלא בשיטה שלמה, ההולכת ומכה שורש והבאה לידי ביטוי ברדיפות אכזריות נגד חלק גדול מאחינו האשכנזים ובטירטורים יום־יומיים של אנשינו. הפעם ברור לנו המצב ומה עלינו לצפות מהשלטון המחוזי. ועל כן אין לנו דרך, אלא לפנות אל הדרגים העליונים של השלטון בממלכה.״

1 Svetozar Pribičević

2 Židovska Svijest

3 ״אנו מוחים נגד גרוש היהודים, החיים זה עשרות בשנים בארצנו. מעשיו של השלטון המקומי מהווים הפרה גסה של ההבטחות שניתנו לממשלתנו על ידי שר הפנים מר פריביצ׳ביץ׳. במיוחד אנו מוחים נגד הדרך שבה נוהגים באנשינו. מתנכלים להם ומשליכים אותם למאסר כאילו היו פושעים.״ (Židovska svijest, no. 27 ,23.1.1920)

תוכן הדברים וסגנונם מעידים על חופש הביטוי שממנו נהנו היהודים ועל רוח הלחימה שפעמה בהם. כאמור, לבסוף בוטלה הגזרה, אך הדי המאורעות האלה וזכרונם הותירו משקע מר בלבבות רבים. אך על כך ידובר בפרק על היחסים שבין הקהילה האשכנזית לבין מיגזר מסויים של הספרדים.

העדה במערבולת מערכת הבחירות

שנתיים לאחר כינון יוגוסלאוויה עמדה המדינה לפני מערכת בחירות כפולה: לעיריות ולאסיפה המכוננת, שעמדה לקבוע את חוקת היסוד ולהכריע על אופי המשטר והמבנה הפנימי של הארץ. יהודי סאראייבו היו ערים מאוד להתרחשויות הפוליטיות הפנימיות והבינו היטב שעליהם להשקיע את כל כוחותיהם על מנת לצאת מתוך המאבק הצפוי חזקים ומיוצגים כהלכה בגופים הנבחרים.

הבחירות לעיריות קדמו לכלליות־ארציות והיה בהן כדי לרמוז על כיוון ההתפלגות הפוליטית של האוכלוסיה. יהודי סאראייבו היו במצב קשה. אוכלוסי העיר נחלקו לפי המפתח הדתי־העדתי ועל כן לא יכלו היהודים להצטרף לאחת הרשימות, כדי שלא לעורר את זעמם של בני הדתות האחרות. מאידך גיסא, התפלגות קולותיהם היתה משאירה את הקהילה ללא נציגות בעירייה. מכיוון ששיטת הבחירות היתה יחסית, היו סיכויים טובים לרשימה יהודית נפרדת. הבחירות נקבעו לחודש מאי 1920 וכבר בראשית ינואר אותה שנה יוצא העיתון "ההכרה היהודית" בקריאה לרשימה נפרדת. המעניין הוא שהודגש כי היהודים יופיעו בבחירות בתור רשימה יהודית־לאומית. ד"ר שמואל פינטו[4] היה בין ראשי הרשימה ופעל בעצמו למען בחירת נציגים יהודים עצמאיים. היו אלה הבחירות החופשיות הראשונות והיה צורך להדריך את קהל הבוחרים בסדרי הבחירות ובזכויות הבוחר ואף בהמרצה לבוא לקלפי. הפעולה של הוועדה היוזמת למען הבחירות לעירייה ניכרה היטב בעיתון "ההכרה היהודית" שפרסם במשך חודשים מאמרים, דברי תעמולה והסברה, הדרכה והכוונה. ואכן, התוצאות לא הכזיבו ולמועצת העיריה נכנסו נציגי הרשימה היהודית. בכך הפגינו יהודי סאראייבו את נכונותם ואת רצונם החופשי לקחת חלק פעיל בחיים הציבוריים בעירם. היתה זאת הפגנה מרשימה לקראת הבחירות לאסיפה המכוננת. וכאן גם הוטמן ליהודים מוקש מסוכן. שר הפנים של ממשלת יוגוסלאוויה הוציא צו שעל פיו אין להכניס לרשימת הבוחרים יהודים שלא הצהירו, הם או אבותיהם, תוך שמירת שמות המשפחה, על השתייכות לאומית לאחד העמים ביוגוסלאוויה, לאמור, לסרבים, לקרואטים או לסלובנים. רק אלה מן היהודים שהוכרו על ידי השלטונות והחברה כשייכים, ייהנו מזכות הבחירה. הצו, שעמד בניגוד גמור לחוקת הבחירות שאושרה על ידי העוצר אלכסדר, עורר סערה עצומה ביהדות ברחבי המדינה, ובקהילה היהודית בסאראייבו בפרט. ב־14 באוקטובר 1920 התכנסה אסיפת מחאה יהודית, ראשונה במינה בתולדות הקהילה. בפני

4 ד"ר שמואל פינטו, עורך דין, עסקן יהודי חשוב בסאראייבו, לימים ראש הקהילה הספרדית בשנים שלפני השואה, וחבר מועצת העיריה.

אלפי המתכנסים דיברו אינג׳. סומבול, ראש הקהילה הספרדית, אברהם מאיר אלטרץ, סגן יושב ראש הקהילה, אינג׳ גרוף, סגן ראש הקהילה האשכנזית, ד״ר יעקב כאיון (חיון), מראשי העסקנים הספרדים ומיכאל לוי, מפעילי הציונים בעיר. בסיום האסיפה קרא ד״ר שמואל פינטו את החלטת הכנס, וזו לשונה: ״יהודי העיר סאראייבו, באסיפת העם הגדולה ביום 14 באוקטובר 1920, מוחים נמרצות לאסיפה המכוננת של העם. הצו הזה פוגע בעקרונות הדמוקרטיה המודרנית שעליהם עומדת להיבנות מולדתנו המורחבת. יתרה מזאת, הוא עומד בניגוד גמור לסעיף התשיעי של סדרי הבחירות, כפי שאושרו על ידי נציגות העם. על פי החוק הזה יוצא בברור, שלכל אזרחי המדינה זכות בחירה ללא הבדל עם ושפה, דבר הלמד מעצמו, כיוון שלזכויות האזרח אין קשר להשתייכות הלאומית. היהודים מוחים נגד הפלייתם ביחס לשאר אזרחי הממלכה והם רואים בצוו פגיעה קשה הבאה לסייג את זכויות האזרח היסודיות. אין אנו מוצאים לנחוץ להדגיש את נאמנותו הברורה למכורתנו, אלא תובעים נמרצות לקיים את החוק שהתקבל על ידי נציגות העם ואושר על ידי חתימת העוצר.

בהרימנו את קולנו נגד נסיונותיהם של השלטונות הלא־מוסמכים לכך להפר את החוק על ידי צוו פשוט וליצור תוך כדי כך תקדים מסוכן ביישום החוקים בממלכתנו, תובעים יהודי העיר סאראייבו לבטל מיד את הצווים הבלתי חוקיים של משרד הפנים.״

המחאה השיגה את מטרתה ובגליון ״ההכרה היהודית״ מיום 22 באוקטובר 1920, מובא במאמר הראשי תוכן מברקו של שר הפנים אל הממשלה המחוזית בסאראייבו, המצווה לרשום את כל היהודים אזרחי בוסניה והרצגובינה ברשימת הבוחרים.

אופייני לכל המאבקים האלה היה, שהם התנהלו תחת הדגל של ״יהדות לאומית״. בכל הנאומים, ההחלטות וההצהרות עברה כחוט השני הנימה ״אנחנו בני העם היהודי, נתינים ואזרחים בממלכת הסרבים, הקרואטים והסלבונים, ובתור שכאלה אנו ממלאים את כל חובותינו ותובעים את מלוא זכויותינו.״

על פי מספר היהודים ביוגוסלאוויה ופיזורם בעשרות קהילות לא היה, בהתאם לסדרי הבחירות, כל סיכוי לצאת עם רשימה נפרדת כדי לזכות בנציגות יהודית באסיפה המכוננת. על כן הדריכה הוועדה היהודית לבחירות את הבוחר היהודי, שעליו להצביע על פי מצפונו והכרתו.[5] שתי מערכות נוספות לשמירת זכויותיה נגזרו על הקהילה היהודית של סאראייבו. על פי הוראת המושל המחוזי נקבע יום שוק אחיד בתחומי בוסניה והרצגובינה דווקא ליום

5 בעיתון ״ההכרה היהודית״ מיום 12 בנובמבר 1920, פונה הוועד לבוחר היהודי כדלהלן:

(1) מכיוון שאין ליהודים הלאומיים, על פי סדרי הבחירות, כל סיכוי למועמד משלהם, הוחלט לוותר על רשימת מועמדים נפרדת.

(2) חובה על כל בוחר יהודי למלא את חובתו במימוש זכות הבחירה שלו ובכך לסייע בעשייה המדינית לבניית ממלכת הסרבים, קרואטים וסלובנים.

(3) על כל בוחר יהודי להצביע על פי מצפונו והכרתו.

(4) מובן מאליו שכל בוחר יהודי בעל הכרה יתן את קולו לרשימה שיש בה הערבות הגדולה ביותר להגנה מכל הבחינות על האינטרס היהודי ומובן מאליו שאף יהודי לא יתן את קולו למועמדים אנטישמיים.

השבת. ההוראה, שיצאה בפברואר 1920, הסעירה את העדה. רוב רובם של הסוחרים היהודים נהגו לסגור את עסקיהם בשבת, מתוך בחירה חופשית ביום המנוחה, שהיתה שמורה לבני כל הדתות. ההוראה בדבר יום השוק דווקא בשבת היה בה עירעור מעמדם והרס עסקיהם של הסוחרים היהודים. בעיר זו היה יום השוק משענת כלכלית עיקרית לסוחרים רבים שחנויותיהם ניצבו באזור כיכר השוק וברחובות הסמוכים. מחאתם הנמרצת של היהודים, שנתמכה, דרך אגב, גם על ידי לשכת המסחר הכללית של העיר, הביאה לביטול הגזרה כבר בחודש מארס אותה השנה.[6]

בצוו שני מטעם הממשל המחוזי, מאוקטובר 1925, נקבע יום ראשון בשבוע כיום מנוחה שבועי לבני כל הדתות. על פי הצוו יהיו כל העסקים, בתי המלאכה והמשרדים סגורים ביום ראשון. היתה זאת הפעם הרביעית שהשלטונות ניסו לכפות חובת יום מנוחה אחיד על האוכלוסיה כולה. היהודים, שעד אז שמרו על השבת כעל יום מנוחה ועסקיהם היו סגורים ביום זה, התקוממו נגד הגזרה החדשה, שעמדה להכרית את פרנסתם או לאלצם לחלל את השבת על ידי פתיחת עסקיהם. מערכה שניה זו לביטול הצו לא נשאה פרי. לא הועילה הפעם גם המשלחת שיצאה לבלגראד כדי לבקש מהממשלה המרכזית להתערב לביטול הצוו. הגזרה נשארה בעינה.

מבחינת הקהילה היו התוצאות הכלכליות, אך גם החברתיות־הפנימיות, קשות למדי. היהודים החלו בהדרגה לפתוח עסקיהם בשבת, ורק מיעוטם, שומרי דת ומסורת מובהקים, עמדו בסגירת העסק יומיים בשבוע, בשבת וביום ראשון. במיוחד נפגעו חיי החברה והדת. יום ראשון בשבוע נעשה עם הזמן ליום הפעילויות החברתיות, הספורטיביות והתרבותיות גם לגבי יהודי העיר.[7] בעקבות מערכות הללו, השתלבו יהודי העיר בהצלחה יחסית ברקמת החיים הציבוריים בעיר ובמדינה. לא היו מאז ועד סמוך לשואה נסיונות רציניים לפגוע בזכויות היסוד של היהודים.

פעילות קהילתית חברתית

שתי הקהילות, הספרדית והאשכנזית, ניצבו עם סיום המלחמה בפני קשיים ובעיות שלא ידעו כמותן. לקהילה הספרדית בתקופה העות'ומאנית וכן לספרדית ולאשכנזית בימי שלטונה של אוסטרו־הונגאריה, היה בעיקר אופי של ארגון דתי. הקהילה דאגה לצרכי האוכלוסיה היהודית בתחום הפולחן והחינוך הדתי. היא ייצגה את היהודים בפני השלטונות והיה לה מעמד משפטי מוכר על ידי השלטונות. הפעילות התרבותית, ההומניטרית והספורטיבית נישאה על גבי אגודות וולונטריות שנוסדו בשלהי המאה

6 יום השוק בסאראייבו התקיים ביום רביעי בשבוע.

7 במאמר הראשי של השבועון "ההכרה היהודית הלאומית" מיום 9 באוקטובר 1925 נאמר: "השבת בסכנה! אנו היהודים קיבלנו בהבנה מלאה את החוק על יום מנוחה שבועי. ולא רק בגלל העובדה שיום המנוחה הוא הישג סוציאלי חשוב, אלא מכיוון שאנו היהודים, בטרם חלמו בעולם על חובת יום מנוחה, שמרנו על השבת. השבת היתה בשבילנו לא רק יום של קדושה, אלא יום מנוחה מוחלט לאחר ששת ימי המעשה."

התשע־עשרה ובעשור הראשון של המאה העשרים אשר השלימו והרחיבו את תחום העשייה הקהילתית בסוגיות חברתיות ותרבותיות.

לקהילות הספרדית והאשכנזית, בתור גופים ייצוגיים ומשפטיים, נודע תפקיד מכריע בכך. אולם בפניהן ניצבו גם בעיות חברתיות וכלכליות קשות של חברי הקהילה, שנפגעו במלחמה. במיוחד נקלעה הקהילה האשכנזית למצב קשה, עקב עזיבת משפחות רבות את העיר וגרושן של אחרות על ידי השלטונות. כל אלה חייבו הנהלה חדשה ותפיסה רחבת אופקים של צרכי הקהילה בתקופה החדשה. שתי סכנות איימו על קיומן התקין של הקהילות: סכנת ההתבוללות, שקסמה למספר קטן של חברי הקהילה, ואווירת שאננות, שהתבטאה באמונה שעם כינון המשטר הדמוקרטי ביוגוסלאוויה נפתרו הבעיות אחת ולתמיד גם בשביל היהודים. למניעת סכנות אלה ולחיזוק התודעה העצמית היהודית נרתמו ועדי הקהילות, שמעתה כללו כוחות חדשים מקרב השכבה המשכילה בקהילה.

בשנים שלאחר המלחמה היה ראש הקהל של הקהילה הספרדית אשר אלקלעי (עד 1922) ואחריו המהנדס יצחק סומבול, בשנים 1922–1924. בבחירות לוועד הקהילה בשנת 1924 נבחר לראש הקהל אברהם מאיר אלטרץ והוא עמד בראשה עד לשנת 1932. בימי נשיאותו ניבנה בית הכנסת הספרדי החדש, שעליו עוד יורחב הדיבור.

בקהילה האשכנזית היה ראש הקהילה ד"ר רוטקופף, שהצטיין בפעולתו העניפה. כסגני ראש הקהל שימשו לידו המהנדס אוסקר גרוף וברנרד קליין, שהיה לימים לראש הקהל בעצמו. הקהילה הספרדית הקימה בעיר בית ספר יהודי עוד בשנת 1907.

הוראה — "שפה ברורה"

עם חליפת השלטון עמדה מדיניות החינוך על הפרק. היה ברור שיש לעצב את בית הספר למוסד חינוכי המיוסד על עקרונות הוראה מודרניים. לכך חסרה עדיין תוכנית לימודים מגובשת, כוחות הוראה מאומנים ואמצעי למידה. כבר בשנת 1921 מקציבה הקהילה חלק ניכר מתקציבה לבית הספר לשם קידומו והתפתחותו. תוכנית הלימודים החדשה כללה, מעתה, לצד מקצועות כלליים ולימוד התפילות, גם לימוד תולדות ישראל והשפה העברית. שאלת החינוך היהודי האוטונומי העלתה אך לא ניתן להגיע לסיכומים, מכיוון שהעניין היה קשור במדיניות החינוך של הממשלה. מכל מקום בית הספר היה אחד המוקדים החשובים של פעילות הקהילה. במרוצת השנים הצטרפו גם תלמידים אשכנזים לבית הספר הקהילתי. הוראת השפה העברית עלתה בהיקפה בשנים שלאחר המלחמה. הצלחותיה של התנועה הציונית עם הצהרת בלפור וההכרה בזכות בניין הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל, הפיחה רוח חיים גם בלימוד השפה העברית. ואולם שוחרי השפה העברית לא הסתפקו בהרחבת הוראת העברית בבית הספר. האגודה הלאומית היהודית של סאראייבו, שריכזה בקרבה את ציוני העיר, ייסדה בשנת 1920 את בית הספר ללימוד השפה העברית "שפה ברורה". כעבור שנה לומדים בו 221 תלמידים בשבעה חוגים ומלמדים שני מורים במשרה מלאה ושניים נוספים כמתנדבים. "שפה ברורה" נתמכה על ידי הקהילה. מנהל בית הספר היה בתחילה דוד לוי והמורה הראשון חיים פאפו. תרומתו של בית הספר "שפה ברורה" לקרוב הנוער היהודי לערכי היהדות, לתנועה הציונית־החלוצית, היתה גדולה למדי. בשנות השלושים של המאה היתה חובה על כל חברי תנועות הנוער החלוציות ללמוד עברית. במרוצת השנים

קיבלה הקהילה על עצמה את מלוא עול קיומו של בית הספר. בין המורים היו שלמה גאון (אשר היה במרוצת הזמן לרבה הראשי של הקהילות הספרדיות־פורטוגאליות בבריטניה הגדולה) וכן המורה משה רומנו, שעלה לארץ ישראל בשנת 1945 ועבד בהוראה בקריית טבעון.

"חברה קדישא"

במסגרת הקהילה המאורגנת, אך במעמד אוטונומי, היתה ל"חברה קדישא" הספרדית מסורת ממושכת של טיפול בסדרי קבורה וחסד של אמת. בבית העלמין שבשיפולי ההר טרבוויץ' נטמנו יהודים כבר באמצע המאה השבע־עשרה והוא טופח במסירות.[8] גם "חברה קדישא" האשכנזית היתה אוטונומית בפעולתה. בית העלמין האשכנזי בשכונת קושבו, שראשיתו משנת 1904, היה למופת בסדריו ובנקיונו.[9] כאמור, בית העלמין הספרדי הוכרז כאתר לאומי היסטורי. אין קוברים עוד בתחומיו. גם בית העלמין האשכנזי נסגר; עצמות הנפטרים הועברו לקבר אחים בבית הקברות הספרדי העתיק ורק מצבה אחת גדולה מספרת כיום על כך, שבמקום זה היה פעם בית חיים ליהודי אשכנז שחיו בעיר. כיום יש לקהילה היהודית חלקה נפרדת באזור בית הקברות העירוני הכללי.

אגודות תרבות וחברה

"לה־לירה"

אחד הנכסים התרבותיים של קהילת סאראייבו היתה, ללא ספק, המקהלה "לה לירה". "לה לירה" נוסדה כבר בשנת 1901 ביזמתם של מספר יהודים בעיר, ששמו להם למטרה טיפוח המוסיקה הווקלית בין הספרדים. בין המייסדים היו מ. לוי, מ. אלקלעי וליאון פינצי, שהיה הישוב־ראש הראשון של המקהלה. עד למלחמת העולם הראשונה נכללו ברפרטואר שירי עם ספרדיים, רומנסות ושירי עם יוגוסלאוויים. המקהלה השתתפה בתפילות חג בבית הכנסת, אף כי היתה זאת מקהלה מעורבת, גברים ונשים. (הדבר עורר התנגדות מה מצד רבני קהילה שמרנים). פעולתה של "לה לירה" נקטעה בימי המלחמה ונתחדשה ביתר שאת עם שוב המגוייסים וחידוש הפעילות התרבותית. עתה נכללו ברפרטואר שירים עבריים רבים. בשנים אלה עמדו בראש האגודה אלברט כאיון (חיון) וד"ר שמואל מאסטרו. מספר החברים הפעילים הגיע בשנים שלאחר המלחמה ליותר ממאה. עבודתה של "לה לירה" עמדה על בסיס אמנותי מקצועי מובהק והמקהלה היתה אחת הטובות במדינה כולה. השתתפותה הרבה והתכופה בארועים תרבותיים יהודיים ולא יהודיים, מסעות קונצרטים, בארץ גופא ומחוצה לה, היקנו לה פרסום רב. בשנת 1934 ערכה "לה לירה" מסע קונצרטים לארץ־ישראל והיא שרה בתל אביב, בחיפה, בפתח תקווה, בנהלל ובמספר קיבוצים. "לה

8 בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה הוקמה גדר אבן מונומנטלית סביב שטח בית הקברות הספרדי. אחרי השואה הוכרז בית העלמין הזה לאתר היסטורי מוגן.

9 בעקבות בינוי העיר נסגר גם בית הקברות האשכנזי ועצמות הנפטרים הועברו לבית עלמין חדש מחוץ לעיר.

לירה" שיוותה בהשתתפותה בתפילות שבת וחג בבית הכנסת הספרדי צביון מודרני לחיים הדתיים וכך משכה מספר רב של מתפללים. עוד יצויין, ש"לה לירה" טיפחה קשרים אמיצים עם מקהלות לא יהודיות, השתתפה בקונצרטים משותפים, ובכך תרמה לטיפוח יחסים תרבותיים הדדיים בין בני הדתות השונות בעיר.

"לה־בנבולנציה"

אין ספק ש"לה בנבולנציה" היתה האגודה התרבותית־חברתית החשובה ביותר שהעמידה קהילת סאראייבו. היא נוסדה כבר בשנת 1892 ובין מייסדיה היו אשר אלקלעי, שלמה אלבחרי, עזרא אטיא, ברנרדו פינטו ועוד. היושב־ראש הראשון היה יששכר דאנון.[10] בעבודתה של "לה בנבולנציה" ניתן להבחין בשלושה שלבים. בשלב הראשון, עד לשנת 1923, עסקה האגודה בריכוז חברים, בחיפוש אמצעים כספיים ובחקירת דרכי הפעולה. זאת היתה תקופתם של בני דור הסטודנטים הראשון מבני העדה הספרדית, שנשלחו על ידי "לה בנבולנציה" ללימודים גבוהים באוניברסיטאות של וינה, גרץ ופראג. למעשה אין לתאר כלל את התפתחותה המודרנית של הקהילה ללא שכבה ראשונה זאת של אקדמאים, שבסיימם את לימודיהם שבים לעיר מולדתם והם ראשוני המהנדסים, הרופאים, המורים ועורכי הדין, שמטביעים חותם עמוק בחיי הציבור.

בשלב השני, בשנים 1923–1933, הרחיבה "לה בנבולנציה" את עבודתה, כאשר הדגש הושם על הקניית מקצועות מלאכה שונים ופרודוקטיביזציה של הנוער היהודי. תודות לתמיכתה הכספית, להשגחתה המקצועית ולעיקוב המתמיד אחרי התקדמות הנערים והנערות בני חסותה, קם בסאראייבו מעמד של בעלי מלאכה יהודים מעולים, שמילאו תפקיד חשוב גם בכלכלת העיר. גם בשלב זה הוסיפה "לה בנבולנציה" לשלוח סטודנטים ללימודים גבוהים, אלא שעתה למדו אלה באוניברסיטאות של יוגוסלאוויה עצמה (זאגרב ובלגראד). תוך הרחבת משימותיה בתחומים הקשורים בטיפוח תרבות יהודית, החלה "לה בנבולנציה" בהוצאת ספרים במדעי היהדות וכן נתנה יד לחיזוק העיתונות היהודית ולהקמת מוזיאון יהודי בעיר, ושיתפה עצמה גם בייסוד הסמינר התאולוגי היהודי בסאראייבו. בהפצת השכלה בין המבוגרים ראתה האגודה אחד התפקידים העיקריים שלה. ואכן, בתקופה הנזכרת נפתחו קורסים להרחבת אופקיהם של סוחרים, של בעלי־מלאכה ושל פקידים. המורים היו: ד"ר שמואל קמחי, אליעזר פינטו, אליהו אשכנזי, יעקב מאסטרו וד"ר יצחק ישראל. מלבד אלה ניתנו הרצאות בנושאי תרבות וחברה לציבור הרחב, והוקמה ספריה, ובה מספר מרשים של ספרים במדע, באמנות ובספרות יפה.

הרוח החיה בעבודתה של האגודה היה היושב־ראש ד"ר יעקב חיון. ד"ר ויטה חיון היה המזכיר האירגוני ובזכותו היתה "לה בנבולנציה" לאחד המרכזים החשובים ביותר של העבודה התרבותית ביהדות יוגוסלאוויה. הוא הרחיב את פעילותה גם לעבר קהילות ספרדיות נוספות ותודות לקו מדיניותו השתנה במידה רבה אף ההרכב הסוציאלי של

10 בקול־קורא לציבור הודיעה "לה בנבולנציה" לאמור: "כל מי שבדעתו לבסס את עתידו, ללמוד מקצוע או ללמוד בבית הספר, יבוא ויירשם במשרדנו."

הספרדים, באשר קיבל צביון פרודוקטיבי מובהק. ד"ר חיון תמך במיוחד בצעירים, אשר התמסרו לעבודות מחקר בתחומי הפולקלור, ההיסטוריה והספרות היפה. היה מראשי התנועה הספרדית בעשור השלישי למאה. (1920–1930).[11]

משנת 1931 ועד 1941 מאופיינת פעולתה של "לה בנבולנציה" במאבק באנטישמיות הגוברת באירופה, אשר השלכותיה החלו להשפיע גם על יהודי המקום. בנסיונה לחסן את רוחם ואת כוח עמידתם של יהודי סאראייבו בפרט, ובארץ בכלל, היא הוציאה לאור ספרים בתחומי היהדות, כגון ספר על הרמב"ם, ועל תולדות יהודי דוברובניק (ראגוזה). כן נתמכו סופרים ומשוררים בני־המקום בהוצאת יצירותיהם לאור.

"לה־גלוריה"

אופי שונה היה לאגודת "לה גלוריה", שנוסדה בשנת 1910. הייתה זו אגודה עממית, שטיפחה את רגשי ההשתייכות לעדה, ובהתאם לכך כיוונה את פעולותיה. בתחילה שמה לה גם היא למטרה את הפצת ההשכלה. אך לימים ריכזה מאמציה באירגון אירועים חברתיים להמוני־העם בעונת הקיץ בגני־העיר, ובאביב בתיאטרון העירוני. לאירועים הללו היה אופי פולקלורי ספרדי ושפת הביצוע של מחזות, השירים, והקריאה היתה לאדינו, בעוד שהמחולות והבידור היו מסורתיים ספרדיים. המונים השתתפו באירועים אלו, שהיוו גם מקור הכנסה לאגודה. "לה גלוריה" טיפחה בעיקר את הבנות, והיא תמכה בהן בלימוד מקצוע, ושימשה גם מעין חברת "הכנסת כלה". שלושה אישים הטביעו חותמם על האגודה: האינג' ליאון אלקלעי, ד"ר סומבול אטיאס וד"ר שמואל פינטו.

"עזרת־יתומים"

הפער החברתי והכלכלי באוכלוסיה היהודית של סאראייבו הלך והחריף. המבנה הסוציאלי של בני הקהילה היה רבגוני אך בלתי מאוזן. הפער בין מספר מצומצם של סוחרים ותעשיינים גדולים ועשירים לבין חסרי מקצוע והכנסה היה עצום. במציאות הזאת ובעקבות מלחמת העולם הראשונה, כשרבים מן האבות לא שבו מן החזית הביתה, נוצרה בעיה חברתית־כלכלית חריפה של צורך בטיפול ביתומי מלחמה וביתומים בכלל. ברור היה, כי התמיכה הפילנטרופית לא תרפא חוליים אלה. לשם הקלה על מצב היתומים עד למציאת פיתרון קונסטרוקטיבי, נוסדה בשנת 1918 האגודה "עזרת יתומים". האגודה הושיטה תמיכה כספית סדירה על בסיס חודשי למשפחות המיותמות. נוסף לכך סיפקה האגודה טיפול רפואי, תרופות, ספרי לימוד, בגדים והנעלה לחוסים שלה. נפתחה גם מסעדה, שבה קיבלו היתומים הנתמכים ארוחת צהריים חמה. האגודה היתה מקובלת על בני הקהילה. הם תרמו לה בנדיבות ולא מעטים הורישו לה בתי דירות. התוכנית היתה להקים בית יתומים יהודי מודרני וההכנסות משכר הדירה נועדו להבטיח את אחזקתו השוטפת. לרשותה כבר עמד מגרש רחב ידיים ואף תוכניות בנייה היו מוכנות, אך השואה קטעה גם יוזמה ברוכה

11 ראה בספר הנאה "Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu" Sarajevo, 1964, ע' 301–303.

זאת. המייסד והיושב ראש של "עזרת יתומים" היה, עד לפטירתו בשנת תרפ"ג, ר' משה מאסטרו המכונה "חם בכור".[12] אחריו קיבל את התפקיד החכם ר' משה נסים פאפו.

ביקור־חולים

שתי אגודות לטיפול בחולים יהודים היו בסאראייבו. האחת, לתמיכה בחולים גברים, "כנפי יונה ביקור חולים" והשניה, שנוסדה קרוב לשנת 1890 והמשיכה בפעולתה עד 1941 — Sociedad de Vizitar Dolijentes, לתמיכה בנשים חולות. הן נוסדו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אך הרחיבו מאוד את פעילותן בין השנים 1918–1941. האגודות שמו להן למטרה לטפל בחולים הנזקקים. הן דאגו לאשפוז, לטיפול רפואי ולתרופות. חשובה מאוד היתה דאגתן לחולים כרוניים. חולים אלה קיבלו לביתם ארוחות חמות, הסקה בעונת החורף, טיפול אישי ורפואי.

משגב־לדך ולה־הומנידאד

המצוקה הכלכלית של חלק ניכר באוכלוסיה היהודית הביאה לייסוד שתי אגודות, שקיבלו על עצמן להלביש ולהנעיל ילדים נזקקים. היו אלה "משגב לדך" ו"לה הומנידאד". באחרונה, שנוסדה ב־1894 והמשיכה בפעילותה בין שתי מלחמות העולם, עבדו בצוותא ספרדים ואשכנזים. פעמיים בשנה צויידו הילדים במערכות שלמות של לבוש והנעלה: בסוכות לעונת החורף ובפסח לעונת הקיץ. בקהילה האשכנזית היו שתי אגודות שעסקו בעבודת סעד. ההרכב הסוציאלי הכלכלי של האשכנזים היה מאוזן למדי ומספר הנזקקים לתמיכה היה מועט. אף על פי כן, כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1902, נוסדה "אגודת נשים אשכנזיות". היא אשר הגישה תמיכה כספית לנזקקים, במיוחד לחולים. פעולתה נמשכה גם בשנים 1918–1941.

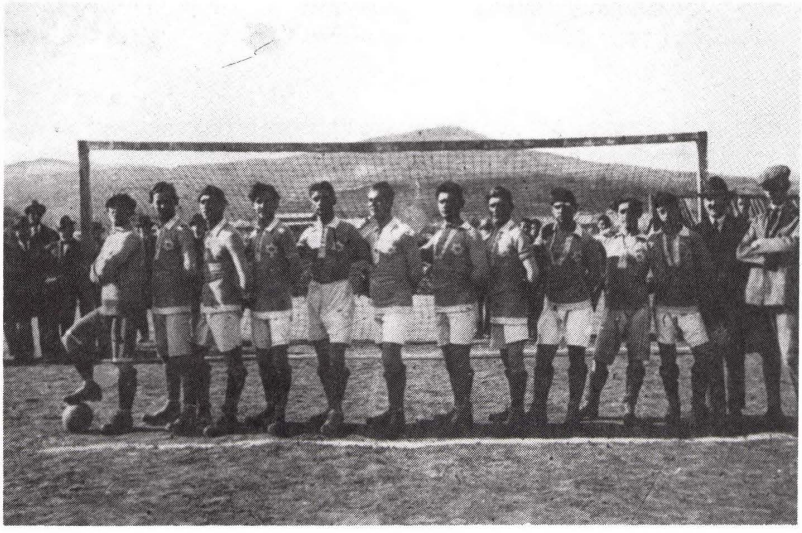
אחדות — אחדוס

אגודה זו נוסדה ב־1906 על ידי בעלי מלאכה, פקידים וזבנים. הם פיתחו עזרה הדדית בעת מצוקה, אך טיפחו גם פעילות תרבותית, ובמיוחד שקדו על שמירת הפולקלור היהודי של מזרח אירופה. מיכאל אסט היה היושב־ראש האחרון בשנים שלפני השואה.

בר־כוכבא

על ערב מפגן ספורטיבי גדול של אגודת הספורט "בר כוכבא", שנערך בפברואר 1920, כתב השבועון "ההכרה היהודית" במאמר הראשי לאמור: "כאשר קמה תנועת התחייה היהודית חדרה מיד ההכרה, כי יש להקדיש תשומת לב מיוחדת לטיפוח תרבות הגוף. לכן מקיפה הפעילות הציונית מראשיתה גם חיזוק הכושר הגופני של העם. מטרת התנועה הציונית היתה והינה לחנך לא חלוצים ציונים בלבד, אלא לברוא גם דמות חדשה של מכבי. הדמות החדשה של יהודי צעיר בולטת יותר ויותר מאז קמו אגודות ספורט יהודיות וביניהם גם 'בר כוכבא' שלנו." "בר כוכבא" נוסדה לפני מלחמת העולם הראשונה, ב־1908. עקב גיוס

12 ראה עליו ב־Jevrejski Pregled 1960, רשימתו של אברהם פינטו, וכן בקובץ Spomenica הנ"ל.

"בר־כוכבא" — קבוצת כדור־רגל בסאראייבו

טראבניק — קבוצת יהודים משנת 1931

ליאון עטיאס
ותזמרתו, סאראייבו 1929

אלברט (פובה) דנון — פסנתרן באג׳ קוליבירי בסאראייבו, בשנת 1929

תזמרת של אגודת "מתתיה",
סאראייבו

חבריה ותנאי המלחמה הקשים חדלה עבודתה. אולם כבר בשנת 1919 מתחדשת עבודתה והפעם ביתר שאת. לרשות האגודה עמד אולם הספורט של בית הספר היהודי. חבריה, שמנו מאות, ובהם ילדים, נוער ומבוגרים, טיפחו ועסקו בענפי ספורט שונים. תשומת לב מיוחדת הוקדשה לענף ההתעמלות והאתלטיקה הקלה ובאלה עסקו כמאתיים פעילים. שניה בחשיבותה היתה קבוצת כדור־רגל. קבוצה זאת היתה חברה בליגה המקומית והשתתפה בתחרויות לאליפות העיר. סביבתה ההררית יפת הנוף של העיר עודדה מאוד את חובבי הטבע, שהיו מאורגנים ב"בר כוכבא". הם נהגו לצאת מדי שבוע לטיולים ממושכים בהרים ויצרו הווי חברתי מלבב ורענן. מהקבוצה הזאת יצאו בשנת 1924 נערים שהתאחדו עם "צופים" מזאגרב ויצרו את תנועת הנוער הארצית "אחדות הצופים". בין ראשי "בר כוכבא" היו ד"ר לאון פֶּריץ־מאסטרו, וכן יוסף מאסטרו, שהיו מראשי העסקנים הציונים שבעיר. "בר כוכבא" חדלה מפעילותה בשנת 1930, כאשר קמה במקומה אגודת ספורט חדשה, "מכבי".

תנועות נוער בשנים 1925–1941

"אחדות הצופים"

חוגי נוער יהודים מאורגנים התקיימו בסאראייבו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.[13] אולם תנועת נוער יהודית של ממש החלה להתפתח רק בשנות העשרים של המאה, וביתר דיוק בשנת 1925. היתה זאת אגודת נוער ציונית מקומית של תלמידי בית ספר תיכון בשם "חוג הנעורים".[14] חבריה גיששו עוד בחיפושי דרך ודפוסי פעילות. על כן הצטמצמה עבודתם במיפגשים שבועיים, שתכנם חברתי בעיקרו, בתוספת לימוד שירים עבריים וטיולים משותפים.

לא כן "אחדות הצופים". בשנת 1924 הצטרפה "אחדות הצופים" המקומית לתנועה הארצית. השפעת השינוי היתה מיידית ומשמעותית: תנופה ארגונית, גידול מספרי של חברים, טיפוח הקשר עם המרכז בזאגרב ועם שאר סניפי "אחדות הצופים". התכנים החינוכיים התגוונו מעתה מאוד. הקו הציוני של העבודה החינוכית בקן "אחדות הצופים" היה המנחה בחיי התנועה. היא גם הקיפה גילאים בקשת רחבה, גילאי 10–18, שחולקו לקבוצות גיל, כאשר לכל קבוצה כזאת מדריכים משלה ותוכנית עבודה מגובשת. חברי התנועה נטלו חלק בכל פעילות ציונית בעיר וביחוד בהפצת ה"שקל" הציוני ובעבודה למען הקרן הקיימת לישראל. במחנות קיץ כלל ארציים פגשו בני הקן של סאראייבו את חבריהם מרחבי הארץ. המחנה היה הארוע המרכזי ושיא העבודה השנתית ותרם הרבה ליצירת קשרים שנרקמו בין בני הנוער הציוני במדינה כולה. בראשית שנת 1928 הפכה "אחדות הצופים" הארצית, ובתוכה גם קן סאראייבו, לתנועה בשם "אחדות העולים". התמורה היתה בתוכן ובהדגשים בחינוך הנוער. בראשית 1930 חל מפנה; התנועה הופכת ל"קיבוץ הצופים" ושמה במרכז את ארץ ישראל ותנועת העבודה שבה, תוך כדי דרישה להגשמה אישית מחבריה.

13 כך החוג "יהודה המכבי" של הנוער הלומד הספרדי־אשכנזי.
14 "Omladinsko Kolo"

תנועת הנוער הציונית־חלוצית השומר הצעיר

בוועידה בסלאבונסקי ברוד, שנתקיימה אחרי מחנה בגוזד שבאלפים הסלובניים בשנת 1931, הוקמה תנועת "השומר הצעיר" ביוגוסלאוויה. חברי קן זאגרב היו היוזמים והראשונים להצטרף לתנועה חלוצית זאת. בקן סאראייבו התפלגו הדעות. קבוצה אחת בשם "העמק" (בני 16–17) הצטרפה מיד ורק בקיץ 1932 הצטרף הקן בשלמותו ל"השומר הצעיר". היה זה שינוי מהותי. במרכז העבודה החינוכית עמדה העליה לארץ ישראל, בניין קבוץ וחיי שיתוף על בסיס אידיאולוגי, ציוני־סוציאליסטי. חבר שהגיע לגיל הבגרות ולא יצא להכשרה חקלאית או מקצועית, נאלץ לפרוש. החברות ב"השומר הצעיר" חייבה לימוד השפה העברית, השתתפות פעילה בחיי החברה, לימוד שיטתי של יסודות הציונות, ההתיישבות והתורה הסוציאליסטית, עבודה למען קרנות לאומיות והכנה נפשית לעליה ולהגשמה בארץ ישראל. ראשוני החניכים של קן "השומר הצעיר" עלו ארצה בשנת 1935 והיו בין מייסדי הקבוץ שער העמקים. קבוצה נוספת שעלתה לארץ היתה בין מייסדי קבוץ גת. תנועת "השומר הצעיר" היתה מעורבת בחיי הקהילה. נקשרו יחסים טובים עם ועדי הקהילות, שתמיכתם הכספית והמוסרית היתה חשובה גם בעיני הציבור היהודי וגם לגבי השלטונות, שהביטו לעיתים בחשדנות בפעילות בתנועה. המועדון שכן בבניין בית הכנסת, ששוב לא היה בשימוש, (המכונה Kal Muevo). הסניף הציוני המקומי סייע ללא סייג והיווה את הכתובת הקבועה בכל הקשיים. "השומר הצעיר" גם קירב את הורי החברים לעבודתו ואירגן למענם מופעים ומסיבות. תרומתה החינוכית של התנועה לציונות בקרב חלוצים ולערכי החברה, הנוער והילדים כאחד היתה מכרעת בשנים שקדמו לשואה. תנועת נוער זו הסירה את כל המחיצות בין שתי העדות, הספרדית והאשכנזית. העליה נמשכה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. בין העולים היו דניאל ואלה יצחקי (פאפו), יצחק ושרינה תלמי (אלטרץ), אברהם אבני (וסרשטיין), ארניצה פאפו־אהרון, רוזה ישראל, שלום פינצי ותינה פינצי, אברהם פאפו, יצחק דנון ואברהם רומנו. בין ראשי תנועת הנוער בעיר מן הראוי להזכיר את שמעון פיריה ואת מרדכי אלקלעי, עד 1932, וב"השומר הצעיר" את אורי שנטרפל, שלום פינצי, דניאל יצחקי, אברהם פאפו ויצחק דנון.

"תכלת־לבן"

תנועת הנוער החלוצית של מפא"י (הקבוץ המאוחד) קמה בשנת 1936, עם פרישת מספר חברים מ"השומר הצעיר". היו בה 30–40 חברים. ראוי לציין כי בתנועה הזאת טיפחו חינוך לימאות ולדייג. מספר חניכיה עלה לארץ, משפחת רומנו למשל, שהתיישבו בקבוץ אפיקים.

"בית"ר"

תנועת "בית"ר" היתה מיוצגת גם היא, אך מספר חבריה היה מזערי ופעילותה לא ניכרה.

"מתתיה" — אגודת הנוער היהודי העובד

בשנת 1923 פרשה קבוצה של פעילים מ"פועלי ציון" וייסדה חוג חדש, ששם לו למטרה לרכז שכבות רחבות יותר של פועלים, פקידים, זבנים ושוליות מקרב הנוער היהודי. בין המייסדים היו משה אלטרץ ("צ'וסו"), בוקי קמחי ("לענייץ"), צ'וצ'ו פינטו ("לימונים")

ומוני לוי ("הנהג"). בשנת 1924 נוסדה האגודה רשמית ושמה נקרא "מתתיה". השם נועד לבטא את שאיפות האגודה ואת מטרותיה, כפי שנקבעו בתקנון: "לארגן את הנוער היהודי, לחנכו ברוח היהדות, להעלות את רמתו התרבותית והרוחנית ברוח הזמן ולטפח תרבות הגוף וחיי חברה". התפתחות האגודה היתה מהירה וכבר בשנות העשרים, וביתר שאת בשנות השלושים של המאה, פעלו בתוכה חוגים בתחומים שונים:

1. חוג לדראמה ובראשו שלום דניטי.
2. תזמורת כלי פריטה ובראשה מוני לוי, יוסף גיטמן וליאון אטיאס.
3. תזמורת ג'אז, שבראשה יחיאל קמחי.
4. תזמורת כלי נשיפה, שכונתה "התזמורת היהודית".
5. החוג לספרות ובראשו מיקו אטיאס.
6. החוג להרחבת ההשכלה.
7. חוג למשוטטי הרים.
8. הספריה.
9. מחלקה לעזרה הדדית.

בחוג להשכלה ניכרו שלוש קבוצות, שעבדו לפי תוכנית קבועה מראש, אף כי בהבדלי גישה. שמעון פירירה, בשיתוף עם קלריצה לוי, עמדו בראש קבוצה גדולה, שהיתה קשורה לזרמים הציוניים הלאומיים. חברי הקבוצה הזאת עברו כעבור זמן ל"השומר הצעיר" ומשם להכשרות לקראת העליה לארץ ישראל. קבוצה אחרת, בראשותו של מוני פינצי, עסקה גם היא בעבודה השכלתית רחבה, אך חבריה נטו לשמאלנות. בקבוצה השלישית, בראשות מרדכי אלקלעי, התרכזו בעיקר שוליות. הקבוצה הזאת הוציאה מקרבה ממיטב פעילי "מתתיה". בין הקבוצות התנהלו ויכוחים ממושכים, אולם ברוח טובה, ללא חיכוכים, מה שאפיין תמיד את היחסים החברתיים ב"מתתיה". הפעילות שהקיפה את כל החברים, ואשר משכה קהל רב מלבד חברי האגודה, הייתה ערה ביותר וכללה הרצאות, קונצרטים, הצגות ומחזות מתוך רפרטואר מקומי וכללי. כאן המקום לציין את הסופרת לאורה פאפו המכונה "בוכורתה", שכתבה מחזות בשפת לאדינו, שנושאיהם היו לקוחים מחיי החברה היהודית (ועוד ידובר בה בפרק על ספרות בסאראייבו). בוועדה המייעצת לפעילות תרבותית השתתפו חשובי האינטלקטואלים היהודים בסאראייבו: ד"ר שמואל ברוך, ד"ר אברהם בנאו, ד"ר ליאון פריץ־מאסטרו, ד"ר משה זון, ד"ר אברהם ברוך, הרב ד"ר משה לוי, ד"ר קלמי ברוך, לאורה פאפו ואחרים. בתפקיד יושבי ראש "מתתיה" כיהנו לפי הסדר: א. אנדרו שטיינר; ב. בוקי אטיאס; ג. בוקי דימאיו; ד. מיקו אטיאס; יוסף לוי.

ערב מלחמת העולם השניה היו מאוגדים ב"מתתיה" למעלה מ־1000 חברים, 90% מהם ספרדים ו־10% אשכנזים, כיחס המספרי בין שתי הקהילות. יש לציין שחברי שתי העדות פעלו ביחד בהרמוניה מלאה.

ל"מתתיה" לא היה קו פוליטי אחד. למעשה, היתה זאת אגודה אפוליטית. אך אין זאת אומרת, כי הנוער היהודי העובד המאורגן במסגרתה היה אדיש להתרחשויות הפוליטיות בחברה ובמדינה. חלק ניכר מקרבו היה מעורב, למשל, במלחמת בחירות להחלפת ההנהגה השמרנית של הקהילה היהודית בליברלית יותר. בשנת 1938, בבחירות הכלליות לפרלמנט הארצי הצביעו חברי "מתתיה" בעד האופוזיציה, שהתנגדה לדיקטטורה של חוגי הבורגנות

הסרבית. הבולשת והמשטרה ניצלו עובדה זו כדי לסגור את האגודה, ורק עם החלפת המשטר, נפתחו שערי "מתתיה" מחדש.

"מתתיה" נהנתה מאהדה עמוקה ומאמונו המלא של הציבור היהודי בכלל, וביחוד של ציבור ההורים. הייתה זו תנועה מקומית מקורית שהיטיבה לבטא את מאוויו של הנוער היהודי ואת שאיפותיו. הכיבוש הנאצי, באפריל 1941, שם קץ ל"מתתיה". חבריה, רובם פועלים, בעלי מלאכה וזבנים, נותרו ללא פרנסה. עם גבור הרדיפות הצטרפו רבים מהם לשורות הפרטיזנים, בעוד אחרים השתתפו, ככל אשר יכלו, בעזרה ההדדית. מעטים בלבד נשארו בחיים. אחרי השואה עלו לישראל חלק מן הנותרים, וכאן נקלטו בערים, במושבים ובקיבוצים. בין הלוחמים, יוצאי "מתתיה" בשורות הסרטיזנים, יש מספר ניכר של נושאי תואר כבוד "הלוחם הראשון".[15]

התנועה הציונית בסאראייבו

ניצניה הראשונים של התנועה הציונית הופיעו בעיר כבר בשנת 1904. בחודש נובמבר אותה שנה הופץ בין יהודי העיר קול־קורא, שנאמר בו בין השאר: "קמה תנועה, שאין לה תקדים, אשר העירה בחוזקה את היהדות מתרדמת דורות: הציונות. למה חותרת הציונות? מטרתה לבנות ליהודי כל הארצות, הסובלים סבל גופני ורוחני, מולדת בארץ ישראל, המוכרת על ידי המשפט הבינלאומי. ולסיום: "...יתרום כל אחד מאיתנו את חלקו, וההצלחה מובטחת!" על החתום בשם האגודה "בני־ציון" באו מייסדיה: יושב־ראש ברנארדו פינטו, ד"ר לאופולד לפלר, סגנו, ועוד שורה של פעילים, ספרדים ואשכנזים.

כך התחילה הציונות בעידן החדש בבוסניה־הרצגובינה. כעבור שנים מספר הוחלף שם האגודה ל"האגודה היהודית הלאומית", אשר הרחיבה פעולתה והתאימה עצמה לתנאי הזמן המשתנים. המייסדים ראו כאחד התפקידים החשובים השתלבות במכלול הארגונים הציונים, שקמו באותה תקופה ברחבי העולם, וכן לרכז סביב האגודה את מיטב האינטלגנציה הצעירה, ובמיוחד להניח יסוד לעבודה משותפת של הספרדים והאשכנזים בחתירה לקראת המטרה הנכספת. הצהרת בלפור, ובמיוחד חוזה סן־רמו וההכרה בזכות הבית הלאומי היהודי בארץ־ישראל, העניקו תנופה רבה לחברי "האגודה היהודית הלאומית". ראשי האגודה, ביניהם מהנדס גרוף, ד"ר שמואל פינטו ומיכאל לוי, ראו בפעילות הקהילתית דרך להחדרת המחשבה והחינוך הציוניים. המרץ והיוזמה המופלאים באו לידי ביטוי מיד עם סיום המלחמה. כבר בדצמבר 1918 מייסדת האגודה את בטאונה "ההכרה היהודית" (Židovska Svijest), שבועון תרבותי־חברתי, העתיד להאבק למען אחדות העם היהודי, למען זכויותיו האזרחיות, גיבוש הקהילות הספרדית והאשכנזית ברוח הציונות. כבר בשנת 1920 יסדה האגודה, כאמור לעיל, את בית־האולפנא "שפה ברורה"

15 על פי עדותו של יוסף לוי המנוח, נתניה. פרטים ראה בפרסומי איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד **ובמיוחד בספרו התעודי של ד"ר יאשה רומנו: "יהודים לוחמי העצמאות וקרבנות השמדת העם"** (בסרבית־קרואטית), בלגראד, 1983.

קיבוץ אפיקים — ביקורו של ד״ר ל. פריץ׳ במארס 1939 אצל קבוצת עולים מתנועת ״תכלת־לבן״ מיוגוסלאוויה

ד״ר מוריץ לוי, רבה הראשי של ק״ק סאראייבו, בשנת 1939
(נספה בשואה)

חלוצי בוסניה בארץ ישראל
בשנת 1925

יצחק אלטרץ — חזן בסאראייבו

זאווידוביצ'י — קבוצת נוער עם צבי רותם

ללימוד השפה העברית, שבו למדו למעלה מ־200 תלמידים. במרכז העבודה הציונית עמדה ההתרמה לטובת הקרנות הלאומיות והפצת השקל הציוני. האגודה הייתה מסונפת להסתדרות הציונית הארצית ולקחה חלק בכל מפעליה. הרב ד״ר משה לוי היה סגן יושב־ראש ההסתדרות הציונית הארצית ואילו הרב האשכנזי של העיר, הד״ר וויסל, היה ה״סניור״ של האגודה.

אין כל ספק, שהאגודה מלאה תפקיד מכריע בקרוב יהודי־העיר לרעיון הציוני. מערכת מסועפת של הרצאות, מסיבות, ופעילות מדינית־תרבותית עניפה איפיינו את האגודה שעשתה הכל, כדי להתגבר על המחיצות ועל הקשיים ביחסים בין הספרדים לבין האשכנזים, שגבהו מאוד דווקא באותה תקופה, ועל כך עוד ידובר.

במועדון רחב הידיים התנהלו הארועים החברתיים בימי חג ובימי חול. לא הוחמצה שום הזדמנות לאסוף את המוני־העם לציון ימי זכרון וימי החג, לטיפוח ערכי הציונות והיהדות, המחדשת נעוריה. כאשר, בשנת 1924, עשרים שנה אחרי ייסוד ״בני־ציון״, פינתה ״האגודה היהודית הלאומית״ את מקומה לסניף הציוני המקומי (M.C.O.) כבר היכה שורשים הרעיון הציוני. הקרן הקיימת וקרן היסוד היו קרנות מקובלות. העברית, שפה שידיעתה שימשה מקור גאווה, וכן עלייתם לארץ של ראשוני חלוצים מבני העיר, עמדו בפתח. פעילות הסניף הציוני המקומי עתידה להרחיב ולהעמיק את החינוך הציוני ואת העבודה המעשית במרוצת השנים המועטות עד לשואה, ועל כך יסופר בהמשך הדברים, אלא, שבינתיים פרץ סכסוך פנימי בתוך הסניף, שהדיו התפשטו בקרב התנועה הציונית ביוגוסלאוויה.

״הבדלנות״ הספרדית מול אחדות הפעולה הציונית — ״סכסוכי סאראייבו״

המצב המדיני הנזיל, הבעיות החברתיות והכלכליות, ויחסי הלאומים השונים, שב־1 בדצמבר 1918 התאחדו במסגרת הממלכתית החדשה הצמיחו גם בקרב הקהילה היהודית המקומית פרי־באושים, בתחום יחסי הספרדים והאשכנזים.

בשנת 1919 החלו השלטונות החדשים להוציא צווי־גירוש נגד משפחות אשכנזיות, שהתיישבו בבוסנה ובהרצגובינה, ובמיוחד בסאראייבו. על המשפחות הנפגעות היה לעזוב את העיר תוך זמן קצוב וקצר, ולהפקיר את עיסקיהם ודירותיהם. נציגי הקהילה האשכנזית, שהתייצבו בפני המושל כדי למחות על גזירה אכזרית זו, הוכו בתדהמה כאשר הציג המושל לפניהם תזכיר־״ממורנדום״ — חתום על ידי יצחק סומבול וד״ר שמואל פינטו.[16] בתזכיר תוארו האשכנזים כיסוד זר ועויין למדינה החדשה, תושבים לא נאמנים, שבאו לאזור בעקבות כיבושו על ידי המונרכיה ההאבסבורגית, היו תומכיה הנלהבים וגילו עמדות עויינות נגד סרבייה של אז. בתזכיר הומלץ על ביטול הקהילה האשכנזית ועל סיפוחה לקהילה הספרדית הוותיקה. בתקופת מעבר זו אכן נשקפה לאשכנזים סכנה חמורה של גירוש מוחלט. בהיוודע דבר התזכיר לציבור היהודי בעיר, קמה סערה עצומה. הספרדים, שהיו מאורגנים באגודה היהודית הלאומית ופעלו בשיתוף הדוק עם האשכנזים, וכן רבים

16 לפי אחת הגירסאות, הצטרף דר׳ שמואל פינטו כדי למתן ככל הניתן את תוכן דברי התזכיר.

מן הספרדים, שחשו עד כמה היה המעשה הזה של מיעוט ספרדי בעיר בלתי שקול ומסוכן לכלל היהודים, פנו לנציגות היהודית בבלגראד ובזאגרב. תודות להתערבות מהירה ואמיצה של הנציגות היהודית אצל הממשלה המרכזית, בוטל, כאמור, צו הגירוש ונאסרה הרכבת רשימות יהודים–מטעם שנועדה לחקור את הפעילות הפוליטית של יהודי בוסניה. מאז, במשך שנים, עמדו היחסים בין הספרדים לבין האשכנזים בצל ה"תזכיר" האומלל. חילוקי הדעות ואי־ההסכמה בעניינים עקרוניים או בעניינים מקומיים, עוררו מדי פעם מחדש תגובות חריפות וחשדות, שלא אחת נשאו גם אופי של התקפות אישיות בין מנהיגי הקהילות. ייאמר מיד, שמדובר בקבוצת מיעוט של ספרדים, שהתרכזו סביב מנהיגים צעירים, בעלי השכלה גבוהה, שבראשם עמד ד"ר ויטה חיון. בתקופת לימודיו באוניברסיטה של וינה, לפני מלחמת העולם הראשונה, הייתה לויטה חיון הזדמנות להכיר סטודנטים יהודים מכל רחבי אירופה, שבאו ללמוד בווינה. באמצעותם למד על תרומתן של החטיבות השונות ביהדות לאוצר התרבותי המשותף ליהדות. בד בבד הוא הבחין גם בהבדלים שבין החטיבות ובתרומתה האופיינית של כל עדה ועדה. הוא הגיע למסקנה שאין לשלול את המיוחד בתרבותה ובמנהגיה של כל עדה, וכי אדרבא יש לטפח את המורשת הרוחנית והעממית המיוחדת לעדה המסויימת. באגודת הסטודנטים הספרדים "אספרנסה" התנהלו ויכוחים ממושכים על הכיוון ועל הדרך שיש לנקוט כשישובו לקהילותיהם ויידרשו לתרום לבני עדתם. כך נולדה, למעשה, התנועה הספרדית. ד"ר חיון וחבריו סברו שהתנועה הספרדית תעיר ותעורר את הכוחות הבונים שבקרב הספרדים למען טיפוח ערכי העבר המפואר, כגשר לקידמה בעתיד.

בשובו הביתה התייצב ד"ר חיון בראש פעילי התנועה הספרדית. אולם, עד מהרה הסתלפה דרכה של התנועה. התזכיר האומלל על האשכנזים, שד"ר חיון נחשב ליוזמו ולמחברו, הגם שלא היה חתום עליו, היה הצעד הראשון של ההתבדלות הספרדית. כשוך הזעזוע, באה תקופת רגיעה ומאמצים בלתי פוסקים מצד הספרדים והאשכנזים המאורגנים באגודה היהודית הלאומית הציונית למצוא מסילות ולבנות גשרים בין העדות. אך הסיכסוך התלקח מחדש בשנת 1924, הפעם על רקע העבודה הציונית בעיר. באותה שנה התקיים בווינה כנס היסוד של הפדרציה הספרדית העולמית, שבה נטל ד"ר חיון חלק פעיל. בשובו מן הכנס החל בארגון נפרד של ספרדים למען פעילות ציונית. האגודה היהודית הלאומית עמדה אז להתארגן מחדש במסגרת ההסתדרות הציונית הארצית ובעיר עמד לקום הסניף הציוני המקומי, יורש האגודה הלאומית. והנה הקים ד"ר חיון "ועדה מתמדת", על טהרת הספרדיות, ותבע שבראש הסניף הציוני המקומי תעמוד "הוועדה המתמדת". לביסוס תביעותיו הובאו טענות על קיפוח הספרדים בתנועה הציונית העולמית והארצית ובמוסדותיהן ועל דחיקת רגלי הספרדים ביישוב ארץ ישראל. לשם הגנה על זכויות הספרדים ולמען הפעלתם בעבודה הציונית חיון טען כי יש להקים פדרציה ספרדית ציונית. במלים אחרות, הוא עמד על התבדלות ספרדית מובהקת. לשם כך נוסד גם שבועון יהודי בשם "החיים היהודיים". המוציא לאור היה אלברט חיון, בעל בית דפוס ידוע. מעל דפי שבועון זה התנהלו ויכוחים מרים ואף התקפות אישיות נגד הציונים יוצאי האגודה היהודית הלאומית, שאף הם הוציאו שבועון בשם "התודעה היהודית העממית". הקבוצה הציונית הספרדית־אשכנזית המעורבת, פעלה במסגרת המועדון היהודי, שבנה בשנת 1927 את בית

העם היהודי, אשר שימש כאכסניה יהודית כללית. בראשה עמדו ד"ר ז'יגה באואר, ד"ר אברהם בנאו, רפאל טולנטינו, יעקב מאסטרו וד"ר ליאון פריץ'־מאסטרו.

המחלוקת הקשה הגיעה לקצה בשנת 1928. שני הצדדים הבינו שהיא פוגעת באינטרס היהודי והציוני הכללי. שני השבועונים התאחדו וכך נוסד עיתון חדש בשם "הקול היהודי". העורך הראשון היה ד"ר ז'יגה באואר ואחריו ד"ר יצחק (בראצו) פוליוקן, ממנהיגי הקהילה הספרדית. הסניף הציוני המקומי של סאראייבו התייצב עתה על יסודות ברורים של שיתוף פעולה למען מטרה מקודשת משותפת.

"פועלי ציון"

על אף העובדה, שציוני העיר היו מאורגנים במסגרת "האגודה הלאומית", נמצאו בעיר חוגים שלא השלימו עם הקו המעשי של עבודתה. בעיקר התרעמו על כך שהאנשים הקשורים לאגודה מחזיקים ברעיונות מיושנים ששאבו מחוברות התעמולה של ההסתדרות הציונית העולמית. ואולם עיקר טענתם היתה, שה"אגודה הלאומית היהודית" לא מצאה מסילות אל המוני הפועלים ובעלי המלאכה הזעירים אלא הזניחה אותם והסתפקה בחוג מצומצם של יוצאי שכבות חברתיות מבוססות. כבר בשנת 1919 התארגנו מספר צעירים, ובראשם כמה אינטלקטואלים, כגון ד"ר אברהם ברוך, אברהם כהן וד"ר בראצו פוליוקן, במסגרת "פועלי ציון". הם ראו את עצמם מסונפים ל"פועלי ציון" האירופי וכיוונו את פעילותם הפוליטית והחברתית אל מעמד הפועלים ואל בעלי ההשכלה שדגלו ברעיונות קידמה חברתית־כלכלית. ההבדלים האידיאולוגיים בין "האגודה הלאומית היהודית" לבין "פועלי ציון" באו לידי ביטוי בפולמוס ציבורי בעיתונות היהודית והלא־יהודית, בהרצאות ובאספות פוליטיות. אולם "פועלי ציון" לא החזיקה מעמד זמן רב. כבר ב־1924 פרשה קבוצה גדולה מפעיליה וייסדה את "מתתיה". בסוף שנות העשרים חדלה "פועלי ציון" להתקיים וחבריה הצטרפו ל"מתתיה" או ל"סניף הציוני המקומי" וחלקם אף למפלגות סוציאליסטית כלליות.

בית המדרש התאולוגי התיכוני

כבר בשנים הראשונות לאחר כינון מלכות יוגוסלאוויה הורגש צורך דחוף בייסוד בית מדרש דתי להכשרת מורים וכלי־קודש מוסמכים לקהילות ישראל במדינה. ההרכב ההטרוגני של יהדות יוגוסלאוויה הכביד על מציאת מכנה משותף לקיום ערכי היהדות בקהילות. במיוחד היה המצב חמור בקהילות הספרדיות, שסבלו מהעדר מורים מוסמכים. לאחר הכנות מרובות ולבטים לא מעטים נוסד בשנת 1928 בית המדרש התאולוגי התיכוני בעיר סאראייבו, שבו היו עתידים ללמוד, במשך ארבע שנים, תלמידים ספרדים ואשכנזים במספר שווה, לקראת מילוי תפקיד בקהילה היהודית כמורים מוסמכים לדת וכממלאי מקום הרב. תוכנית הלימודים הרבגונית כללה לימודי תנ"ך, השפה העברית וספרותה, תלמוד, פוסקים, פרשנות המקרא, מדרש ותולדות עם ישראל. התוכנית הכילה גם לימוד שפת המדינה וספרותה, היסטוריה כללית ויוגוסלאווית, גיאוגרפיה, גרמנית, פסיכולוגיה ותורת החינוך. החניכים התמחו גם בתורת הניגון, בחזנות, בשחיטה וכמוהלים מוסכמים. בוגר בית המדרש התאולוגי היהודי נדרש, בסיום לימודיו, לשמש ש"ץ ומו"ץ במקום כהונתו.

ואכן, סאראייבו התאימה יותר מכל מרכז אחר במדינה לאכסן סמינר שכזה. היו בה שתי קהילות חזקות, ספרדית ואשכנזית, תססו בה חיים יהודיים, ערכי המסורת נשמרו בה היטב ובתי הכנסת היו מלאים במאות ובאלפי מתפללים, במיוחד בימי חג ומועד. בית המדרש נוסד על ידי איגוד הקהילות ביום 13 ביוני 1928 והמוסד שנפתח רשמית ב־16 באוקטובר באותה שנה, הוכר על ידי הממשלה כמוסד ציבורי רשמי. הרקטור של המוסד היה הרב ד״ר משה לוי, שלימד גם תלמוד ודברי ימי ישראל. יעקב מאסטרו, שזכה לכינוי ״המורה״, מוסמך הפדגוגיום של הרב פרופ׳ חיות בווינה, היה המחנך הראשי. הוא לימד תנ״ך, עברית וספרותה. הרב האשכנזי, ד״ר הינקו אורבך, חוקר התלמוד והמדרש, לימד פרשנות המקרא, מדרש ופוסקים. אלה היו המורים הקבועים. במקצועות הכלליים התחלפו המורים והיו ביניהם יהודים ולא־יהודים. איגוד הקהילות מינה קורטוריון, שפיקח על עבודת בית המדרש. בקורטוריון שנתמנה ב־1936 היו ברנארד רוביצ׳ק מבלגראד, מרדכי אטיאס, שלמה פינטו, אינג׳ אוסקר גרוף ואיסו הרמאן — כולם מסאראייבו. משנת 1928 ועד אפריל 1941 סיימו את לימודיהם בבית המדרש שלושה מחזורים. בדו״ח איגוד הקהילות לרגל סיום המחזור הראשון, בשנת 1932, זכתה ההצלחה להבלטה בזו הלשון: ״בית המדרש השיג בפעולותיו הישגים גדולים והצדיק את כל התקוות שתלו בו. בית הספר הוכיח את עצמו ויש לו כל הסיכויים להמשיך, להתקיים ולהתפתח בעתיד.״[17]

בשלושת המחזורים סיימו את לימודיהם בבית המדרש 41 תלמידים (תלמידי המחזור השלישי, שעמדו ללמוד גם שנה חמישית, לא זכו לקבל תעודת גמר, עקב הכיבוש הגרמני של העיר באפריל 1941). בזמן המועט שפעל, מילא בית המדרש צורך חינוכי ודתי ממדרגה ראשונה. אחדים מבוגריו שנותרו בחיים מילאו תפקידים חשובים אחרי המלחמה, ובראשם החכם הרב ד״ר שלמה גאון, כאמור, שהיה לרב הראשי הספרדי של בריטניה הגדולה וחבר העמים הבריטי; וכן הרב ד״ר צבי עזריה; המורה יעקב מאסטרו מנהל בית הספר האזורי בנהלל; ע. בולץ, רבה הראשי של לוכסמבורג; הרב ל. ודנאי (רבה של לוזאן, שויצריה), מאיר קסורלה (רבה של קהילת ״ברית שלום״ הספרדית שבפאריס). ראשוני בוגריו של מוסד זה עוד הספיקו להיות עזר בעל משקל לרבנים בקהילות הגדולות ולסייע בעבודתם של העסקנים הציונים; בקהילות הקטנות והבינוניות, לעומת זאת, היו הם נושאי דגלה של יהדות נאמנה הקשורה לציון. היה זה אחד המוסדות המוצלחים והמועילים ביותר שהעמידה גולה זו, מוסד שביטא על הצד הטוב את שאיפתה לשמור על מורשתה מזה ולהשתלב בכלל ישראל מזה. היעלמותו מסמלת את שקיעתה בידי צוררים.

התמורות החברתיות והכלכליות וזרמים פוליטיים שהופיעו בעקבות מלחמת העולם הראשונה

ברי שהתמורות המדיניות לאחר מלחמת העולם הראשונה, במסגרת הממלכתית החדשה, תשפענה על המבנה הכלכלי־החברתי של הציבור היהודי בסאראייבו. תהליך השתלבותה

17 דו״ח הוועד הפועל של איגוד קהילות יוגוסלאוויה 1930–1933 — ע״פ מאמרו של הרב ד״ר צבי עזריה ב״ילקוט תש״ח–תשל״ח״, התאחדות עולי יוגוסלאוויה, ת״א, תשל״ח.

של החברה היהודית בחיי הכלכלה והתרבות של העיר, שהחל בימי השלטון ההאבסבורגי, לא נותק בתנאים החדשים. אולם בתוך הקהילה עצמה נמשך הקיטוב החברתי והריבוד הכלכלי. התפתחות התעשיה, המסחר הגדול והקמת מוסדות פיננסיים, החישו את הניגודים המעמדיים גם בתוך הקהילה היהודית. לצד מספר מצומצם של תעשיינים, הסוחרים הגדולים ואנשי כספים, ניכרת במידה גדלה והולכת פרולטריזציה הדרגתית של שכבות רחבות בקהילה. הסוחרים הקטנים ובעלי המלאכה הולכים ונשחקים במאבק הקיומי. כמו כן הולך ונוצר מעמד פועלים, מהם מקצועיים, מהם חסרי הכשרה. לפי אחד המחקרים,[18] מתוך 7,523 יהודי סאראייבו בשנת 1934, היו 1,336 פועלים ועובדים רשומים בקופות החולים ובמוסד לביטוח סוציאלי. כן היו באותה עת כ־200 מובטלים. ראויה לציון גם העובדה, שבין המבוטחים היו 455 נשים, שנכנסו למעגל העבודה בגין המצב הכלכלי הקשה. כניסת האשה היהודיה לעבודה מחוץ לביתה פגעה לא מעט בילודה והביאה גם לערעור מסגרות מסורתיות־משפחתיות.

עם זאת יש להדגיש, שהמבנה החברתי של הקהילה היה ביסודו בריא. כך לדוגמא במלאכות עלה חלקם של היהודים באורח ניכר על חלקם באוכלוסיה הכללית. היהודים היוו כ־14% של האוכלוסיה, אך בנגרות החזיקו ב־23% מבעלי המקצוע, בסנדלרות 20%, בחייטות 25%, בצבעות 40%, במתכת ובחשמל 15%. במקצועות החופשיים תפסו היהודים מקום בולט: הם היוו 40% מכלל עורכי הדין, 20% מן הרופאים ו־20% מן הרוקחים.

ניכר היה חלקם של היהודים במסחר הסיטוני. במסחר המזון היו 20% יהודים. מספר הסוחרים היהודים בענף העורות, המתכות היקרות, זכוכית וחרסינה הסתכם ב־45 והיה אף הוא גדול מכלל חלקם המספרי של היהודים בקרב האוכלוסיה. אשר לתעשיה, הרי למרות שבתקופה שבין שתי מלחמות העולם הקימו יהודים מספר בתי חרושת, בעיקר בענפי הטקסטיל והעור, חלקם בתעשיה נותר מצומצם.

אגודות האשראי "מלאכה" ו"גאולה"

בימי השלטון העת'ומאני והאוסטרי היו בין היהודים בסאראייבו שעסקו בחלפנות ובעסקי תיווך כספיים. אך רק עם הקמת המדינה החדשה בשנת 1918 חלה גם בתחום זה מודרניזציה. בשלהי מלחמת העולם הראשונה קם המוסד היהודי הבנקאי הראשון, בשם "הבנק היהודי", אשר היסב את שמו בשנת 1920 ל"הבנק היהודי המרכזי". מייסדי הבנק ופעיליו באו מקרב הסוחרים היהודים הגדולים ופעילותו הפיננסית התרכזה במימון עסקות מסחריות. בשנת 1930 בימי המשבר הכלכלי העולמי, נסגרו שערי הבנק. הבנק אמנם לא פשט את הרגל, אלא התחסל מרצונו, תוך תשלום כל חובותיו.

בשנת 1923 נוסדה אגודת אשראי בערבון מוגבל ושמה "מלאכה". האגודה באה למלא צורך כלכלי של השכבה העמלה בציבור היהודי, כגון בעלי המלאכה, סוחרים קמעונים,

18 **ראה בספר "לה בנבולנציה", 1934, רשימתו של דר' משה זון: "הריבוד הסוציאלי של יהודי סאראייבו".**

פועלים, שהתקשו להשיג אשראי בבנקים הקיימים. המייסדים התכוונו לקרב את השכבות העממיות לחיסכון ולקואופרציה והדבר עלה בידם במידה לא מבוטלת. יוזמתו של אברהם לוי באה לידי הגשמה בשנת 1923, כאשר נוסדה "מלאכה" על בסיס קואופרטיבי מובהק. בתקנון נקבע שוויון הצבעה של כל חברי האגודה וכך נמנעה השתלטותן של קבוצות כוח. יושב ראש האגודה היה מראשיתה הד"ר יעקב כאיון, שמילא תפקיד זה עד לימי השואה. בין הפעילים היו גם אלברט כאיון, אלברט מאסטרו, מנחם פאפו, איסו הרמן, יוסף קביליו, יעקב קונפורטי ויוסף טאובמן. מנהלה הראשון של "מלאכה" היה בנו ברוך. לאחר מותו נתמנה לתפקיד זה יוסף מאסטרו.[19] בהנהלתו התפתחה האגודה לממדים רחבים והיתה מבין הגורמים הכספיים החשובים בעיר והמספרים הבאים יוכיחו: בשנים 1923–1924 נמכרו לחברים מניות בסך 197,000.– דינרים. בשנת 1939 היו בידי חברי האגודה מניות בסך 2,516.000 דינרים. בשנת 1940, השנה האחרונה לפני השואה, הגיע היקף פעולותיה למילייארד דינרים. בשנת 1936 חנכה האגודה את בניין משרדיה. באותה שנה הוערכו נכסי דלא ניידי שלה בסך 2,188,000.– דינרים. האגודה הורשתה לעסוק גם במסחר במטבע זר.[20]

בשנת 1930 פרשו מספר חברי "מלאכה" וייסדו אגודת אשראי שניה בשם "גאולה". נראה שיריבות אישית וחשבונות פוליטיים מקומיים עמדו מאחרי הפרישה. הפילוג עורר חששות, פן יבולע לשתי האגודות גם יחד. אך לא כן היה. "מלאכה" התגברה בקלות יחסית על המשבר ואף "גאולה" עשתה חייל, הגם שבממדים צנועים יותר. מנהלה של "גאולה" היה מיכאל לוי,[21] שפיתח יפה את האגודה ובסופו של דבר שיתפו שתי האגודות פעולה, לרווחתם הכלכלית של המשתמשים בשרותיהן.

הריבוד החברתי של האוכלוסיה היהודית בעיר בין שתי מלחמות העולם השתקף בברור בזרמים המדיניים שהשפעתם בלטה בפעילות הפוליטית של הציבור. התמורות הכלכליות המהירות גרמו לא מעט למבוכה וההמונים נטו רגע לימין ורגע לשמאל. אולם במשך הזמן התגבשו כמה כיוונים פוליטיים שבהם פעלו יהודים רבים. בני השכבות המבוססות שיתפו על פי רוב פעולה עם מפלגות אזרחיות כלליות, הדמוקרטיות והליברלית. הפועלים, לעומת זאת, החלו להתקרב למפלגה הסוציאליסטית ולקראת מלחמת העולם השניה גם למפלגה הקומוניסטית, שהיתה פעילה למדי על אף היותה שרויה במחתרת. בתוך התגבשה התנועה הציונית, שניהלה מדיניות יהודית־לאומית. תנועות הנוער שנזכרו בפרק הקודם, "מתתיה" ו"השומר הצעיר" היוו למעשה מדרגה לגיבוש רעיונות פוליטיים ולהיווצרותם של חוגי פעילים, כל אחד על פי דרכו. היתה גם יריבות בין הזרמים השונים, עם פרישות ופרישות־

19 יוסף מאסטרו עלה ארצה בשנת 1944 והיה לימים גזבר בלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל בירושלים.

20 בימי השואה העמידו השלטונות הקרואטיים הפאשיסטים קומיסר בראש האגודה, ושמו דוגלרץ'. בעלי הפקדונות היהודים לא זכו שוב לראות פרוטה מכספם. מוזר, אך האגודה המשיכה בקיומה, בהנהלתו של הקומיסר, כמעט עד לסוף מלחמת העולם השניה. מאידך גיסא, השלטון הקומוניסט הלאים, לאחר השחרור, את "מלאכה" והאגודה נתחסלה סופית.

21 מיכאל לוי עלה ארצה בראשית 1949 והיה פעיל בבנקאות וגם בעתון "דבר". זמן מה שימש כיושב ראש התאחדות עולי יוגוסלאוויה.

נגד. בין כל אלה היה גם ההמון, שחי במבוכה פוליטית והיה למעשה פסיבי לחלוטין מבחינה פוליטית ונתון להשפעות רגעיות ולמצבי רוח חולפים.

סאראייבו היתה בין שתי מלחמות העולם פסיפס רבגוני של לאומים, שבטים ודתות, אכול ניגודים חריפים וריכוז בוער של בעיות שבסופו של דבר הביאו למפלתה של המדינה המלוכנית. היהודים לא היו יוצאים מן הכלל גם במובן זה.[22]

העתונות היהודית בסאראייבו בין שתי מלחמות העולם (1918–1941)

הפעילות התרבותית והפובליציסטית בין השנים 1918–1941 התרכזה סביב העתונות היהודית התרבותית המדינית, וכן באגודה "לה בנבולנציה".

השבועון "Židovska Svijest" (ההכרה היהודית) החל בהופעתו ב־30 באוקטובר 1918, מיד עם כיבוש העיר על ידי צבאות סרביה והתמיד בהופעתו עד 14 במארס 1924, בעריכתו של יצחק אלטרץ, ומשנה זו עד לסוף 1927 בעריכת ד"ר ז'יגה באואר ובבעלותו, בשם "Narodna Židovska Svijest" (ההכרה היהודית העממית). העתון שימש בטאון חברתי, פוליטי ותרבותי של היהודים המרוכזים סביבי "המועדון היהודי הלאומי" ולימים גם בבחינת "הסניף הציוני המקומי" ואף הגן בלהט על זהותם הלאומית של היהודים ועל מעמדם במדינה החדשה, ונאבק נגד האנטישמיות.

בתחום הספרות היפה פרסם העתון בעיקר יצירות מתורגמות של סופרים יהודים, כגון ש. אש, נחום סוקולוב, י.ל. פרץ, ליאון פויכטוואנגר ואחרים. בין הפרסומים הנדירים של הסופרים המקומיים היו השיר "בר גיורא" מאת בן ציון, תאור מסע לארץ ישראל מאת יצחק גולדשטיין וסיפורו "רב משה".

בתחום החקירה המדעית, פרסם העתון בהמשכים את ספרו של הרב ד"ר משה (מוריץ) לוי[23] "הספרדים בבוסניה". (במקורו נכתב הספר בגרמנית ונתפרסם לראשונה בשנת 1911). בעקבות מתיחות חברתית בקהילה סביב שאלות חברתיות־מדיניות ויחסי ספרדים־אשכנזים, החל להופיע ב־28 במארס 1924 שבועון יהודי נוסף בשם "Jevrejski Život" (החיים היהודיים). העתון הופיע בעריכתו של אלברט כהן, ואחריו ערכו אותו אלברט חיון וד"ר בראצו פוליוקן.[24] השלמות והרציפות של הספרות היהודית בבוסניה וקשריה עם הספרות היהודית ברחבי העולם באו לידי ביטוי בשורה של מאמרים, סקירות ומסות שנתפרסמו בעתון זה וכן בפרסום תרגומי יצירות מאת סופרים יהודים בלשונות אחרות ויצירות בשפת לאדינו. בעתון ניכרה האידיאולוגיה הגורסת אחדותו הכוללת של העם היהודי, שהיתה מושפעת מן הרעיון הציוני וזו באה לידי ביטוי במאמר המערכת כבר

22 בין הפעילים במפלגות האזרחיות יש להזכיר את ד"ר שמואל פינטו ואת ד"ר בראצו פוליוקן. בחוגים הסוציאליסטיים היו ד"ר קלמי ברוך, ד"ר מרצל שניידר, ובמפלגה הקומוניסטית במחתרת — אליעזר פירירה, מוני פינצי ונסים אלבחרי בעל התאר "גיבור האומה".

23 ד"ר משה לוי, רבה הראשי של הקהילה הספרדית בסאראייבו. תרגומו הקרואטי נתפרסם שוב ע"י איגוד הקהילות ב־1969.

24 ד"ר בראצו פוליוקן, עסקן ספרדי נודע בעיר.

בגליונו הראשון, שם נאמר: "יש בנו יהדות גדולה וחיה...אנו כולנו, כל 14 מיליוני היהודים ברחבי העולם, הננו ישות אחת, גזע עם אחד, השואף להגשים בציון את השאיפות הלאומיות הקדושות". האידיאולוגיה הזאת של "האיש שלנו, הספרדי בן בוסניה, היא פרי תחושה וצורך רומנטי, בעוד שבקהילות היהודיות האחרות ברחבי הממלכה שלנו היא יותר תוצאה של סיבות אובייקטיביות..." דברים אלה עשויים לשמש רקע להבנת הגוונים המקומיים, הפסיכולוגיה היהודית ואפיוני החיים כפי שהם באים לידי ביטוי גם בספרותם של יהודי סאראייבו הספרדים. בין משתתפי העתון בלט ד"ר קלמי ברוך,[25] חוקר נודע של השפה הספרדית־יהודית בבוסניה. מאמריו על "חזיונות אחדים בספרות היפה של הספרדים בבוסניה" יוצאים מן ההנחה, שליהודים הספרדים בבוסניה לא היתה ספרות יפה, ועל כן יש לחפש ערכים ספרותיים כאלה באישיות המחברים או בהשפעתה של ההשכלה הזרה והחינוך הספרותי. בעתון זה פירסם יצחק סמוקובלייה[26] לראשונה שתי מסות (1926) וכן פורסמו בו שיריהם של סטאניסלב וינאבר ואברהם אלטרץ. ואולם חשיבותו העיקרית של העתון בתחום הספרות היתה בכך ששימש במה ליצחק סמוקובלייה ובו הופיעו 13 משיריו, ומאוחר יותר גם 9 מסיפוריו, רובם מחיי היהודים הספרדים.

בראשית 1928 התאחדו שני העתונים הנ"ל, "ההכרה היהודית העממית" ו"החיים היהודיים לעתון מדיני־אינפורמטיבי בשם "Jevrejski Glas" ("הקול היהודי"), שהחל להופיע ב־13 בינואר 1928 והתקיים עד 11 באפריל 1941, דהיינו עד לעצם כיבוש העיר בידי הגרמנים. במדורו הספרותי נתפרסמו מאמרים על חיי התרבות והאמנות של יהודי סאראייבו בפרט, ובוסניה בכלל. עתון זה השכיל לקבץ סביבו את הכוחות הספרותיים, העיתונאיים והאינטלקטואליים מבין הספרדים והאשכנזים כאחד. בשנים 1928–1930 היה ד"ר ז'יגה באואר המוציא לאור, הבעלים והעורך כאחד. בשנים 1930–1941 היה ד"ר בראצו פוליזקן עורכו של העתון ובעליו. העתון עבר ללא זעזועים מיוחדים משברים חברתיים, מדיניים ותרבותיים־ספרותיים שעברו על יהודי מלכות יוגוסלאוויה בכלל ובקרב הקהילה המקומית בפרט, לרבות הדיקטטורה של ה־6 בינואר 1929, כאשר המלך אלכסנדר חולל הפיכה בעזרת הצבא, פיטר את הפרלמנט וביטל את המשטר הדמוקראטי. "הקול היהודי" נימצא באותן השנים במישור אחד עם עיתונים וכתבי עת דמוקראטיים במאבק נגד הנאציזם והגזענות, וכן בהשתדלות למען אינטלקטואלים, סופרים ואמנים, שנאלצו לצאת לגלות מפני הרדיפות מצד המימשל הרודני והריאקציוני. מגמת יסוד נוספת של העתון היתה תמיכה בציונות מתונה וטיפוח המסורת הדתית־רוחנית של היהדות, בד בבד עם תחושת השייכות לכלל העם היהודי. העתון מילא את תפקידו האינפורמטיבי והספרותי בעקביות ובנאמנות. הוא פתח את טורי השבועון לכל מי שיכול היה לתרום תרומה ראויה לתרבותה

25 ד"ר קלמי ברוך (1896–1945). בלשן. מת בברגן־בלזן. היה בזמנו מגדולי המומחים ללשון לאדינו. ספריו "מסות ומאמרים בספרות הספרדית" ו"כתבים נבחרים" התפרסמו לאחר מותו (סאראייבו, 1952; 1972).

26 יצחק סמוקובליה (1889–1955) מגדולי הסופרים היוגוסלאוויים. יצירתו מקיפה כ־20 כרכים. בתרגום עברי של יעקב מאסטרו הופיע עד כה: "עשרה סיפורים" (התאחדות עולי יוגוסלאוויה, ת"א, תשכ"ט); "בין אביב לאביב" (ירושלים, תשמ"ב).

ולפיתוחה החברתי של העדה. בין המחברים היו כאלה שכבר נטלו חלק בעתונים שקדמו ל"הקול היהודי", ואליהם נוספו יוצרים צעירים ומבטיחים. בנימין פינטו הירבה לכתוב מסות וביקורת ספרותית. משתתף פורה היה גם אליעזר לוי[27] הכותב על שירת ח.נ. ביאליק, על "שפתם של יהודי מזרח אירופה" וסדרת רשימות על המצב התרבותי של העדה הספרדית. גם ד"ר קלמי ברוך מוסיף לכתוב על אודות השפה ועל יצירתם הרוחנית של היהודים הספרדים. ד"ר מארצל שניידר[28] כתב מסות ומאמרים פילוסופיים והמשורר הצעיר אלי פינצי מפרסם בעתון את ביכורי מאמריו ושיריו. מעניין לציין שאלי פינצי עוסק שם בהרחבה בבעיית דמות היהודי בספרות הבוסנית החדשה. בשנים אלה המשיך יצחק סמוקובליה לפרסם סיפורים ומאמרים ב"הקול היהודי" ויצירתו שימשה גם מושא לכמה מאמרי ביקורת שנתפרסמו בעתון זה. אליעזר לוי כתב על "עדתנו ביצירתו הספרותית של יצחק סמוקובליה". לדעתו מהווה יצירתו של סמוקובלייה עדות לזהותם התרבותית־הספרותית המיוחדת של הספרדים בסאראייבו ובבוסניה. גם יעקב אטיאס, מבקר התיאטרון של העתון, מרחיב את הדיבור על מחזותיו של יצחק סמוקובלייה שהועלו בעת ההיא על בימת התיאטרון המקומי.

"הקול היהודי" אמנם לא פרסם קטעים מתוך מחזותיה של מי שנתפרסמה בשם "בוכוריתה", היא המחזאית לאורה פאפו, שכתבה בלאדינו, אך הוא ליווה בתשומת לב את הצגת מחזותיה. בביקורת מפרי עטו של פינטו מתוארת לאורה פאפו כמחזאית מקורית אשר "מכירה היטב את שכונותינו, את מנהגינו, את שפתנו ואת הפולקלור שלנו בכלל". ככל שהולך ומתחזק הפאשיזם באירופה, כן עולה הנימה הפולמוסית הפוליטית שבעתון ומתמעטת והולכת הכתיבה הספרותית. מן הרשימות על הספרות היהודית בולטת המסה מפרי עטו של יעקב מאסטרו[29] הנודע בכינוי 'המורה', בשם "הספרות היהודית בת זמננו." כן כתב יעקב מאסטרו מאמרים על "בית הקברות הספרדי בסאראייבו" (1936) ועל "תולדות בית הספר היהודי בסאראייבו". עניין מיוחד יש במאמרו של מאסטרו "תרומת בני סאראייבו לספרות הרבנית". המחבר סוקר את הכתבים, החל מספריו של הרב הנודע דוד פארדו ועד לספרו הקבלי של ר' יוסף פינצי, "וילקט יוסף". הוא היה סבור, שכתביהם התורניים של רבני העדה אינם מאופיינים במקוריות, אך הם משמשים נאמנה את המטרות שלמענן נתחברו: לחנך את העם ברוח התורה ולהקנות לו דעת. במדור מיוחד "צעירינו" ניתנה הזדמנות למשוררים ולסופרים חדשים מבני המקום: שלמה פינצי (1937, 1939), יחיאל קטן (1937–1940), יצחק פאפו (1938), אהרון קטן (1940, 1941) ויעקב נחמיאס (1941). גליונו האחרון של "הקול היהודי" הופיע בעצם ימי הפלישה הגרמנית, ב־11 באפריל 1941. כעבור ארבעה ימים נכנסו צבאות הנאצים אל העיר ובכך התחילו הפורענויות והחורבן.

אין ספק שהעתונות היהודית בסאראייבו מילאה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם את תפקידה על הצד היותר טוב. היה זה תפקיד יהודי־לאומי וחברתי ממדרגה ראשונה. העתונות הצטיינה באומץ לב בהגנתה על מימוש זכויות האזרח ליהודים במדינה. היא

27 אליעזר לוי, מורה לספרות סרבו־קרואטית בבית המדרש היהודי בסאראייבו.

28 ד"ר מארצל שניידר, מורה למתמטיקה ולפילוסופיה בגימנסיה.

29 יעקב מאסטרו, "המורה", בבית המדרש היהודי בסאראייבו, מראשי הציונים בעיר. נספה בשואה.

שימשה חוליה מקשרת בין תפוצות ישראל לבין הקהילה, שיקפה את המאורעות המתרחשים בעולם היהודי בנאמנות ומתוך הרגשת השתייכות. במיוחד היתה עתונות זו כלי מחנך ומכוון למען הרעיון הציוני, העליה לארץ ישראל ובניינה. סופריה וכתביה ליוו בעקביות ובערנות את המפעל הציוני על כל גילוייו, הן בתנועה בגולה והן בארץ ישראל.

המשכיות מול קיפאון (1929–1934)

שני מאורעות, האחד בעל היקף עולמי והשני שהיקפו ארצי, נתנו אותותיהם הקשים בחיי הקהילה בשנת 1929. הניגודים החמורים בין שני העמים העיקריים של יוגוסלאוויה, הסרבים מזה והקרואטים מזה, והתקריות הפוליטיות שנתלוו להם, הניעו את המלך אלכסנדר הראשון להכריז על ביטול החוקה, פיזור הפרלמנט ופרוק כל המפלגות המדיניות. המלך נטל לידיו את סמכויות החקיקה והביצוע ובכך הפך לשליט יחיד. הדבר היה, כאמור לעיל, ב־6 בינואר 1929. באותה השנה, בעקבות המפולת בבורסה של ניו־יורק, פרץ משבר כלכלי עולמי עמוק, שעד מהרה הגיע גם לגבולות המדינה. אשיות הכלכלה של המדינה נזדעזעו עד היסוד. אם נצרף לכך את השפל בתנועה הציונית העולמית בשנים 1927–1929 ואת מאורעות תרפ״ט בארץ ישראל, הרי שתצטייר לנגד עינינו פגיעה קשה ברקמת החיים של הקהילה.

היהודים במדינה בכלל ובסאראייבו בפרט נהנו מאווירה של דמוקרטיה יחסית ששררה בשנים 1918–1929. במערכת הפוליטית והחברתית הכללית יכלו גם היהודים לתרגם את זכויותיהם האזרחיות והדמוקרטיות לשפת המציאות. וכך ראינו התארגנות פוליטית יהודית־לאומית, וכן פעילות תרבותית, ספרותית ועיתונאית ערה, שגוניה היהודיים הייחודיים באו לידי ביטוי גלוי וחופשי ללא חשש פגיעה. הדיקטטורה של שנת 1929 העמידה גם את קהילת סאראייבו בפני מעקשים שלא נמצאה להם תשובה מיידית. ואילו המשבר הכלכלי, שפגע בראש ובראשונה בחיי המסחר, בבנקאות ובתעשייה, הביא על יהודי העיר מצוקה כלכלית שטרם ידעו כמותה. פשיטות רגל של בתי מסחר, של התעשיה הזעירה, רבו בקצב מדהים ויחד עם זאת באה גם אבטלה חמורה בין עובדי הענפים הכלכליים האלה, שרבים מהם היו יהודים. בשכבות הביניים גבר העוני ורבים הגיעו עד פת לחם. המצב נתן את אותותיו גם בעבודה הציונית. אף כי השנים שקדמו ל־1929 היו מלוות בסיכסוכים מקומיים בין העסקנים הציוניים, שנתלווה להם גם גוון עדתי, בכל זאת היתה הפעילות הציונית בקהילה ערה למדי, והתודעה הלאומית חזקה ואיתנה. המשבר הכלכלי החברתי של העלייה הרביעית בארץ ישראל ומאורעות הדמים של שנת תרפ״ט הירפו ידיים ושיתקו את המרץ שאיפיין את העבודה הציונית קודם לכן. נוצרה איפוא אווירה של קיפאון, של המתנה לבאות, תוך מאמץ לשמור ככל הניתן על הקיים ועל ההמשך, בתקווה למפנה לטובה בעתיד הנראה לעין.

הקמת בית הכנסת הספרדי הגדול

לספרדים בסאראייבו היו שלושה בתי כנסת: ״איל קהל גראנדי״ (Il Kal Grandi); שנבנה לראשונה בסוף המאה השש־עשרה, נשרף, ניבנה מחדש ושופץ לאחרונה ב־1909; ״איל

קהל מואבו" ("Il Kal Muevo") ובית הכנסת של שכונת בֵּילאווה, המכונה "בית תפילה". שלושה בתי כנסת אלה שימשו כראוי את בני הקהילה במשך שנים רבות. אולם בשנות העשרים הראשונות ולאחר מלחמת העולם הראשונה באה, ביזמת אחדים מחשובי העדה, נולדה תכנית לבניית בית כנסת חדש שיענה על הצרכים החדשים. וכך נמקו יוזמי הרעיון את הסיבות להקמת בניין חדש לבית הכנסת: "רוח היהדות ותחושתה הולכות ונחלשות בבתינו ובמשפחותינו מיום ליום. עלינו להאבק נגד המגמה השלילית הזאת ולחזק את הכרתנו היהודית בכל הדרכים האפשריות וזאת נשיג על ידי הקמת בית כנסת חדש ברוח זמננו. בית הכנסת הספרדי החדש יהיה אכן חדיש ומושך, הוא יהווה את הכוח המרכזי שיקשור את כולנו בקשר אמיץ. אנו נטפח בו לא רק את רגשותינו הדתיים אלא נרים באמצעותו גם את רמתנו התרבותית."

השאיפה להקמת בית כנסת כזה היתה ביטוי להרגשת הבטחון והתקווה לעתידה של הקהילה. הרעיון הזה התגבש בשנות גאות כלכלית וחברתית, כאשר נראה היה שהמדינה התגברה במידה רבה על הקשיים שעמדו בדרכה עם כינונה. היתה תחושה של התקדמות ואווירה של בניין. יהודי סאראייבו השתלבו היטב בתהליך הזה. השורשים העמוקים שהיכו היהודים הספרדים במשך מאות בשנים בעיר מולדתם הפיחו בלבם גאווה ובטחון. בניין בית הכנסת החדש נראה בעיניהם כגולת הכותרת של עשייתם. בשנת 1926 התחילה הבנייה. טובי האדריכלים והמהנדסים נטלו חלק בתכנונו, בתוכניות בניינו ובעיצובו הפנימי. ברובע היוקרתי של העיר, בקרבת בנייני הממשלה ומוסדות חינוך ותרבות, נרכש מגרש רחב ידיים שהשתרע בין הטיילת שעל גדות נהר המילייאצקָה לבין רחוב המלך פטר הראשון. בראש הוועדה לבניין בית הכנסת עמד נשיא הקהילה (בשנים 1923–1933) אברהם מאיר אלטרץ, איש ציבור ידוע וסוחר סיטוני בחומרי בניין. עזרו על ידו ד"ר שמואל פינטו, מיכאל לוי, מרדכי אטיאס, ויטה כאיון (חיון) ועוד שורה של אנשי ציבור, מן המכובדים שבקהילה. לבניין בית הכנסת נדרשו סכומי עתק. על כן נתבעו בעלי היכולת בקרב חברי הקהילה להרים תרומתם מדי חודש בחודשו, על פי התחייבות מראש. על אף ההענות נקלעה הבנייה לקשיים כספיים. עם פרוץ המשבר הכלכלי העולמי בשנת 1929, עמד הבניין לפני סיום. אך חובות כבדים ומשכנתאות רבצו על הקהילה. בעקבות אלה התעוררו ויכוחים וסיכסוכים בתוך הקהילה. הדעה, שהקהילה שגתה כאשר נטלה על עצמה משא כבד כל כך קנתה לה שביתה בקרב השכבות העמלות שבקרבה. נשמעו האשמות, שהקהילה הזניחה את תפקידיה החברתיים והחינוכיים החיוניים והשקיעה כמעט את כל משאביה בבניית בית הכנסת, וכי לצורך זה שיעבדה את כל נכסיה וסיכנה את עתידו של הדור הבא. על אף הביקורת החריפה שנמתחה, היתה בלבות בני הקהילה גם גאווה על הבניין, שהיה יחיד ומיוחד ביפיו. הוא נבנה בסגנון מאורי. הסטו המפואר הוליך אל פנים בית־הכנסת, שהכיל 1000 מקומות ישיבה. עמודיו נבנו משיש ירוק, ארון הקודש משיש ורוד. הקירות היו עשויים פרסקות ובהן שובצו פסוקים מן התנ"ך באותיות זהב. ללא ספק היה זה בית הכנסת מן היפים באירופה. הבניין כלל גם בית כנסת קטן, משובב נפש, המיועד לתפילות בימי חול וכן אולם לקבלות פנים ומשרדי הקהילה. ביום 14 בספטמבר 1930 נחנך בית הכנסת ברוב פאר והדר. משלחות מכל קהילות ישראל ברחבי הארץ השתתפו בחנוכתו. העיר כולה זכתה בבניין שעד מהרה הפך לאתר תיירות. בטקס החנוכה שיגרו השלטונות את בכירי הפקידים

המוסדות היהודיים בסאראייבו ופעילותם — בשנת 1929 (דף א')

מס'	שם המוסד	מטרות הפעולה	המייסד	שנת הייסוד	מס' חברים	יושב ראש	מספר חברי ההנהלה	הערות
1	הקהילה הספרדית			סביב 1550	7284	אברהם מאיר אלטרץ	22	שנת ייסוד הקהילה עפ"י מחקרו של הרב משה לוי
2	הקהילה האשכנזית		יו"ר ראשון לאופולד וויסל	1879	1217	משה רוטקופף	15	בית־הכנסת נבנה ב־1902, בית־הקברות ב־1879
3	"חברה קדישא" ספרדית	טיפול בחולים ו"חסד של אמת"	לא ידוע		983	שמואל פינטו	12	נוסדה מספר שנים אחרי הקמת הקהילה
4	"חברא קדישא" אשכנזית	—"—	—"—	1884	187	פלדבאואר	20	
5	"לה בנבולנצייה"	טיפוח הרמה התרבותית־חברתית	יששכר דנון	1894	631	יעקב קאיון (חיון)	20	תמיכה בסטודנטים, תלמידים ושוליות
6	הסניף הציוני המקומי	"תוכנית באזל"		1903	150	הרב ד"ר משה לוי	18	הסניף קם ע"י אחוד "בני־ציון" האגודה היהודית־הלאומית

המוסדות היהודיים בסאראייבו ופעילותם — בשנת 1929 (דף ב׳)

מס׳	שם המוסד	מטרות הפעולה	המייסד	שנת הייסוד	מס׳ חברים	יושב ראש	מספר חברי ההנהלה	הערות
7	״לה לירה״	טיפוח הזימרה החילונית והדתית היהודית	ד״ר י. ישראל פינצי	1902	319	ליאון פינטו	16	
8	״לה הומאנידד״	עבודת סעד והגנה על הילד	רנתה אלקלעי	1894	525	אילקה בהם	18	טיפול ביולדות
9	אגודת נשים אשכנזיות	תמיכה בילדים, באלמנות ובזקנות	וועד נשים	1901	225	הנריאטה הורביץ	25	
10	״Sociedad de Vižitar Dolientes״	תמיכה בנשים חולות	בוכורתה אבינון	1880–90	500	פלורה שלום	14	
11	״כנפי־יונה — ביקור חולים״	תמיכה גברים בחולים		1730?	490	יהושע ישראל	18	
12	״אחדות —	אגודת סעד	ועד יוזם	1906	140	מיכאל אסט	15	
13	״לה גלוריה״	עבודת סעד והפצת השכלה	ליאון אלקלעי	1898	540	שמואל פינטו	16	
14	״עזרת יתומים״	תמיכה ביתומים	ר׳ משה מאסטרו	1914	530	ר׳ משה נסים פאפו	14	
15	״משגב לדך״	הלבשה לילדי עניים — בנים	ר׳ אברהם פאפו	1896	318	יצחק קטן	16	

המוסדות היהודיים בסאראייבו ופעילותם — בשנת 1929 (דף ג')

16	"הכנסת כלה"	תמיכה בכלות אשכנזיות	י. קאפ	1925	55	י. קאפ	10
17	"בית תפילה"	חברת מתפללים	ר' אברהם פאפו	1892	577	סומבול אטיאס (עטיאש)	10
18	"המועדון היהודי"	טיפוח הכרה ואחדות בין החברים	וועד יוזם	1924	308	אדולף בנאו	
19	"ויצ"ו"	תוכנית באזל	גב' סלינה סוקולוב (בת־נחום)	1923	182	וילמה באואר	15
20	"בר־כוכבא"	התחדשות וטיפוח גופני	אגודה יהודית־לאומית	1909	150	ליאון פריץ'	10
21	"מתתיה"	אגודת הנוער היהודי־העובד	וועד יוזם	1926	486	יוסף לוי בוקי דמאיו	22
22	"יהודה הלוי"	אגודת תלמידים		1927	40	אלברט לוי	8
23	אחדות הצופים	פעילות ציונית בנוער	קבוצת נערים	1924	113	שמעון פירירה הנריק אלקלעי (1931–1928)	12

מסונף ל"ברית אגודות הנוער היהודי"

וביניהם נציגו האישי של המלך. אלא שלמחרת התפילות החגיגיות והנשף המפואר שבעקבותיהן, לא חדלו המצוקות הכספיות מלהעיק. הדי הבנייה עתידים היו עוד להשמע בקהילה במשך שנים ולהתפוצץ בקול נפץ אדיר, בהתרחשויות שבאפריל 1941, עם כיבוש העיר בידי הצבא הגרמני.

שנת 1929 היתה, כאמור, שנת מפנה לרעה בחיי הקהילה. אולם מבט קצר על הפעילות העניפה בכל תחומי העשייה הקהילתית מלמד שעל אף הקיפאון נעשו מאמצים רבים לשמור על הקיים. בשנה זאת התגוררו בסאראייבו 8501 יהודים, 7284 מהם ספרדים ו־1217 אשכנזים. בעתון "הקול היהודי" מראשית חודש מאי 1929 כותב בנימין פינטו לאמור: "עבודה עניפה ומגוונת נעשית בחברתנו, אך היא מכוונת רק לצרכי השעה. אין בה דבר היכול להוות ערובה כלשהי לעתיד טוב יותר, ליצור ערכים בני קיימא. שום דבר לא נבנה, לא נוצר חדש, פרט לבניין בית הכנסת החדש, אלא מתאמצים לשמור על הקיים." הטבלה המצורפת תמחיש את מצב המוסדות היהודיים בסאראייבו באותה שנת מפנה.

פעילותם של המוסדות היהודיים בשנת 1929 (פרשנות לטבלה הנ"ל)

מחבר הטבלה הסטטיסטית בנימין פינטו מוסיף: "יש בקהילתנו מוסדות נוספים, שמונה במספר, ולהם אופי כלכלי, חברתי או תרבותי־חינוכי. אולם מוסדות אלה אינם וולונטריים. בית המדרש, השבועון "יֶבריֶיסקי גלאס", "מלאכה", "שפה ברורה" — כל אלה ממלאים תפקידים מכריעים בחיינו. במיוחד יש לציין את ארגון שתי הקהילות, הספרדית והאשכנזית. הקהילות מנוהלות על פי עקרונות מינהל חדישים ביותר. בראש הקהילות עומדים רבנים בעלי השכלה גבוהה, תורנית וכללית. (הרב משה לוי והרב הינקו אורבך). החזנים הראשיים בשתי הקהילות הם מוסמכי אקדמיה למוסיקה (אלטרץ, נויימאן). מן הטבלה ניתן ללמוד שכל אגודה בחרה לעצמה שדה פעולה והיא מטפלת בסוג המסויים של נתמכיה. אחת מטפלת אך ורק בילדים, שניה בזקנים בלבד. אגודה אחרת תומכת בנשים וחברתה בגברים וכדומה. על פי זה ניתן לקבוע שבקהילתנו שמונה קיבוצים נתמכים, עניים וחולים, המקבלים תמיכה מאורגנת. ארבע אגודות ציוניות יש בעירנו וכן תנועת נוער ציונית. אך הפעולה הציונית נעצרה כמעט לחלוטין. את הסיבות לכך יש לחפש במשבר הכללי בציונות, אך גם בתנאים המקומיים. הסניף הציוני המקומי, שהתארגן מחדש בשנת 1928, אינו מראה סימני חיים. לסיכום: באגודות היהודיות השונות בעירנו מאוגדים כשבעת אלפי חברים המשלמים מס חבר. פרוש הדבר, כמעט כל נפש בקהילה מסונפת לאחת האגודות. כמו כן ישנם 400 חברי ועדים פעילים המקיימים מדי שבוע 20 ישיבות לכל הפחות ובממוצע שבע התכנסויות חברתיות לשבוע. אף על פי כן, ניכר משבר. נעלמה ההתלהבות שציינה את עבודתנו הציבורית בשנה שלאחר המלחמה. אין ספק כי המשבר הכלכלי שפקד אותנו והעוני המעמיק הנם הסיבות העיקריות לדריכה במקום."

המצב הכלכלי בשנות המשבר

בקהילה נמצאו, גם לפני פרוץ המשבר הכלכלי, אנשים ללא מקצוע וללא פרנסה ואם לדייק, כאלה שלא זכו לכל עבודה. מן השכבה החברתית הזאת יצאו הקבצנים, שהיו נוהגים לבקר

מדי יום שישי באופן דיסקרטי בחנויות ובמשרדי יהודים, כדי לקבל את הנדבה השבועית. האגודות ההומניטריות השכילו לרכך במידה מסויימת את מצוקת האנשים האלה, ובתנאי גאות כלכלית של השנים הראשונות שלאחר המלחמה היה בכך משום רפואה למכה. ואולם המשבר הכלכלי החריף לאין ערוך את המצוקה. לאלה שחיו על עזרת הציבור נוספו עתה סוחרים שפשטו את הרגל, בעלי מלאכה שאיבדו את לקוחותיהם, פקידים, זבנים ופועלים שפוטרו ממקום עבודתם. המשבר הכלכלי פגע ביתר שאת בחברה היהודית, בגלל הרכבה הכלכלי והחברתי האופייני לכלכלה היהודית בגולה, שהתבססה על מסחר, כספים, תיווך ועיסוק במקצועות חופשיים. היה ברור שאין עוד באמצעים המסורתיים כדי לטפל במשבר. הקהילה החליטה לחפש דרכים למלחמה הן באבטלה והן לשינוי בהרכבם המקצועי של האוכלוסיה היהודית. ברוח זו באה היוזמה לאחד את הפעילות הסוציאלית המפוצלת ולכוונה לאפיק מרוכז אחד. הוועדה המשותפת של כל האגודות בעיר החלה בפעולתה באיסוף נתונים על היקף הצרכים, דבר המעיד על גישה מדעית ועל תפיסה חדשה לגמרי. מן הסקר התברר שבאותן השנים היו כ־400 משפחות ללא כל אמצעי מחייה ובהן 1,700 נפשות. פרוש הדבר היה, שעשרים אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית בעיר היתה נטולת כל בסיס כלכלי. נוכח תוצאות הסקר קבעה הוועדה ארבעה עקרונות לפעולתה: א. מלחמה באבטלה; ב. טיפול נמרץ בילדים עד גיל 7 בכל הנוגע לתזונה ולטיפול רפואי; ג. מניעת הקבצנות; ד. שינוי בהרכבם המקצועי תוך כדי עידוד לימוד מקצועות. בהקשר זה ראויות לציון ההצעות שהוגשו על ידי ד״ר שמואל קמחי מעסקניה הבולטים של הקהילה. באחד הסימפוזיונים שנערכו באותה עת במטרה להחליף דעות ולגבש יוזמות, הגיש שמואל קמחי תוכנית מעובדת היטב, שעיקריה היו: 1. פיתוח תעשיה ביתית; 2. לימוד חקלאות ופיתוח ענפים חקלאיים, שניתן לטפחם בקרבת העיר, כגון גידול ירקות, לול לבשר ולביצים, משק החלב ותוצרת החלב וכן גידול פרחים; 3. עידוד נערים ונערות ללימוד מקצועות חדישים שאינם רווים בבעלי מלאכה; 4. הקמת קואופרציה יצרנית. קמחי הציע גם דרכים מעשיות להגשמת עקרונותיו, כלהלן: חכירת אדמות להקמת חווה קואופרטיבית חקלאית גדולה, תעשייה ביתית, שתתבסס על מקצועיות גבוהה, אשראי מכוון, שיוגש על ידי שני הבנקים היהודיים ״מלאכה״ ו״גאולה״ ועוד. היה זה נסיון נועז לשנות את המבנה הסוציאלי של יהודי סאראייבו מעיקרו. הוא מצביע על תפיסה חדשה ובריאה, שהביאה בחשבון את התמורות העמוקות שהתחוללו בכלכלתה של המדינה ואשר יהודי הארץ התקשו להתמודד עמן, והיו על כן בין הנפגעים הראשונים.

שבע־השנים הרזות

כפי שנזכר, משבר העלייה הרביעית בארץ ישראל ומאורעות הדמים בשנת תרפ״ט הביאו לידי רפיון בפעילות הציונית בקהילה. הסניף הציוני המקומי נתקל בעבודתו בשלושה מכשולים עיקריים: א) שוויון נפש של השכבות הרחבות כלפי הציונות בכלל; ב) יד קמוצה בתרומות לקרנות הלאומיות; ג) העובדה הבולטת, שהמוני העם לקחו אך חלק מועט בפעילות הציונית. הסיבות לכך היו רבות אך אחת מהן היתה המצוקה הכלכלית, שבמקום להביא להצטרפות לציונות, גרמה דווקא להתרחקות ממנה. העליה לארץ ישראל היתה

עניינו של הנוער החלוצי ושל יחידים, בודדים, מבין המבוגרים, ורשיונות העליה היו נדירים עד מאד. עיקר הפעולה התרכזה בהתרמה לקרנות ובהפצת השקל הציוני. בשנת 1933 הופצו בעיר 593 שקלים בלבד, מספר קטן ביחס לגודל הקהילה. התרומות לקרנות הצטמקו והפעולה התרבותית, בהרצאות על ארץ ישראל ועל הנעשה בעולם הציוני, הקיפה מספר מוגבל של משתתפים. בעיתונות היהודית המקומית נמתחה ביקורת על דרכי הפעולה האלו ואף הוצעו כיוונים ושיטות אחרות, שהיה בכוחם לכאורה להחדיר את הציונית אל השכבות העממיות. בשנים אלה עומד בראש הסניף ד"ר ליאון פריץ' ועזרו על ידו, יעקב מאסטרו "המורה", יוסף מאסטרו, איסו מ. מונטליו, הרמן, יוליוס זינגר, משה ירחי, שמואל פינטו וקלמי ברוך. חרג מן השיגרה הזאת מאורע ציוני חשוב. בשנת 1932 התקיימה הוועידה הארצית של ציוני יוגוסלאוויה בסאראייבו והיא שהפיחה רוח חיים במפרשיה המדולדלים. לאחת מהחלטות הוועידה היו השלכות מרעננות על הפעילות של הנוער הציוני בעיר. וכך נאמר באותה החלטה: "הוועידה הארצית קובעת, מתוך הכרה עמוקה, שתנועת הנוער חיונית לעתיד הציונות. הוועידה מברכת על המגמות בקרב הנוער שלנו להתאים את החינוך בתנועה לדרישות הקידמה החברתית ולקשור את גורלו ואת עתידו בחיי ארץ ישראל, בעבודה ובבניין הארץ." שנה לפני־כן עברה תנועת הנוער הציוני מ"אחדות העולים" אל "השומר הצעיר". לכך היו תוצאות חיוביות גם לגבי הסניף הציוני המקומי. רוח חדשה החלה לנשב ברחוב היהודי והפעילות הציונית בשנים האחרונות בטרם השואה גברה מאוד.

המצב התרבותי בקהילה (מ־1930 ואילך)

דווקא בראשית שנת 1929, בעוד שאחרי המהפך המדיני בשלטון התנהלה פעילות נמרצת למחיקת הזהויות הלאומיות־תרבותיות של עמיה השונים, בהתאם לסיסמה "מדינה אחת, עם אחד", נמשכה בקהילה המגמה לחיזוק התודעה היהודית הארוגה בצבעים ספרדיים. תרמה לכך העתונות היהודית המקומית, שפתחה טוריה לפני סופרים, משוררים ומבקרי אמנות שהעלו כנושאים לכתיבתם את ההוויי היהודי המקומי, בעבר ובהווה. פרט ליחידים, כתבו כולם בשפת הארץ, הסרבית־קרואטית. היתה זאת תוצאה ישירה של החינוך הכללי בעשרות השנים שקדמו לתקופה. השפה איפשרה מגע הדוק עם הסביבה הנוכרית והתהליך שהחל בבית הספר היסודי נמשך ביתר שאת בתיכון ובאוניברסיטה. לכן היה בפעילות התרבותית היהודית משום מחסום מפני התבוללות תרבותית ואמצעי מגן בפני טישטוש הזהות הלאומית היהודית.

מוסדות החינוך היהודיים, גן הילדים, בית הספר היסודי ו"שפה ברורה" מילאו תפקיד חשוב בשמירת הזהות היהודית התרבותית, הדתית והלאומית. אך לא היה די בכך. פיתויי התרבות הכללית היו חזקים מאד. בעתון "הקול היהודי" (Jevrejski Glas) מצאו אכסניה, מלבד המאמרים המקובלים, גם חיבורים מדעיים שדנו במציאות החברתית העגומה ועל עברה ותרבותה המפוארים של העדה הספרדית. כמו־כן החלו להתפרסם רשימות וסיפורת בשפת לאדינו, בנושאים הלקוחים מחיי העדה (לאורה פאפו, ד"ר ישראל, בוקי פינצי). היתה לכך חשיבות מיוחדת. העובדה שהאינטליגנציה היהודית היתה מנותקת במידה רבה מהמוני העם, שעדיין חיו במסגרות הפטריארכליות הרופפות, הקשתה על הבאת הערכים

התרבותיים החדשים אליהם. העתון אשר הגיע לבתי יהודים רבים, מדי יום שישי, היה לפיכך אמצעי מצויין להפצתן ולהחדרתן של דעות ורעיונות חדשים שנשבו בעולם היהודי. ניתן, איפוא, לדבר על פעילות תרבותית מודרנית בקהילה החל משנות העשרים המאוחרות. העדה הוציאה מקרבה לא רק משוררים וסופרים אלא גם ציירים (דניאל אוזמו) ומלחינים (פרדס, דנון). השכבה האקדמאית היהודית היתה מורכבת לא רק מרופאים ומעורכי דין אלא גם ממדענים בכל תחומי המדע המודרני. במיוחד יש לתת את הדעת לאישיותו הספרותית של יצחק סמוקובליה שהלך וכבש באותה תקופה מקום בולט בספרותה של הארץ כאחד מן המספרים המצויינים. דמותו הספרותית של סמוקובליה מהווה עדות חיה לזהותם התרבותית של הספרדים בסאראייבו ולחשיבותו בכל אשר נוגע להם. סמוקובליה צמח מתוך העם (נולד בשנת 1889 בעיירה גורוז׳דה, נפטר ב־1954 בסאראייבו). ״סמוקובליה אינו ממציא בעיה כדי ליישמה אחרי־כן אל החיים ואל מהלכיהם, אלא את הבעיה, את הנושא, את העלילה, הוא מוצא בחיים כמות שהם. בתור אימפרסיוניסט מושבע, הוא פותח לרווחה את נפשו ואת תבונתו לגלי החיים הגועשים, הוא מפקיר עצמו לגירויים הבאים מן החוץ. ניתן לומר, כי הוא מצלם את החיים ומסנן אותם, כדרך כל אמן, בפסיכולוגיה רגישה ועדינה, מעתיק אותם אל הנייר בכשרון מובהק״ — כך כותב עליו אליעזר לוי, מבקר ומורה לספרות, באחד מגליונות ״יֶבריֶיסקי גלאס״, בשנת 1930.

נראה שבקהילה היהודית בעיר נוצר מעין עימות בין הנהייה לעבר התרבות המערב אירופית לבין תהליך ההתערות הפנימית המחודשת בתרבות היהודית לבין החתירה השכלתנית אל האמת ואל הקידמה. היה זה תהליך קשה ואיטי. אחדים מן הפעילים בתרבות היהודית־הספרדית ראו כתפקידם הראשי להחיש את התהליך כדי לחזק את הזהות הקיבוצית היהודית.

בקלחת הבחירות לוועד הקהילה הספרדית — 1933

עשר שנים תמימות כיהן אברהם מאיר אלטרץ בתפקיד יו״ר הקהילה הספרדית, משנת 1923 ועד סוף שנת 1933. תקופת כהונתו היתה הארוכה ביותר מאז סוף המאה התשע עשרה. יש עניין לסקור בקצרה את פעולתם של מי שקדמו לו. עבודתם ויוזמתם היתה מכוונת, צעד אחר צעד, לקראת מודרניזציה של הקהילה שהיתה במשך דורות נתונה במסגרת קפואה, בלתי משתנה, שתאמה את תנאי הזמן והחיים של הארץ. דניאל שלום, שכיהן בשנים 1893–1900, הנהיג רישום סדיר של לידות ופטירות בפנקסי הקהילה. בבית הספר היהודי התחילו ללמד גם בעברית. הוא העניק זכות בחירה גם לאלה שלא היה לאל ידם לשלם מס קהילה. יורשו לתפקיד, שלמה שלום, המשיך בדרך קודמו. בתקופת נשיאותו, 1900–1909, הונהגו חידושים אפילו בתפילות בבית הכנסת. מקהלת ״לה לירה״ שרה, בפעם הראשונה, בבית הכנסת, ב־1902 נתקנו תקנות מיוחדות כדי למנוע רעש והמולה בבית הכנסת בפורים ובשמחת תורה. קשרים רשמיים מתהווים עם השלטונות.

בשנת 1909 תפש יהושע שלום את מקומו. הוא התמיד בכהונתו עד 1916. כל החידושים שהונהגו בתקופת קודמיו נתנו אותותיהם החיוביים בזמנו. ואולם שנות מלחמת העולם הראשונה מנעו התקדמות נוספת. הוא היה הראשון שהעלה את הרעיון להקים בית כנסת ייצוגי, כיאה לקהילה גדולה וגאה. הוא היה גם חבר במג׳ליס (המועצה המחוזית) ומילא

תפקידים ציבוריים מגוונים. אשר אלקלעי כיהן משנת 1916 ועד 1921. בזמנו התחלף השלטון. הוא הנהיג את השפה הסרבית־קרואטית כשפה רשמית של הקהילה ובה נכתבו מאז כל התעודות וההתכתבות הענפה. הוא קידם את רעיון בניין בית הכנסת ובניין גדר־אבן מונומנטלית סביב בית העלמין העתיק של הקהילה. יצחק סומבול, שבא אחריו, שימש בתפקיד רק שנתיים, מ־1922–1923. בתקופה קצרה זאת הספיק להעביר תקנון חדש לקהילה ולסיים את ההכנות לקניית מגרש לבית הכנסת והעיקר, הוא היה הראשון שקשר את הקהילה עם ההסתדרות הציונית ועם מוסדותיה. אברהם מאיר אלטרץ היה בעל עסק אמיד אשר הצטיין בפעולה ציבורית עוד לפני היבחרו לתפקיד בשנת 1923: היה אדוק בדתו, ועל כן שם את הדגש על עבודת הקודש בבית הכנסת. בימיו הבשילו התנאים לבניין בית הכנסת הגדול. הוא תרם סכומים נכבדים לבניינו, אך כעבור מספר שנים, לאחר היבחרו לקדנציה שניה, התחילו להישמע דברי ביקורת על דרך ניהולה של הקהילה, בנוגע למדיניות החברתית והתרבותית שלה, ביחס להזנחת השכבות הנחשלות ועקב שקיעת הקהילה בחובות כבדים, בגלל עלות הבניין היקר והמפואר של בית הכנסת. אין תימה, על כן, שחל המהפך. הדבר קרה בבחירות לוועד הקהילה, בנובמבר 1933. שתי רשימות התחרו על הכבוד לשרת את הקהילה: זו שבראשה עמד אברהם מאיר אלטרץ והמתחרה, שבראשה היה מרדכי אטיאס. מעולם לא ידעה הקהילה מערכת בחירות רעשנית וסוערת כל כך. אסיפות, ביקורי בית, מנשרים ופרסומים, לרבות בעתונות הכללית, ואפילו השמצות אישיות. על מה נסבה המחלוקת? האופוזיציה שקמה לאברהם מאיר אלטרץ תבעה מס קהילה פרוגרסיבי (שהיה בגובה עד 20% של מס ההכנסה) בניגוד למקובל עד אז, כאשר המס היה רגרסיבי. מובן מכאן כי רשימתו של מרדכי אטיאס קיבלה גוון חברתי מתקדם. הוא דרש טיפול יתר בנוער היהודי ובמצוקותיו, הכריז על רפורמה בפעילות הסיוע והסעד. בראש דאגותיו העמיד הבראת המצב הכספי של הקהילה, שהיתה חבה, בגין בית הכנסת החדש, למעלה מחמישה מיליון דינרים. ואילו רשימתו של אברהם מאיר אלטרץ הצביעה על ההישג העצום: בית הכנסת החדש, תפארת כל הקהילה, עליית ערך נכסי הקהילה, שלעומתם בטל החוב המעיק, ושמירה על הקיים, גם בתנאי המשבר הכלכלי הקשה. שיטת הבחירות היתה על בסיס אישי, כלומר, כל בוחר היה רשאי לבחור 22 חברי ועד בבחירה שמית. פרוש הדבר היה, שהבוחר היה רשאי להרכיב רשימה, שבה יהיו אישים משתי הרשימות ובלבד שלא יהיו בה יותר מעשרים ושנים שמות. לכן ייתכנו תוצאות שונות ומגוונות. לפיכך ראש הרשימה קיבל לא בהכרח את מספר הקולות הגדול ביותר. והנה, יום הבחירות הביא לידי מהפך מוחלט: כל עשרים ושניים חברי הרשימה של מרדכי אטיאס נבחרו. מרשימתו של אברהם מאיר אלטרץ לא נבחר איש. אחוז הבוחרים הגיע לתשעים, דהיינו השתתפות מרשימה. נבחר ועד חדש, שבו תלו תקוות רבות, אך לא כולן נתגשמו.

חיי הקהילה בצל האיום הגובר (1933–1941)

יהודי סאראייבו ראו את עצמם כחלק אינטגרלי ומושרש בעירם ובארצם. העובדה שהקהילה נתקיימה מאות בשנים ללא זעזועים מיוחדים, תוך כדי פיתוח קשרים כלכליים ואחר כך גם חברתיים ותרבותיים, עם האוכלוסיה המקומית, יצרו תחושה של בטחון ושל

קביעות. אולם רק למראית עין. החל משנת 1933, כאשר הנאציזם עלה לשלטון בגרמניה, חדר אט אט רעל האנטישמיות והשינאה גם ליוגוסלאוויה ואלה הורגשו ביתר שאת במרכזים העירוניים הגדולים, ובהם סאראייבו. איום מוסווה, מתחת לפני השטח, על קיום העדה, לחש בצנעה ובהסתר. על עירעור הבטחון העצמי השפיעו גם המלחמות. פלישת איטליה לחבש, למשל, שיתקה את המסחר הער בין יהודי העיר לבין מרכזי תעשיית הטקסטיל והכותנה באיטליה וגרמה למשבר נוסף בכלכלת הקהילה. מלחמת האזרחים בספרד, בשנים 1936–1939, נתנה אותותיה הברורים והחזקים, בעיקר בקרב הנוער. המשבר סביב אוסטריה, סיפוחה לגרמניה ותכתיב מינכן, שחיסל את עצמאותה של צ׳כוסלובקיה, קרבו את הסכנה הנאצית בצורה מוחשית ביותר, לגבולות הארץ. בכל אלה היתה, ללא ספק, סכנה רבה לחיי קהילה שלווים וסדירים. יהודי העיר, ובראשם מנהיגיהם הרוחניים והקהילתיים, נזקקו בשנים אלה שלפני הפלישה הגרמנית והשואה (מאפריל 1941) להרבה כוחות נפש וגוף כדי להמשיך ולחזק את הרקמה החברתית, התרבותית והכלכלית של הקהילה. ואכן היו שנים גוריליות אלה שנות פעילות מוגברת בכל התחומים, כאילו ריחפה באוויר תחושה שיש להספיק כמה שיותר בזמן המועט שנותר לפליטה.

משבר ביחסים בין הקהילה הספרדית לבין איגוד הקהילות

בשנת 1936 התפנתה משרת המזכיר הכללי של איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד. שני מועמדים התחרו על המשרה החשובה: שימה שפיצר, עסקן ידוע, איש זאגרב, חבר פעיל במוסדות היהודיים והציוניים ולעומתו מיכאל לוי, איש סאראייבו. מיכאל לוי היה בעת ההיא מנהל אגודת האשראי ״גאולה״, סגן נשיא הקהילה הספרדית וחבר פעיל באגודות רבות. לוי היה גם עיתונאי מוכשר שפרסם רשימות רבות בעתונות היהודית והציונית במדינה. עד מהרה התפתחה התחרות על משרת המזכיר הכללי לסיכסוך בין קהילת סאראייבו לבין איגוד הקהילות. המריבה הלכה והחריפה, והתאפיינה בגוון אידיאולוגי על תפקידי איגוד הקהילות בכלל, ובאותה שעה היה בה אבק של סיכסוך עדתי, אם כי לא מובהק, באשר גם נציגי הקהילה האשכנזית התייצבו לימין מועמד הספרדים. במאבק זה לא חסרו גם השמצות אישיות. שימה שפיצר הואשם על ידי מתנגדיו, כי השתמש בכספי הקרנות הלאומיות, קרן היסוד וקרן הקיימת, למטרות אישיות ועסקיות. הוטל בו דופי מוסרי (ההאשמות האלו לא הוכחו. המערכת). הוועד הפועל של האיגוד, שקיים את מושבו בבלגראד, הואשם כי מנע רשות דיבור מנציגי סאראייבו. בישיבה זו, שהתקיימה ב־30 באוגוסט 1936, השתתפו מרדכי אטיאס, ראש הקהילה וד״ר שמואל פינטו, סגן ראש הקהילה, מיכאל לוי וכן סגן ראש הקהילה האשכנזית של סאראייבו, אינג׳ אוסקר גרוף. הם תבעו לבדוק היטב את עברם הציבורי של שני המועמדים. שפיצר ולוי וטענו שלמשרה זו ראוי רק אדם שניחן בתכונות מוסריות גבוהות, עבר ללא רבב, ובכישורים מקצועיים היאים למשרה זו. כאשר נדחתה תביעתם, התפטרו נציגי קהילת סאראייבו מכהונתם בוועד הפועל של איגוד הקהילות. לבסוף נבחר שימה שפיצר לתפקיד המזכיר הכללי ובזאת נפתח פולמוס שנמשך למעלה משלוש שנים.

ביטויים רבים היו לסיכסוך הזה. העתון היהודי של סאראייבו, ״ברייסקי גלאס״, ניהל

תעמולה נמרצת נגד שפיצר אישית ונגד הוועד הפועל של האיגוד בכלל. היריעה התרחבה מאוד. היה זה עתה מאבק עקרוני. מצדדי עמדתה של קהילת סאראייבו טענו, שהאיגוד סטה לחלוטין מתפקידיו הרשמיים, שלמענו הוקם. הם התקיפו את המדיניות של האיגוד, שלדבריהם הזניחה לגמרי את העבודה הקהילתית, התרבותית, הדתית והחברתית וכיוונה את כל משאבי האיגוד לפעולה ציונית ודווקא ציונית פוליטית מבית מדרשו של חיים וייצמן ושל מפא"י.

אנחנו, אמרו, אין אנו נגד פעולה ציונית, אך לאיגוד יש, על פי חוק הממלכה, תפקידים מוגדרים היטב ואין לסטות מהם. מאידך גיסא, הדביקו מצדדי שפיצר למבקריהם מסאראייבו תווית של מתבוללים, צרי אופקים, הדואגים לקהילתם בלבד. הדברים הגיעו עד לידי הגשת תביעה רשמית מטעם הקהילה הספרדית בסאראייבו למשרד המשפטים נגד מעשי הוועד הפועל של האיגוד, כנוגדים את תקנות הממלכה.

הסיכסוך, שידוע כ"קונפליקט של סאראייבו", נמשך זמן רב למדי. היו בו עליות וירידות. ואך סמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה, כאשר חשרת העננים השחורה והמאיימת החלה מכסה גם את שמי הארץ, גווע הסכסוך מאליו. הנוגעים בדבר הבינו, שלא זאת השעה להתנצחות. רגש האחריות גבר על חילוקי הדעות. על הפרק עמדו עניינים גורליים.

יחס הסביבה ותופעות אנטישמיות

כאמור, נהנו היהודים מזכויות אזרחיות מלאות ובדרך כלל היה מצבם המעשי זהה למעמדם המשפטי הפורמלי. אולם בשנות השלושים התגברו במדינה המלוכנית הסתירות והניגודים הלאומיים והדתיים בין העמים הסלאוויים השונים. גם היהודים נקלעו למערבולת זאת. חוגים ימניים מסויימים, במיוחד בקרואטיה, אך גם בסֶרביָה, ניצלו את היהודים לתעמולתם הלאומנית. יש להדגיש בעניין זה, שלקרואטיה היתה השפעה ניכרת בקרב אזרחי סאראייבו בני הדת הקאתולית ולמרבה הפלא גם בקרב האזרחים המוסלמים. גם הסרבים מבלגראד לא טמנו ידם בצלחת. בהשפעת העתונים הלאומניים הסרביים, שסיגלו לעצמם קו אנטישמי חריף — כמו "Balkan" ו"Naš Put" ("דרכנו") ו"Vreme" ("זמנים") התעוררו גם בעיר גילויים אנטישמיים, לאחר שבמשך מאות בשנים לא ידעה גילויים אנטישמים גלויים או זרמים אנטי־יהודיים פומביים. חוגים כלכליים, בעיקר מקרב המוסלמים, שהתחרו ביהודים, תמכו בעתון האנטישמי המקומי "Svoj Svome" ("משלנו"). פה־ושם ארעו גם התנגשויות אלימות, כמו למשל במגרש הכדור־רגל, בעת משחק בין "מכבי" לבין קבוצה מוסלמית.

כמה מכותרות העיתונות האנטישמית מיוני 1938 עשויות להמחיש את עצמת ההסתה שחדרה לרקמת היחסים שבין היהודים לבין האוכלוסיה השולית, שהאנטישמיות לא נגעה בה במישרין: "היהודיה אליסבת, השוט והאימה של משרדי האוצר בחבל דרינָה"; "יהודה אלטרץ. היהודון (čivut) הקרקרן. מפעיל טרור על הסֶרבים בסאראייבו"; "האם יש סיכוי להמציא חומר הדברה להכחדת הכינמת היהודונית?"; "יהודי סאראייבו — הנושא והמקור לכל הצרות והייסורים שבעיר".

במאמר אחר נזכר שמו של פרופ' מאברו שטיינר (אביו של פאבלה שטיינר, הגיבור

הלאומי של יוגוסלאוויה), בעקבות התכתשות שבה היו מעורבים יהודים רבים. כשנתמנה אבי כהן לכתב בסאראייבו של היומון החשוב "פוליטיקה" בבלגראד, יוצא העיתון "בלקן" באיום: "לנו, לגזענים היוגוסלאווים, יש זיכרון מופלא. בבוא יום השטן ליטול את חלקו, תהיה לנו חגיגה גדולה".

המאמרים הללו יצרו אווירה עויינת כטבעת מתהדקת נגד יהודי העיר ופה ושם בא הדבר לידי ביטוי מעשי במכות, בהתכתשויות ובחרמות. העתון "Svoj Svome" קרא לכל האזרחים, תוך פניה מיוחדת למוסלמים, להחרים את הסוחרים היהודים ולערוך קניותיהם רק אצל בני עדתם. הוא לא החמיץ כל הזדמנות כדי לשסות ביהודים. בעקבות התנופה בתעמולה האנטישמית, בלחץ גרמניה הנאצית והשינויים שחלו במדיניות החוץ של המדינה, שעמדה להצטרף לציר ברלין–רומא, הותקנו תקנות מינהליות ראשונות נגד היהודים. בעתון הרשמי מיום 5 באוקטובר 1940 פורסמו תקנות על הגבלת מספר התלמידים היהודים באוניברסיטאות ובבתי ספר תיכוניים. כן פורסמו תקנות בדבר "אמצעים נגד סוחרים יהודים העוסקים במסחר במצרכי מזון בסיטונות". לא עברו אלא חודשים ספורים והזרע האנטישמי שנזרע הניב את התוצאות הנוראות של שואת כלל יהודי יוגוסלאוויה, ובהם של יהודי העיר סאראייבו.

בצבת המשבר הכלכלי והחברתי

באפריל 1938, בתום כהונתו של ראש הקהל מרדכי אטיאס, הוצגה רשימה אחת בלבד להנהלת הקהילה. בראשה עמד ד"ר שמואל פינטו, עסקן ציבורי נודע, יליד 1887, שסיים את לימודי המשפטים בווינה ובזאגרב ועסק בפרקליטות. מנעוריו היה פעיל בתנועות נוער ונימנה בין מייסדי "בר כוכבא" ו"אספרנסה", אגודות הסטודנטים היהודים בווינה. משנת 1919 היה חבר הנהלת הקהילה, מילא תפקידים חשובים באגודות היהודיות בעיר. הודות לפעילותו הציבורית ולקשריו המסועפים עם הציבור (היה גם חבר מועצת העיר) נבחר ללא מתחרים לראש הקהילה.

מה היה מצב הקהילה בראשית 1938? ההנהלה שנבחרה אחרי מלחמת בחירות קשה בשנת 1933, בראשות מרדכי אטיאס, הקדישה אמנם את רוב מעייניה למצבה הכספי הנואש של הקהילה, שנגרם בעטיו של בניין בית הכנסת החדש. היא גם הצליחה בכך במידה מסויימת. ואולם בשנת 1938 עלה החוב ל־5,410,000 דינרים, סכום גדול מאוד במונחים של אז. אף כי ההנהלה הקודמת הנהיגה מס קהילה פרוגרסיבי ונהגה בחסכנות וקימצה עד כמה שניתן, לא פחת החוב בהרבה. במצב זה לא היה בידי הקהילה להענות לצרכים החשובים והלוחצים ביותר בתחום העבודה החינוכית־תרבותית ובצרכים החברתיים. עד כמה העיקו הצרכים האלה ניתן ללמוד מדברי פינטו ביום היכנסו לתפקידו: "מצבם הכלכלי של יהודי סאראייבו נואש. החברה היהודית של עירנו מתמוטטת. אחוז עצום מבני קהילתנו, אחוז שהוא בלתי סביר ממש, נזקק לתמיכה ציבורית. מאות משפחות, אפילו מאלה שעד עתה החזיקו מעמד, נהרסות ומגיעות עד פת לחם. לנוער שלנו אין סיכוי לעבודה. מובטל מעבודה ונואש, אין הנוער רואה לפניו כל מוצא. תסמונת מבוקרת של המצב החברתי הכלכלי באה לידי ביטוי באחוז גבוה של תמותה, שאינו עומד בכל יחס לאחוז הילודה.

הסטטיסטיקה בתחום זה היא ממש מדאיגה. ללא האגודות שלנו, היינו עדים להתמוטטות כללית." ואכן מתוך תקציב שנתי של 1,700,000 דינרים ב־1937, הקציבה הקהילה רק 20,000 דינרים לטיפול בבעיות סוציאליות. 33% מהתקציב שימש לכיסוי החובות, היתר לחינוך, לאחזקת בית הכנסת, על כלי הקודש שלהם, וכן לטיפול בנוער מכל הגוונים.

ההנהלה החדשה בראשות פינטו חיפשה בשנים הקשות 1938–1941 דרכים, לשנות את סדר העדיפויות. האיום החיצוני הלך וגבר. חיזוק הריקמה החברתית היהודית והתרבותית החינוכית נתפשו בשנים אלה שלפני השואה כתפקידה העיקרי של הקהילה. בכמה מן התחומים האלה אכן היו גם תוצאות. אולם הזמן שעמד לרשות הקהילה היה קצר והלחץ עצום. כמו־כן יש לזכור בימינו (תשל"ו–1986), כי הגישה בשנות ה־30 היתה מסורתית־סעודית מפותחת למדי, אך ללא נגיעה בשרשי הבעיות ובלי מוסדות מקצועיים להסבה כדוגמת "אורט"; ולאור עובדה זו עלינו להעריך את התוצאות שהושגו. באופק ניראו כבר עננית השחורים של השואה.

באותה תקופה התנהלו החיים בקהילה האשכנזית בשלווה יחסית. העובדה שרוב בני הקהילה היו מבוססים היטב מבחינה כלכלית ומקצועית, מנעה בעד הנהלת הקהילה זעזועים. יושב ראש הקהילה, האחרון לפני השואה, היה ברנארדו קליין ועזרו על ידו עסקנים ציבוריים ידועים, פרדיננד בוכוולד, איסו הרמן, הרמן דוד ועוד. הרב ד"ר הינקו אורבך מילא תפקידו בנועם והיה מקובל על בני קהילתו. מכיוון שכך, יכולה היתה הקהילה להקדיש את רוב מעייניה לעבודתה החינוכית והדתית, שהתרכזה סביב בניין בית הכנסת הנאה ומשרדי הקהילה הסמוכים לו. אלה הן גם שנות הרפיית המתח בין שתי הקהילות האחיות שבעיר ושיתוף הפעולה ביניהן ניכר בסניף הציוני המקומי, בעיתון היהודי של העיר ובעמידה איתנה נגד גלי האנטישמיות, שהחלו לגעוש במידה גדלה והולכת.

מה־1 בספטמבר 1939 עד ה־6 באפריל 1941

פרוץ מלחמת העולם השניה הלם ביהודי סאראייבו באותה מכה אכזרית שבה הלמה המלחמה ביהדות הארץ כולה. פתאום היתה הסכנה מוחשית מאוד. בחרדה ליוו בני הקהילה את גורל הארצות שנפלו טרף לכובש הגרמני. הידיעות על רדיפות, על רציחות ועל הגליות של יהודי פולין החלו להסתנן ולגרום לאי שקט גובר. החששות התחזקו יותר כאשר החלה הממשלה היוגוסלאווית לחזר אחרי גרמניה ובנות בריתה. היה ברור לכל מי שלא טמן את ראשו בחול כי זוהי שאלה של חודשים, עד אשר תיכנס גם יוגוסלאוויה למעגל ההשפעה הנאצית, על כל תוצאות הלווי הגורליות ליהודי הארץ. דווקא בתקופה זו, כאשר החרב היתה מונחת על צווארה של הקהילה, קמה התעוררות חברתית גדולה. גם המצב הכלכלי השתפר, לפחות למראית עין. הגאות המדומה באה עם הדרישה לסחורות הארץ. אירופה הלוחמת היתה זקוקה לחומרי גלם, למזון ולסחורות מיוגוסלאוויה. האבטלה פחתה, הכספים החלו לזרום בזרם גובר, אינפלציוני במקצת, ונוצר רושם של שפע יחסי. יהודי העיר לא נשארו מחוץ למעגל הזה, על אף ההגבלות הברורות, ועסקו בתחומים שבהם יכלו לפעול. יחד עם זאת התעוררה פעילות חברתית ענפה. כל האגודות היהודיות של העיר היו פעילות, ובמיוחד ניכרה פעולתו של הסניף הציוני המקומי, בראשות ד"ר ליאון פריץ־

מאסטרו. הקרנות הלאומיות עשו חיל, גם אנשים שהתרחקו מהעבודה הציונית, תרמו ביד נדיבה. אף כי ארץ־ישראל היתה נתונה כבר במעגל המלחמה, היא קרצה בהבטחה מרחוק, כעוגן הצלה לשעת חרום. על כן לא ייפלא, שברגע האחרון ממש, בפברואר 1941, יצאה מסאראייבו קבוצת ילדים, במסגרת עליית הנוער, לעלות לארץ ישראל. זאת היא גם התקופה של עליית חלוצים יוצאי תנועות הנוער הציוניות. הם אמנם עלו טיפין טיפין כי גזירת 'הסרטיפיקטים' (דהיינו הקיצוב והצמצום ברשיונות העליה) עמדה בתוקפה, אך אלה שעלה בידיהם לעלות היו בין בוני הקיבוצים שער העמקים, גת ואפיקים.

היו גם עליות של משפחות בודדות שהיה לאל ידן לגייס את ההון הדרוש לקבלת רשיון־העליה מסוג הקאפיטליסטי (–1000 לי"ש ומעלה). כך, למשל, משפחתו של ד"ר ז'יגה באואר. מאידך, באותה עת של מתיחות מדינית בינלאומית נתארגנה מחתרת שמאלנית נגד המשטר הריאקציוני המקומי, בהשתתפות בני הנוער היהודי.

רבים מהם השתתפו בשנת 1938 בבחירות הפרלמנטריות במלחמת הבחירות מטעם האופוזיציה המאוחדת, נגד המשטר הקיים. השלטונות מצדם התנקמו בהם כאשר נסגרה בפקודת הרשות אגודת הנוער היהודי "מתתיה". האגודה הורשתה לחדש עבודתה רק לאחר נפילת הממשלה, כעבור שנה. גם בקן "השומר הצעיר" היה חיפוש משטרתי, אך ללא תוצאות נוספות. התסיסה היתה רבה. לא חסרו גם צעירים יהודים במחתרת הקומוניסטית, שהיו פעילים בה ושליחיהם ניסו להשפיע גם על הנוער הציוני. ואכן, אחדים מהם נטשו את התנועה ואימצו את המאבק הקומוניסטי.

הפלישה הגרמנית — 6 באפריל 1941

לאחר פרוץ מלחמת העולם השניה הכריזה יוגוסלאוויה על נייטרליותה. אולם לאחר שאיטליה פלשה ליוון הצטרפו ל"ציר" גם הונגאריה, בולגריה ורומניה, היא נמצאה מכותרת לחלוטין. כעבור זמן מה, בלחץ גרמניה, הצטרפה אף יוגוסלאוויה, שבראש ממשלתה עמד דראגישה צבֶטקוביץ' (1939–1941), ל־"ציר" ברלין–רומא–טוקיו, ב־25 במארס 1941. אולם כעבור יומיים ארעה בה מהפכה: הצבא, בראשות הגנרל סימוביץ', לקח את השלטון לידיו, סילק את העוצר, הנסיך פאול, והכריז שפטאר, המלך הצעיר בן ה־17, הגיע לפרקו והיה למלך בפועל. הממשלה החדשה הכריזה אמנם על נאמנותה להסכם עם "הציר", אך חתמה בו בזמן על הסכם ידידות עם ברית המועצות. בתגובה פלשו ליוגוסלאוויה ב־6 באפריל 1941 צבאות גרמניה, הונגאריה, בולגריה ואיטליה, ותוך פחות מ־10 ימים כבשו את הארץ כולה. הארץ חולקה בין המנצחים. אזור קרואטיה, בוסניה והרצגובינה וכן דרום דאלמאטיה הוכרזו ל"מדינת קרואטיה העצמאית". סאראייבו נכללה ב"מדינה" החדשה, שעליה השתלטו האוסטשֶה, הנאצים הקרואטים ובראשם המנהיג (Poglavnik) אנטה פאוֶוליץ'.

תקופת השואה (1941–1945)

ב־15 באפריל 1941 נכנסו צבאות גרמניה לעיר סאראייבו. תוך יום חשך עולמה של הקהילה עתיקת הימים. סמלי לכל אשר התרחש בחודשים הבאים היה הרס וחורבן בית הכנסת

הספרדי החדש, שזה עתה מלאו עשר שנים להקמתו. גאוות הקהילה היתה למירמס הפורעים. בעידוד הגרמנים פרצו המונים מוסתים, רובם מוסלמים, את שערי הברזל המונומנטליים של בית הכנסת וחדרו לפנים ההיכל. מלאכת ההרס נמשכה 48 שעות רצופות. הקלגסים הגרמנים ירו במכונת ירייה בנברשות הבדולח המפוארות והשליכו רימוני יד לעבר הדוכן וארון הקודש. האספסוף החל בביזה ובשוד. תוך הרס לשמו נשדדו שטיחים יקרים, נברשות בדולח, מנורות כסף, רהיטים עשויים עץ אגוז, הדלתות, החלונות והמושבים. אפילו את לוחות הנחושת שכיסו את כיפת בית הכנסת הסירו. נזק ללא תקנה נגרם על ידי השוד וההשחתה של תשמישי קדושה נדירים ביופיים ובערכם האמנותי, פרי עמלם של אמנים בני המאות הקודמות: פרוכות, ספרי תורה, מגילות ומנורות כסף, ספרי תפילה שכריכותיהם עבודת כסף פיליגראנית, רימונים וכתרי תורה עשויים זהב וכסף. סמוך לבית הכנסת שכנו משרדי הקהילה, אולם הישיבות, ארכיון עשיר בן מאות שנים, ספריה גדולה ומוזיאון קטן. כל אלה הושמדו ונחרבו. בחצר בית הכנסת המרוצפת אבני גזית והמוקפת שדרות עמודים, נערך המוקד. מן הספרייה הוצאו ספרים למכביר שהיו בעלי ערך היסטורי דתי ותרבותי שאין ערוך להם, וכן הארכיון על כל תעודותיו, כתביו ופנקסיו. כל אלה עלו בלהבות והאפר שנישא ברוח אל השמים, כמו בישר את משרפות אושוויץ ומיידנק. **ה"פינקס" העתיק של הקהילה נלקח על ידי "פרופסור" גרמני עלום שהגיע למקום** בליווי קצין גסטאפו, ועקבותיו אבדו. מעניינת תעודה מיום 13 במארס 1942. על פי החלטת מושל המחוז נמסר בניין בית הכנסת למוזיאון העירוני הקרואטי של סאראייבו כדי שישמש ל"מטרות תרבותיות־חינוכיות". הוועדה שהוקמה כדי לבדוק את מצב הבניין כתבה: "אחרי שבדקנו את כל אגפיו של בית הכנסת לשעבר קבענו, שהבניין נמצא במצב חרב מאוד. הגג ניזוק לחלוטין והמים חודרים אל האולמות. כל מתקני החימום והחשמל נעקרו בכוח והקירות ניזוקו. כמו כן נשברו כל החלונות, כל הדלתות נלקחו, גדרות הברזל והמעקה נעלמו, לוחות השיש מנותצים והמדרגות שבורות. בכל האולמות פזורים חפצים שונים, תמונות, ספרים, ריהוט וכדומה." היתה זאת פתיחה מחרידה לשואת הקהילה.

תקנות נגד יהודים וביצוען

לא עברו אלא ימים מספר וכבר הועתקו חוקי־נירנברג ונינקטו נגד יהודי קרואטיה, ובהם גם יהודי סאראייבו. ה"חוקים" האלה הולבשו בלבוש מקומי. די היה להחליף את המילה "כבוד העם הגרמני" ב־"כבוד העם הקרואטי" בתקנה על הגנת הדם הארי הטהור וכבר היו היהודים גזע נחות ואסור במגע. הטלאי הצהוב הודבק על חזהו של היהודי, נאסר על היהודים להשתתף בפעילות תרבותית כלשהי, במיוחד בעתונות, בספרות, בתיאטרון, בקולנוע, בציור ובפיסול. לאחר שהיהודים סומנו, הושפלו והוצאו מכלל מושג "אדם", החלו המאסרים, הרדיפות וההרג. כבר ב־14 במאי 1941 נאסר על היהודים לעזוב את העיר והוטל עליהם עוצר לילה. ב־24 במאי 1941 חוייבו היהודים לשאת את הטלאי הצהוב. בתי קפה, גנים ציבוריים, בתי קולנוע ותיאטרון היו מחוץ לתחום בשביל היהודים. היה ברור, שתכלית כל התקנות האלה היא להחזיק את היהודים תחת השגחה חמורה בתוך העיר, כדי לבצע, ראשית, שוד מאורגן ושיטתי של הרכוש ובתום השוד, שילוח האנשים למחנות מוות. יהודי העיר חשו שסכנת כלייה מרחפת על חייהם. ביום 26 ביולי 1941 יצא הצו,

המחייב את כל יהודי העיר להרשם במשטרה ולקבל "תעודת זיהוי צהובה". היה זה אות המבשר את הגרוש. ב־7 בנובמבר 1941, לאחר שיצאו כבר כמה משלוחים של יהודים למחנות ריכוז, חודש הצו, תוך איום בעונש חמור. כמו־כן יצא צו המחייב את הלא־יהודים להודיע על כל יהודי שהסתתר או שהתנצר ואשר נודע להם על מקום מחבואו.

השוד ה"חוקי" של הרכוש

יהודי העיר חוייבו להודיע על פרטי רכוש, נכסי דניידי ונכסי דלא ניידי. בו בזמן יצאה גזרה המלאימה את כל הרכוש היהודי, עסקים, בנייני מגורים, פקדונות וכדומה, תוך הנמקה ש"אלה דרושים להבראת הכלכלה הלאומית". לא ניתנה ליהודי כל זכות עירעור. שוד הרכוש היהודי בוצע, על כן, בשתי דרכים: א) בדרך "חוקית", על ידי הוצאת תקנות על הלאמת הרכוש; ב) שוד בלתי מאורגן, גזל בכוח, כפי שנזדמן לבעלי זרוע. השלטונות הקרואטים המציאו "מוסד" מיוחד במינו כדי לבצע ביסודיות את מסע השוד. אלה היו ה"קומיסרים" שהופקדו על ניהול בתי העסק, בתי חרושת ובתי מלאכה של היהודים. כך מצאו 303 "קומיסרים" כר נרחב לפעולות גזל. בדרך כלל היו אלה אנשים חסרי כל הכשרה כלכלית ועסקית. לנגד עיניהם עמדה מטרה אחת: להתעשר בדרך המהירה ביותר. תוך חודשים ספורים ולאחר שהעסקים היהודיים התרוששו על ידי "ניהול" כזה, ו־300 חנויות ועסקים יהודיים נמכרו במחיר שלא היווה אפילו שמינית מערכו האמיתי של בית העסק, היו "קונים" אותם הקומיסרים עצמם, ששילמו את מחיר העסק לקופת השלטונות בדמי השוד של אותו בית עסק. גם בקהילה הספרדית והאשכנזית ובכל האגודות היהודיות הוצבו קומיסרים. תפקידם הוגדר כ"ניהול המוסדות היהודיים, השגחה על נכסיהם, כדי להיות לעזר לשלטונות בפתרון השאלה היהודית". צעד נוסף לקראת הפתרון הסופי נעשה כאשר החל שוד הבתים והדירות. תוך מספר חודשים, במהירות יחסית וביסודיות, נשדדו דירות וחפצי ערך הנאמדים בלמעלה מחצי מילייארד דינרים. רוב הדירות שנשדדו נחתמו ולאחר מכן נמסרו למגורי הגרמנים או לאנשים המקורבים לשלטונות. אחד הגילויים האכזריים של הרדיפות היה בשימוש בעבודת כפייה של היהודים. לנגד עיניהם של האוסטשה לא עמד ניצול כוח העבודה, אלא הבאתם של היהודים בהדרגה ובשיטתיות להשמדה פיזית. מגמה זאת עלתה יפה מתוך האמצעים שבהם נקטו בלכידת היהודים לעבודה ובטיב העבודה שהוטלה עליהם. "גיוס" היהודים לעבודת הכפייה התבצע על ידי ציד האנשים בעברם ברחוב או בהוצאתם מן הבתים. באותה דרך משפילה בחרו השליטים בעבודה שנועדה לשבור את רוחם ואת גופם כאחד. מדי יום ביומו ניראו שיירות יהודים מובלים אל מקומות העבודה: תיקון דרכים ובניינים שניזוקו בהפצצות; כיבוס לבני שוטרים וחיילים; ניקוי בתי השימוש וכל כיוצא באלה. עוד רתמו האוסטשים את היהודים לעגלות עמוסות או למכבשי כבישים וכך הוליכו אותם דרך רחובות העיר, הכל למען יישברו ויושפלו.

רציחות ומאסרים ראשונים

ימים מספר לאחר הכיבוש נאסרו הרב הראשי הספרדי ד"ר משה לוי ויושב ראש הסניף הציוני המקומי, הרופא ד"ר ליאון פריץ'. בסוף יולי החלו הרציחות. בעקבות מעשה חבלה בסדנאות הרכבת נעצרו מספר יהודים וסֶרבים. הם הובלו אל מחוץ לעיר, בקרבת בית

הקברות הספרדי, ושם הוצאו להורג. הם היו שמונה, ביניהם החזן הראשי יצחק אלטרץ וכן מי שהיה ראש הקהילה, מרדכי אטיאס. באותם ימים פותחים האוסטשה במאסרים של יחידים ובשילוחם אל מחנה הריכוז גוספיץ׳. התקופה הראשונה הזאת של דיכוי ורדיפות מפנה עד מהרה את מקומה לפעולה גלויה של שילוח למחנות ולהשמדה מוחלטת. בכך הקדימה קרואטיה האוסטשית אפילו את ועידת ונזה הגרמנית, שהחליטה על הפיתרון הסופי של בעיית היהודים.

השילוח אל המחנות

יהודי סאראייבו המעונים והמושפלים חוו את הגירוש ההמוני הראשון למחנות בליל ה־3 בספטמבר 1941. באותו לילה, בחצות, פרצו האוסטשה אל בתי היהודים שהתגוררו עדיין במרכז העיר ועצרו כ־500 גברים, נשים וילדים. כעבור ימים מספר בא הגרוש השני ואף הפעם נשלחו 500 נפש אל המחנה. השילוחים הראשונים, שבוצעו באכזריות חייתית, הקיפו כ־1000 נפש. אלה הובאו אל מחנה קרוֹשצ׳יצָה שליד העיר טראבניק ו״שוכנו״ בו בתנאים איומים. אין תימה, איפוא, שכעבור ימים מספר החלה תמותה המונית. כעבור חודש ימים חוסל המחנה. הגברים נשלחו אל מחנה הריכוז הידוע לשימצה יאסנובאץ ואילו הנשים הובלו למחנה לוֹבּוֹרגראד. כעבור חודשיים, בימים 26–27 באוקטובר 1941, בא הגל השני של המאסרים והשילוח אל המחנות. הפעם הוא הקיף כ־1,400 יהודים. הגדולה ביותר היתה ה״אקציה״ של נובמבר. בימים 16–17 בנובמבר 1941 נאסרו למעלה מ־3000 מיהודי העיר, הועמסו על רכבת משא ונשלחו, ללא מזון ומים, אל מחנה יאסנובאץ. הקהילה הוכתה סופית.

המשלוחים, בקנה מידה קטן יותר, נמשכו לסרוגין. המזעזע שבהם היה משלוח נשים וילדים למחנה ג׳אקוֹבּוֹ וסטארָה־גרָדישקָה. במשך ימים רצופים טולטלו האנשים בדרכים, בקרונות החתומים. בהגיעם אל המחנה היו רבים מהם תשושים עד מוות. טיפוס הבהרות עשה בהם שמות ותוך חודשים מספר מתו כמעט כולם. (במחנה ג׳אקובו נקברו הקורבנות תוך ציון שמותיהם (600 — בית קברות זה נשמר עד היום והוכרז כאתר לאומי מוגן.)

בסוף אוגוסט 1942 יצאו המשלוחים האחרונים של יהודי סאראייבו אל מחנות הריכוז. המשטרה האוסטאשית פרסמה ביום 20 באוגוסט 1942 את ההודעה הבאה: ״הלילה יעצרו שארית היהודים שנותרו בתחומי העיר סאראייבו ויישלחו למחנה בלובורגראד״. וב־22 באוגוסט: ״אתמול בשעה 17.00 יצא המשלוח האחרון של היהודים ללובורגראד.״ ככל הנראה יצאו שני המשלוחים הללו היישר לאושוויץ.

כך נשלמה מלאכת ההשמדה של יהודי סאראייבו. בסך הכל יצאו 28 משלוחים של יהודים למחנות. בסוף אוגוסט 1942 נותרו בעיר, ככל הנראה, כמאה יהודים בלבד. המפקדה המקומית דיווחה למפקדה הראשית: ״כמעט שלא נותרו עוד יהודים בעיר ואלה שנותרו, אין להם עוד כל השפעה על המאורעות.״

הבריחה לאזור הכיבוש האיטלקי וליערות

התדהמה, ההלם והפלצות שניחתו על יהודי העיר בשבועות הראשונים לכיבוש הנאצי שיתקו את הרצון לחיפוש דרכי הצלה והימלטות ממלתעות החיה הנאצית המשתוללת.

כעבור הימים הראשונים החלו להסתנן ידיעות על בודדים שנמלטו לאזור הכיבוש האיטלקי ומצאו שם מקלט. סופר על קבוצות יהודים בספליט, בדוברוֹבניק ובמוֹסטאר, שהצליחו להגיע שמה בעזרת ניירות מזוייפים ובאמצעות מבריחים, שהיו מוכנים — תמורת סכום נכבד — לספק תעודות מסע ותעודות זיהוי. מאידך גיסא, פשטו שמועות על התארגנות לוחמי חופש ביערות ובהרים הנישאים המקיפים את העיר מכל עבריה, ועוררו תקווה, בראש ובראשונה בלב הצעירים, שניתן יהיה להצטרף אליהם למען מאבק משותף. נפתח, איפוא, פתח צר, בלתי עביר כמעט, להימלט מן העיר, תוך סיכון חמור מאוד, ליהפך לפליט בחסדי הכובש האיטלקי, או למצוא קשר אל המחתרת, שהיתה בראשית התארגנותה, לנוס אל היער ולהיות ללוחם ונוקם. דרך זו של המאבק קיבלה חיזוק בחודש יוני 1941, עם פלישת גרמניה לברית המועצות, שכן אז החליטה המחתרת כי הגיעה השעה למאבק מזויין. "קול קורא" שפורסם בשם המחתרת הלוחמת המחוזית, שבה מילאו תפקיד מכריע חברי המפלגה הקומוניסטית, כלל קטע שהופנה במיוחד אל האוכלוסיה היהודית, בזו הלשון: "יהודים, אתם חשים על בשרכם יותר מכולנו את החייתיות חסרת המעצורים ואת הנפש הפושעת של האדונים הפראנקיסטים.* דרך טובה יותר לחיים גם בשבילכם היא במאבק המשותף עם הסרבים, עם הקרואטים ועם המוסלימים, נגד האויב." וייאמר כאן, שבניגוד לתנועות מחתרת ופרטיזאנים בארצות הכיבוש, במיוחד במזרח אירופה, הרי שכאן נפתחו בפני היהודים שערי המאבק נגד הגרמנים ועוזריהם, וכל מי שהצליח להצטרף נתקבל. זכות זאת של לוחמי־חרות־יוגוסלאוויה עומדת להם לעד.

וכך ניתן להבין את התופעה המיוחדת במינה שנמצאו יהודים בשורות לוחמי החופש כבר למן הימים הראשונים של המאבק המזויין. עובדה ראויה לציון היא, שהלוחמים היהודים מילאו מלכתחילה תפקידים צבאיים ופוליטיים נכבדים בקרב היחידות הלוחמות. ביחידות פרטיזניות אלה, בסביבות העיר סאראייבו, לחמו גם נפלו רבים מן היהודים. אחדים מהם זכו לאותות ההצטיינות הגבוהים ביותר ולתואר "גיבור האומה". יירשם כאן שמו של פאבלה גוראנין איליה, שעליו מסופרות אגדות גבורה שהונצחו גם בשירי עם. בין המפקדים היהודים שהצטיינו בקרבות הראשונים היו גם מיקו פליקר, שני סלצברגר, משה שלום, שלום אלבחרי, ואשר דאנון, שכולם נפלו בקרבות. עם אלה שלאחר נפילתם הועניק להם התואר "ראשון הלוחמים", שהוא התואר הנכבד והיקר ביותר במילון הפרטיזנים, נימנית שורה ארוכה של לוחמים יהודים: שני אחיו של פאבלה גורנין, ארבעת בני משפחת פירירה: אליעזר, צדוק, יעקב ודונקה. שלושה בני משפחת אשכנזי: מנחם, אברהם ויצחק. חמשת בני משפחת אוזמו: דניאל (הצייר הידוע), משה, דוד, חנה ושרה. משה ואחותו אנקה למשפחת לרר. שני האחים, דוד וחיים, למשפחת אלבחרי. שלמה קונפורטי, רפאל גאון, טינה רומנו, יצחק לוי, נסים מונטיליו, מרקוס אבינון, מרדכי אלטרץ, מרדכי פאפו,

* מילולית, אנשי פראנק, ממייסדי התנועה הלאומנית והבדלנית הקרואטית. למעשה, כינוי לשלטונות הפאשיסטיים הקרואטיים. הכינוי הנ"ל נגזר משמו של ד"ר יוסף פראנק, שהיה מומר יהודי ופוליטיקאי לאומני קיצוני קרואטי.

בלנקה דאניטי ועוד מאות לוחמים יהודים שנפלו בשורות הפרטיזנים, מבני הקהילה היהודית של סאראייבו.

בין הלוחמים היהודים היה מספר ניכר של רופאים ושל אחיות שנמצאו בשורות הראשונות של החזית. כל מי שידועים לו התנאים הקשים ביותר שבהם נאלצו הפרטיזנים המקומיים להילחם נגד האויב החיצוני והפנימי כאחד, יבין את גודל ההקרבה והמסירות של הרופאים והאחיות היהודיים, מהם שאירגנו את המערכת הרפואית, הקימו בתי חולים של שדה והצילו אלפי פצועים ממוות. מתוך הרבים ראוי להזכיר שתי נשים: הרופאה ד"ר ליפמן, שנהרגה עם שני ילדיה הקטנים, והאחות מירה דניטי. לתואר "ראשון הלוחמים" זכה הרופא מוני לוי, ששרד בחיים ומילא תפקידים חשובים בתחום הרפואי לאחר השחרור.

ארבעה מבני קהילה זו זכו לתואר "גיבור האומה" והם: פאבלה גורנין, אליהו אנגל, נסים אלבחרי וביויו לֶרר־טודורוביץ'. שני האחרונים זכו לראות במפלת גרמני ואף מילאו תפקידים ראשונים במעלה בארצם המשוחררת.[30]

נתיב הצלה אחר, שבו בחרו מקצת אנשים מבוגרים, הוליך אל אזור הכיבוש האיטלקי.

30 ובסיכום, אלה המספרים על־דבר השתתפות יהודי סאראייבו במלחמת השחרור:

א. יהודי סאראייבו בהכנה למרד ובלוחמה — 1941–1945

השנה	מספר הלוחמים	נפלו בקרב
הצטרפו ב־1941	296	244
הצטרפו ב־1942	31	11
הצטרפו ב־1943	587	63
הצטרפו ב־1944	31	2
הצטרפו ב־1945	28	— — —
	973	320

אחוז הלוחמים היהודים — 10.8 מכלל האוכלוסיה היהודית בסאראייבו.
אחוז הנופלים מכלל הלוחמים — 32.8.

ב. ההרכב החברתי של הלוחמים מבין יהודי סאראייבו

פועלים	304	מהם נפלו	146
אקדמאים	266	מהם נפלו	76
סטודנטים	225	מהם נפלו	65
סוחרים	66	מהם נפלו	20
עקרות בית	112	מהן נפלו	13
	973		320

האיטלקים סיפחו את החלקים הצפוני והמרכזי של חוף הים האדריאטי וכן החזיקו תחת כיבוש צבאי חלקים נרחבים של חבל הרצגובינה ושל החוף האדריאטי הדרומי, חבלים שהיו להלכה כלולים בגבולות "מדינת קרואטיה העצמאית". השלטונות הצבאיים האיטלקיים לא פגעו לרעה באוכלוסיה היהודית המקומית של מוסטאר, של ספליט ושל דוברובניק. לשלוש הערים החלו לבוא, בקילוח דק, בחשאי ותוך סכנת נפשות, פליטים יהודים מסאראייבו, ופה ושם גם מערי השדה של בוסניה. עד פברואר 1942 הצליחו כ־400 נפש להסתנן למוסטאר ומשם, לאחר שהייה קצרה, לספליט ולאיים בים האדריאטי. האיטלקים עצמו עין נוכח נדידת הפליטים האלה. קיימות עדויות ומסמכים רבים על הלחצים שהפעילו הגרמנים והפאשיסטים הקרואטיים על השלטון האיטלקי להסגיר את היהודים המצויים בתחומם. אולם מפקדי הצבא האיטלקי סרבו להסגיר את היהודים המצויים בתחומם. מפקדי הצבא האיטלקי באזור האדריאטי, הגנרלים דאלמאצו ונגרי, התעלמו אפילו מהצווים שהגיעו בנדון מרומא. הודות לכך ניצלו הפליטים האלה רובם ככולם. בספטמבר 1943, לאחר כניעת איטליה, הצטרפו רבים מהם ליחידות הפרטיזניות. היתר, בעיקר נשים, ילדים וגברים מבוגרים, הצליחו להגיע בדרך הים לדרום איטליה, שהיתה כבר כבושה בידי צבאות בעלי הברית. בשנת 1944 עלו ראשוני הפליטים האלה, ביניהם אחדים מבני קהילת סאראייבו, לארץ ישראל.

גל־עד לקורבנות השואה וללוחמים שנפלו

שנים רבות חלפו עד שהוקמה בעיר אנדרטה ראויה לשמה, ואף מיוחדת במינה, לזכר בניה הלוחמים ולקורבנות הכיבוש. ב־25 בנובמבר 1981, בתום 20 שנות הכנה ועבודה, נחנך בעיר אתר ההנצחה. האתר משתרע על פני 750 דונם, בתחום מבצר ששרד מתקופת השלטון האוסטרי. מקום זה נבחר כי בו נהגו שלטונות הכיבוש הגרמנים ועוזריהם הקרואטיים להוציא להורג לוחמי מחתרת וכן יהודים שנתפשו בעיר ומסיבה כלשהי לא נשלחו למחנות מוות, אלא נרצחו במקום. גן־האנדרטה משתרע על מדרונות הר טֶרֶבּוִויץ׳ הצופה על פני העיר במקום הנקרא וראצי (Vraci). בכניסה לגן הזיכרון בוערת אש תמיד, משולבת בתוך מזרקת מים. במעלה הגן מתנשאת אנדרטת שחם, שבה חרותים שמותיהם של כאלפיים לוחמים פרטיזנים שנפלו, ביניהם שמותיהם של 300 לוחמים יהודים. מספר זה של הלוחמים היהודים שהקריבו חייהם על מזבח המולדת עולה בהרבה על חלקם היחסי של היהודים באוכלוסיה. מן האנדרטה עולים אל המבצר המשוחזר. על קירותיו נחקקו שמות תשעת אלפים ומאתיים מבני העיר, קורבנות שלטון האימים של ימי הכיבוש. שבעת אלפים וחמש מאות מכלל זה הם שמות של יהודים, בני קהילת סאראייבו. השתייכותם הלאומית של הלוחמים ושל קורבנות השואה הובלטה היטב, לרבות זו של היהודים.

חידוש הקהילה

כפי שנאמר, נותרו בעיר בסוף אוגוסט 1942, כמאה יהודים. למעשה חוסלה הקהילה לחלוטין. וכך היה המצב עד מאי 1945, כאשר שוחררה העיר. עד אז לא היה בכוחם של

השרידים המעטים המדוכאים הללו ליזום פעולה לחידוש הקהילה. אולם בחודשי הקיץ 1945 החלו להגיע אל העיר ראשוני הניצולים, דוויים ומורעבים. ממחנות המוות חזרו רק 40 איש. האוסטשה לא פיגרו במאומה אחרי אדוניהם הגרמנים, וייתכן אף שעלו עליהם באכזריותם. גם שבויי המלחמה היהודים שנשבו על ידי הגרמנים וישבו במחנות שבויים בתוך גרמניה שבו הביתה, כמאה וחמישים איש. ואחרונים באו הפארטיזאנים שהשתחררו מיחידותיהם, ועוד הפליטים שחזרו מהאזור האיטלקי, מהם שהגיעו לאיטליה, ואפילו אל מחנה פליטים במצריים. אט־אט נתקבצו האודים המוצלים משרידי הקהילה, שאליהם הצטרפו בודדים מערי השדה, שבהן לא נותר עוד כל זכר לקיום היהודי.

כל אלה נפגעו פגיעה קשה ומכאיבה בפגישה המחודשת עם עיר מולדתם. פתאום נתברר להם שבני משפחותיהם אבדו, נרצחו ונשחטו. הבית החם שעזבו לא היה עוד. האוכלוסיה היתה אדישה ואף מתנכרת לשבים, ואילו האווירה החברתית מחניקה, בלא ידידים וקרובים. הדרך היחידה לחוש בנוח היתה בהתארגנות מחודשת של הקהילה. ואכן, צרכי השבים היו מרובים; דיור, טיפול רפואי, ביגוד ומציאת עבודה. יהודים אלה הבינו שאין לצפות לעזרה מן החוץ. המשטר החדש אמנם שידל להתחיל בחיים חדשים, לקחת חלק בפיתוח הארץ ובבנייתה של המדינה הסוציאליסטית ולכאורה לא היה קשה להשתלב בתהליך זה, להשליך הכל מאחורי הגו ולשכוח את העבר. אך הלב מאן להתנחם. באין בררה, ומתוך מרץ נואש, קמה הקהילה מהריסותיה. היתה זאת, מובן מאליו, קהילה יהודית מאוחדת. ההפרדה בין הספרדים לבין האשכנזים בוטלה סופית. ראש הקהילה הראשון היה מקס וייס, איש בָּנְיָה־לוּקָה. בית הכנסת האשכנזי ובית הקהילה שבחצרו, שבאורח פלא נותרו לפליטה, הפכו למרכז הקהילתי. בהנהגת הרב רומאנו חודשו התפילות בבית הכנסת. במרכז עבודתה של הקהילה ניצבה הפעילות הסוציאלית. הצרכים של ניצולי השואה, שנותרו בחוסר כל, היו מרובים. הודות לעזרה מן החוץ (ע״י הג׳וינט) חולקו תרופות, בגדים, מזון וכסף לכל נזקק. בינתיים נקלטו רובם בעבודה ונראה היה שבתנאי יוגוסלאוויה החרבה מתחילים להתרקם חיים יהודיים חדשים. ואז באה בשורת חידוש עצמאות ישראל — הקמתה של מדינת ישראל.

העלייה

שלטונות הארץ נקטו במדיניות אוהדת לגבי היהודים, הן בתהליך המדיני שקדם להקמת המדינה והן בשנת העצמאות הראשונה, כאשר ישראל נאבקה על חייה. עולים ״בלתי לגליים״ הפליגו מנמלי הארץ, משלוחי נשק ותחמושת הועברו דרכה לישראל, בתקופה שבה הטיל העולם המערבי אמברגו על חומרי מלחמה. גישתם של היוגוסלאווים היתה ביטוי לעמדתה האידיאולוגית של מדינה סוציאליסטית בשאלה הלאומית, אך היא תאמה גם את מדיניות החוץ של ממשלתם ביחסים הבינמעצמתיים בתקופה ההיא.

ההחלטה המתירה עליית יהודים מיוגוסלאוויה נתקבלה לאחר הקמת המדינה בשנת 1948. לעליה ולארגונה לא קדמה שום תעמולה ממוסדת. איש לא האיץ ביהודים לעלות; אדרבא, רבים מן היוגוסלאווים הביעו משאלה, שיהודים יישארו. עם זאת ראוי לציין שגילו הבנה מלאה להחלטתם להתקשר לעמם ולמדינתם. השלטונות העניקו לעולים את

מלוא עזרתם לעלייה בשנים תש"ח–תש"ט. בשורת המדינה והעלייה עוררה תסיסה ערה בין אלף הניצולים שהיו רשומים בקהילת סאראייבו. אובדן המשפחה הותיר חלל שקשה היה למלאו. בעלייה לישראל היתה משום הבטחה לעתיד. כך אפשר להבין שאכן רבים מיהרו להרשם. היו ביניהם בעלי תודעה לאומית, אך גם כאלה, שנשאו אחרי השואה נשים נוכריות; בעלי זיקה חזקה לעמם מזה ולעומתם גם מתבוללים מזה. כל אלה נתלכדו לעלות בשלהי שנת 1948 ובראשית שנת 1949. בין העולים היו כאלה שתפשו עמדות בכירות למדי במנגנון השלטוני: פקידים גבוהים, קציני צבא, רופאים, מהנדסים, אנשי כלכלה ובעלי מלאכה מצטיינים. פרנסתם היתה כבר מובטחת. ישראל היתה נקודת מפנה בחייהם, כתוצאה מהחלטה נחושה לגמור עם חיי הגלות.

חבלי הקליטה במדינת היהודים לא נחסכו גם מעולי סאראייבו. הישיבה במחנות העולים של ראשית שנות המדינה והעליה ההמונית קשתה גם עליהם. ואולם עד מהרה החלו העולים יוצאי סאראייבו לצאת את מחנות העולים אל התיישבות חדשה, לערים ולקיבוצים. קליטתם היתה מהירה ויסודית. רובם היו בעלי מקצועות נדרשים במדינה נבנית, אם כי בשוליים נתהוו אי אלו מקרים סוציאליים, שנבעו מעצם טיבה של עלייה המונית. התכונות שבהן הצטיינו יהודי סאראייבו מאז ומתמיד — חריצות, משמעת עצמית, תושיה והסתפקות במועט — סללו את הדרך להשתרשותם המלאה במולדתם הישנה — החדשה.

ביבליוגראפיה (החלק העברי)

א. ספרים

שלמה רוזאניס, **דברי ימי ישראל בתורקיה ובארצות הקדם**, כרכים א׳–ד׳, תר״ן–תרצ״ד, סופיא — תל־אביב, וכן כרכים ה׳–ו׳, תרצ״ה–תש״ח.

רודול׳יוב צ׳ולאקוביץ׳, **אש ביער — רשומות ממלחמת השחרור של יוגוסלאוויה** (תרגם צ. רותם), תל־אביב, תשט״ו–1955.

יקיר אבנטוב, **תולדות יהודי יוגוסלאוויה**, כרך ראשון: מימי קדם עד סוף המאה הי״ט (בעריכת צבי רותם), תל־אביב, תשל״א–1971.

אורי אורן, **עיר ושמה מונסטיר**, תל־אביב, 1972.

זדרבקו קוקריקה, **יוליה, פרטיזנית יהודית ביוגוסלאוויה**, תרגם והוסיף אחרית דבר: צבי רותם, תל־אביב, תשל״ג.

ילקוט תש״ח–תשל״ח — דברי מחקר ועיון ופרקי זכרונות —
30 שנה למדינת ישראל ולעליה מאורגנת מיוגוסלאוויה, התאחדות עולי יוגוסלביה, תשל״ט–1978.

יעקב כץ, **לאומיות יהודית — מסורת ומחקר**, ירושלים תשל״ט/1979.

זאב לקויר, **הסוד הנורא**, הוצאת שוקן, ירושלים — תל־אביב, תשמ״א–1981.

משה עץ־חיים (גרינוולד), **מגילת השואה של ק״ק צ׳אקובץ הי״ד, תל־אביב, תשל״ז — 1977.**

≪מעבדות לחרות 1941–1945≫, תל־אביב, תש״ח–1980.

מנחם שלח, **רצח יהודי קרואטיה על־ידי הגרמנים ועוזריהם במלחמת העולם השניה** (כתב־יד; חיבור לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטת תל־אביב), 1980.

הנ״ל (עורך), **תולדות השואה — יוגוסלביה**, יד ושם, ירושלים, תש״ן.

הנ״ל, **חשבון דמים**, תל־אביב, תשמ״ו–1986.

נערה ושמה אסתריה — לוחמים יהודים במלחמת העולם השניה סביון, 1983.

י. איתאי, **ילדי וילה אמה**, תל־אביב, 1984.

ג׳ני לבל, **גאות ושבר, פרקים לתולדות יהודי מקדוניה הוארדארית**, ירושלים, תש״ח–תשמ״ז–1986.

דינה פורת, **הנהגה במילכוד. הישוב נוכח השואה (1942–1945)**, תל־אביב, תשמ״ו.

צבי לוקר (עורך), **פנקס קהילות יוגוסלאוויה**, יד ושם, ירושלים, תשמ״ח.

ב. מאמרים

נ. גדליה, **שני קיסרים ומלכה — הגדת קלדובו**, ב״ילקוט תש״ח–תשל״ח״, עמ׳ 115 ואילך.

* נתן עק, **מצעד הייסורים מסרביה לצ׳רוונקה**, ״מחקרי יד ושם״, ירושלים, כרך ב׳, תש״ח, ע״ע 237–272.

יוחנן עמרי, **שכם אחד** ב״ספר הפרטיזנים היהודים״, כרך ב׳, מרחביה, 1958, עמ׳ 371–413.

צבי לוקר, פרק על ״יוגוסלאוויה״ בספר **התפוצה: מזרח־אירופה**, בעריכת יעקב צור, הוצאת כתר, ירושלים, 1976, ע״ע 301–316 (ושם גם ביבליוגראפיה בסיסית, בעמ׳ 316).

צבי רותם, **״יהודים ביוגוסלאוויה של ימינו״** ב≪גשר≫, כרך י׳, מס׳ 3, ספ׳ 1964, עמ׳ 45–49 הנ״ל, **עתונות יהודית ביוגוסלביה**, ״קשר״, תל־אביב, מס׳ 4 (נובמבר 1988), עמ׳ 96–100.

היהדות היוגוסלאווית ב־1975, שם, חוב׳ 1–2 (84–85), שבט תשל״ז — ינואר 1976, עמ׳ 147–160.

* ראנדולף ל. בראהם, **הטבח בקאמנץ־פודולסק ובדלוודק — פתיחה לשואה בהונגאריה**, מחקרי יד ושם, כרך י׳, ירושלים, תשל״ג — 1973, עמ׳ 111–130.

* כריסטופר בראונינג, **הפתרון הסופי בסרביה: המחנה היהודי בזמלין — חקר המקרה**, שם כרך ט״ו, תשמ״ד, עמ׳ 43–71.
מנחם שלח, **סיימישטה — מחנה השמדה בסרביה** ב־״דפים לחקר תקופת השואה״, חוב׳ ד׳, חיפה, 1986.
דניאל קארפי, **לתולדות היהודים בספליט ובסאראייבו (תעודות חדשות מן השנים 1941–1942)** ב״ילקוט מורשת״, חוב׳ י׳, ניסן תשכ״ט (אפריל 1969), עמ׳ 145–157.
* הנ״ל, **משא ומתן דיפלומטי על העברת ילדים יהודיים מקרואטיה לטורקיה ולארץ־ישראל**, ב״מחקרי יד ושם״, ירושלים, כרך יב׳ (תשל״ח), עמ׳ 77–87.
הנ״ל, **הדיפלומט האיטלקי לוקה פייטרומארקי על פעולתו למען יהודי קרואטיה ויוון**, (קטעים מיומנו: אוגוסט 1942 — מארס 1943), ב״ילקוט מורשת״, חוב׳ לג׳, סיוון תשמ״ב — 1982.
ישעיהו ילינק, **השמדת סרבים, יהודים וצוענים במדינת קרואטיה העצמאית** ב״ילקוט מורשת״, חוב׳ כו׳, תל־אביב, תשל״ט, עמ׳ 61–70.

* למאמרים המסומנים לעיל יש מקבילות בהוצאה האנגלית של ״מחקרי יד ושם״ שנתפרסמו באותה השנה כמו המקור.

ג. ביידיש

מאמרו של דוד אלקלעי בשם **דער חורבן פון די יידן אין יוגאסלאוויע** ב־״אלגעמיינע ענציקלאפעדיע״, כרך ז׳ (יידן), דובנאוו־פאנד און ענציקלאופעדיע־קאמיטעט, ניו־יארק, 1966, עמ׳ 347–368.

ד. ספרים ומאמרים בלועזית:

BIBLIOGRAFIJA

Adss *Actes et Documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*, 11 vol's. En particulier vols. 6, 8, et 9 intitulés le Saint-Siège et les victimes de Guerre, Janvier-Decembre 1943, Libreria Editrice Vaticana, 1974 etc.

Anonimo, *Tajni Dokumenti o Odnosima Vatikana i Ustaške* NDH, Zagreb 1952.

Azarja Cvi, *Iz Ropstva u Slobodu*, Tel-Aviv, 1981.

Bauer Yehuda, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit, 1968.

Blet P. et Al. (eds): Vide Adss.

Bokun Branko, *Spy in the Vatican, 1941–45*, New-York, 1973.

Brajović P. (ed.) *Les Systèmes d'occupation en Yougoslavie, 1941–45*, Beograd, 1963.

Cavalli, F., Il Processo dell Arcivescovo di Zagabria, Roma, 1947.

Carpi Daniel, *The Rescue of Jews in the Italian Zone of occupation of occupied Croatia, in: "Yad Vashem: Rescue Attempts during the Holocaust, Proceedings of the II. Yad-Vashem International Historical Conference", 1974*. Jerusalem, 1977, pp. 465–525.

Idem, The *Diplomatic Negotiation over the transfer of Jewish children from Croatia to Turkey and Palestine in 1943*, in "Yad-Vashem Studies", V. XII, Jerusalem, 1977, pp. 109–124.

Chary F.B., *The Bulgarian Jews and the Final solution, 1940–1944*, Univ. of Pittsburgh Press, 1972.

Ciano Galeazzo, *Diplomatic Papers*, London, 1948 (Original Title: "L'Europa verso la catastrofe").

Idem, *Dnevnik Grofa Ciano*, Preveo J. Buzančić, Zagreb, 1948.

Cohen, N.W., *Not free to desist: The American Jewish Committee*, Philadelphia, 1972.

Van Creveld, Martin, *Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue*, Cambridge V.P., 1973.

Čulinović F., *Jugoslavija Izmedju Dva Rata*, 2. SV., Zagreb, 1961.

Deakin P.W., *The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of the Italian Fascism*, London, 1962 (Prevod na nemački: *Die Brutale Freindschaft*, Koeln, 1964).

Delić R.S., *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd, 1939.

Delić Miroslava, *Zagrebački Knjižar Lavoslav Hartman*, In "Almanah 1955/6". Str. 70.

Idem, *Jakob Weiss, 1764–1835*, In "Almanah 1961/2", Str. 24.

Idem, *Protužidovski izgredi 1883* In "Almanah 1957/8". Str. 75.

Idem, *Jacques Epstein*, "Almanah 1963/4", Str. 82.

Dimitrijević M. (ed.), *Naši Jevreji, Jevrejsko Pitanje Kod Nas*, Beograd, 1940.

Dragun Th., *Le Dossier du Cardinal Stepinac*, Paris, 1958.

Društvo Novinara Hrvatske, *Tajni Dokumenti o Odnosima Vatikana i Ustaške NDH*, Zagreb, 1952.

Ducci Roberto — Vide: Verax.

Eventov Jakir, *Omladina Iz 1918 G.* In "Almanah 1955/6" (Beograd).

Falconi Carlo, *The Silence of Pius XII*, Boston, 1970.

Fein Helen, *The Calculus of Genocide, Explaining National Differences in Jewish Victimization during the Holocaust, First Findings*, March 1975, Manuscript, Roneo;

Idem, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization*, New-York, 1979.

Felice Renzo de, *Storia Degli Ebrei Italiani Sotto Il Fascismo*, Ed. 2–A, 1972, Torino, 483 p.

Freidenreich Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia, A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, 323 p.

Freier Recha, *Let the Children come; The Early History of Youth Aliyah*, London, 1961.

Freier Gert, *Kroatien 1941–44; Der 'Unabhaengige Staat' in der Sicht des Deutschen Bevollmaechtigten Generals in Agram, Glaise V. Horstenau*, Freiburg, 1972.

Gajić E.B., *Jugoslavija i Jevrejski Problem*, Beograd, 1938.

Gams Andrija, Prof., *Napomena uz Rad prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u Nor-u*, In "Zbornik 3", Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd, 1975, Str. 45–52.

Glesinger Dr.L., *Ilirski Pokret* In "Jevrejski Narodni Kalendar, 1936/7", 5697, Beograd-Zagreb.

Haramina M., Zločini i protujevrejske mjere Zagreba u toku Svjetskog Rata, in *Historijski Pregled*, God. VII, No. 2, Zagreb, 1961, pp. 89–96.

Herzberg A., *The Zionist Idea*, New-York, 1959.

Hilberg Raoul, *The Destruction of the European Jews*, 2nd ed. in 3 vols., Chicago, 1985.

Hoptner J.B., *Yugoslavia in Crisis, 1934–41*, New-York, 1962.

Horvat J., Štambuk, Z., *Dokumenti O Protunarodnom Radu I Zločinima Jednog Dijela Katoličkog Klera*, Zagreb, 1946.

Hory L. und Broszat, M., *Der Kroatische Ustascha Staat, 1941–45*, Stuttgart, 1964.

Hranisavljević S., *Jevrejska Verska Zajednica, Jubilarni Zbornik Života i Rada u SHS, 1918–1928*, Beograd, 1929.

Hussard J., *Vu en Yougoslavie, 1939–1944*, Lausanne, 1944.

Janovski O.I., *The Jews and Minority Rights, 1891–1919*, New-York, 1933.

Jelić-Butić Dr. Fikreta, *Ustaše i NDH, 1941–1944*, Zagreb, 1977.

Jelinek Y., *An Authoritarian Parliament: The Crotian State Sabor of 1942*, In "Canadian Slavonic Papers", XXII/2, June 1980, pp. 260–273.

Idem, *The Holocaust of Croatian Jewry*, In vol. I: *"Shoah, A Review of the Holocaust Studies"*, 1978, National Center of the University of Bridgeport, New-York.

Jevrejski Istorijski Muzej, *Katalog Izložbe Jevrejske Štampe u na tlu Jugoslavije, 1918–1941*, Beograd, 1981.

Ibidem, *Zbornik (raznih naučnih rasprava): Br. I 1971,* Br. II 1973; Br. III 1975; Br. IV 1979.

Kamhi Dr. S., (Editor), *Spomenica 400 God. Od Dolaska Jevreja U Bosnu i Hercegovinu, 1566–1966*, Sarajevo, 1966.

Kečkemet Dr. Dušan, *Židovi u Povijesti Splita*, Split, 1972.

Kempner Robert M.W., *Eichmann und Komplizen*, Zurich, 1961.

Kiszling Rudolf, *Die Kroaten*, Koeln-Graz, 1956.

Klueger Ruth and Mann, Peggy, *The Last Escape*, Garden City, 1973.

Kosier Ljubomir S., *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb, 1930.

Idem, *Jevreji u Trgovini Jugoslavije i Bugarske*, 1930.

Idem, *Statistika Jevreja u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb, 1930.

Kostić LJ.S./V.V. Rozenberg, *Ko finansira jugoslovensku industriju*, Beograd, 1940.

Kovač Dr. Teodor, *Sećanja na Hašomer Hacair prvih dana okupacije Novog Sada*, In "Zbornik" 3, Beograd, 1975, pp. 213–221.

Krizman Bogdan, *Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1979.

Idem, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1981.

Lador-Lederer J., *Refugee Care: The Jewish Case*, In "Israel Yearbook on Human Rights", V. 7, Tel-Aviv, 1977.

Idem, *Refugee Care: The Affinity Factor* In *"Israel Yearbook of Human Rights"*, Tel-Aviv, 1981.

Laqueur Walter, *The Terrible Secret*, London, 1981.

Laurière H., *Assassins au nom de Dieu*, Paris, 1951.

Lederer Ivo, *Yugoslavia at the Peace Conference*, New-Haven, 1963.

Lengel-Krizman Narcisa, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1942*, In "Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i Socijalističkoj Revoluciji", *In 'Zbornik' Varaždin*, 1976.

Idem, *Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941–1943)*, In "Povijesni Prilozi" God. 2, Zagreb, 1983, pp. 247–282.

Idem, *Prilog Proučavanju Terora u Tzv. NDH: Ženski sabirni logori 1941–1942 godine*, In "Povijesni Prilozi" God. 4 (1), 1–274, Zagreb, 1985, pp. 1–38.

Licht Dr. Aleksandar, *O mržnji i izbavljenju*, Zagreb, 1937 (Biblioteka "Židov").

Za Spomen Dr. Aleksandra Lichta, Tel-Aviv, 1955.

Loker Zvi, *Balkan Jewish Volunteers in the Spanish Civil War* In "Soviet Jewish Affairs", (London) 1976, V. 6, pp. 71 ff.

Idem, *Radicalism, Heroism and Martyrdom in the Balkans*, In "The Jewish Quarterly Review", (Philadelphia) V. LXVIII, 1977, pp. 104 & sq.

Idem, H.P. *Freidenreich, The Jews of Yugoslavia (Bookreview)* In REJ, Paris, Vol. CXL, Fasc. 3–4 1981, pp. 471–474.

Maček Vladko, *In The Struggle for Freedom*, Pennsylvania Univ. Press / London, 1957.

Meneghello-Dincić K., *L'État 'Oustashi' de Croatie, 1941–45* In "Revue D'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale", V. XIX, Paris.

Michaelis M., *Mussolini and the Jews*, London, 1978.

Mitrović R., *Sudbina Jevreja u Krajevima gde su Folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941* In "Zbornik 2", Beograd, 1973.

Morley J.F., *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust 1939–1943*, New-York, 1980.

Nikolić Dr. Nikola, *Jasenovački Logor*, Zagreb, 1948.

Novak Viktor, Prof., *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948, (Beograd, 1986).

Paris Edmond, *Genocide in Satellite Croatia 1941–45*. Chicago, 1962.

Pattee R., *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee, 1953.

Perich G., *Mussolini nei Balkani*, Milano, 1966.

Perić Marko (Velimir Drechsler), *Jevreji u Jugoslaviji — Španski borci*, In "Zbornik 3", Beograd, 1976, pp. 1–43;

M. Persen, Ustaški Logori, Zagreb, 1976.

Pinkus Chaja, *Come from the four winds: The Story of Youth Aliyah*, New-York, 1970.

Poliakov Leon, *La Condition des Juifs en France sous L'Occupation Italienne*, Paris, 1947, Avec Annexe de J. Sabille relatif aux Juifs Croates en Zone Italienne.

Presburger Dr. J., *Oficiri u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj* In "Zbornik 3", Beograd, 1976, pp. 225–276.

Radić Stipe, *O Židovima*, Zagreb, 1938.

Ránki Gy. *Unternehmen Margarethe — Die Deutsche Besatzung Ungarns*, Wien, 1984.

Rendel Sir George, *The Sword and the Olive*, London, 1957.

Robinson Dr. J., *Were the Minority Treaties A Failure*, New-York 1943.

Romano Dr. Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve Genocida i Učesnici u Narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1980, 592 p. (English Summary).

Idem, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945. Žrtve Fašističkog terora i učesnici U Narodnooslobodilačkom ratu*, In "Zbornik 2", Beograd, 1973.

Sabille J.: Vide Poliakov.

Sacher H., *A History of Israel*, New-York, 1979.

Savez Jevrejskih Opština, Beograd: *Zločini Fašističkih Okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja U Jugoslaviji* (Urednik: Dr. Z. Levental; Beograd, 1952); Englesko Izdanje: Beograd, 1957: *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators Against Jews in Yugoslavia.*

Ibidem, *Sećanja Jevreja na Logor Jasenovac*, 2. Beograd, 1985, pp. 325 i Prilozi.

Ibidem, *Spomenica 50: 1919–1969*, (Glavni Urednik: D. Levi-Dale), 1969, 246 Str.

Ibidem, (Jevrejski Istorijski Muzej): *Praznički običaji jugoslovenskih Jevreja*, Beograd, Prikaz izložbenih objekata, 1986, 116 Str.,

Ibidem, "Jevrejski Almanah", Serija godišnjih svezaka, *Od 1954 do 1970* (9 tomova).

Savić Milovan. *Naša Industrija*, Beograd, 1928.

Schwarz Dr. Gavro, *Povijest Zagrebačke Židovske Općine od Osnutka d0 50-tih Godina 19. V.*, Zagreb, 1939.

Scotti Giacomo, *Ustascia tra Il Fascio e la Svastica*, Udine, 1976.

Šišić Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine S.H.S. 1914–1919*, Zagreb, 1920

Sorani Settimio, *L'Assistenza ai Profughi Ebrei in Italia*, 1933–1947, Roma, 1983.

Spomenica *400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566–1966*, Sarajevo, 1966 — Vide Kamhi, *Supra.*

Spomenica povodom Pedesetgodišnjice Doma Staraca Saveza Jevrejskih Opština Jugoslavije (Zaklade Lavoslava Švarca) u Zagrebu, 1910–1960, Beograd-Zagreb, Decembar 1960.

Stanojević B., *Ustaški ministar smrti: Anatomija zločina Andrije Artukoviča*, Beograd, 1985.
Steckel CJ.W., *Destruction and Survival*, Los Angeles, 1973.
Steg Pinhas Sigmund, *U okupiranom Splitu 1941–1944*, In "Bilten" Tel-Aviv, 30. Nov. 1978.
Steiner Miriam, *Yugoslav Jewry*; "In Dispersion & Unity", Nos. 14–4; pp. 233–235
Les Systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945, Belgrade, 1963. (Redaction: Brajović, Marjanović, Tudjman) — Vide Brajović. Supra.
Šik Dr. Lavoslav, *Povijest Zagrebačkih Jevreja* in *"Židov"*, 18 Novembra 1936.
Idem, *Juedische Aerzte in Jugoslavien*, Erweiterter Sonderdruck aus dem "Lijecnički Vijesnik", Zagreb, 1931; Osijek, 52 Str. Prilozi.
Unity in Dispersion, World Jewish Congress, New-York, 1948.
Vaccari I., Villa Emma, Modena, 1960.
"Verax" (R. Ducci), *Italiani ed Ebrei in Jugoslavia*, In "Politica Estera", V. I, Roma, 1944, pp. 21–29.
Weizmann Ch., *Trial and Error*, New York, 1949.

הערות לביבליוגראפיה

אין רשימה זו מתיימרת להיות שלמה, היא מיועדת לקוראים שיבקשו להתעמק בנושא. ניסינו לרכז כאן את הדברים העיקריים שנכתבו בקרואטיה, בין שהיו בפני הקרואטים בין שתי מלחמות העולם, ובין שנתפרסמו בנושא זה אחרי השואה. דגש מיוחד הושם על הספרות הכללית בנוגע למלחמת־העולם־השניה והשואה. פרט לספריו של קוסיאר, ניתן מייד להיווכח שמרבית הפריטים הינם פועל יוצא מאירוע או מצורך מסויים הצמוד לזמן ולמקום, ללא דרישה או חקירה. בכל אופן, הוספנו עוד ספרים שיש בהם כדי להבהיר את התמונה ולתת לקורא סקירה כוללת שתקל על הבנת ההתרחשויות המתוארות בקובץ זה. סבורים אנו שבמעט הספרים הייחודיים לנושא שלנו אכן יש ראייה למידה גבוהה של אקולטוראציה של יהודי קרואטיה, אשר עד לשואה לא היו רובד חברתי מיוחד או בעייתי בקרואטיה. מכאן יובן שעד כה לא המציאות עצמה, ואף לא ההגות היהודית, לא עוררו ענין והתעסקות מיוחדים בסוגיה זו.

לבסוף, הרינו להפנות את תשומת־לבו של המעין,לנתונים הביבליוגראפיים, המורחבים יותר והצמודים לנושא של יהודי יוגוסלאוויה, שבספרה של מרת פריידנרייך וכן ב"פנקס קהילות יוגוסלאוויה".

לרשימה זו, שהכינה ד"ר יוסף לדור, הוספנו אי־אלה ספרים ומאמרים בעברית (ואידית) וגם הרחבנו את המסגרת הכללית, כאמור לעיל.

ד. רשימת האיורים

מושב מועצת הציונים בבלגראד, בשנת 1938 (הנשיאות והקפל) 30
'אחדות העולים' — אגודת נוער בזאגרב, בשנת 1924 31
סטודנטים יהודים בזאגרב (אגודת סעד) — מסיבת ריקודים בשנת 1936 31
מסירת הכרך הראשון ל<<תולדות יהודי יוגוסלאוויה>> לידי הנשיא ז. שזר
(צבי רוזן ויקיר אבנטוב) 33
ד"ר הושע יעקבי, רבה של ק"ק זאגרב (1868–1925) 42
ד"ר אלכסנדר ליכט — עם הפסל משטרוביץ' 56
אגודת ספורט 'מכבי', זאגרב <קבוצת כדור־רגל> 90
בית אבות ע"ש ל. שוורץ בזאגרב, בשנת 1961 90
משה רבנו — פסל של אוגוסטינצ'יץ' בבית הקברות היהודי בזאגרב 91
אגודת סטודנטים ספרדים "אספרנסה" בזאגרב, בשנת 1925 96
מושב המועצה הציונית בבלגראד, בשנת 1929 96
ד"ר אוטו בראון — יו"ר 'מכבי' זאגרב 97
מושב מועצת הציונים בזאגרב, בשנת 1937 97
"בורוכוב" (אגודה סטודנטים מפולין) בזאגרב, בשנת 1922 107
הרב ד"ר שלום פרייברגר (מירוסלב) 119
ד"ר הוגו קון (כהן) — יו"ר ק"ק זאגרב 119
ד"ר דראגו רוזנברג — המזכיר הכללי של הסתדרות הציונית 119
ד"ר הינקו גוטליב — משורר ופרטיזן 120
ד"ר מארקו הורן, יו"ר ק"ק זאגרב 120
אפנדי שלום יצחק (חוור) — (1806–1884) נציג יהודי בוסניה ב'מג'ליס'
מרדכי צדיק קונפורטי — חכם בסאראייבו, בשנת 1888 204
(הפרלמנט) בקושטא 204
"מתתיה" — הנהלת האגודה בשנים 1928/29 204
חברות ב"אחדות־הצופים", סאראייבו, בשנת 1924 206
נחמיאס — משפחה בעיר באי'יה–לוקה, בשנת 1910 206
משה רפאל עטיאס המכונה "זקי אפנדי" (1844–1916) 238
"יהודה הלוי" — אגודה בסאראייבו ביקורה על קברו של הרצל בוינה 238
ד"ר שמואל רומאנו — מחנך ומתרגם של הספרות העברית. (עם אשתו ברתה) 239
אוסקר גרוף — מזכיר הקהילה האשכנזית בסאראייבו 239
ד"ר ליאון פריץ' — יו"ר הסניף הציוני בסאראייבו 239
ד"ר יעקוב חיון — בהנחת אבן־הפינה לבית הכנסת החדש בסאראייבו בש' 1926
(הנואם היה יו"ר אגודת 'לה־בנבולנציה') 247
טראוניק — קבוצת יהודים משנת 1931 260
"בר־כוכבא" — קבוצת כדור־רגל בסאראייבו 260
עטיאס ליאון ותזמרתו, סאראייבו 1929 261
אלברט (פובה) דנון — פסנטרן באג' קוליבירי בסאראייבו, בשנת 1929 261
תזמרת של אגודת "מתתיה", סאראייבו 261
קיבוץ אפיקים — ביקורו של ד"ר ל. פריץ' במארס 1939 אצל קבוצת עולים מתנועת

"תכלת–לבן" מיוגוסלאוויה 266
חלוצי בוסניה בארץ־ישראל, בשנת 1925 266
ד"ר מורץ לוי, רבה הראשי של ק"ק סאראייבו, בשנת 1939 266
יצחק אלטרץ — חזן בסאראייבו 267
זאווידוביצ'י — קבוצת נוער עם צבי רותם 267

כל האיורים בספר זה — מקורם ב≪ארכיון אבנטוב≫, המוקדש לקורות יהודי יוגוסלאוויה לדורותם. במסגרת 'הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי', הנמצא בירושלים, בקמפוס האוניברסיטה העברית בגבעת־רם, בבנין שפרינצאק.

מפתח מקומות

אג'ונה 171 הע'
אדריאנופול 23
אוברזלצברג 167
אוגולין 80 הע'
אוטוצ'אץ 135
אולצין 17
אוסבגו 195 198
אוסטריה 46 59 67 71 83הע' 117 118 146הע' 147 148 159הע' 162 165 167הע' 184 209–211 213–215 218–220 287
אוסייק 25 28 36 44 46 47 54 64–67 69 73 74 80 81 84 85 88 99 100הע' 102הע' 110 115 129הע' 130 132 133 138–140 145 146 201 214 222 233 236 242 243 246
אוקראינה 162 240
אושויץ 140הע' 142 146 147 292 294
אידיריני (אדריאנופול) 16 17
איטליה 16 32 98הע' 112 114 117הע' 118 125–129 130הע' 135 139 140הע' 144 130הע' 147–150 152הע' 154 160 161הע' 163–174 175הע' 176–182 186–188 191הע' 192 193 194הע' 195–199 202 213 244 249 287 291 297 298
איליצ'י 236
איסטריה 169
איסתנבול (קושטא) 14 19 23 26 28 143 189 203 204
אלבניה 14 17 167 168הע' 171 180הע'
אלבסן 14
אל־שאט 196
אמסטרדם 16 32 94הע'
אנקונה 23
אפטין 80הע'
אפיקים 263 266
ארגנטינה 234
ארצות־הברית 22 55 61 66הע' 88 100הע' 105 109 121הע' 188 191 195 198 243
אתונה 22
באווריה 114
באוצ'ין 85
באזל 64 107 109 231 237 244
באנאט 27 181
באניה 118 151
באנ'יה־לוקה 80הע' 200 205 218 220–222 231–233 236 298
באנינה (קמפובאסו) 180
בארי 147 194–196 198
באצ'קה 181
בארנ'ה 181
בוגוויינו 225
בודאפשט 23 26 28 37 43 47 59 60 68 82 105 135 140 143 144הע' 153 183 191 203 210 211 214 221 239
בודה 15 16
בוהמיה 60
בולגריה 14 26 65 78הע' 83הע' 115 123 125 127 131הע' 143 161 162הע' 165 167הע' 168 194 211 214 218 219 230 231 234 237 242 291
בוסאנסקי ברוד 41
בוסאנסקי שאמאץ 224
בוקארשט 143 145הע'
בוקובינה 71 209 230
בורגנלאנד 45 60 221
ביהאץ' 179הע' 220 221
ביטולה 23 29 80 171הע' 224 234
ביילה קריז' 69
ביילובאר 73 107הע' 200
ביילינה 223 224 231 234 240
ביראט (בילוגראדו) 14 15 17
בלגיה 149 162 184
בלגראד 14–16 18 19 23–25 27–30 35 44 45 54 55 59הע' 64–67 69 70 73 74 79הע' 80 81 88 89הע' 92הע' 95 96 98 101הע' 103 112הע' 114 116 118 123 124הע' 126 130הע' 137 146הע' 148 149 156 164 166 167 182 183 186 198 202 211 212 214 217 221 232 237 240 242 243 246

251 254 257 265הע׳ 269 271 287–289
בלישצ׳ה 82 84 86
בראץ׳ 177
ברגן־בלזן 229 275הע׳
ברוד 84
ברזוביצה 153
ברטיסלווה 131הע׳
בריטניה 22 32 81הע׳ 88 114 126הע׳ 144 167הע׳
169 180הע׳ 191 210 229 256 271
ברינדיזי 196הע׳
ברית־המועצות 53 125 126הע׳ 149 167הע׳
195הע׳ 291 295
ברלין 23 26 41 43 64הע׳ 71 124 127 128הע׳ 129
130 135הע׳ 144 145הע׳ 165 170הע׳ 173 174
180הע׳ 188 193 232 289 291
ברנו 71
ברצ׳קו 138 139הע׳ 200 223 224 231

גאליפולי 17
גאליציה 46 47 55 60 71 101 209 230 232 234
גאצקו 146הע׳ 148
ג׳אקובו 28 64 65הע׳ 80הע׳ 129הע׳ 138 140 145
146 153 180הע׳ 201 294
גארצ׳ין 38
גוסינג 82
גוספיץ׳ 133 134 148 294
גוראז׳דה 225 285
גוריציה 192הע׳
גליציה 37
ג׳נובה 144 181הע׳ 191הע׳ 193 203
גראדאצ׳ץ 224
גראץ 69 71
גראצ׳אניצה 224 233
גרוז׳ 148
גרמניה 22 40 45 51 71הע׳ 76 109 112 114 117
118 123–127 129הע׳ 136 138 142 144הע׳
145 148 156 159הע׳ 161הע׳ 162–168 169הע׳
171 172הע׳ 173 175 181 182 186 187 191 197
198 209 287 289–291 295 298

דאלמאטיה 11 21 118 128 162 168 169הע׳
170–172 178הע׳ 179 180הע׳ 187 193 203
236 291
דארובאר 118 201
דוברובניק 23 146 170 175 177 180 201 230 232
258 295 297
דוטרשצ׳ינה 136
דולצינ׳יו (אולגון) 17
דוניי מיכולאץ 80הע׳
דופניצה 212
דוראצו 192הע׳
דניה 161הע׳
דראגאניץ׳ 139הע׳
דרובאר 80הע׳
דרוונטה 139הע׳ 222 223 233
דרינה 288

הולנד 32 162 184
הונגריה 15 21–23 35 37 39 43 46 59 60 67 71
72הע׳ 74 83הע׳ 112 114 118 125–127
132הע׳ 133הע׳ 136 139 141 143 153הע׳ 161
162הע׳ 163 168הע׳ 181 182 194 199 202 209
211 213 218 220 230 249 291
הרצליה 225

ואלאכיה 14
וואראז׳דין 44 69 73 79הע׳ 88 142 201
וויוודינה 11 22–25 27 35 79הע׳ 80 83הע׳ 86
100הע׳ 117 161
וולה לוקה 147
וליקה קיקינדה 80הע׳
וליקי־בצ׳קרק 80הע׳
וקובאר 73 80הע׳ 201
וורסאי 164הע׳
וורשאץ 80הע׳
וושינגטון 151הע׳ 189 191
וידין 14
וינה 23 26 36 37 43 46 47 55 56 59 60 65 68 69 71
94הע׳ 103הע׳ 105 115 125 168 171הע׳
210–212 214 216 218 221 222 228–236 238
241–243 256 269 271 289
וינקובצי 73 80הע׳ 88 142 201 243
ויסוקו 226
וירוויטיצה 69 201
וישגראד 226 229
ולאסניצה 226
ונציה 23 32 201
וראצי 297
ורסאי 22

זאגרב 10 22–25 27–29 31 40 42–107 110
111הע׳ 115 116הע׳ 118–125 127הע׳ 128
129הע׳ 130 131הע׳ 132 133 135 136
138–144 146 148 150 153 154הע׳ 155 156
158 165 166הע׳ 171הע׳ 173–175 176הע׳
179הע׳ 184–187 190–194 200 201 211 212
214 217 222 228–234 236 237 240 241
244–246 257 262 263 269 287 289
זאדאר 169 171 203
זאווידוביצ׳ 224 226
זאלצבורג 176
זאסאוויצה 28
זבורניק 226
זלאטר־ביסטריצה 142
זמון (זמלין) 19 36 44 65 69 73 88 223 242 243
245
ז׳נווה 28 127הע׳ 135 192 193
זניצה 80הע׳ 227
ז׳פצ׳ה 224 227

חבאר 177
חבש 287
חיפה 230 256

טארנובול 229 231
טוזלה 223 224 233 234
טוניסיה 180הע׳
טוקיו 291
טורבה 230
טורקיה 10 13–18 22הע׳ 28 83הע׳ 95הע׳ 143
144הע׳ 161 163 167הע׳ 186 194 210–213
טנ׳יה 28 133 134 136 145 146
טראוניק 80הע׳ 201 208 219 220 223–225
228–231 234–236 294
טרביץ׳ 93הע׳
טריאנון 182
טריאסטה 56 82הע׳ 169 177 179הע׳ 187 192 229
טרניאני 38 40 41 229

יאדובונו 134 135הע׳ 164 170הע׳
יאיצה 171הע׳ 225
יאנקה פוסטה 127
יאסינובאץ 133 134 138 140 141 145 146 164
246הע׳ 294
יוון 14 17 22 23 83הע׳ 112 127 154 161–163 167
168הע׳ 170הע׳ 171 291
יפאן 210
ירושלים 10 18 19 106 109 223 230 234 244
273הע׳
ישראל 10 13 15 18 19 28 45 61הע׳ 64 66 94הע׳
98 99 102הע׳ 106 107 110–113 115 116
121הע׳ 122 124 141 143 144הע׳ 174הע׳
180הע׳ 189 192 195 196 198 222 224 229 230
235–237 241 243 244 246 247 255 256
262–266 268 269 273הע׳ 274 277 283 284
291 297–299

לאטוויה 161
לבוב (למברג) 64הע׳
לובורגראד 133 138 140 141 180הע׳ 294
לובנו 225
לודברג 201
לוזאן 122 271
לוכסמבורג 271
לונדון 107 109 189 197
לופוד 148 177
לוצרן 111
לוקאבאץ 83הע׳ 224
לוש׳ין 151הע׳
ל׳יובל׳יאנה 80הע׳ 171 178הע׳ 192הע׳ 202
ליפארי 180הע׳
ליטא 101 104 161 162
ליפיק 118הע׳
ליקה (חבל) 134
ליקה־קרבבה 69
לסנו־ברדו 139הע׳ 192

מאקארסקה 147
מאקדוניה 11 12הע׳ 22 23 25 27 60 67 74 104 128
168 199 243
מאריבור 80הע׳
מגדל העמק 45
מג׳ומורייה 128 181
מודנה 139הע׳ 192
מודרה רייקה 69
מולדאוויה 14
מונאסטיר (ביטולה) 14
מונטנגרו 22 61הע׳ 167 169הע׳ 170הע׳ 171הע׳
מוסטאר 146 170 171הע׳ 172 174 175 180 203
220 223 225 232 236 295 297
מוסקבה 113

מוראוויה 37 45 60 209
מורסקה סובוטה 201
מטוכיה 168הע'
מיידניק 291
מילאנו 192הע' 203
מינכן 118 287
מצרים 230 298

נאג'וואראד 47
נאשיצה 82
נהלל 256 271
נובה־גרדישקה 80הע' 201
נובי 221
נובי־סאד 25 27 66 80 102הע' 107 110
נובי־סונץ 234
נובי־פאזאר 171הע'
נונאנטולה 139הע' 192
נורבגיה 161הע' 162
ניו יורק 121הע' 161 229 277
ניקולסבורג 93הע'
ניקופוליס 14
נירנברג 173הע'
ניש 231
נשיצה 201

סאלוניקי 13 14 16 17 23 26 125 157 161 212
סאמובור 171
סאן־גאלן 192הע'
סאנג'אק 171הע'
סאנסקי־מוסט 221
סאראייבו 9 10 14–19 23 25 28 29 44 64הע' 65
66הע' 67 80 81 88 92הע' 99הע' 117הע' 124הע' 136 138 139 149 153 171הע' 204
סובוטיצה 23 29 80 81 85 102
סומבור 80הע'
סופיה 14 15 17 64הע' 131הע' 167הע'
סושאק 73הע' 146 178הע' 179 203
סטארה־גראדישקה 134 140 294
סטריבצ'יי 80הע'
סיסאק 73הע' 84 85 115 201
סלאבוניה 21–23 25 26 35–43 44 46 48 50 52 86
100הע' 145 146 233 236 241 243
סלאבונסקה פוז'גה 47 201
סלאבונסקי ברוד 41 54 65 66 73 131הע' 236 240 243 246 263
סלובאקיה 37 59הע' 60 68 131הע' 143הע' 155 161 162 188 189הע'
סלובניה 167 170 172 180הע' 181 192 193 209
סלטינה 80הע'
סמוקוב 212
סן־ג'רמן־אן־ליי 62הע'
סנטה 80
סנטה־קרוצ'ה 196הע'
ספליט 14 23 28 80הע' 134הע' 139 146 147
151הע' 171 172 177 179 192 201–203 236
295 297
ספרד 22 79הע' 112 113 116 126הע' 150 161הע'
212 287
סקופיה 14 16–18 23
סקופליה 80
סראם 35 36 38 69 128
סרביה 11 19 22–25 27 35 59 60 61הע' 62 67 68
72 74 80 82הע' 95 103 106 114 125 126 137
142 160–162 169הע' 194 199 208–210
212–214 218 219 231 236 242 243 249 251
268 274 288
סרמסקה מיטרוביצה 73הע'

עיראק 167הע'

פאג (אי) 134 135 138 170הע' 173הע' 179הע'
פאנצ'בו 80הע' 201
פאקראץ 201
פאריס 32 61הע' 62 83הע' 114 121הע' 174הע'
271
פודגוריצה 80הע'
פוז'גה 69 84 245
פולין 15 16 17הע' 18 47 54 66 68 71הע' 79הע' 88
89הע' 99 101 104 107 112 114 136הע' 137
143הע' 146הע' 149 155 161 162 167 184 196
197 211 240 251 290
פוצ'ה 171הע' 235
פורטוגאל 22
פזארו 23
פטרסבורג 89הע'
פיומה (ריקה) 81הע' 169הע' 179 187 192הע' 203
פינלאנד 126הע' 162הע'
פירנצה 181
פלובדיב 232

פלסטין 208
פראג 66 71 110 211 228 231 257
פראמונטי די טראסייה 171הע׳ 172 180 181הע׳ 198
פריקומוריה 181
פריידור 221 227 231 232
פרישטינה 171הע׳ 192הע׳
פרסבורג (בראטיסלאווה) 59
פרספה (אגם) 171
פתח תקווה 256

צ׳איניצה 171הע׳
צ׳אפלינה 138 146הע׳ 147 148
צ׳אקובץ 80הע׳ 84 182 201
צ׳אקטורניאה 182
צטינייה 80הע׳
צ׳ילה 243
צירין 98
צ׳כיה 47 63 67 81 110 117 118 136 146הע׳ 147 148 162 184 209 211 251 287
צפת 212
צריקווניצה 93 177 178
צרפת 22 32 81הע׳ 149 154 161הע׳ 162הע׳ 169 173 174 177 184 210 221

קאבאיה 171
קאסטוריה 17
קארלובאץ 25 73הע׳ 80הע׳ 139הע׳ 171הע׳ 201
קארלובי־וואריי 95הע׳
קומורג׳ינה 17
קוסובו 128 168הע׳
קוסנצה 180
קופארי 148
קופנהגן 60הע׳ 61
קופריביניצה 38 73הע׳ 85 133 201
קורצ׳ולה 147 171הע׳
קורשמלייסקה באניה 118הע׳
קישינוב 240
קלאדובו 118
קניגסברג 45 72הע׳
קנין 185
קצרין 230
קראל׳יביצה 144 177 178 179הע׳ 203
קראקוב (קראקא) 15 109
קרושצ׳יצה 133 134 138 140 142 180הע׳ 294
קריז׳ווצי 80הע׳ 201
קריית טבעון 256
קריקה 224
קרלסבאד 231
קרסטינאץ 125 135
קרשקו 139הע׳

ראב (אי) 139הע׳ 150 151 172 177–179 198
ראגוזה (דוברובניק) 14
ראוונה גורה 93
רוגאטיצה 225
רומא 127 135 143 144 147 156 163 167 168 170 174 176 177 180הע׳ 183 185 186 188 190הע׳ 203 289 291 297
רומה 80הע׳
רומניה 22 23 83הע׳ 88 104 117הע׳ 118 123 126 143 161 162הע׳ 168 194 291
רוסיה 47 66 81הע׳ 112 114 115 172 210 211 241 243 244

שאבאץ 27 118 231הע׳
שאמאץ 138
שוואביה 70הע׳
שוודיה 197
שוויץ 64 81הע׳ 122 132הע׳ 135הע׳ 140 143 144 161הע׳ 181 188 192 197–199 202 271
שטוקהולם 64הע׳

תימן 47
תל־אביב 65הע׳ 230 256
תעלת סואץ 196

מפתח אישים

אבינון, משפחת 221 229 235
אבינון, אברהם 228
אבינון, א"ד 215
אבינון, בוכורתה 280
אבינון, מרקוס 295
אבינון, פלורה 229
אבינון, ש' 223
אבן פארוק 18
אבנטוב (שטיינר), יקיר 9 10 32 65הע'
אבני, אברהם (וסרשטיין) 263
אברהם בן־שמעון 45
אברהם, יוסף (יושקו) 121הע' 140 142
אברהמי; יוסף (פיקו פאפו) 234
אגר, הוגו, אינג' 45
אהרנטאל, לקסא, פון 210
אהרנפרייס, מרדכי־מרכוס, ד"ר (רב) 37 64 65
אוזמו, משפחת 224
אוזמו, אלברט 232 240 241
אוזמו, דוד 295
אוזמו, דניאל 285 295
אוזמו, חנה 295
אוזמו, משה 295
אוזמו, שרה 295
אוייצ'בין', ארכיהגמון 156
אולריך, וילהם־וילים, ד"ר 235
אונגר, שמעון, ד"ר 201
אוסישקין 109
אורבך, הינקו, ד"ר 223 282 290
אורדכטליכר, דוד 226
אורליך, ד"ר 230
אורסניגו, נונציוס 188
אחד־העם 109
אטיא, עזרא 257
אטיאס, בוקי 264
אטיאס, מיקו 264
אטיאס, מרדכי 271 278 287 289 294
אטיליו, מילאנו 32
איווקוביץ' 116הע'
איזבולבסקי 210
אייכמן 144 145 189
אלבוגן, איתמר 54
אלבחרי, דוד 241 295
אלבחרי, חיים 295
אלבחרי, משה 116הע' 257
אלבחרי, נסים 274הע' 296
אלבחרי, שלום 295
אלבלה, דוד, ד"ר 55 61 240 243 244
אל־חוסייני, אמין, חאג' (המופתי) 128הע' 144 145 189
אלטמן, אדמונד, ד"ר 110 111 244
אלטמן, יהודה 246
אלטרץ, משפחת 221 224 225 229 235 282
אלטאראץ, פרופ' 138 הע'
אלטרץ, אברהם מ' 237 253 255 275 278 279 285 286
אלטרץ, אהרון 226
אלטרץ, חיים, ד"ר 235 244
אלטרץ, יצחק (אלטיס), ד"ר 66הע' 246 267 294
אלטרץ, יצחק ושרינה — ראה תלמי
אלטרץ, מרדכי 295
אלטרץ, משה 263
אלטרץ, שלמה 229
אלטרץ, שמואל 195הע'
אלכסנדר ה־1, המלך 24 109 114 163 250 275 277
אלכסנדר, משפחת 88
אלכסנדר, יונס 82
אלכסנדר, שנדור א' 94 95
אלמחלינו, משפחת 224
אלמושנינו, יוסף, רב 15 16 18
אלקלעי, משפחת 214 224 235
אלקלעי, אשר 255 257 286
אלקלעי, דוד, ד"ר 25 29 64 228 237 246
אלקלעי, הנריק 281
אלקלעי, ויטה 215 216 218 223
אלקלעי, ח' 223
אלקלעי, חיים 224
אלקלעי, י' 224
אלקלעי, יהודה בן שלמה חי, רב 19 44 46 64 223

אלקלעי, יצחק, רב ד"ר 24 32 242
אלקלעי, ליאו 240
אלקלעי, ליאון, אינג' 258 280
אלקלעי, מ' 256
אלקלעי, מרדכי 263 264
אלקלעי, צ' 246
אלקלעי, רנטה 280
אלקלעי, ש' 234
אלקלעי, שלמה (רופא) 242
אמברוזיו, ויטוריו 134 170הע' 179הע'
אנגל, אליהו 296
אנגל, מקס, ד"ר 201
אנג'לי, משפחה 45
אנשל, רוברט 32
אסט, מיכאל 259 280
אפשטיין, ז'גה 94
אפשטיין, יהושע 94הע' 200
אפשטיין, יוליוס 94
אפשטיין, יעקב 94 200
אקשאמוביץ', הגמון 153
ארטוקוביץ', אנדרייה 129הע' 131 149 157הע' 175
ארליך, משפחת 88
אש, ש' 274
אשכנזי, אברהם 295
אשכנזי, אליהו 257
אשכנזי, יצחק 295
אשכנזי, מנחם 295
אשכנזי, צבי בן יעקב הירש, רב 16

באדוליו, פיאטרו 178
באואר אוטו 115
באואר, ה' 245
באואר, וילמה 281
באואר, ז'יגה, ד"ר 65 270 274 275 291
באנד, משפחת 224
באסטיאניני, ג'וזפה 172הע'
בבלר, אלש 195הע'
בהם, אילקה 280
בובר, מרטין 231
בוייאס 28
בויים 225
בוכוולד, פרדיננד 290
בוכהלטר, משפחת 222
בולץ, ע. 271
בומבלס, יוסף, רוזן 166
בוניפאציו 202
בוקסבאום, ויאקוסלב (ליאופולד) 201
בורגונצ'יני־דוקה, פרנצ'סקו ארכיהגמון 188
בורוביץ', מקס 142
בוריאן, סטיפן 209 211 215
בורכוב, בער 114
בורקהארדט, קרל 194
בושקוביץ', מגדה 116הע'
ביאלאצ'בסקי, מרדכי 54
ביאליק, ח"נ 276
ביכלר, תיאודור 102הע'
בילינסקי, ל' 211 212
ביסמארק, אוטו פון 174 175 177
בירנבאום, נתן, ד"ר 231
בישיצקי 230
בכור, ל.ד. פסח 223
בלוך, ד"ר 230
בלום, דוד 200
בלום, יוסף 191
בלומנקראנץ, ברנהרד 32
בן־אהרון, 111הע'
בנאו, ד"ר 230
בנאו, אברהם אדולף, ד"ר 65הע' 235 244 264 270 281
בנבנשתי, משה, רב 15
בנדא, ד"ר 226
בנדטו, מריו 203
בנד־כהן, מיליצה, ד"ר 142
בניהו, מ' 17 18
בן־משה (מאסטרו), שלמה 234
בראון, אוטו, ד"ר 97 246
בראייר, מירקו 245
בר־אהרון, משה 226
בראלו, בוז'ידאר 153
בראמר, ר' 222
ברגמן (עובד רכבת) 225
ברגמן, אלפרד 125
ברוגמאנס, ד"ר 32
ברודצקי, זליג 107
ברוך, משפחת 221 226 229
ברוך, אברהם 229 242 264
ברוך, אליעזר 214
ברוך־בוראן, פ' 246
ברוך, בני 222

ברוך, י״ע 215
ברוך, יעקב (יעקיצה) 229 234
ברוך, יצחק 201
ברוך, צדיק 224
ברוך, קלמי 229 242 264 274הע׳ 275 276 284
ברוך, שלמה 201
ברוך, שמואל, ד״ר 264
ברונו 203
ברזיו, נונציוס 188
בריטוויץ׳, איוו 132הע׳
ברכה, ב׳, ד״ר 242
ברלס, חיים 189
ברנאי, יעקב, ד״ר 10
ברנפלד, זיגפריד 54
ברנשטיין, ה׳ 49
בר־צבי, ראה שווייגר
בש, ארנולד 201

גאוורין, גוסטב 133הע׳
גאון, משפחת 222 229
גאון, דוד 229
גאון, יעקב 229
גאון, משה דוד 234
גאון, רפאל 295
גאון, שלמה, ד״ר, רב 229 256 271
גאיי, ל׳ יודביט 21 81
ג׳אין (מורה) 218
ג׳אין, שבתאי יוסף, רב 228 234 235
ג׳אלסקי, קסאוור 79
גאמס, אנדרייה, פרופ׳ ד״ר 101הע׳ 112
גודפראי, וויליאם 181
גוטליב, הינקו, ד״ר 72 72הע׳ 103 120 144 203 243
גוטמן, הבארונים 82 86
גוטמן (סוחר) 225
גולדמן, משה, רב 68הע׳
גולדמן, נחום 107 111 232
גולדשטיין, אוטו 233
גולדשטיין, יצחק 234 274
גולדשטיין, סלבקו 200
גולדשטיין, רוברט 140הע׳ 142
גולדשמיד, זלטה 121הע׳
גורן, איזידור 201
גורנין, פבלה 295 296 (ר׳ גם שטיינר)
גילמן, יוסף 201
גינסברגר, הרמן 226
גלאס 230
גלובוצ׳ניק, אודילה 169הע׳
גלזינגר, לאווסלאב, ד״ר 87הע׳
גליק, ד״ר 230
גליק, רודולף, ד״ר 201
גליקסטאל, רוברט 138 140 200 245 246
גלנטי, משה (המג״ן), רב 15 18
ג׳נובזה 169הע׳
גראואוג, א׳ 223
גרגל, בוז׳ידאר 142
גרוס, אוטו 102הע׳
גרוף, משפחת 225
גרוף, אוסקר, אינג׳ 65הע׳ 232 239 253 255 265 271 287
גרז׳זין, הציר 216
גרינבאום, יואלדו 146
גרינבאום, יצחק 107
גרינברג, ד״ר 222
גרינברגר, משפחת 224
גרינוולד, אליהו, ד״ר 201
גרינוולד, מ׳, רב 102הע׳ 222
גרינפלד, משפחת 224
גרינפלד, תיאודור 121הע׳
ג׳ראסי, מ׳ 242

דאנון, אשר 295
דאנון, ישששכר 257 279
דאניטי, בלנקה 296
דובנוב, שמעון 101
דוגלין׳, 273
דוד, משה 229
דוהאן, יוליה 107
דויטש, משפחת 88
דויטש, איגנץ 82
דויטש, אליעזר 179הע׳
דויטש, דראך 81
דויטש, וילים 93הע׳
דויטש, ח׳ 223
דויטש, יוליו 70הע׳ 81 235
דויטש, ליאופולד, ד״ר 201
דויטש, פיליפ 93הע׳
דויטש־מאצ׳לסקי, משפחת 82 86 93
דויטש־מאצ׳לסקי, טילדה 93

דומאני, רוברט י׳ 150
דוצ׳י, רוברטו 174הע׳ (ר׳ גם ווראקס)
דורף, איזידור 200
דזידר, אברהם 140הע׳
דייטש, המהנדס 240
דייטש, מ׳ 241
דימאיו, בוקי 264 281
דימיטרוב גיאורגי 115
די פאז, ישעיה בן הר׳ דניאל, רב 15
דנון, משפחת 224 225 236
דנון, אלברט (פובה) 261 285
דנון, י״ז 215
דנון, יוסף 244
דנון, יצחק 263
דנון, צזר 240
דנון־רפאל, דוד 233
דנון־רפאל, חג׳ משה 233
דנון־רפאל, יהושע 233
דנון־רפאל, יצחק 233
דנון־רפאל, צדוק 233
דניטי, מירה 296
דספוט, מירוסלאווה 79הע׳
דרוטר, סוחר 230
דרוקר, משפחת 230
דריר, משפחת 230
דשן, משפחת 226

האוליק, יוראי 94
האן, ארפד, פרופ׳ ד״ר 200
הראמינה 133
הֶדרוואר קואן 68
הוימר, ארנסט 237
הולס 225
הופ־סימפסון 106
הופר, משפחת 230
הורביץ, הנריאטה 280
הורביץ, ישעיהו (של״ה), רב 18
הורן, מרקו, ד״ר 75 110 120 121הע׳ 140 200 243
הורסטינאו, אדמונד גלייז פון 129הע׳ 136 185הע׳
היטלר 26 27 87 114 125 126 129הע׳ 130 164 165 167 208
היינה היינריך 114
היינריך, אוטו 76 121הע׳
הימלאואר, ארנסט 236
הימלר 128הע׳ 145 177הע׳
הינקוביץ׳, הינקו 70הע׳ 104הע׳
הירש, סלבקו, ד״ר 133הע׳
הירשלר, ז׳יגה 100
הירשמן, ל׳ (רוקח) 221
הירשמן, לאה 227
הירשמן, לאה 227
הירשנשטיין, יקותיאל, רב 44 46
הכהן, אפרים, רב 15 16
הכהן, גרשון, רב 16
הכהן, שמחה, רב 16
הלוי, שלמה, רב 15 18
הלר, אוטו 79 115
הניגסברג, לאו 70הע׳ 200
הס משה 114
העזתי, נתן 17
הקר, רוזה לבית הרמן 225
הרטמן 81
הרמן, משפחת 225 284
הרמן, איסו 233 235 271 273
הרמן, האחים 63
הרמן, דוד 290
הרן, בנימין 226
הרצל, תיאודור, ד״ר 44 63 64 232 234 245
הרצר, ר׳ 246
הרשקוביץ׳, איזידור 201
ואגנר, סם 203
ואלוברה, לליו 178הע׳
ואסרטאל, ש׳ 245
ואריישנין, מ׳, גנרל 211
ודנאי, ל׳, רב 271
וסניץ׳, מילנקו 55 61 61הע׳
ווייזר 230
וויין, בינדר 145
וויילדר, ויצ׳סלאב 104הע׳
וויסל, שמואל, ד״ר, רב 65 268 279
וויסמן, יוסף 201
וולאסוב, גנראל 195הע׳
וולוברה, לליו 144 193 202 203
וולנר, דרגן 200
וולפנסון, ליאו 201
וולפסון, דוד 35
וולק, משפחת 224
וולטש, פליקס 231
וולטש, רוברט 231
וונטורי, פיאטרו טצ׳י 188

וצ'יטין', סטיפה 184הע'
וואקס 177הע' 178
וורבורג, פליקס 106
וורטהיים, פאבלה 72 102הע'
ויזלר, יהודה 223
ויטוריו, עמנואלה, המלך 135
וייז, סטיבן 130הע'
וייזר, משפחת 224
וייל, משפחת 224
וייס, משפחת 224
וייס, אוטו 227
וייס, מקס 298
וייצמן, חיים 64 106–109 288
וייצנר, חיים 237
וילדפייר, משפחת 224
וילסון, הנשיא 22
וינאבר, סטאניסלב 275
וינר, י' 246
וסרשטיין, אברהם — ראה אבני

ז'אנין', מילובן 186
ז'בוטינסקי, זאב 63 107
זומבול, ש' 242
זומברט 78 80 83
זון, משה, ד"ר 264 272 הע'
זוננפלד, משפחת 224
זוסמן, משפחת 222
ז'ופאן 81
זור, מילן, ד"ר 133הע'
זיבנשיין, יוסף 200
זיבנשיין, רוברט, ד"ר 25 62 66 75 75הע' 200
זיידמן, גוסטב 221 226 231 232
זייפמן, סוחר 230
זילברשטיין (צלם), משפחת 221
זילברשיין, אברהם, ד"ר 135
זילברשיין, אלפרד 192
זינגר, יוליוס 284
זינגר, לב (ליאו), ד"ר 200
זינגר, שמואל 201
זלוסצר, הוגו 234
זלוסצר, חיים 45
זלוסצר, לוייזה 223
זלוסצר, שמעון 222
זפראנוביץ', לוראן 133הע'
זקס 106
זקס, מאברו, ד"ר 200
זקס, מוריץ, ד"ר 94הע'
זקס, מילן 100
זריץ', בוגדאן 211

חביב, משה, רב 15
חביליו, משפחת 222 224
חביליו, ד' 223
חביליו, דוד 227
חביליו, יוסף 226
חביליו, יצחק 226
חביליו, מוריץ 223
חוג'ורה (Hodjera) 27
חיון, משפחת 224 225
חיון (כאיון), אלברט 256 269 273 274
חיון, ויטה, ד"ר 216 242 257 269 278
חיון (כאיון), יעקב, ד"ר 218 242 247 253 257 258 273
חיון, נחמיה ח"א, רב 18
חיון, נחמן 226
חיון, עזרא 243
חמילניצקי 15
חראנילוביץ', יובאן 68
חרון, א' 223
חריסטיץ' 167

טאו, יוחנן 65 232 237 241
טאובמן, יוסף 273
טאוסק, הרמן 240
טאליראן 188
טארדיני, דומיניקו, חשמן 156 185 189
טובולסקי, אלה 121הע'
טודורוביץ' 116
טולנאואר, ניקולה 66 109 121הע'
טולנטיני, רפאל 270
טומיסלב, המלך 138
טיטו 115 157 171 172הע' 195–197
טיטמן, הרולד 188
טיילור, מירון 189
טייק, מקס 237
טיסראן, חשמן 156הע' 185
טישלר, משפחת 230
טלקי, פאל 182
טרוהאר, פראנ'יו 131הע'
טרילניק, אנדרייה 201

טרינקי, שלמה 227
טרפה, א׳ 240
טרפר, אלימור 243
יאניצ׳ק, ג׳, ד״ר 244
יובאנוביץ׳, סלובודאן 197
יזוף, פראנץ, קייסר 211
יון־ברודה, אינה 70
יון, מיורוסלאב 116הע׳
ילאצ׳יץ׳, באן 68הע׳ 94 106
ילינק, ג׳ 233
ילינק, ישעיהו, ד״ר 127הע׳
יעקבי, איוואן, ד״ר 60
יעקבי, הושע, ד״ר 42 45 47 72הע׳ 93 245
יעקובסון, ויקטור, ד״ר 61
יעקיץ׳, משה 234
יצחק צבי, רב 17
יצחקי, אלה (פאפו) 263
יצחקי, דניאל (פאפו) 263
ירחי, משה 284
ישראל, י׳, ד״ר 237 257 284
ישראל, יהושע 280
ישראל, מ׳ 235
ישראל, ק׳ 233
ישראל, רוזה 263
ישראל, רפאל 237 240
יששכר, ד״ר 242

כאיון, ראה חיון
כהן, משפחת 222 225
כהן, אבא 225 232 236
כהן, אלברט 274
כהן, ג׳אקומו (יעקב) 93הע׳
כהן, הוגו, ד״ר 72 75 75הע׳ 76 104הע׳ 119 121הע׳ 140 141 153הע׳ 200
כהן, זיגמונד 200
כהן, יעקב 201
כהן, ישראל, ד״ר 201
כהן, ל׳ (רופא) 242 243
כהן, לאבוסלב 201
כהן, ריכרד 121הע׳
כוויסון, משפחת 221
כלב, יעקב־ז׳קו משה 231 233 237
כלב, מ׳ 234

לאופר, י׳ 222
לאופר, מקס 236
לאזין׳, ז׳יקה 117
לאקוויר 188
לבל, ג׳ני 11
לדופובסקי, וולאדימיר 184הע׳
לדור־לדרר, יוסף 9 10
לדרר, מקס 243
לדרר, פריץ־מירוסלאב 243
לדרר, רות 116הע׳
לובוריץ׳, וייקוסלאב 139
לובקוביץ 183הע׳ 187
לוהר, אלכסנדר 129הע׳
ליטיץ׳ 27 117
לוי, משפחת 221 224 225
לוי, אברהם 224 226 273
לוי, אלברט 281
לוי, אליעזר 276
לוי, א״ד (גזבר) 237
לוי, דוד (מנהל בית־ספר) 255
לוי, דוד (דלה) 140הע׳ 142
לוי, יוסף 226 264 265הע׳ 281
לוי, יצחק 295
לוי, ל׳ 235
לוי, מוני 264 296
לוי, מוריץ, רב ד״ר 215 216 218 241 242 264 266 268 271 274 279 282 293
לוי, מ׳ מהנדס 233
לוי, מיכאל 66הע׳ 212 213 240 241 251 253 256 265 273 278 287
לוי, קלריצה 264
לויפלר, לאופולד, ד״ר 237
לונצ׳אר, יוסיפ 154הע׳
לורקוביץ׳, איוואן 104הע׳ 156הע׳ 175 176הע׳ 243
לותר, מרטין 173הע׳ 175
ליבלינג, הרמן ל׳ 227
ליבר, מוריס 32
ליוטיץ׳ 27 117
ליטר, רודולף 129
לייכנר, משפחת 236
ליכט, אדולף 50
ליכט, אלכסנדר, ד״ר 29 50 56 60 63 64 65הע׳ 66 72–74 104הע׳ 106 107 110 243 245
ליכט, הרמן 50
ליסקה, מ׳ 223

ליפשיץ, גדליה, רב 18
ליפמן, ד"ר 296
לנדאו 232
לנדאו, יעקב 224
לנדאו, נתן 224 231 240
לפלר, לאופולד, ד"ר 265
לרר, אנקה 295
לרר, משה 295
לרר, שמואל 116
לרר־טודורוביץ', בויו 296

מאיו, משה די 246
מאייר, סאלי (בשווייץ) 197הע'
מאייר, סאלי (במילאנו) 192 193
מאיסטורוביץ', מירוסלאב פיליפוביץ' 153
מאלאפרטה, קורציו 179הע'
מאלינה, לואיג'י החשמן 143 152הע' 159 184 185 186 188
מאנדולפו 225
מאסטרו, משפחת 221 224 225 229
מאסטרו, אלברט 273
מאסטרו, יוסף 262 273 284
מאסטרו, יעקב 10 226 257 270 271 276 284
מאסטרו, מ' 235
מאסטרו, משה, ר' 259 280
מאסטרו, שמואל, ד"ר 256
מאצ'לסקי 86
מאצ'ק ו., ד"ר 26 125 127הע' 154הע' 155 162
מארגל, מ', ד"ר 37 212 245
מארכס קארל 114
מארקונה, ג'וספה ראמירו 143 152הע' 184–187
מבורך, יעקב 232
מבורך, יצחק 221 227
מבורך, שלמה־סלומון 232
מונטיליה, סלומון (שלמה) 234
מונטיליו, משפחת 224 229 235
מונטיליו, איסו מ' 284
מונטיליו, יהודה 227
מונטיליו, נסים 226 295
מונטיפיורי 19
מוסאפיה, משפחת 224
מוסוליני 127 129 134 144 164 165 166הע' 168הע' 169 173–178 181 188 203
מוצקין 109
מורליי, ג'ון פ' 158 188הע' 189
מורפורגו, ויקטור 146הע' 147
מורפורגו, קרלו, ד"ר 202 203
מטס, ליאו 104הע'
מיטלר, אדולף 222 233
מיידר־קורט, ולאדימיר 115
מייזל, דוד 201
מיכאילוביץ', דראז'ה 172הע' 173הע' 197
מילטוביץ', ארסו 195הע'
מילר, היינריך 177הע'
מליאונה 189
מלצ'ט, לורד 106
מנדיל, י' 146הע' 148
מנדל, איאוגן 201
מנדל, ויקוסלאב 201
מנדלבאום 230
מנדלסזון, משה 244
מספולטו, הדוכס 183
מרגליות, ר', ד"ר 242
מריה תרזה, הקיסרית 36
מרכוס, משפחת 221
מרקלר 111

נדיץ', מילאן 27 137
נובאק 159
נויימאן (חזן) 282
נוימן, זיגה, ד"ר 121הע'
נוסבאום, ל' 224
נורדאו, מקס 95הע' 243
נחמיאס, משפחת 205 222
נחמיאס, יעקב 276
נחמיאס, קלרה 241
ניימן (שופט), משפחת 221
ניימן, ז'יגה 246
ניסים, א' 242
ניקולין', ניקולה, ד"ר 133
נתנסון, דני ה' 49

סאבין', מיליבויה 83הע'
סאטלר, מוריץ, ד"ר 237
סומבול, אטיאס, ד"ר 258 281
סומבול, איזידור (מהנדס) 218
סומבול, יצחק, אינג' 253 255 268 286
סוקולוב, נחום 107 274
סוקולוב, סלינה 281
סוראני, סטימיאו 169הע' 192הע' 202 203
סטאלין 115 117

סטארצ'בין, מילה 104הע'
סטויאדינוביץ', מילאן 98 109 114 118
סטולי, ברנרד, ד"ר 148
סטיפאנוס הקדוש 181 182
סטפאן, המטרופוליט 131הע'
סטפינאץ, אלויזיה 141 152 154 156–160 184 190
סימוביץ, דושן, גנראל 114 125 126
סינגר, אלפרד 243 245
סלצברגר, שני 295
סמוקובליה, יצחק 103 212 240 275 276 285
סמניץ, אלכס 245 246
סמניץ, יוסף 243 245
ספלמן 152הע'
סראפין', משפחת 222

עזריה, צבי, ד"ר 271
עטיאס, דוד 201
עטיאס, ליאון 261
עטיאס, משה רפאל 238
עטיאש, משפחת 221 225 229 235
עמדן, יעקב, רב 15 16

פאול, הנסיך 167הע' 291
פאוילין' 70הע' 127–129 135 136 153 154הע'
155הע' 150–157 164 165הע' 166 168 170
176 179הע' 183 184 185הע' 186 187 195הע'
291
פאטי, ריכארד 162
פאיאס, ינקו, ד"ר 142הע'
פאלאג'י, חיים, רב 17
פאלצ'ק 62
פאלקוני, קארלו 162
פאספילד 106
פאס־פריידנרייך, הריאט 58 68הע'
פאפ, פבלה 150
פאפו, משפחת 221 224 225 229
פאפו, אברהם, רב 263 280 281
פאפו, גבריאל 226
פאפו, ד.ל. 223
פאפו, דניאל ושרינה, ראה יצחקי
פאפו, חיים 234 255
פאפו, יצחק 227 276
פאפו, לאורה 264 276 284
פאפו, מנחם 224 273
פאפו, משה נסים, רב 259 280
פאפו, מרדכי 295
פאפו, סמי 227
פאפו־אהרון, ארניצה 263
פארדו, משפחת 19
פארדו, דוד 212
פארדו, דוד, רב 19 237 276
פארדו, שלמה 226
פאריס, אדמונד 162
פבלה 117 125
פוגל, דרגוטיין 201
פוטיורק 212
פויכטוואנגר, ליאון 274
פולאק, אוטו 110 111
פולאק, יוסף 116הע'
פוליוקן, ארנה 222
פוליוקן, יצחק (בראצו), ד"ר 222 233 270 274 275
פוליוקן, רפאל 233
פוליוקן־לוי, משפחת 222
פוליוקן, מ' 233
פולסן, פון 176
פולץ, משפחת 224
פופס, פרידריך, ד"ר 29 66 67 74
פופר, מיו 201
פורמן, דוד, ד"ר 65 121הע' 232 241
פטאר, המלך 291
פיאדה, בוקרין' 242
פיאדה, משה 116
פיאצ'ה 209
פיוס ה־XII (חשמן פאצ'לי) 157 183 184הע' 187
פ'ייט, רוברט 246
פייטרומארקי, לוקה, רוזן 170הע' 174
פיין, הלן, ד"ר 113 161 162
פייס, ד"ר 142
פינטר, משפחת 224 229
פינטו, אברהם 259הע'
פינטו, אליעזר 257
פינטו, בנימין 276 282
פינטו, בנציון מ' 237
פינטו, ברנרד ל' 237 257 265
פינטו, יהודה 235
פינטו, לאה 116הע'
פינטו, ליאון 280
פינטו, צ'וצ'ו 263
פינטו, שלמה 271
פינטו, שמואל, ד"ר 216 245 253 258 265 268

274הע׳ 278 279 280 284 287 289
פינסקר 63
פ׳ינצי, משפחת 19 224
פינצ׳י, אברהם 224
פינצי, בוקי 284
פינצ׳י, יהודה 226
פינצי, יוסף (צ׳וצ׳ו), ד״ר 224
פינצי, י״ל 215
פינצי, יוסף, רב 276
פינצי, יצחק 201
פינצי, י׳ ישראל, ד״ר 280
פינצ׳י, ליאו 235 240 256
פינצי, מוני 264 274הע׳
פינצי, מרכוס 147הע׳
פ׳ינצי, משה, רב 19
פינצי, משה־מוריץ 224
פינצי, שלום 263
פינצי, שלמה 276
פירזצר 230
פירטל, סוחר 230
פירירה, משפחת 224 225 263
פירירה, אליעזר 274הע׳ 295
פירירה, דונקה 295
פירירה, יעקב 295
פירירה, צדוק 295
פירירה, שמעון 263 281
פישביין 225
פישר, 226
פישר (עובד רכבת) 225
פישר, יוסף 215
פישר, מ׳ 233
פישר, עדה 116הע׳
פלדבאואר 279
פלדבאואר, הוגו 235
פלדבאואר, שמואל 229
פלדמן, מירוסלאב 72 103
פלדשר 144 145
פליישמן, יוסף 237
פליצ׳ה, רנצו 183 202
פליקר, מיקו 295
פנטון, יוסף 17
פסח, משפחת 222
פסח, ד.ל. 223
פצ׳יפיצ׳, ריקרדו 181הע׳
פראנק, ד״ר 32
פראנק, גיזה, ד״ר 121הע׳
פראנק, יוסיפ, ד״ר 70הע׳ 295הע׳
פראנק, יעקב 17
פרדינאנד, פראנץ 212 249
פרדס (מלחין) 285
פרומו (פחח) 225
פרומר, ז׳יגה 236
פרטיני, סאנדרו 180הע׳
פריביצ׳ביץ׳, סווטוזר 62 251
פרידמן (רפד), משפחת 221
פרידמן, אלכס, ד״ר 237
פרידמן, בלה 145
פרייברגר, שלום (מירוסלאב), ד״ר 48 54 72הע׳ 105 119 140 141 142הע׳ 143 153הע׳ 154 186 201
פריידס, יצחק 201
פרייר, ריחה 124
פרילין, פאול 201
פרינציפ, גבריל׳ו 249
פריסטר, משפחת 88
פריסטר, ברונו 93הע׳
פריסטר, אדוארד 93
פריסטר, ג׳ירולאמו 93
פריסטר, ילכה 93
פריץ׳, ליאון, ד״ר 29 176 239 266 293
פֶּריץ׳־מאסטרו, לאון, ד״ר 246 262 264 270 281 284 290
פריץ׳, מרקו 113
פ׳רליץ׳, אלכסנדר (פרוויליץ) 95
פרנץ, בנימין 141
פרנק, עוה״ד 222
פרנקפורטר, משה 222 233
פרץ, י״ל 100 274
פשרהוף, מקס, ד״ר 121 140
צאודרר ברנרד, ד״ר 230 234 235
צווטקוביץ׳ 26 114 117–125 126
צוויבק, ק׳ 246
צ׳יאנו 127הע׳ 164–168 169הע׳ 172 174 185הע׳
צילר, ויליאם 226
צינצר־מרקוביץ׳ 114 125 126
צ׳יקונ׳ני, גאיטנו 189
צ׳מברליין, נוויל 180הע׳
צצל, וילים 184הע׳
צ׳רצ׳יל 157

קאלאי, לאיוש 209
קאלאפטוביץ׳ 128
קאמהופר, קונסטנטין 128הע׳ 129הע׳
קאסטל, ג׳ורו, ד״ר 140הע׳
קאסרטנו, רפאלה 134 179הע׳
קאפ, י׳ 281
קאפון, א״א 216 217 218 237 240
קארו, יוסף 212
קארפי 144הע׳ 175
קאשה 128הע׳ 175 176הע׳ 185
קביליו, אשר 140הע׳
קביליו, יוסף 273
קובצ׳יץ׳, איוון גורן 179הע׳
קוגלי, סטפאן 81
קוואטרניק, אויגן (דידו) 70הע׳ 133 139 186
קוואטרניק, סלבקו 70הע׳ 125 173הע׳
קוליבירי, באג׳ 261
קונפורטי, משפחת 229
קונפורטי (סוחר) 225
קונפורטי, דוד, רב 212
קונפורטי, דוד צדוק 234
קונפורטי, יעקב 236 273
קונפורטי, ירוחם יעקב 234 235
קונפורטי, מרדכי צדיק 204
קונפורטי, משה 235
קונפורטי, שלמה 295
קונפינו, ז׳אק 103
קוסטיץ׳ 82
קוסיאר 79הע׳ 80 83 86
קוקש, שנירר, ד״ר 231
קורודי, לידוביט 110
קורושץ, אנטון 26 117 118 161
קורלניק, א׳ 245
קורמס, משפחת 225
קורסקי, איוון 104 116הע׳ 125
קושאק 132 140 191
קטן, משפחת 224
קטן, אהרון 276
קטן, יחיאל
קטן, יצחק 280
קטן, לאון 200
קישיצקי, אוסקר (אשר) 138 140הע׳ 142
קישיצקי, ז׳יגה 111
קלדרון, משפחת 224
קליין (עובד רכבת) 225
קליין, איגנץ 201
קליין, אלכסא (ארנון) 121 140 191 236
קליין, ברנרדו 214 255 290
קליין, מברו 116הע׳ 122
קליין, סלבקו 146
קליין, שמואל, ד״ר 223
קלינקנשטיין, יעקב 201
קלק, ישראל 203
קלר, פנחס 222 233
קמחי (פחח) 225
קמחי, בוקי 263
קמחי, יחיאל 196הע׳
קמחי, ליאון 29
קמחי, שמואל, ד״ר 257 283
קמינקה, אהרון (ארמנד), ד״ר (רב) 37 64
קמפנר 144
קסורלה, מאיר 271
קסטלי, ד״ר 193הע׳
קסטלני, וויטוריו 144
קצ׳קמט, ד׳, ד״ר 147
קראוס, משפחת 224
קראוס, ארווין 65הע׳ 233 243
קראוס, ז׳יגה (זיגמונד) 116 125
קראוס, משה 143 144הע׳
קרבל, ד״ר 221
קרושבאץ 212
קריזמן 159
קרנלוטי 165 166

ראדו, ארנסט 125
רדיי, סלבקו 143 153הע׳
רואטה, אורלנדו 180הע׳
רואטה, גנרל 175 176 177 203
רואטה, גראציולי, 193
רובוטי, מאריו 170הע׳ 177
רוביצ׳ק, ברנארד 271
רוזאניס, שלמה 17
רוזוולט 189 195
רוזנברג 82 139 141
רוזנברג, דראגו, ד״ר 119 140 191
רוזנברג, דרגוטין, ד״ר 121הע׳
רוזנברג, מ׳ 241
רוזנברג, פ׳ 241
רוזנברגר, יואל 65הע׳ 102הע׳ 111 121הע׳
רוזנטל, ש׳ 241

רוזנפלד, אוסקר 236
רוזנפלד, מוריס 100
רוזנפלד, שנדור פרידריך 100
רוזנצווייג, ה׳ 243
רוזנצווייג, ויקטור 125
רוזנצווייג, נתן 229 232 233 235
רוזנצווייג, פ׳ 243
רוזנראוך, ש׳ 233
רוטמילר, ראה רותם
רוטמילר, מרקו אהרן 40 50
רוטקופץ, מוריץ (משה) 215 255 279
רומאנו, הרב 298
רומאנו, בוקי 224
רומאנו, ישה, ד״ר 101הע׳ 115 116הע׳ 125 149 150 202
רומאנו, מנחם 222
רומאנו, משה 224 228 256
רומאנו, ש׳ שמואל 216 217 239
רומנו, משפחת 263
רומנו, אברהם 226
רומנו, טינה 295
רונקלי, אנג׳לו ג׳וזפה 143 186 189
רוסו 178
רושינוביץ׳, 156הע׳ 183הע׳ 185 187
רופאייזן, יוסף, ד״ר 110
רושינוביץ׳ 185 187
רות, אלכסנדר 201
רות, לזר (לזרוס) 201
רות, ססיל 103
רותם, צבי, ד״ר 10 29 32 66הע׳ 72 102הע׳ 267
ריבנטרופ 169הע׳ 174 175 177הע׳ 189
ריגנר, גרהרד 135
ריין, ליאון 55
ריינדרס 32
רייס, בנו, ד״ר 201
ריכטמן, זבונימיר 125
ריכטר, משפחת 222
ריפ, אנדרייה 145 146
רכניצר, משפחת 221
רנדיץ׳, סמיל׳יאנה 138הע׳
רנדל, ג׳ורג׳ 167הע׳

שארייר, איוואן אוואנגליסטה 153 161
שבתי, משה, רב 15
שבתי צבי 17
שווארצקופף 230
שווייגר (בר־צבי), משה, ד״ר 29
שוורץ (סוחר) 225
שוורץ, איזידור, ד״ר
שוורץ, גברו (גבריאל), ד״ר רב 47 48 72הע׳ 105 121הע׳ 133הע׳
שוורץ, ג׳, רב 93
שוורץ, דוד 35
שוורץ־דאניץ׳ין׳ 133
שוורץ, הרמן 245
שוורץ, וילים 200
שוורץ, לאברסלב 88
שוורץ, מילן, ד״ר 94
שוורץ, משה, רב 47
שוורץ, ריכרד (׳דונדו׳) 246
שוואצבארט, איגנץ (יצחק) 109
שוורצברט, סוחר 230
שולהוף, ז׳יגה 245
שוסברגר, ל׳ 223
שטג, זיגמונד (פנחס) 147הע׳
שטוטר, ארתור 230
שטוקהאמר 225
שטיגלר, יעקב 200
שטיין, בנו, ד״ר 116הע׳
שטיין, ליאופולד 65הע׳
שטיין, רוברט 140הע׳
שטיינברגר, אדולף מ׳ 150
שטיינר, מהנדס 230
שטיינר, אנדרו 264
שטיינר, לברסלב 121הע׳ 243
שטיינר, מאברו 288
שטיינר, פאבלה (ר׳ גם גורנין) 288
שטינגראכט, אדולף, פון 145הע׳
שטריקר, רוברט 107
שטרוסמאייר, יוסיף 21 68הע׳
שטרן, משפחת 224
שטרן, אריה־לב 75 98 110 243
שטרן, ד׳ 221
שטרן, מ׳ 222
שטרן, פבלה, ד״ר 140הע׳ 142
שיין, משפחת 221
שיין, ל׳ 246
שייץ 17
שימיץ׳, האב 185
שינקו, ארוין 72הע׳

שיף 225
שיפר, מ׳ 221
שיק, א״ל, ד״ר 243
שיק, לאוסלאב, ד״ר 87הע׳ 95 121הע׳
שירף, משפחת 236
שלום, משפחת 224 225 229
שלום, אברהם 233
שלום, א״ד 215 217
שלום, דניאל 214 285
שלום, י״ד 215 217 218
שלום, יהושע 215 285
שלום, יוסף, ד״ר 215 218
שלום, יצחק (חוור) אפנדי 204
שלום, מואיז (משה) 234 295
שלום, ס׳ 233
שלום, סלומון 215 217
שלום עליכם 100
שלום, פלורה 280
שלום, ש׳ 235 285
שלזינגר, משפחת 225
שלזינגר־סטאניץ׳, י׳ 246
שלח, מנחם, ד״ר 58 149 153הע׳ 202
שמולקה, משפחת 224
שמוקלר, וילים 243
שמידלין, יוליו 193 194
שמלצר, יעקב 201
שנטרפלד, אורי 263
שנוטרהל, משפחת 230
שנירר ד״ר 231
שניידר, מרצל, ד״ר 274הע׳ 276
שנל, קרל 174
שפיירר 200
שפיצר, אמיל, ד״ר 223
שפיצר, הוגו, ד״ר 65 67 74 243
שפיצר, יעקב 200
שפיצר, שימה׳ 32 65הע׳ 287 288
שפירא, משה 116
שפרינגר, אדולף 201
שקד (מנדלבאום), ירחמיאל 230
שרדי, יוסטיניאן (Serédi) 136הע׳
שריינר, ארמון 245
שרר, שמחה 110

תוגרמי 15
תוג׳מאן 129הע׳
תלמי, יצחק (אלטרץ) 263
תלמי, שרינה (אלטרץ) 263

Cover Design
Gershon Apfel

Copyright by
HITAHDUT OLEY YUGOSLAVIA
in Israel, 1991

Printed by "Daf-Noy", Jerusalem

A HISTORY OF YUGOSLAV JEWS

II

JEWS IN CROATIA AND BOSNIA-HERZEGOVINA IN MODERN TIMES / ESSAYS AND ARTICLES

EDITED
BY
ZVI LOKER

HAIFA — TEL-AVIV — JERUSALEM, 1991

אוסטרו
מריבור
סלובניה
ליובלינה
סבה
46
הגרב
טריאסט
איסטריה
קרואטיה
נבציה
45
44
דלמטיה
ספליט
מוסטר
43
42
41

הונגר
סובוטיצה
46
אוסייק
נובי סד
סלבוני
רומניה
בלגרד
45
בו
סרייבו
סרביה
44
מונטנגרו
(צרנה גורה)
43
סקופיה
מקדוניה
42
ביטולה
41